

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Збірник праць молодих вчених
та аспірантів*

Том 16

Київ 2008

ББК І 90

Засновник: Інститут української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України.

Рік заснування: 1996.

Шістнадцятий том “Наукових записок” Інституту української археології та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України містить статті, розвідки, публікації документів, підготовлені аспірантами та молодими вченими.

Редакційна колегія

П. С. Сохань (відповідальний редактор),

Г. В. Боряк, В. А. Брехуненко,

Д. В. Бурім (відповідальний секретар),

І. Б. Гирич, М. М. Капраль,

О. О. Маврін (заступник відповідального редактора),

В. І. Мільчев, Н. І. Миронець, Ю. А. Мицик, В. І. Наулко,

О. В. Павлюченко, Ю. А. Пінчук, В. І. Ульяновський

Затверджено до друку рішенням

Вченої ради Інституту української археології

та джерелознавства ім.М.С.Грушевського

Національної академії наук України

© Інститут української археології
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2008
© Автори статей, 2008

З М І С Т

Маврін О. (<i>Київ, Україна</i>) Завдання археографії та джерелознавства в програмі соціогуманітарних досліджень вітчизняної академічної науки	5
Сакало О. (<i>Полтава, Україна</i>) Домогосподарства сільського населення Гетьманщини в другій половині XVIII століття: типологія і структура (на прикладі сіл Яблунівської сотні Лубенського полку)	17
Пилипенко В. (<i>Київ, Україна</i>) Проблема оборони південно-східного кордону на сеймах Речі Посполитої першої чверті XVII ст.	41
Семко Д. (<i>Київ, Україна</i>) Листування Лазаря Барановича та Інокентія Гізеля	58
Потапенко С. (<i>Київ, Україна</i>) Службовці полкових канцелярій Слобідської України першої половини 1762-х років: чисельність, персональний і соціальний склад, родинні зв'язки	67
Валігурська І. (<i>Київ, Україна</i>) Проблема соціальної взаємодії в суспільствах європейської реставрації XVII-XX століть	100
Склякін В. (<i>Харків, Україна</i>) Соціальні перетворення в містах Слобідської України (80-90-ті рр. XVIII ст.)	115
Старков В. (<i>Київ, Україна</i>) До історіографії традиційної ігрової культури населення України	131
Святненко Г. (<i>Київ, Україна</i>) Становлення і розвиток православних духовних семінарій на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)	150
Паньків М. (<i>Харків, Україна</i>) Поляки в російській імперії (кін. XVIII – поч. XX ст.). Огляд сучасної польської історіографії	159
Ковальчук О. (<i>Київ, Україна</i>) Зміст поняття «історичне джерело» та фактори, що впливають на його формування в добу романтизму	180
Таранець С. (<i>Київ, Україна</i>) Домашня та шкільна освіта старообрядців у XVIII – на початку XX ст.: аспекти історії	191
Скиданова А. (<i>Харків, Україна</i>) Торгові товариства Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)	208
Богдашина О. (<i>Київ, Україна</i>) Критерії оцінки суспільного прогресу в історичній науці в Україні (друга половина XIX – поч. XX ст.).	220
Григорук О. (<i>Київ, Україна</i>) До історії православних церковних братств Поділля (за матеріалами “Подольських єпархіяльних ведомостей”)	234
Чернік С. (<i>Кіровоград, Україна</i>) Газета «Киевлянин» про політичні події у Сербії кін. 80-х рр. XIX ст. та прийняття Конституції 1888 року.	243

Косінова Г. (<i>Харків, Україна</i>) До питання про ліквідацію автономії російських університетів у 1884 році (за матеріалами Харківського університету)	257
Кузьменко Л. (<i>Київ, Україна</i>) Листування В. Доманицького з П. Стебницьким як джерело вивчення його редакторської роботи з підготовки до друку повного видання “Кобзаря” Т. Шевченка.	270
Стариков Г. (<i>Київ, Україна</i>) В.Б. Антонович у листах, спогадах та працях Д. І. Багалія	289
Якобчук Н. (<i>Київ, Україна</i>) Листування І. М. Каманіна з Ганною Барвінок (1901-1910 рр.) у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.	302
Коротков С. (<i>Київ, Україна</i>) Державна символіка Королівства сербів, хорватів та словенців – компроміс заради єднання	317
Сахно І. (<i>Київ, Україна</i>) Відображення політичних поглядів В. Винниченка в його листуванні.	324
Кірієнко О. (<i>Київ, Україна</i>) Щоденники Вероніки Черняхівської як джерело до реконструкції її просопографічного портрета	361
Каневська І. (<i>Київ, Україна</i>) Подорож Ольгерда Бочковського до Північної Америки: пошуки підтримки українських емігрантів у Європі	383
Дуднік О. (<i>Київ, Україна</i>) Міжнародна діяльність та взаємовідносини українських студентів-емігрантів з іноземною вузівською молоддю в період між двома світовими війнами	402
Зіневич Н. (<i>Київ, Україна</i>) Проблеми дослідження геноциду ромів (циган) на українських землях у роки Другої світової війни	415
Удовик В. (<i>Київ, Україна</i>) Київська кіностудія в період нацистської окупації (1941–1943)	440
Жигло В. (<i>Харків, Україна</i>) Джерелознавчі дослідження та видання документів зони військового управління вермахту у період 1942–1991 років.	449
Горбач Ю. (<i>Київ, Україна</i>) Микола Читинський та його листи до Івана Огієнка (митрополита Іларіона)	462
Крупник Л. (<i>Київ, Україна</i>) Львівська художниця Стефанія Шабатура – учасниця українського дисидентського руху 60-80-х років ХХ ст.	474
Саган Г. (<i>Київ, Україна</i>) Особливості національних рухів в Югославії у 60-80-ті рр. ХХ ст.	484
Гордієнко Д. (<i>Львів, Україна</i>) Проблема походження “Слова о полку Ігоревім” у публікаціях часопису “Сіверянський літопис” (1995–2007).	502
Відомості про авторів	516

О. Маєрін (Київ)

Завдання археографії та джерелознавства в програмі соціогуманітарних досліджень вітчизняної академічної науки

У вітчизняній історії руйнування самих основ пам'яті про минуле українського народу завжди супроводжувалось нищенням й фальшуванням джерел, переслідуванням національно свідомих учених, нав'язуванням антинаукової методології історичних досліджень. Утиски й погроми в науковому і культурному середовищі унеможлилювали систематичні розшуки, опрацювання і публікації джерел, розв'язування складних теоретичних і тонких прикладних проблем широкого кола наукових дисциплін джерелознавчого циклу, підготовку високоосвічених і кваліфікованих спеціалістів.

Разом із тим, за будь-яких режимів, розуміння необхідності створення джерельної бази для розвитку всіх дисциплін гуманітарного циклу, в тій чи іншій формі, об'єктивно ставило на порядок денний питання про пошук, наукове опрацювання та публікацію писемних джерел. Але ані в Російській імперії, ані за часів Радянського Союзу не можна було розвивати українознавство як національну науку¹.

Шануючи вагомий доробок попередників Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної академії наук України – Київської археографічної комісії (1843), Археографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка (1895), Археографічної комісії Всеукраїнської Академії наук (1919), Археографічної комісії Центрального Архівного управління (1929), інших наукових, навчальних, культурно-освітніх осередків середини XIX – початку XX ст., слід особливо відзначити роль і

місце академічної науки у розвитку власне української археографії та джерелознавства. Показовим є те, що вже під час обговорення законопроекту про заснування Української Академії наук у 1918 р. було внесено питання про Археографічну комісію². Оскільки на той час Археографічна комісія була автономною установою, яка перебувала у віданні Головного управління мистецтв і національної культури Академією були запропоновані „Постанови про ...конструкції Археографічної комісії як установи, що повинна обслуговувати й інтереси Академії наук...”³. А у вересні 1918 р. Д.І. Багалій доповів про необхідність запровадження Археографічної Комісії при Академії наук⁴. Проте лише у Травні 1919 р. керівником комісії для видання пам’яток мови, письменства й історії (Археографічної комісії) було обрано професора Ф.П. Сушицького (головою її тимчасово – академіка Д.І. Багалія.)⁵. 1921 р. було створено Археографічну комісію ВУАН Археографічна комісія розгорнула енергійну діяльність і в кінці 20-х років видала три томи “Українського археографічного щорічника” (Київ, 1928–1930 рр.), а також окремі збірники історичних джерел. Проте, з відомих причин, уже в середині 30-х років археографічна робота звелася до виконання суто ідеологічних завдань.

Нетривалий період відносно вільного розвитку української археографічної науки та джерелознавства 20-х – початку 30-х років минулого століття завершився повним згортанням напрямків, що не відповідали тогочасній офіційній ідеології

У післявоєнний період важливе значення мала проведена у Києві в 1968 р. Третя республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, на якій були визначені найважливіші завдання української археографії⁶.

Нагальні проблеми збирання, вивчення, наукового опрацювання й публікації писемних пам’яток історії та культури українського народу, творчої спадщини видатних політичних і культурних діячів минулого та різнопланових писемних джерел, які стосувалися багатьох видатних подій, що відбувалися в багатомітній історії нашого народу, враховувалися, коли у жовтні 1987 р. Президія АН України своїм рішенням відновила діяльність Археографічної комісії Наступного 1988 р. відбулася Республіканська археографічна

нарада, на якій розглядалися ключові питання розвитку академічної археології⁷.

Зважаючи на потреби часу, створено Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України відповідно до Постанови Президії АН УРСР №213 від 10 липня 1990 р. на базі відновленої наприкінці 1987 р. Археологічної комісії АН УРСР.

В матеріалах до Всеукраїнської наради „Українська археологія сьогодні: проблеми і перспективи” було сформульовано основні завдання установи та конкретні напрямки діяльності. Об’єктом досліджень визначено „... всю багатоаспектну писемну спадщину, яка зберігається в архівах, бібліотеках, музеях і охоплює всі сфери розвитку української культури та науки, всі типи і види документів, будь-коли складених на території України, а за її межами – про Україну або складених українцями, які зробили вагомий внесок у розвиток світової культури”⁸.

Сьогодні Інститут української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України виконує надзвичайної ваги завдання систематичного і цілеспрямованого виявлення, опрацювання й публікації історичних джерел, науково-методичне керівництво археологічною діяльністю інших наукових, освітніх, культурологічних установ в Україні, розробку теоретико-методичних проблем сучасної археології та джерелознавства⁹.

Серед перших публікацій Інституту слід відзначити одинадцятитомне видання „Історії України-Руси” М.С.Грушевського „Щоденників” М.С.Грушевського Аркадія Любченка, О.Ф.Кістяківського та інших видатних діячів України; „Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: збірник документів”; вперше було перевидано в Україні Енциклопедію Українознавства спільно з НТШ ім. Т.Шевченка в Європі, а також такі унікальні видання як „Альбоми” Де ля Фліза, „Требник” Петра Могилы, Литовська (Волинська) метрика, Описи Харківського та Київського намісництв, Описи Лівобережної України. Крім того, до проблем історії козацтва мають безпосереднє відношення і ряд виданих козацьких ресстрів, літописів, хронік, мемуарів і щоденників, публікації епістолярії, різні довідково-інформаційні видання. Слід відзначити такі уні-

кальні пам'ятки історії культури України, як "Реєстр Війська Запорозького 1649 року" (К., 1995); "Опис України" Боплана (К., 1990), "Ділова документація Гетьманщини XVIII ст." (К., 1993), "Хроніка з літописців стародавніх" Феодосія Софоновича (К., 1992). Збірник досліджень "Боплан і Україна", виданий Львівським відділенням Інституту під керівництвом Я. Дашкевича, а також перевидання малодоступного для українських вчених дослідження Теодора Мацьківа "Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах". Полтава, 1995) та ін.

Винятково важливе значення має започаткування Інститутом серійного багатотомного видання "Документи українських гетьманів та полковників Український дипломатарій XVI–XVIII ст.". Уже побачили світ томи: "Універсали Богдана Хмельницького", (К., 1998), "Універсали Івана Мазепи", (К.–Львів, 2002), "Універсали від Івана Виговського до Івана Самойловича", (К.–Львів, 2004).

Науковці Інституту готують до публікації і синтетичні узагальнюючі праці з історії України – монографічні дослідження, збірники статей, брошури, підручники і навчальні посібники. Зокрема, за результатами всеукраїнського рейтингу 2003 р. "Книжка року" у номінації "Минувшина", підготовлений Інститутом збірник статей "Переяславська Рада 1654 року" було визнано переможцем.

Крім свого профільного "Українського археографічного щорічника", Інститут з 1996 р. видає "Наукові записки молодих вчених та аспірантів", а також є співзасновником низки періодичних видань археографічного та джерелознавчого характеру, таких, зокрема, як "Архіви України", "Пам'ятки України", "Пам'ять століть", "Сіверянський літопис", "Знак", „Схід-Захід”, „Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету”, „Південна Україна ХХ століття” та ін.

Серйозним успіхом в роботі установи слід вважати створення регіональних осередків, які крім Львівського відділення на чолі з Я. Дашкевичем, є в Харкові, Чернігові, Запоріжжі, Миколаєві. Їх очолюють відомі в Україні фахівці – В. Кравченко, О. Коваленко, А. Бойко, Є. Сінкевич.

Від самого початку своєї діяльності Інститут встановив творчі зв'язки з зарубіжними спорідненими установами, організаціями та

окремими вченими. Зокрема, з Фондом Катедр українознавства при Гарвардському університеті (США), яким Інституту було надано оргтехніку та обладнання, конче необхідне в роботі. Були підписані й реалізуються угоди про співпрацю з Східноєвропейським дослідним інститутом ім. Вячеслава Липинського (Філадельфія, США), з Центром досліджень історії України ім. Петра Яцика при Канадському інституті українських студій та видавництвом “Літопис УПА” (Канада), з Науковим Товариством ім. Шевченка в Європі (Сарсель, Франція) та іншими.

Пріоритетне значення для археографії та джерелознавства і надалі матиме публікація всієї наукової спадщини академіка М. Грушевського, яка складатиме 50-60 томів, а також спадщини М. Драгоманова і Д. Яворницького, що складатиме в обох випадках приблизно по 20 томів.

До першочергових, пріоритетних завдань входить також підготовка до друку та публікація основного масиву джерел з історії українського козацтва XVII–XVIII ст. і, насамперед, “Архіву Коша Нової Запорозької Січі” (у 30-40 томах) та корпусу універсалів і листів українських гетьманів – “Українського дипломатарія” (у 20 томах).

Упродовж останніх років Інститутом безпосередньо та у співробітництві з іншими інституціями було підготовлено понад 400 серійних і тематичних археографічних публікацій, які хронологічно охоплюють період від княжої і козацької доби до сьогодення і створюють міцний фундамент для подальших досліджень не лише в історичній науці, а й в інших галузях вітчизняної гуманітаристики. Без ґрунтовного розширення джерельної бази дослідження структури українського суспільства від найдавніших часів до XX ст. включно неможливе наукове розуміння мозаїчної картини української історії цього періоду, а особливо кінця XVIII – початку XX століття. Без здійснення фундаментальних серійних археографічних публікацій неможливо забезпечити конкурентоспроможність української гуманітаристики у світовому вимірі.

Серед видань, покликаних забезпечити формування самодостатньої джерельної бази дослідження фундаментальних проблем української історії особливе місце належить пофондовому археографічному виданню „Архів Коша Нової Запорозької Січі” в 30-ти

томах, яке охоплюватиме єдиний збережений на сьогодні цілісний, природним чином утворений масив документів українського козацтва – Архів Коша Війська Запорізького Низового. За 2004–2008 рр. видано Т. 3 (Київ, 2004), Т. 4 (Київ, 2007) і Т. 5 (Київ, 2008). Готується до друку Т. 6. Ще одним надзвичайно важливим виданням є «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст. Універсали та листи українських гетьманів та полковників». У складі цього проекту розрахованого на 25 томів вийшли друком «Універсали Івана Мазепи (Київ, 2006. – Т. 2) та «Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича» (Київ, 2004), «Універсали Павла Полуботка» (Київ, 2009) та «Кореспонденція козацької старшини XVI – першої половини XVII ст.».

Значну цінність мають описово–статистичні джерела, без яких важко уявити ґрунтовне дослідження ранньомодерної української історії. В рамках реалізації програми видання цієї групи джерел побачили світ такі археографічні публікації: «Литовська метрика. Книга 561. Ревізія українських замків 1545 року» (Київ, 2005), «Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку» (Полтава, 2007), «Еліта Слобідської України. Списки слобідської козацької старшини 60-х рр. XVIII ст.» (Київ–Харків, 2008).

Важливими напрямками археографічної діяльності була також публікація документальних джерел з історії міст та церкви. Вийшли друком такі фундаментальні видання як: «Економічні привілеї міста Львова (XVII–XVIII ст.)» (Львів, 2007), «Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть. Львівсько–Галицько–Кам'янецька єпархія» (Львів, 2004), «Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 року. Документи і матеріали. Книга 2.» (Київ, 2007).

На археографічному рівні має вирішуватися також завдання уведення до наукового вжитку представницького комплексу джерел з історії Південної України останньої чверті XVIII – XX ст. Суттєве розширення актуалізованої джерельної бази на цьому напрямку покликане створити необхідні передумови для ґрунтовного переосмислення місця й ролі Південної України в українському світі, для подолання наявних стереотипів, нав'язаних ідеологемами, які були панівними в період бездержавності. Завдяки плідній діяльності Запо-

різького відділення Інституту було започатковане серійне видання «Джерела з історії Південної України XVIII–XX ст.».

Пріоритетним напрямком археографічної діяльності є також подальше видання документальних джерел про діяльність Української Повстанської Армії. В рамках видавничої серії «Літопис УПА. Нова серія» вийшло друком 11 томів. Крім того, побачило світ видання «Документи і матеріали з історії Українських націоналістів» Т.1 (Київ, 2005), Т.2 у двох частинах (Київ, 2007).

Вагомим вже є археографічний доробок на ниві створення і публікації джерел усної історії, що на сьогодні є однією з головних тенденцій розвитку світової археографії. Насамперед видано «Усна історія: теорія і практика» (Запоріжжя, 2007) та «Усна історія в науковому дослідженні» (Запоріжжя, 2007). За результатами археографічних експедиції, які проводилася в 2000–2007 рр. на території Південної України, видано три томи багатотомника «Усна історія Степової України / Запорізький край» Т.1 (Запоріжжя, 2008), Т.2 (Запоріжжя, 2008), Т.3 (Запоріжжя, 2008).

Опублікованотакж 6 томів джерел усної історії про Голодомор 1932–1933 рр. «Український голокост Свідчення тих, хто вижив» (Т. 1–6 (Київ, 2004–2008)).

Суттєвого поступу досягнуто в ділянці видання пам'яток історіографії, суспільної думки та епістолярної спадщини. Варто відзначити таке фундаментальне видання в українському перекладі, як «Хроніка Європейської Сарматії» О. Гваньїні (Київ, 2007), а особливо реалізацію масштабних проектів видання творів Михайла Грушевського у 50–ти томах, Дмитра Яворницького у 20–ти томах, Якова Новицького у 5–ти томах. Побачило світ у рамках першого проекту 6 томів (Т. 2. Серія «Суспільно–політичні твори» (1907–1914). – Львів, 2005); Т. 3. – Серія «Суспільно–політичні твори» (1907–1917). – Львів, 2005; Т. 4 Книга 1. Серія «Суспільно–політичні твори» (доба Центральної ради березень 1917–квітень 1918). – Львів, 2007; Т. 6. Серія «Історичні студії та розвідки» (1895–1900). – Львів, 2004; Т. 7. Серія «Історичні студії та розвідки» (1900–1906). – Львів, 2005; Т. 8. Серія «Історичні студії та розвідки» (1906–1916). – Львів, 2007). Зі спадщини Дмитра Яворницького видруковано 4 томи (т. 1 (Київ–Запоріжжя, 2004), Т.2 (Київ–Запоріжжя, 2005), Т. 3 (Київ–

Запоріжжя, 2008), Т. 8 (Київ–Запоріжжя, 2007). У 2007–2008 рр. вийшло друком 3 томи Творів Якова Новицького.

Активно опрацьовуються архівні матеріали та бібліотечні колекції зарубіжної україніки: вже опубліковані такі важливі праці, як «Боплан Гийом Левассерде. Описание Украины» (Москва, 2004), «Україна на стародавніх картах. Кінець XVI – перша половина XVII ст. (Київ, 2004), «Південна Україна кінця XVIII століття в альбомі Жана-Анрі Мюнца» (Запоріжжя, 2005), монографічне дослідження О. Оглоблина «Українсько-московська угода 1654» (Львів, 2005), Г. Сварник «Архівні та рукописні збірки Наукового товариства імені Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві» (Варшава-Львів-Нью-Йорк, 2005), «Наукова та видавнича діяльність НТШ в Європі» (Київ, 2007).

Крім того, опубліковані збірники епістолярної спадщини: «Олена Теліга. Листи. Спогади» (Київ, 2004), «Євген Чикаленко, Петро Стебницький. Листування 1901–1922 роки» (Київ, 2008), «Листування Митрополита Іларіона (Огієнка)» (Київ, 2006).

Загалом вже зроблено суттєвий крок вперед у розв'язанні проблеми введення до наукового обігу такої сукупності історичних джерел з української історії, яка б дозволила сформувати самодостатню джерельну базу й зробити якісний прорив у дослідженнях, для розробки нових методологій та удосконалення дослідницького інструментарію.

Однак українська гуманітаристика потребує виходу української археографії на якісно новий рівень розвитку. Точкові археографічні публікації, навіть і окремі серії, вже не здатні задовольнити потреби розвитку науки.

Аналіз досвіду та сучасного стану розвитку археографії в західно європейських країнах, а також у США та Канаді засвідчує, що в цих державах, ще в першій половині XX ст. була остаточно розв'язана проблема введення до наукового обігу сукупність джерел з національних історій, що дозволило гуманітаріям сформувати самодостатню джерельну базу й зробити якісний прорив у дослідженнях. Західні європейці та американці вже давно розв'язали цю фундаментальну проблему, опублікувавши критичну масу джерел, чим створили надійну базу для різноманітних досліджень, для

розробки нових методологій та удосконалення дослідницького інструментарію. Саме цей чинник уможливив перехід у першу чергу, вчених-істориків з екстенсивної парадигми, яка передбачала тривалу й виснажливу працю в архівах на шлях інтенсивних досліджень, коли архів відіграє допоміжну роль порівняно з бібліотекою, і навпаки. Нині практично відсутня типова для української науки ситуація, коли одні й ті самі джерельні зібрання стають об'єктом евристики кількох дослідників, спрямованої кожного разу на досягнення локального результату. А відтак вчені мали змогу зосередитися над удосконаленням методологічних підходів та дослідницьких методик.

В Україні справа публікації історичних джерел у зв'язку з переліченими вище причинами не набула, на жаль, статусу найважливішого завдання. Вкрай недостатній ступінь введення до наукового обігу історичних джерел унеможливило інтенсифікацію праці дослідника, а також у багатьох випадках появу якісних досліджень, та інколи призводить до продукування штучних, викривлених концепцій українського минулого, які не спираються на джерела.

Вітчизняній науці необхідно у стислий термін пройти шлях, який західні історіографії вже подолали в минулому столітті. Отож, маємо ввести до наукового вжитку критичну масу джерел, необхідну для формування самодостатньої джерельної бази дослідження різноманітних аспектів української історії, особливо її вузлових проблем. Слід передбачити підготовку фундаментальних археографічних публікацій унікальних цілісних корпусів історичних джерел (вітчизняних та зарубіжних), видання творчої спадщини видатних українських вчених-гуманітаріїв та громадсько-політичних діячів.

Впровадження нових західних методологій не даватиме сподіваного ефекту до того часу, поки не буде закладено підвалини у вигляді радикально розширеної джерельної бази, введеної до наукового обігу.

Інститутом створено попередній каталог найважливіших масивів джерел та перспективний план їх видання. Пріоритетне значення має публікація всієї наукової спадщини академіка М. Грушевського, яка складатиме 50-60 томів, а також спадщини М. Драгоманова і Д. Яворницького, що складатиме в обох випадках приблизно

по 20 томів. Передбачається розпочати видання спадщини О. Лотоцького Д. Дорошенка, Є. Чикаленка, І. Огієнка, Оглобліна, О. Шульгіна та багатьох видатних вчених і діячів культури у доробку яких міститься багато наукових ідей та фундаментальних положень, що мають надзвичайно актуальне значення для сучасного національно-культурного та державницького відродження країни, а також патріотичного виховання народу, розвитку науки, культури, мистецтва та всіх сфер життєдіяльності України.

У найближчій перспективі передбачається підготувати наймені таких пофондових археографічних публікацій:

I. Джерела з історії України XVI–XVIII ст.:

Книги судово-адміністративних установ України XVI–XVIII ст.;

Архів Коронної канцелярії Речі Посполитої для українських земель (Волинська метрика);

Архів Коша Нової Запорозької Січі 1734–1775 рр.;

Документи Генеральної військової канцелярії Гетьманщини;

Документи полкових та сотенних канцелярій Гетьманщини;

Документи канцелярії наказного гетьмана Я. Горленка;

Архів Генерального військового суду Гетьманщини;

Документи московських приказів до історії України

(Посольський, Розрядний, Малоросійський прикази);

Архів Малоросійської колегії 1722–1727 рр.;

Румянцевський опис Малоросії 1765–1767 рр.;

Універсали та листи українських гетьманів та полковників;

Архіви канцелярій слобідських козацьких полків;

Архіви Білгородської та Воронежської губернських канцелярій;

II. Джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII – початку XX ст.:

Архів Херсонської губернської канцелярії – 3 томи;

Документи похідної канцелярії Г. Потьомкіна;

Документи Катеринославського та Вознесенського намісницьких правлінь;

Архів Азовського та Новоросійського губернських правлінь та губернських канцелярій;

Архів Азовського козачого війська та Азовської військової канцелярії;

Економічні примітки до Генерального розмежування;

Описи Південної України;

Документи про адміністративно-територіальний устрій Південної України;

Джерела про соціальну структуру населення Південної України;

Джерела про економічний розвиток Південної України;

Джерела з історії міст Південної України;

Джерела з історії Церкви Південної України;

III. Джерела з історії України XIX – початку XX ст.:

Документи канцелярій цивільних та військових губернаторів а також генерал-губернаторів

Річні звіти генерал-губернатора та губернаторів

Документи губернських жандармських правлінь;

Документи міських Дум та управ;

Документи судових установ;

Документи правлячого Сенату;

Документи Міністерства внутрішніх справ Російської імперії;

Епістолярна спадщина видатних учених та громадських діячів (В. Антонович, М. Грушевський, М. Драгоманов, Д. Багалій, М. Павлик, П. Куліш, М. Костомаров та ін.);

IV. Джерела з історії національно-визвольних змагань в Україні XX ст.

Документи Центральної Ради, Директорії Гетьманату;

Документи місцевих органів влади доби Центральної Ради, УНР, Гетьманату;

Документи Організації Українських Націоналістів;

Документи Української Повстанської Армії;

Документи Уряду УНР в еміграції;

Епістолярна спадщина видатних діячів Національно-визвольного руху (С. Сфремов, Є. Чикаленко, А. Ніковський, М. Шаповал та ін.).

Визначені пріоритети не виключають подальший розвиток теоретичних проблем археографії та джерелознавства, інших дослідних програм і видавничих проєктів, які мають велике значення для перспектив вітчизняної науки.

¹ Прицак Омелян. Мій шлях історика // Історіософія та історіографія Михайла Грушевського – К. – Кембрідж, 1991. – с.76.

² Журнал №10. 10 августа 1918 г. / Протоколи засідань Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук // Історія академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – с. 48.

³ Журнал №16. 17 августа 1918 г. / Протоколи засідань Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук // Історія академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – с. 51–52.

⁴ Журнал №20. 12 сентября 1918 г. / Протоколи засідань Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук // Історія академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – с.66–67.

⁵ Перший піврік існування Української Академії наук та начерк її праці до кінця 1919 р. Травень 1919 р. // Історія академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – с.199.

⁶ Див.: Бутич І.Л. Назрілі питання української радянської археографії // Третя республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1968. С. 214.

⁷ Див.: Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. – К., 1988.

⁸ Сохань Павло. Вступне слово. // Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії. До Всеукраїнської наради „Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи”. Київ, 16–18 грудня 1992 р. – К., 1992. С. 4.

⁹ Сохань Павло. Українська археографія та джерелознавство: здобутки проблеми, перспективи // Пам’ять століть – 2001. – № 2 (28). – С. 19.

Олександр САКАЛО (Полтава)

**Домогосподарства сільського населення
Гетьманщини в другій половині XVIII століття:
типологія і структура (на прикладі сіл
Яблунівської сотні Лубенського полку)**

Однією з дискусійних тем сучасних досліджень з соціальної історії, історичної демографії та історичної антропології є вивчення еволюції структури сім'ї в різні історичні епохи, в різних регіонах світу. Сім'я відрізняється від інших систем та інститутів суспільства, насамперед, шлюбно-родинними основами свого виникнення і своєю структурою. Остання не є й не може бути сталою формою¹. Під впливом багатьох факторів² (економічних, суспільно-політичних, релігійних, територіально-географічних) кожна конкретна родина постійно еволюціонує від одного типу домогосподарства до іншого. Говорячи про термінологію, зазначимо, що в історичній науці побутує усталена точка зору про те, що до кінця XVIII століття на теренах усієї Європи поняття "сім'я" і "домогосподарство" ("двір") були синонімами. Отже, під терміном "домогосподарство" ("сім'я") слід розуміти сукупність (об'єднання, групу) людей, пов'язаних одне з одним місцем проживання, родинними зв'язками і спільним веденням господарства³. До складових елементів структури сім'ї зазвичай відносять: населеність, кількість шлюбних пар, покоління дітей, ступінь та характер родинних зв'язків між членами домогосподарства.

Необхідно зауважити, що основу наукового доробку з цієї теми складають праці західних дослідників: англійців Дж. Хайнала та П. Ласлетта, австрійця М. Міттерауера, американця С. Хока та ін.⁴ На пострадянському просторі першість у дослідженні зазначеної проблеми належить російським та білорусь-

ким дослідникам (в першу чергу, згадаємо прізвища Ю. Гончарова, В. Носевича, В. Каніщева, Б. Миронова, В. Лещенката ін.⁵). Українські ж історики почали звертати увагу на цю проблематику лише в останні роки. Серед праць вітчизняних дослідників назвемо роботи М. Крикуна, І. Ворончук, Ю. Волошина⁶. Отже, розробка цієї теми видається доволі перспективною.

Проблема типологізації домогосподарств є невід'ємною складовою багатьох досліджень в галузі історії сім'ї. Дискусія навколо цієї теми триває ще з другої половини ХІХ століття і стосується всіх регіонів Європи (в тому числі й Російської імперії). Так, одні вчені вважають, що головним типом сімейної організації на території Східної Європи в період доіндустріального суспільства була проста (нуклеарна) сім'я; інші доводять тезу про збереження на цих теренах до кінця ХІХ століття складної сім'ї. Дещо ускладнює вивчення вказаної проблеми відсутність загальноприйнятої класифікації домогосподарств⁷. Така ситуація досить часто призводить до того, що результати різних досліджень бувають елементарно неспівставні одне з одним. У західній історіографії найбільш поширеною є, запропонована у 70-х роках ХХ століття, типологія домогосподарств П. Ласлетта. Саме ця класифікація була використана нами в ході даного дослідження. Розвиваючи, в цілому, ідеї згаданого вище Дж. Хайнала⁸, П. Ласлетт виокремив три основні типи сім'ї:

1. Просте, або нуклеарне, сімейне домогосподарство, котре складається з однієї шлюбної пари з дітьми чи без них. У випадку смерті одного з членів подружжя, вдова/вдівця з дітьми продовжує розглядатися як шлюбна родина й домогосподарство теж вважається нуклеарним.
2. Просте сімейне домогосподарство, в якому проживає ще хтось з родичів, називається "розширеним". Таких родичів може бути й кілька, за умови, якщо вони, в свою чергу, не утворюють шлюбних пар. Залежно від того, ким доводяться ці родичі главі домогосподарства, розрізняють розширення по висхідній, низхідній або по боковій лінії. Наприклад, якщо в родині разом із бать-

ком-вдівцем живе його одружений син (або донька з її чоловіком) й главою сім'ї залишається перший, то дане домогосподарство є розширеним по низхідній лінії. Якщо ж навпаки, главою сім'ї є одружений син, тоді родина вважається розширеною по висхідній лінії. Домогосподарство, в якому проживають неодружені родичі глави сім'ї (брати, сестри, племінники тощо) класифікується як розширене по боковій лінії (подібна родина ще називається колатеральною).

3. Якщо домогосподарство складається з кількох нуклеарних сімей (кількох ядер), то воно називається мультифокальним. Первинним вважається ядро, до якого належить глава домогосподарства

Розширені та мультифокальні сім'ї також утворюють спільну групу складних домогосподарств. Окрім названих трьох основних типів існують також домогосподарства, які складаються з однієї особи й такі, що не утворюють сімей (наприклад, дві дорослі неодружені сестри, що живуть разом)⁹. Втім, такі домові спільноти зустрічаються надзвичайно рідко.

Таким чином, головне завдання нашого дослідження полягає у вивченні та аналізі за допомогою історико-демографічних методів структури сім'ї сільського населення Лівобережної України в другій половині XVIII століття. В результаті аналізу структури ми спробуємо визначити типологію, обраних в якості об'єкта дослідження, домогосподарств, а також, порівняємо отримані дані з аналогічними показниками стосовно інших регіонів як Гетьманщини, зокрема, так й Російської імперії, в цілому.

Поставлена мета обумовила формування джерельної бази роботи. Зауважимо, що будь-які історико-демографічні дослідження, в першу чергу, спираються на дані статистичних джерел. Ними можуть бути документи як світського (цивільного) походження: переписи, ревізії тощо, так і церковного: приходські книги, сповідні розписи. Саме такі джерела містять детальну інформацію про поіменний та подвірний склад жителів того чи іншого населеного пункту. В нашій розвідці в якості джерела були використані дані сповідних розписів трьох українських сіл Яблунів-

ської сотні Лубенського полку за період із 1765 по 1781 роки: Карпилівки (1768, 1772, 1778 років), Остапівки (1765, 1770, 1777) і Золотух (1765, 1775, 1781). Сповідний облік на території Росії вперше був запроваджений у 1690 році, коли новгородський митрополит Корнилій з власної ініціативи почав вимагати від приходських священиків подібної звітності. Головною метою цього обліку було виявлення серед населення старообрядців, які не ходили сповідуватися до ніконіанських церков. На всій території Московської держави сповідний облік був введений указами 1716 та 1718 років. Тепер вже цей захід переслідував не тільки політичну, а й фіскальну мету, оскільки ті парафіяни, які пропускали сповідь, сплачували штраф (штрафи були скасовані лише у 1800 році). На територію Гетьманщини ця практика поширилася з 20-х років XVIII століття. Впродовж 1737–1742 років сповідні розписи набули сталого та уніфікованої форми, котра із незначними змінами проіснувала до 1917 року¹⁰.

Розглянемо структуру подібних документів. Кожен сповідний розпис обов'язково складався з трьох частин: преамбули, безпосередньо самого розпису та підсумкової таблиці. Завершувався документ підтвердженням достовірності поданих даних, скріплених підписом священика, який його склав. У преамбулі подавалася інформація про церкву, за якою була закріплена парафія, називався священик, який її очолював і, відповідно, проводив розпис. Основна частина джерела являла собою велику таблицю, що відображала розпис окремих господарських одиниць (дворів). У першій колонці таблиці фіксувався порядковий номер домогосподарства. У другій колонці йшла нумерація у порядку зростання всіх мешканців села чоловічої статі. Третя колонка була аналогічна другій з тією різницею, що відображала жіночу частину населення. Четверта й найбільша графа містила перелік усіх мешканців села. Слід наголосити, що подвірний розпис домогосподарств проводився у суворо встановленому порядку, в залежності від того, до якого стану належав його власник. Таким чином, спочатку розписувалися двори духовних осіб (священиків, дияконів, пономарів), потім – військових (козаків), а в кінці – посполитих (селян). Розпис кожного домогосподарства мав свою структуру

Першим обов'язково записувався господар двору (його ім'я, по батькові, прізвище). Для одружених відзначалося ім'я, по батькові дружини. Далі повідомлялися імена дітей, причому, згідно тогочасної традиції, спочатку за принципом старшинства подавалися імена хлопчиків, й лише потім – імена дівчаток. Після неодружених дітей записувалися одружені діти господаря, якщо вони проживали у даному домогосподарстві, також подавалися (аналогічно поданій вище формулі) імена їхніх дітей (онуків господаря). Насамкінець, за тим же самим принципом розписувалися сім'ї інших родичів господаря (це могли бути родини братів, сестер, племінників, зятів, невісток господаря тощо), а якщо у домогосподарстві проживали “дворові люди” – вони також переписувалися. Наступні дві колонки фіксували вік кожного мешканця домогосподарства (перша – чоловіків, друга – жінок). В останній графі окремо позначалися ті особи, які пройшли сповідь і причастя, ті, що сповідалися але не причастилися, й ті, що не сповідалися (діти молодші семи років). Останню частину розпису складала таблиця, у якій фіксувалися показники загального числа осіб, які були на сповіді та причасті й осіб, які уникли цієї процедури. Завершувався розпис прикінцевим записом та підписом священника. На думку російського історика Б. Миронова, одним з головних достоїнств сповідних розписів є реєстрація у них одних й тих самих груп (категорій) населення. Що, в свою чергу, дає можливість співставити дані церковного обліку для великого проміжку часу¹¹.

Першим етапом нашої розвідки стане аналіз населеності домогосподарств зазначених сіл. Зокрема, ми визначимо середню населеність дворів згадуваних сіл, окремо з'ясуємо населеність родин козаків, селян і представників духовенства, а також, назвемо домогосподарства з найбільшою чисельністю мешканців. Але, перш ніж перейти безпосередньо до виконання зазначених завдань, вирахуємо коефіцієнт статевого співвідношення, який з'ясовують, поділивши число чоловіків на число жінок та помноживши отриманий результат на 100. Цей показник свідчить про можливу недореєстрацію населення однієї статі (зазвичай, жінок)¹². В нашому випадку даний коефіцієнт дорівнював: у Зо-

лотухах – 110,7 (1765 рік), 107,9 (1775), 100,5 (1781); у Карпилівці – 100,0 (1768), 105,2 (1772), 104,6 (1778); у Остапівці – 107,3 (1765), 100,6 (1770), 104,3 (1777). Таким чином, можна зробити висновок, що статеве співвідношення перебувало в межах допустимої норми, яка охоплює діапазон від 100,0 до 110,0.

Найбільш населеними із трьох згадуваних сіл були Золотухи. Так, у 1765 році кількість мешканців села становила 710 осіб (з них 373 чоловіка і 337 жінок)¹³. Станом на 1775 рік чисельність населення зросла до 840 осіб (430 чоловіків, 410 жінок)¹⁴. Дані сповідного розпису за 1781 рік свідчать про зменшення кількості жителів села до 734 осіб (368 чоловіків і 366 жінок)¹⁵. Загальна кількість дворів у Золотухах становила: у 1765 році – 60, 1775 – 65, 1781 – 61. Таким чином, підрахунки середньої населеності домогосподарств дають такі результати: 1765 рік – 11,8 особи, 1775 – 12,9, 1781 – 12,0. Визначимо аналогічні показники відповідно до станової приналежності власників домогосподарств (духовні особи, козаки, селяни). Єдиним домогосподарством, котре належало духовній особі, впродовж усього досліджуваного періоду була сім'я 59-річного священика місцевої церкви архистратига Михайла вдівця Івана Андрєєва (станом на 1765 рік)¹⁶. Після його смерті, господарем двору стає його син Григорій¹⁷, якому у 1781 році виповнився 51 рік. Чисельність мешканців цієї домової спільноти змінювалася таким чином: 1765 рік – 19 осіб, 1775 і 1781 – по 11.

Більшу частину населення села становили мешканці козацьких домогосподарств. Кількість їхніх сімей становила: у 1765 році – 44, 1775 – 48, 1781 – 54. Відповідно, у них проживало: 563, 688 і 628 осіб. Отже, середня населеність козацьких домових спільнот була такою: 1765 рік – 12,8 особи, 1775 – 14,3, 1781 – 11,6. На другому місці за чисельністю йшли домогосподарства селян (посполитих). У 1765 році їх нараховувалося 15, у 1775 – 16, а в 1781 – 6. Загальна чисельність мешканців цих домових спільнот становила, відповідно: 128, 141 і 96 осіб. Таким чином, середня населеність селянських родин виглядала так: 1765 рік – 8,5, 1775 – 8,8, а в 1781 році вона стала майже вдвічі більшою – 16,0 особи.

Другим за чисельністю населення виявилось село Карпилівка. Кількість його мешканців у 1768 році становила 582 особи (291 чоловік і 291 жінка)¹⁸, у 1772 – 593 (304 чоловіка і 289 жінок)¹⁹, а в 1778 – 575 (294 чоловіка і 281 жінка)²⁰. Загальне число домогосподарств не дуже відрізнялося від попереднього села. У 1768 році там нараховувалося 50, у 1772 – 63, а в 1778 – 63 домові спільноти. А от показники середньої населеності були відмінними. Так у 1768 році вона становила 11,6 особи, у 1772 – 9,4, а в 1782 – 9,1.

У Карпилівці, так само як і в Золотухах, знаходилося лише одне домогосподарство духовної особи – священика Петра Прокопівца, якому у 1768 році виповнилося 35 років²¹. Відповідно, у 1778 році йому вже було 45 років, він був одружений і мав шістьох дітей²². Загалом, чисельність членів цієї родини становила: у 1768 році – 18 осіб, 1772 – 19 і 1778 – 13. Козацькі домогосподарства в цьому селі так само становили більшість. Станом на 1768 рік їх було 40, на 1772 – 55, на 1778 – 54. Загальне число їхніх мешканців постійно зростало. У 1768 році в них проживало 485 осіб, у 1772 – 507, 1778 – 519. Відповідно, середня населеність козацьких домогосподарств Карпилівки становила: у 1768 році – 12,1 особи, 1772 – 9,2, 1778 – 9,6. У порівнянні з козацькими домогосподарствами селян було значно менше: у 1768 році – 9, 1772 – 7, 1778 – 8. Їхнє населення складало: станом на 1768 рік – 79 осіб, 1772 – 77, 1778 – 43. Отже, середня населеність селянських сімей у 1768 році становила 8,8 особи, у 1772 – 11,0, у 1778 – 5,4.

Останнім і найменшим з досліджуваних сіл була Остапівка. У цьому населеному пункті станом на 1765 рік мешкало 340 осіб (176 чоловіків і 164 жінки)²³, у 1770 – 315 (158 чоловіків і 157 жінок)²⁴, у 1777 – 378 (193 чоловіки і 185 жінок)²⁵. У 1765 році в Остапівці нараховувалося 30 домогосподарств, у 1770 р. їх стало на одне більше – 31, а в 1777 р. ще на одне – 32. Показники середньої населеності остапівських сімей у 1765 році становили – 11,3 особи, у 1770 – 10,2, а в 1777 – 11,8.

Зазначимо, що в Остапівці, як і у двох попередніх випадках, джерело фіксує лише одне домогосподарство, яке належало духовній особі. Це була родина 95-річного священика місцевої

Свято-Миколаївської церкви Семена Гаврилова. Цікаво, що сповідний розпис 1765 року засвідчує, що він був одружений на 85-річній Меланії і вони мали 51-річного сина Антонія, який був другим ієреєм цієї ж церкви²⁶. В наступні роки главою цієї родини став Антоній Семенов, який у 1777 році досяг 62-річного віку. Загальна чисельність мешканців цієї домової спільноти становила: станом на 1765 рік – 11 осіб, 1770 – 8, 1777 – 11. Традиційно, крім дворів представників сільського духовенства, в селі були наявні домогосподарств вільських (козаків) і посполитих (селян). Козацьких родин відповідно нараховувалося у 1765 році – 23, 1770 – 23, 1777 – 28. Чисельність їх мешканців становила: 279 осіб – станом на 1765 рік, 254 – 1770 і 354 – 1777. Таким чином, показник середньої населеності домогосподарств козаків у 1765 році становив 12,1 особи, у 1770 – 11,0, у 1777 – 12,6. Число домогосподарств посполитих у 1765 році було 6, у 1770 – 7, а в 1777 зменшилося більш ніж у половину – до 3. Чисельність їхніх мешканців становило відповідно – 50, 53 і 13 осіб. Показники середньої населеності в даному випадку становлять: 8,3, 7,6 і 4,3 особи. При чому в останньому випадку, на наш погляд, слід зважати на дуже незначну кількість селянських домогосподарств.

Наостанок, розглянемо межі населеності одного двору – визначимо домогосподарств з найменшою та найбільшою кількістю мешканців. Мінімальне, зафіксоване у джерелах, число жителів одного двору – 2. У трьох досліджуваних селах таких родин нараховувалося чотири, а саме: остапівська козацька сім'я 63-річного Петра Верпети (1770 рік)²⁷ й три карпилівських козацьких домогосподарств – 47-річного Омеляна Новохата і 34-річного Олексія Прусенка (1772 рік)²⁸, та 27-річного Прокопа Грицака (1778)²⁹. Всі зазначені родини склалися лише з однієї шлюбної пари, які або не мали дітей, або проживали окремо від них й, вочевидь, були нуклеарними (простими). Найбільш населеними домогосподарством Карпилівки за ці роки була родина 69-річного козака вдівця Сави Волошина. Станом на 1778 рік вона складалася з 31 особи³⁰. У Золотухах максимальну кількість мешканців – 37 осіб, мало домогосподарство 53-річного

козака Остапа Голоти (1781 рік)³¹. Серед домових спільнот Остапівки лідирувала родина 41-річного козака Пантелеймона Дейнеки. Кількість людей, які проживали в цьому домогосподарстві становила 56 осіб³² (дане число мешканців є максимальним серед усіх досліджуваних домогосподарств).

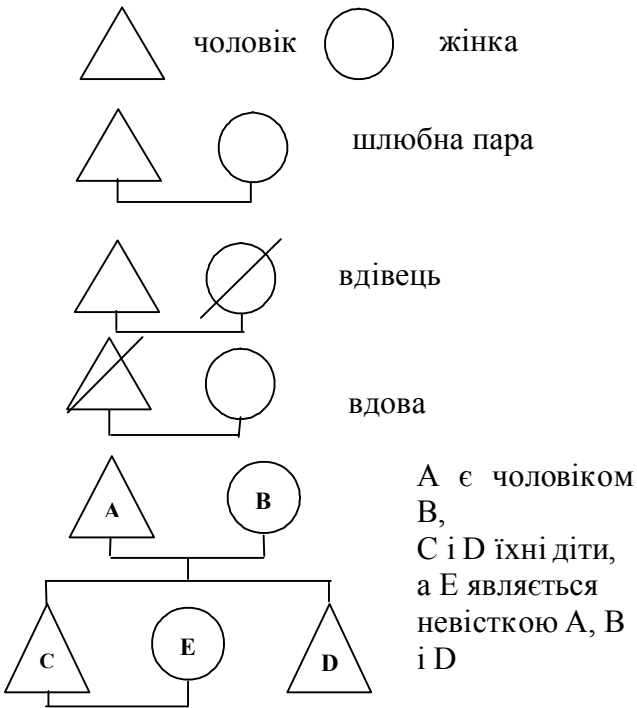
Підсумовуючи даний розділ нашої роботи, порівняємо власні результати з аналогічними показниками, що їх отримали інші дослідники. Так, в одній із своїх робіт, Ю. Волошин наводить цифру стосовно середньої населеності домогосподарств українських сіл Стародубського полку – 8,9 особи³³. М. Міттерауер та А. Каган подають аналогічні дані стосовно сільських районів Ярославського повіту – 5,2 особи, Рязанської губернії – від 8,0 до 9,7, деяких регіонів Прибалтики – від 12,1 до 18,8³⁴. У нашому випадку показник загальної середньої населеності коливається в межах: 9,1 (Карпилівка, 1782 рік) – 12,9 (Золотухи, 1775 рік) особи. Таким чином, можемо стверджувати, що середня населеність досліджуваних сімей була достатньо високою, а саме: перевищувала аналогічний показник стосовно Стародуб'я та російських регіонів, але, в абсолютній більшості випадків, була меншою за подібні дані стосовно Прибалтійських регіонів. Додамо, що більш населеними були домогосподарства духовних осіб (середня населеність – від 8 до 19 осіб) та козаків (від 9,2 до 14,3 осіб). Порівняно із цими двома категоріями родини селян, у більшості випадків, мали меншу чисельність мешканців: від 4,3 до 16,0 осіб (зауважимо, що це граничні показники, які не є показовими).

Досить цікаву та важливу інформацію про структуру сім'ї дає аналіз поколінного складу домогосподарств. Так, у Золотухах, станом на 1765 рік, нараховувалося 26 двопоколінних (43,3%) і 34 трипоколінних (56,7%) родини. Зазначимо, що домогосподарство священика було трипоколінним. Серед сімей козаків переважали трипоколінні – 26 (59,1%) проти 18 двопоколінних (40,9%). Родини селян були представлені майже порівну: 8 двопоколінних (53,3%) і 7 трипоколінних (46,7%). Дані за 1775 рік засвідчують збільшення кількості трипоколінних домогосподарств до 40 (61,5%). Двопоколінних родин зафіксовано 25 (38,5%). Сім'я священика залишилася

трипоколінною. Розподіл домогосподарств козаків був наступним: 16 двопоколінних (33,3%) і 32 трипоколінних (66,6%). Серед родин посполитих продовжує спостерігатися незначна перевага двопоколінних домових спільнот. Їх нараховувалося 9 (56,2%), а трипоколінних – 7 (43,8%). У 1781 році ситуація вирівнюється: домогосподарства Золотух були представлені 32 двопоколінними сім'ями (52,5%) і 29 трипоколінними (47,5%). Так, родина 51-річного священика Григорія Іванова тепер вже складалася з представників двох поколінь³⁵. Невеличка перевага двопоколінних сімей спостерігалася серед родин козаків: 28 (51,8%) проти 26 (48,2%). Селянські домогосподарства розподілилися порівну: 3 на 3. Необхідно додати, що у джерелах не зафіксовані одно та чотирипоколінні сім'ї. Але якщо факт відсутності перших, назагал, можна вважати нетиповим, то другі зустрічалися вкрай рідко³⁶.

Поколінна структура домогосподарств села Карпилівки станом на 1768 рік виглядала так: 28 двопоколінних (56,0%) і 22 трипоколінних (44,0%) родини. Через чотири роки (у 1772 році) загальна кількість сімей зросла до 63. З них, 2 були однопоколінними (2,9%), 38 – двопоколінними (60,3%) і 23 – трипоколінними (36,8%). У 1778 році кількість домогосподарств не змінилася, але поколінна структура стала дещо іншою: однопоколінні – 1 (1,6%), двопоколінні – 33 (52,4%), трипоколінні – 29 (46,0%). Зазначимо, що родина карпилівського священика Петра Прокопівца за даними 1768, 1772 років була двопоколінною, а станом на 1778 рік її структура розширилася й вже включала представників трьох поколінь³⁷. Домові спільноти козаків були репрезентовані наступним чином: 1768 рік – 21 двопоколінна (52,5%) і 19 трипоколінних (47,5%); 1772 – 2 однопоколінні (3,6%), 32 двопоколінні (58,2%), 21 трипоколінні (38,2%); 1778 – 1 однопоколінна (1,8%), 25 двопоколінних (46,3%) і 28 трипоколінних (51,9%) родини. Розгляд домогосподарств селян говорить про переважання середних двопоколінних родин. Так, у 1768 році нараховувалося 6 двопоколінних (66,7%) і 3 трипоколінних (33,3%) сім'ї. Дані наступного за хронологією сповідного розпису – 1772 року засвідчують наявність 5 двопоколінних (71,4%) і 2 трипоколінних (28,6%) домогосподарств. Станом на 1778 рік усі селянські родини – 8 стали двопоколінними.

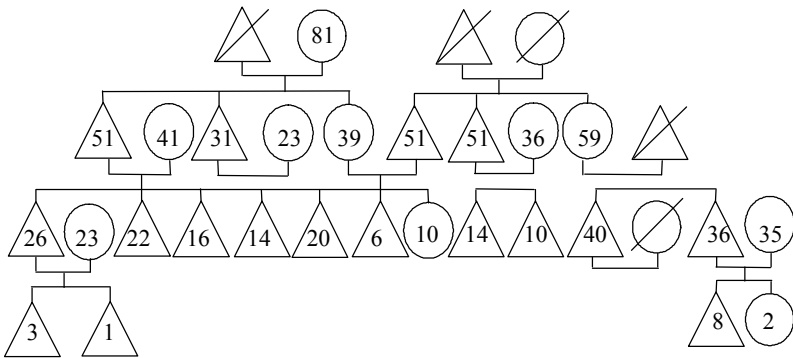
Умовні позначення

Поколінняструктура домогосподарств Остапівки не суттєво відрізнялася від структури в інших селах. У 1765 році в ньому нараховувалося 14 двопоколінних (46,7%), 15 трипоколінних (50,0%) і 1 чотирипоколінна (3,3%) сім'я. Як уже зазначалося, родини, які складаються з представників чотирьох поколінь, загалом, у джерелах зустрічаються не часто. В нашому випадку такою спільнотою була сім'я 81-річної вдови козачки Анастасії Стефанівни³⁸. Її домогосподарство було єдиною родиною такого типу, в усіх дев'яти вивчених нами сповідних розписах. Вона нараховувала 27 членів (17 чоловіків і 10 жінок). Розглянемо структуру цієї сім'ї більш детально. Для цього зобразимо її схематично за допомогою умовних позначень (див. схему 1).

Схема 1.

Чотирипоколінне домогосподарство вдови Анастасії

До складу цього домогосподарства входило дев'ять подружніх пар (шість повних і три неповні), які, відповідно, утворювали дев'ять ядер. Глава родини – 81-річна вдова Анастасія мала трьох дорослих дітей: двох синів – 51-річного Авраама та 31-річного Давида, а також доньку – 39-річну Агафію. Авраам мав за дружину 41-річну Феодосію і в них було четверо синів – Василь (26 років), Максим (22 років), Яким (16 років) та Іван (14 років). Василь, в свою чергу, був одружений на 23-річній Марії і мав від неї двох синів – Леонтія (3 років) і Федора (1 року). Таким чином, Леонтій та Федір доводилися правнуками Анастасії й належали до четвертого покоління цієї родини. Другий син Анастасії – Давид був одружений на 23-річній Марії. Дітей у них не було. Донька Анастасії – Агафія була замужем за 51-річним Кіндратом.

Вони мали трьох дітей: Антонія (20 років), Омеляна (6 років) та Устину (10 років). Вочевидь, разом із Кіндратом до родини прийшли й його близькі родичі – рідні брат Мусій (51 року) та сестра Анастасія (59 років). Мусій був одружений на 36-річній Устині. В них було двоє синів – 14-річний Олексій та 10-річний Василь. 59-річна Анастасія була вдовою. Разом із нею проживали два її дорослі сини – 40-річний вдівець Яким і 36-річний Степан. Дружиною Степана була Пелагія (35 років). Вони мали двох

дітей: сина Максима (8 років) та доньку Євгенію (2 років). Максим та Євгенія, будучи двоюрідними правнуками глави домогосподарства, також представляли четверте покоління цієї великої сім'ї. Згідно класифікації П. Ласлетта дане домогосподарство було складним й належало до родин мультифокального типу. Також, у ньому була наявна спорідненість за патріархальною лінією.

З 31 домогосподарства Остапівки, що зафіксовані у розписі за 1770 рік, знаходимо 1 (3,2%) однопоколінну 14 (45,2%) двопоколінних, 15 (48,4%) трипоколінних і 1 (3,2%) чотирипоколінну родини (нею залишалася та сама, сім'я вдови Анастасії). У 1777 році ситуація з поколінною структурою суттєво змінилася – 22 (68,7%) сім'ї були двопоколінними, а 10 (31,3%) – трипоколінними.

Упродовж досліджуваних років поколінний склад родини священника Остапівської Свято-Миколаївської церкви Антонія Голубовського так само змінювався. У 1765 році його сім'я була трипоколінною, на 1770 рік перетворилася на двопоколінну залишалася такою ще й у 1777 році. Серед домогосподарств козаків нараховувалося станом на 1765 рік нараховувалося – 8 двопоколінних (34,8%), 14 трипоколінних (60,9%) і 1 чотирипоколінна (4,3%) сім'я. У 1770 році додалася 1 однопоколінна (4,3%) родина, число двопоколінних не змінилося – 8 (34,8%), кількість трипоколінних скоротилася на одну – 13 (56,6%), і 1 залишалася чотирипоколінною (4,3%). У 1777 році зникли однопоколінна та чотирипоколінна родини, джерело зафіксувало 19 двопоколінних (67,9%) і 9 трипоколінних (32,1%). Не чисельні селянські домогосподарства – 6, у 1765 році всі були двопоколінними, у 1770 році нараховувалося п'ять двопоколінних і дві трипоколінні сім'ї, а у 1777 році, коли число селянських родин скоротилося до трьох, – дві були двопоколінними і одна – трипоколінною.

Отже, мусимо констатувати, що найбільш поширеними структурними формами домогосподарств були дво- та трипоколінні родини. Проведений аналіз довів, що говорити про суттєве переважання того чи іншого різновиду в загальних показниках, ми не можемо. У п'яти випадках з дев'яти нами була зафіксована перевага двопоколінних сімей, у чотирьох – трипоколінних. Лише в одному

селі – Карпилівці в усіх трьох досліджуваних роках була визначена перевага двопоколінних домогосподарств Сім'ї священників у п'яти випадках склалися з представників двох поколінь, у чотирьох випадках – з трьох. Серед родин козаків невеличка перевага була за трипоколінними домогосподарствами – п'ять випадків проти чотирьох (відсоток одно та чотирипоколінних сімей був дуже незначним і не міг вплинути на загальну картину). На відміну від сімей козаків і сільського духовенства, аналіз структури селянських родин засвідчив значне домінування двопоколінних домогосподарств. Подібні домові спільноти мали першість у восьми випадках з дев'яти (показово, що двічі джерела зафіксували селянські домогосподарства виключно такого різновиду), й лише одного разу кількість двота трипоколінних сімей була рівною. На наш погляд, цей факт прямо пов'язаний із меншою середньою населеністю селянських родин.

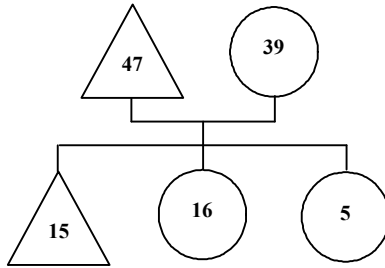
Безпосередній вплив на показник кількості поколінь має й типологічний аналіз структури домогосподарств. Спробуємо його розглянути. Типологічний аналіз структури домогосподарств села Золотух показав, що в 1765 році в ньому нараховувалося 8 (13,3%) нуклеарних (простих), 2 (3,3%) розширені та 50 (83,4%) мультифокальних сімей (група складних домогосподарств, що складалася з розширених і мультифокальних становила, таким чином, 86,7%). У 1775 році ситуація суттєво не змінилася: 9 (13,9%) нуклеарних, 2 (3,1%) розширених, 54 мультифокальних (83,0%) домогосподарства (складні – 86,1%). 1781-го року кардинальних змін теж не зафіксовано: 12 (19,7%) родин – нуклеарні, 2 (3,3%) – розширені, 47 (77,0%) – мультифокальні (80,3% – складні). Зауважимо, що родина сільськогосподарця залишалася мультифокальною та патріархальною у продовж усього досліджуваного періоду. Типологія козацьких домогосподарств у 1765 році виглядала так – 6 (13,6%) були нуклеарними, 1 (2,3%) розширеними, 37 (84,1%) мультифокальними (складними – 86,4%). У 1775 році – 5 (10,4%) нуклеарних і 43 (89,6%) мультифокальних (складних). На 1781 рік – 10 (18,5%) нуклеарних, 2 (3,7%) розширених, 42 (77,8%) мультифокальних (складні – 81,5%). Розподіл селянських родин майже не відрізнявся від козацьких, але відсоток складних домогосподарств залишаючись достатньо високим, демонстрував тенденцію до зменшення. Так, у

1765 році – 2 (13,3%) нуклеарних, 1 (6,7%) розширена, 12 (80,0%) мультифокальних (86,7% складних). У 1775 – 4 (25,0%) нуклеарних, 2 (12,5%) розширених та 10 (62,5%) мультифокальних (75,0% складних). У 1781 – 2 (33,3%) нуклеарних і 4 (66,7%) мультифокальних.

Прикладом класичного нуклеарного (простого) домогосподарства може слугувати родина 47-річного мешканця цього села козака Івана Яременка (1765 рік)³⁹. Він був одружений на 39-річній Марії і мав трьох дітей: Івана (15 років), Агрипину (16 років) і Матрьюну (5 років). Основу цієї сім'ї складало, як бачимо, повне ядро (шлюбна пара) (див. схему 2).

Схема 2.

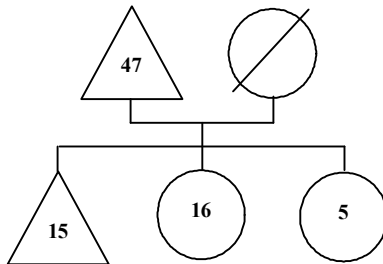
Домогосподарство Івана Яременка

Іншим прикладом нуклеарного домогосподарства була сім'я 56-річного козака Василя Самойленка⁴⁰. Він був вдівцем і теж мав трьох дітей: 16-річного Прокопа, 19-річну Марію і 14-річну Дар'ю. В основі цієї домової спільноти було неповне ядро (див. схему 3).

Схема 3.

Домогосподарство Василя Самойленка

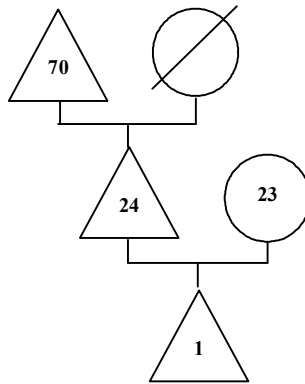
Джерела, що стосуються села Карпилівки, дозволяють стверджувати, що у 1768 році – 10 (20,0%) домогосподарств цього населеного пункту були нуклеарними, 3 (6,0%) розширеними, і 37 (74,0%) мультифокальними (складні – 80,0%). У 1772 році число нуклеарних зросло до 17 (27,0%), розширених зменшилось до 1 (1,6%), а мультифокальних зросло до 45 (71,4%) (складні – 73,0%). Через шість років (у 1778) число нуклеарних залишалось незмінним – 17 (27,0%), розширені на одне збільшилися – 2 (3,2%), а мультифокальних стало на одне менше – 44 (69,8%) (складні – 73,0%).

Родина місцевого священика так само, як і в Золотухах, незмінно залишалася мультифокальною. Козацькі сім'ї не були такими сталими. У 1768 році 8 (20,0%) з них були нуклеарними, а 32 (80,0%) мультифокальними. У 1772 році число нуклеарних родин зросло до 13 (23,6%), з'явилася 1 (1,8%) розширена, і збільшилася кількість мультифокальних – 41 (74,6%), хоча їхня частка дещо знизилась (76,4% складних). У 1778 році нуклеарних стало менше – 10 (18,5%), а розширених – 2 (3,7%), і мультифокальних – 42 (77,8%) побільшало (складні – 81,5%). Селянські домогосподарства розподілялися таким чином: у 1768 році – 1 (11,1%) нуклеарне, 3 (33,3%) розширені, 5 (55,6%) мультифокальних (складні – 88,9%); у 1772 році – 4 (57,1%) нуклеарні і 3 (42,9%) мультифокальні; у 1778 – 7 (87,5%) нуклеарних, 1 (12,5%) мультифокальне. Цікавим, на наш погляд, є той факт, що зменшення частки складних сімей супроводжувалося аналогічною динамікою по відношенню до трипоколінних родин – їхня кількість на кінець досліджуваного періоду взагалі зійшла на нуль.

Для більш чіткого уявлення структури розширених домогосподарств, кілька з них розглянемо детальніше. Наприклад, родина 70-річного козака Йосипа Турчина, що проживала у Карпилівці у 1778 році й нараховувала чотирьох членів, була розширеною по низхідній лінії (див. схему 4), оскільки Йосип був вдівцем і разом із ним проживав його дорослий син Кирило (24 років) з дружиною Вассою (23 років) та однорічним сином Іваном⁴¹.

Схема 4.

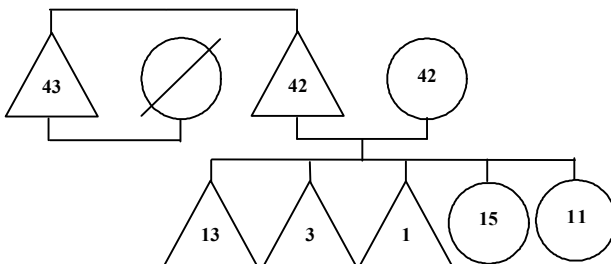
Родина Йосипа Турчина

Іншим зразком розширеної сім'ї було домогосподарство братів Тараненків (Карпилівка, 1778 рік)⁴². Главою родини був 43-річний козак удівець Іван Тараненко. В цьому ж дворі проживав його молодший брат Семен (42 років) з дружиною Параскою (42 років) і дітьми: синами – Іваном (13 років), Гнатом (3 років), Федором (1 року) та доньками – Тетяною (15 років) і Агафією (11 років). Таким чином, ця родина мала розширення по бічній лінії (див. схему 5).

Схема 5.

Домогосподарство братів Тараненків

Класифікація домогосподарств Остапівки свідчить, що у 1765 році в селі – 4 (13,3%) родини були нуклеарними, 1 (3,3%) розширеною, а 25 (83,4%) мультифокальними (складні – 86,7%). У

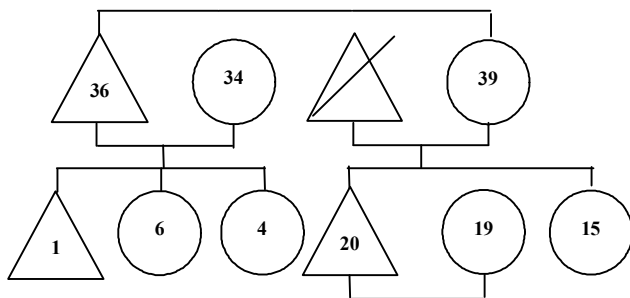
1770 році число нуклеарних зросло до 6 (19,3%), а розширені зникли зовсім. Лише кількість мультифокальних не зазнала змін – 25 (80,7%). У 1777 число нуклеарних знову зросло – до 9 (28,1%), а мультифокальних дещо зменшилось до 23 (71,9%).

Єдине домогосподарство духовної особи в усіх трьох випадках було мультифокальним. Козацькі ж сім'ї розподілилися так: 1765 рік – 3 (13,0%) нуклеарних, 1 (4,3%) розширена, 19 (82,7%) мультифокальних (складні – 87,0%); 1770 – 4 (17,3%) нуклеарних і 19 (82,7%) мультифокальних; 1777 – 7 (25,0%) нуклеарних і 21 (75,0%) мультифокальна. Селянські домогосподарства були представлені таким чином: 1765 рік – 1 (16,7%) нуклеарне та 5 (83,3%) мультифокальних; 1770 – 2 (28,6%) нуклеарних і 5 (71,4%) мультифокальних; 1777 – 2 (66,7%) нуклеарних і 1 (33,3%) мультифокальне.

Типовою мультифокальною батьківською родиною було домогосподарство козака Кузьми Щербини (36 років)⁴³. Ця сім'я, станом на 1772 рік, проживала у Карпилівці і складалася з представників двох поколінь. Разом із господарем проживала його дружина Параска (34 років) та їхні діти: Олена (6 років), Параска (4 років) і Авраам (1 року). Також, у дворі мешкала рідна сестра Кузьми – вдова Христина (39 років). Вона мала двох дітей: сина Михайла (20 років) та доньку Ганну (15 років). Михайло, в свою чергу, вже був одружений на 19-річній Уляні (див. схему 6). Отже, основу цього домогосподарства склали три ядра – два повних і одне неповне.

Схема 6.

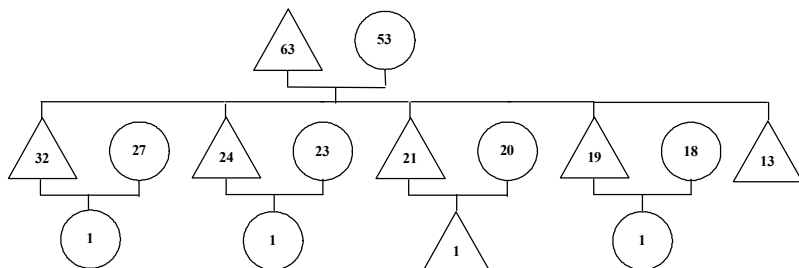
Домогосподарство Кузьми Щербини

Прикладом мультифокальної патріархальної трипоколінної родини можна вважати домогосподарство 63-річного козака Карпа Дейнеки (Остапівка, 1770 рік)⁴⁴. Це була доволі багаточисельна сім'я, котра нараховувала 23 мешканці. Сам господар був одружений на 53-річній Ганні і мав п'ятьох синів: 32-річного Пантелеймона, 24-річного Даниїла, 21-річного Андрія, 19-річного Василя і 13-річного Іллю. Четверо дорослих синів були одружені відповідно на: 27-річній Агафії, 23-річній Акиліні, 20-річній Єфимії та 18-річній Марині. Цікаво, що усі чотири подружжя мали по одній однорічній дитині, відповідно: Агрипину, Марію, Івана та ще одну Марію (див. схему 7).

Схема 7.

Домогосподарство Карпа Дейнеки

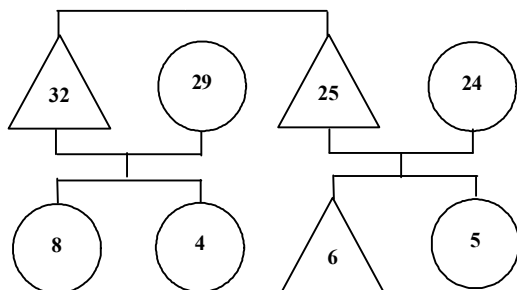
Отже, проведений нами аналіз засвідчив суттєве переважання, в більшості випадків, складних форм сімейної організації. Так, усі домогосподарства духовних осіб, у нашому випадку, були мультифокальними (складними). Серед козацьких сімей частка складних домових спільнот в усіх дев'яти випадках коливалася в межах від 75,0% (Карпилівка, 1777 рік) до 89,6% (Золотуха, 1775). Розподіл домогосподарств селян був дещо іншим, але й серед них, у шести випадках з трьох, кількість складних родин була більшою за прості. А, наприклад, у Золотухах відсоток перших завжди перевищував 66,0%. Втім, необхідновідмітити факт поступового хронологічного зменшення частки складних селянських сімей у кожному з досліджуваних сіл. Таке спостереження, на наш погляд, дозволяє вести мову про певну тенденцію, з якою

взаємопов'язані й зменшення середньої населеності, й подрібнення структури цих домогосподарств.

Останнім показником, на якому, на нашу думку слід зупинитись, є відсоток братських сімей від загальної кількості домогосподарств. Після патріархальних (батьківських) родин цей різновид домових спільнот найбільш часто зустрічався з-поміж інших. Так, у Золотухах нараховувалося у 1765 році – 8 (13,3%) братських сімей, у 1775 – 15 (23,1%), 1781 – 12 (19,7%). Аналогічні дані по Карпилівці: 1768 рік – 9 (18,0%) братських родин, 1772 – 5 (7,9%), 1778 – 6 (9,5%); по Остапівці: 1765 рік – 10 (33,3%), 1770 – 7 (22,6%), 1777 – 6 (18,7%) братських домогосподарств. Прикладом братської сім'ї може слугувати козацька родина братів Маслаків (Карпилівка, 1768 рік)⁴⁵. Основу цієї двопоколінної домової спільноти склали дві шлюбні пари – Івана Маслака (32 роки) та Устини (29 років), Трохима Маслака (25 років) та Параски (24 роки). Перше подружжя мало двох доньок – Єфимію (8 років) і Єфросинію (4 роки). Друге – сина Мойсея (6 років) та доньку Ганну (5 років) (див. схему 8).

Схема 8.

Домогосподарство братів Маслаків

Таким чином, на основі проведеного дослідження ми дійшли таких висновків:

- Аналіз структури домогосподарств трьох українських сіл засвідчив достатньо високі показники середньої населеності досліджуваних сімей – від 9,1 до 12,6 особи. Ці

розрахунки, у більшості випадків, перевищували аналогічні показники по селах Стародубського полку, Ярославського повіту та Рязанської губернії, але, водночас, були меншими за такі ж дані по Прибалтійському регіону. Також, зазначимо, що домогосподарства сільських священників та козаків виявилися неселенішими за селянські.

- Дослідження поколінного складу продемонструвало значну перевагу двопоколінних сімей. При чому, серед домогосподарств духовенства та козаків спостерігалася приблизна рівність часток дво та трипоколінних сімей. На відміну від них, серед селянських домових спільнот, переважали двопоколінні родини.
- Більшість домогосподарств становили патріархальні (батьківські) сім'ї. Відсоток братських родин коливався у межах – від 7,9% (Карпилівка, 1772 рік) до 33,3% (Остапівка, 1765).
- Типологічний аналіз структури досліджуваних домогосподарств дозволяє стверджувати, що більшість з них були мультифокальними. У першу чергу це стосується родин священників, які всі без виключення виявилися мультифокальними. Серед козацьких сімей частка складних домових спільнот завжди перевищувала 75%. Домогосподарства селян також були представлені переважно складними родинами. Отже, мусимо погодитися з тезою європейських дослідників (Дж. Хайнала, П. Ласлетта, М. Міттерауерата ін.) про переважання на території Східної Європи у ранньомодерний період складних форм сімейної організації.

¹ Вишневатий А. Г. Роль исторического знания в объяснении современных демографических тенденций (на примере метаморфозы семьи) // Проблемы исторической демографии СССР. – К.: Наук думка, 1988. – С. 30.

² Носкова А. В. О влиянии различных факторов на сохранение до XX в. расширенной структуры семьи в России // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 18. Социология и политология – 2005. – № 4. – С. 153–165.

³ *Ласлетт П.* Семья и домохозяйство исторический подход // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 136.

⁴ Див.: *Ласлетт П.* Указ соч. С.132-157; Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 23–33; *Mutterauer M., Kagan A.* Структурасемья в России и Центральной Европе: сравнительный анализ // Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т. Зоколла, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбама; Отв. ред. О. Е. Кошелева; / Пер. с англ. и нем. К. А. Левинсона, пер. с франц. Л. А. Пименовой – СПб.: Евр. ун-т; Алетея, 2004. – С.35–80; *Хок С.* Крепостное право и социальный контроль в России: Петровское село Тамбовской губернии – М.: Прогресс-Академия, 1993. – 192 с. Детальніше історіографію цього питання див.: *Носевич В.* Ещё раз о Востоке и Западе: Структуры семьи и домохозяйства в истории Европы. // <http://www.dmo.econ.msu.ru/prc2001_history/advert/Vienna2000/nosevich.html>.

⁵ Див. *Гончаров Ю. М.* Городская семья Сибири второй половины XIX – начала XX в. // <<http://new.hist.asu.ru/biblio/gon1/135-208p.html>>; *Носевич В. Л.* Демографические показатели белорусского крестьянства во второй половине XVIII – первой половине XIX в. // Компьютери историческая демография. / Сб. науч. тр. – Барнаул, 2000. – С. 173–198; *Канищев В. В., Кончаков Р. Б., Мизис Ю. А., Морозова Э. А.* Структурный анализ семьи. Тамбовская губерния XIX – начало XX в. // <<http://www.kraeved.ru/tambovdem/theses/kan1.html>>; *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.): В 2-т. – 3-е изд., испр., доп. – СПб.: “Дмитрий Буланин”, 2003. – Т. 1. XL, 548. – Т. 2. – 583 с., 87 + 55 ил.; *Лещенко В. Ю.* Русская семья (XI–XIX вв.): Монография. – СПб.: СПГУТД, 2004. – 608 с.

⁶ Див.: *Крикун М.* Населення домогосподарств у житомирському повіті київського воєводства 1791 року. // <<http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um6/Statti/2-KRYKUN%20Mykola.html>>; *Ворончук І.* Типологія і структура української селянської родини у XVI – XVII століттях (на матеріалі Волині) // ЗНТШ. – Т. ССXLIII. Праці історико-філософської секції. – Львів, 2002. – С. 85–99; *Волошин Ю. В.* Структурасім'ї в поселеннях росіян-старобрядців Малоросії XVIII століття (на прикладі слободи Деменки Топальської сотні Стародубського полку) // Історична пам'ять. – 2005. – № 1–2. – С. 64–83.

⁷ Хоча слід зауважити, що в тій чи іншій формі, під тією чи іншою назвою, абсолютна більшість дослідників веде мову про два основні масові різновиди сім'ї – просту (нуклеарну) та складну.

⁸ В середині 60-х років ХХ століття британський дослідник Дж. Хайнал, використовуючи галогам званий “метод діагностичних параметрів”, довів існування двох моделей шлюбної поведінки: західної (поширеної на території Західної Європи та у країнах, котрі також належали до західної цивілізації: США, Канаді, Австралії) та східної (притаманної для східно-європейських регіонів).

⁹ О классификации домовых сообществ (Разъяснения редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта). // Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т. Зоколла О. Кошелевой Ю. Шлюмбама; Отв. ред. О. Е. Кошелева / Пер. с англ. и нем. К. А. Левинсона, пер. с франц. Л. А. Пименовой – Спб.: Евр. ун-т; Алетейя, 2004. – С.270–271.

¹⁰ *Миронов Б. Н.* Исповедный и метрический учёт в имперской России// <<http://www.bmironov.spb.ru/sochist.php?mn=2&ln=1&lc=art10>>.

¹¹ *Миронов Б. Н.* Названа праця.

¹² В історичній демографії вважається, що, якщо вказаний коефіцієнт менший 100 чи більший 110, то присутній недооблік населення однієї статі.

¹³ Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). Ф. 801, оп. 1, спр. 59, арк. 14.

¹⁴ ДАПО. Ф. 801, оп. 1, спр. 411, арк. 11.

¹⁵ Там само, спр. 706, арк. 57.

¹⁶ Там само, спр. 59, арк. 1.

¹⁷ Там само, спр. 411, арк. 1; спр. 706, арк. 44.

¹⁸ ДАПО. Ф. 801, оп. 1, спр. 210, арк. 12.

¹⁹ Там само, спр. 307, арк. 12.

²⁰ Там само, спр. 576, арк. 12.

²¹ Там само, спр. 210, арк. 1.

²² Там само, спр. 576, арк. 1.

²³ Там само, спр. 74, арк. 7.

²⁴ Там само, спр. 255, арк. 41.

²⁵ Там само, спр. 544, арк. 56.

²⁶ Там само, спр. 74, арк. 1.

²⁷ ДАПО. Ф. 801, оп. 1, спр. 255, арк. 37.

²⁸ Там само, спр. 307, арк. 4, 7.

²⁹ Там само, спр. 576, арк. 7.

³⁰ Там само, спр. 576, арк. 6.

³¹ Там само, спр. 706, арк. 54-55.

³² Там само, спр. 544, арк. 50-51.

³³ *Волошин Ю. В.* Розкольницькі слободина території Північної Гетьманщини у ХVІІІ столітті (історико-демографічний аспект). – Полтава: АСМІ, 2005. – С. 220.

³⁴ *Миттергауер М., Каган А.* Структурасемьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ // Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т. Зоколла, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбама. Отв. ред. О. Е. Кошелева; / Пер. с англ. и нем. К. А. Левинсона, пер. с франц. Л. А. Пименовой – Спб.: Евр. ун-т; Алетейя, 2004. – С. 46–47.

³⁵ ДАПО. Ф. 801, оп. 1, спр. 706, арк. 44.

³⁶ *Волошин Ю. В.* Структурасім'ї в поселеннях росіян-старообрядців Малоросії XVIII століття (на прикладі слободи Деменки Топальськоїсотні Стародубськогоополку) // Исторична пам'ять. – 2005. – № 1–2. – С. 73.

³⁷ ДАПО. Ф. 801, оп. 1, спр. 576, арк. 1.

³⁸ ДАПО. Ф. 801, оп. 1, спр. 74, арк. 4–5.

³⁹ ДАПО. Ф. 801, оп. 1, спр. 59, арк. 3.

⁴⁰ ДАПО. Ф. 801, оп. 1, спр. 59, арк. 2.

⁴¹ ДАПО. Ф. 801, оп. 1, спр. 576, арк. 9–10.

⁴² Там само, спр. 576, арк. 9.

⁴³ ДАПО. Ф. 801, оп. 1, спр. 307, арк. 2.

⁴⁴ Там само, спр. 255, арк. 34.

⁴⁵ ДАПО. Ф. 801, оп. 1, спр. 210, арк. 10.

Володимир ПИЛИПЕНКО (*Kuiv*)

Проблема оборони південно-східного кордону на сеймах Речі Посполитої першої чверті XVII ст.

Однією з найважливіших зовнішньо-політичних проблем українських земель у складі Речі Посполитої була оборона південно-східного кордону від татарської агресії. Постійні напади татар на східні воєводства Речі Посполитої завдавали країні великих збитків: людей тисячами забирали у полон, спалювали міста і села. Все це гальмувало нормальний демографічний, економічний та суспільний розвиток українських земель. Однієї з форм опору населення українського прикордоння нищівним рейдам кочівників стало неконтрольоване зростання козацтва як недержавних збройних сил. Шляхта ж українських воєвод шукала захисту у королята гетьмана. Тому це питання як одне з найгостріших часто і ретельно обговорювалось на вальних сеймах і повітових сеймиках.

Історіографія польсько-турецького протистояння XVI – першої половини XVII ст. багата. Цією проблемою займались як польські, так і українські історики, але більшість з них зосередили свою увагу на дипломатичних відносинах двох держав, або ж на війнах між ними і значно менше приділяли уваги суспільній думці і, зокрема, військово-політичним проектам оборони південно-східного кордону Речі Посполитої. З-поміж багатьох планів оборони найбільшою популярністю у дослідників користувались проекти другої половини XVI століття: військової реформи Стефана Баторія, козацького лицарського князівства Семєрія Наливайка, адміністративних реформ київського біскупа

Йосифа Верещинського, Петра Грабовського та інші. Їх досліджували Б. Барановський, М. Грушевський, О. Гурка, С. Леп'явко, І. Охмянський, Фр. Равіта-Гавронський, П. Сас, А. Стороженко.

Значно менше відомі проекти першої половини XVII століття (за винятком планів антитурецької війни короля Владислава IV, які докладно проаналізував В. Чермак¹ та ін.), їх частково аналізували дослідники, що займались роботою сеймів відповідного періоду (Я. Жонца, Я. Белінський, Ст. Охманн, А. Пежак, Я. Середика та інші). Польські біографи гетьманів Станіслава Жулкевського та Станіслава Конєцпольського (А. Прохаска² та Л. Подгородецький³) у своїх працях зробили частковий аналіз діяльності гетьманів, направленої на захист південно-східного кордону та стабілізацію ситуації на ньому, але виключно у контексті загальної військово-політичної діяльності останніх.

Предметом цієї розвідки є огляд обговорення проблеми оборони південно-східного кордону Речі Посполитої на сеймах першої чверті XVII ст.

Польська Корона та Велике Князівство Литовське зіткнулися з агресією з півдня ще в XIII ст. Генуезькі купці, що жили у Криму налагодили систему работоргівлі, а основними поставниками живого товару були татари. Після того, як Кримське ханство стало васалом Османської імперії, а генуезці залишили півострів, татари зайняли їх місце. Кількість нападів збільшилась⁴. У кінці XVI ст. польські урядники дозволяли собі нехтувати проблемою турецько-татарської агресії, але не тому, що напади припинились, чи Корона змогла організувати надійну систему оборони власних земель, просто її розв'язання польська влада переклала на плечі місцевої влади магнатів та населення прикордоння.

Після того як Річ Посполита пережила потрясіння перших козацьких повстань кінця XVI ст., польські урядники почали приділяти більше уваги обороні південно-східного кордону. Так на сеймі 1597 року для покращення стану оборони держави пропонувалось здійснити ряд заходів. Королю пропонували для покращення обороноздатності збудувати п'ять нових фортець, або ж відремонтувати старі. Сенатори і шляхта розуміли, що кварця-

ного війська не вистачить для забезпечення кордону, тому пропонували створити список всіх, кого зарахують до війська з королівщин. Для збільшення чисельності війська по закінченню помірної реформи планувалось записати до війська одну людину із 20 помір землі. На новобілітовану шляхту, в залежності від заможності, лягав обов'язок протягом 10 років надавати людей до війська⁵. Введення обов'язку, щоб кожне село виставляло одного озброєного воїна мало б дати 100 тис. війська. Великі міста мали б самі утримувати власні збройні сили. Щоб отримати на це фінанси хотіли оподаткувати духівництво, держателів королівщин, євреїв. Основний тягар за планом шляхетських послів лягав на короля. Шляхта як завжди не бажала витратити власні гроші на захист країни.

На сеймі обговорювалась можливість перемістити жовнірів до прикордонних воєводств, щоб військо могло швидко зреагувати на атаку і здійснити контрзаходи. Але це створювало ряд проблем: хто мав платити їм, центральна казна чи воєводства, кому б підпорядковувались жовніри розквартировані у воєводствах: гетьману чи воєводі? На раді сенаторів звучала думка, що сильна армія на кордоні – запорука поваги з боку Османської імперії. Окрім того, добре контрольований кордон допоможе захиститись від татар і контролювати козаків⁶.

Спеціально на сейм до Варшави прибуло посольство кримського хана. Ханський посол виступав 2 березня, попередньо мавши таємну нараду із королем, на якій посол просив короля допомогти у внутрішній політичній боротьбі у ханаті. Від сейму кримські послі вимагали: ліквідувати козацтво, виплатити упоминки та вислати посольство для укладення миру. Їм відповідав канцлер Ян Заморський. Він наголосив, що знищити козаків неможливо, бо вони не мають постійного місця проживання, а збитків вони завдають не лише татарам, а й королівським підданним, тому хан може сам карати козаків, яких спіймає у власних володіннях⁷.

Тожу козацькому питанні сейм задовольняв status quo, адже і сенатори, і шляхта розуміли користь від козаків у обороні південно-східного кордону Речі Посполитої та від участі козаків у

війнах, що проводить Польща, а татарські послы отримали звичну відповідь польських дипломатів у козацькому питанні.

Загалом, сейм 1597 року не прийняв жодних рішень, що допомогли б покращити ситуацію на південно-східному кордоні. Шляхта хотіла, щоб за все платив король та вищий клір, ухвалених податків було замало для організації надійного війська, а посполите рушення, про яке багато говорили послы та сенатори, давно вже втратило свої бойові якості.

З початком інтервенції до Московського царства польських урядників займали питання успіху у війні на сході. Незважаючи на те, що питання безпеки південно-східного кордону відійшли на другий план, гетьман Станіслав Жулкевський своїми універсалами постійно закликав шляхту всієї держави, і особливо українських воєводств, допомагати кварцяному війську у боротьбі з татарами⁸. Після придушення рокошу 1606–1609 років однією із основних проблем політичного життя держави залишалась політична реформа, якою її бачила шляхта.

Зрозуміло, що при відносному спокої на південно-східному кордоні і відсутності великих проблем пов'язаних із козацтвом після повстання під проводом С. Наливайка питання оборони кордону не було центральним на сеймах. В інструкціях на сеймики король Жигмунд III нагадував шляхті про неврегульованість стосунків із Кримським ханством⁹, але ці потуги короля не отримали відповідної підтримки шляхти. Найбільше питаннями південно-східного кордону переймались прикордонні українські воєводства. Саме вони з року в рік пропонували якнайшвидше вислати посольства до султана і хана та укласти з ними новий мирний договір¹⁰. Загалом, сейм 1611 року більше переймався тим, що намагався обмежити владу короля, ніж вирішував нагальні проблеми держави.

Два сейми 1613 року вирішували питання жовнірської конфедерації і обороною південно-східного кордону майже не займались. Незважаючи на заклик короля у передсеймових листах до шляхти зайнятися убезпеченням кордону зокрема південного, польська шляхта у інструкціях своїм послам на сейм не приділила цьому питанню належної уваги. Так, шляхта краківського

воєводства категорично заборонила своїм послам підіймати питання південного кордону, бо не бачила жодної загрози для Речі Посполитої. Литовські ж сеймики єдиною проблемою південно-східного кордону вважали невдалу виправу Стефана Потоцького до Молдавії¹¹, який зазнав критики з боку короля і шляхти, хоча сама виправа була усно дозволена королем¹². Незважаючи на те, що канцлер у вступному слові наголосив на потребі посилення кордону, у своїх виступах сенатори в основному зосередились на московській війні, виказували підтримку королевіта критикували його радників. На сеймі гетьман Станіслав Жулкевський радив королю залучати до кварцяного війська всіх охочих і якнайшвидше вислати до султана посла, аби залагодити неприємний для Польщі інцидент із Стефаном Потоцьким.

7 березня у посольський ізбі відбулась дискусія про поточну оборону. Петро Ожга пропонував ряд заходів, що забезпечило б виплату боргу війську, і дозволило б зібрати 4,5 млн. злотих на військові потреби, але переконати послів йому не вдалось. Після закінчення сейму литовський гетьман Ян Кароль Ходкевич листі до короля писав, що для оборони нічого не зроблено¹³. А татари тим часом продовжували нападати на українські землі Речі Посполитої. Один з нападів відбувся незадовго до початку сейму, вже після того, як король розіслав перед сеймові листи, а ще один – між сеймами¹⁴.

Ситуація змінилась за кілька років: з Московського царства почали повертатись жовніри і козаки, напруга у прикордонних воєводствах зросла, адже козацтво відновило напади на Крим, а жовніри вимагали негайної оплати власних послуг. Відносини з Османською імперією все ще не були врегульованими, а постійні напади козаків на турецькі та кримські міста значно їх ускладнювали¹⁵. Саме тоді 1614 року гетьман Жулкевський спробував силою примусити козаків коритись. Все це зробило питання оборони кордону одним із головним на сеймах 1615–1616 років.

Перед сеймом 1615 року шляхта нагадувала королю, що він обіцяв на свої гроші збудувати флот і утримувати військовий апарат, убезпечити південний кордон, збудувавши там п'ять фортець¹⁶. Сама ідея побудови фортець на степовому кордоні не

нова: у кінці XVI ст. про нові прикордонні фортеці говорилось навіть в урядових конституціях та постановках короля¹⁷, але далі розмов справа не дійшла.

На серпень король зібрав сенаторів до Варшави і хотів обговорити з ними головні проблеми перед сеймом. Король акцентував увагу на прикордонних проблемах: Польща стояла перед загрозою війни з Портою, на Україні було мало війська. У леґаціях на передсеймові сеймики король робив наголос на небезпеці від Туреччини і просив знайти кошти на оборону. У відповідь частина сеймиків пропонувала створити спеціальну казну на випадок війни, але послы не погоджувались призначити спеціальні податки для цього.

Протягом 1615 року татари тричі напали на східні воєводства Речі Посполитої¹⁸. А коли весною 1616 року татари знову напали на Україну, король подав цей напад як наслідок бездіяльності шляхти на сеймі. Шляхта так і не спромоглася вирішити проблему оборони, незважаючи на те, що про це багато говорилось¹⁹.

Перед сеймиками 1616 року король розіслав листи леґації до шляхти, в яких робив наголос на незахищеності України. Звертав увагу, що під приводом заспокоєння козацтва султан намагається заволодіти південними замками. Щоб уникнути небезпеки з боку Туреччини, шляхта пропонувала ряд заходів: віддати надвірні війська окраїнних магнатів під керівництво гетьмана, посилити гарнізони прикордонних фортець, також пропонували обороняти кордон силами кварцяних жовнірів (розмістити їх теж хотіли на Україні) та реєстрових козаків.

Сенатори у своїх виступах радили королевичу Владиславу піти з військом на південний кордон. Тим самим він міг би стримати турків від нападу і контролювати козаків. Сейм радив збільшити кількість жовнірів і розквартирувати їх на Україні, скликати посполите рушення та посилити прикордонні фортеці. Усе це могло б допомогти вирішити проблему, але вже було запізно. Гетьман Жулкевський застерігав сенаторів і шляхетських послів, що сили козаків значно зросли і потрібно за ними уважно стежити, до козаків потрібно вислати нову комісію і врегулювати з ними стосунки, а не намагатися їх залякати.

На сеймі була створена комісія із senatorів (до її складу входили сенатори Мартин Шишковський, Станіслав Жулкевський, Лев Сапега), що займалися проблемами оборони. Результатом роботи комісії стало кілька документів, що були присвячені обороні кордону від татар і турків та мали рекомендаційний характер. На думку комісарів для відбиття атак на Річ Посполиту потрібно 10 тисяч війська: 5 тисяч гусарів, 2 тисячі козаків (легкої кінноти), 3 – піхоти. До цього війська повинні додатися добровольці та війська магнатів. Щоб оплатити таке військо потрібно призначити по два побори на два роки.

Жулкевський у своєму трактаті на сеймі писав, що для захисту від татар потрібно мати дві тисячі вершників (порівну гусарів і козаків). Якщо ж залишиться із кварта трохи грошей, то можна буденняти піхоту. Особливо активно гетьман домагався фінансування війська у повному обсязі, щоб воно не було змушене грабувати, пропонував ввести особливу посаду провент-майстра, який би займався забезпеченням війська. Гетьман пропонував плату за службу у війську: 20 злотих на квартал для гусара і 15 для козака²⁰.

За сеймовою конституцією визначено плату жовнірам – 25 злотих на квартал, робився наголос на дисципліні у війську. Але це не задовольнило військового керівника країни, він критикував конституцію: на думку гетьмана, першочергово слід було вирішити проблему з постачанням війська. Тому гетьман підняв питання про „провент-майстра”, котрий би займався саме цим. Канцлер Ян Замойський пропонував ввести таку посаду ще на сеймі 1597 року²¹. Але механізми діяльності нового урядовця не обговорили і сам проект залишився без уваги. До того ж, жовніри не мали місця для стацій і в такий ситуації гетьман відмовився брати відповідальність за те, що вони можуть почати грабувати.

Гетьману відповідав його антагоніст Кшиштоф Збараський: жовнірів не можна розміщати у магнатських володіннях, як пропонував гетьман, адже магнати, як і всі платять податки, і вже натерпілися від жовнірів. У ході дискусії із конституції сейму видалили пункти, пов'язані із розквартируванням жовнірів, замість можливих пропозицій у конституцію занесли, що все це

залишається у віданні гетьмана, який і повинен наводити порядок у війську²².

Під кінець сеймових нарад стало остаточно зрозуміло, що шляхта знову не хоче витратити власні кошти на оборону держави, а прагне перекласти цей тягар на плечі короля, церкви, інородців, іноземних купців тощо. Посольська ізба погодилась лише на два побори з тих, що просив король. Найбільше підтримки у прагненні посилити обороноздатність король отримав від литовської шляхти.

1617 рік поставив Річ Посполиту перед обличчям війни на два фронти: внутрішньої (з козаками) та зовнішньої (з Османською імперією). Ціною великих втрат гетьман зміг домовитись із Портою і у вересні 1617 року був підписаний Бушевський мирний договір між Річчю Посполитою та Османською імперією. Через місяць гетьман уклав угоду з козацтвом. Але ці угоди, незважаючи на те, що повинні були розв'язати проблеми Варшави, насправді лише відклали їх розв'язання на пізніше, адже вони не задовольняли жодну із сторін. Татари продовжували грабувати прикордонні українські землі, а козаки – кримське узбережжя. Київська шляхта у інструкціях власним послам на сейм 1618 року просила короля оголосити посполите рушення, щоб захистити воеводство від татарських нападів. На думку київської шляхти, щоб нормалізувати польсько-турецький стосунки слід знищити козаків та регулярно платити татарам упоминки²³.

Погіршення польсько-турецьких відносин спровокувало активізацію суспільно-політичної думки. Проявом цієї активізації були численні публіцистичні праці, автори яких намагались дати поради послам на сейм та сенаторам, як вирішити проблему оборони кордонів від татар. Так перед сеймом 1618 року у Кракові була видана брошура освенцимського писаря Кшиштофа Пальчовського „Дискурс про козаків, знищувати їх чи ні”. Автор намагається вирішити дуже актуальне для Польщі питання: що робити з козаками, які постали як значна політична і військова сила.

Для розв'язання проблеми Пальчовський послуговується трьома абстрактними: почесне, корисне та можливе. Така поста-

новка питання зумовлює і виклад матеріалу у брошурі. Умовно увесь текст можна розділити на три частини: роздуми автора про почесне, корисне та можливе у знищенні козаків.

З точки зору честі знищення козаків за вимогою неприятеля, тобто турецьких і кримських послів, є справою непочесною, адже Україна прославилася як оборонець Польщі від татар та турків. Тож Пальчовський пропонує задуматись, чи варто за вимогою турків знищувати запорожців, навіть, якщо турки обіцяють мир і спокій у такому випадку. З іншого боку, якщо постане вибір: знищити козаків чи воювати з турками, автор пропонує з двох зол вибрати менше і „нехай краще будуть знищені козаки, ніж поляки”.

Автор звертається до історії, щоб обґрунтувати недоцільність знищення козаків. Татари часто укладали мир із королями, зокрема з Казимиром, Жигмундом Старим, Жигмундом Августом, але кожного разу самі ж і порушували його. „Турецькі і татарські обіцянки можна по вітру і воді писати”, тож краще мати надійних козаків, ніж ненадійний мир із турками. Автор говорить, що раніше татари заходили вглиб країни аж до Бару, а з часу постання козацтва вони так далеко не заходили жодного разу. Найкращою обороною для кожного королівства є такі люди, які власними силами готові захищати його від ворога.

Корисне від козаків: вони повернули із полону багато невільників, нападають на неприятеля Святого Хреста та знищують їх фортеці. Автор вказує на неприпустимість татарської колонізації Дикого Поля.

Розмірковуючи про можливість знищення козацтва, К. Пальчовський говорить, що нерозумно братися за те, що виконати неможливо. Знищити козаків радили ще Стефану Баторію і ліквідувати козаків було можливо раніше, а тепер їх кількість значно зросла. Турки ж вимагають знищити їх, щоб у країні розпочалася громадянська війна і вони змогли б без опору захопити Польщу. Автор пропонує не знищувати козаків, а платити їм за службу.

Отже, на думку Пальчовського знищення козаків є неприпустиме із усіх трьох позицій: непочесне, адже вчинене на вимогу ворога-поганина; некорисне, адже козаки є надійними за-

хисниками Корони від нападів татар і турків; неможливе, адже кількість козаків останнім часом значно зросла. На сторінках „Дискурсу..” козаки постають захисниками Польщі від неприятеля. Автор не пропонує жодних конкретних проектів упорядкування відносин із козаками, Кримом та Османською імперією, але виступає палким прихильником залучення запорозького козацтва на державну службу²⁴.

Одним із переломних етапів польської історії XVII ст. була Хотинська війна. Річ Посполита виявилась не готовою до неї, незважаючи на те, що кілька років політики і військові попереджали, про наближення війни. Варшава виявилась затиснутою між двома ворогуючими угруповуваннями Тридцятилітньої війни і проти власної волі була змушена брати участь у цій першій загальноєвропейській війні. Офіційно Річ Посполита у Тридцятилітню війну не вступала, але її локальний конфлікт із Османською імперією, що вилився у Хотинську війну, слід розглядати як органічну складову загальноєвропейських процесів. У першій із двох битв Хотинської війни, Цецорській, польські війська зазнали повного розгрому: турками було знищене майже все жовнірство, що брало участь у битві, загинув гетьман Жулкевський.

Війна з Османською імперією ще раз показала польським політикам на необхідність забезпечити південно-східний кордон держави. У листах до сенаторів у березні 1620 року, вже після Цецорської поразки, король вказував на необхідність зосередити сейм виключно на проблемах оборони. У легаціях на сеймики Жигмунд III стверджував, що скликає сейм головним чином для складання ґрунтового плану оборони²⁵. Посли їхали на сейм із дозволами на певні побори для війни, але якогось закінченого проекту оборони на майбутнє не пропонували.

Під час виступів сенаторів лунали різні пропозиції, але всі вони зводились до скликання посполитого рушення, додаткового оподаткування та найму жовнірів за кордоном. На сеймі була створена спеціальна комісія для розгляду проблем оборони. На її засіданні князі Єжи і Кшиштоф Збарзькі представили меморіал на тему як воювати із Османською імперією. На думку князів, спочатку потрібно розбити татар, для цього слід відправити

козаків на Крим. Ще до кінця грудня радили розбити військо Іскандера-паши, що зимує під Тягинею. Для такої виправи слід упевнитись в участі козаків, адже їх найбільше бояться татари, козаків же можна ангажувати свободою православ'я. Про допомогу слід попросити патріарха Теофана, який має вплив на православних козаків. За задумкою князів, на Дунай повинні піти щонайменше 5 тисяч кінноти і 10 – піхоти. Жолдв 100 тисяч злотих слід виплатити відразу. Ще варто попросити допомоги у донських козаків.

Разом із козаками слід відправити коронне військо. До нього мали б увійти приватні війська польських магнатів: Любомирський, за планом князів, мав додати до війська чотири козацькі роти і 200 піхотинців; Ходкевич і Кшиштоф Радзивілл могли б відправити по 400 козаків і по 200 піхоти; король – 1000; біскупи – по 200 чол.; примас – 300; решта духовних сенаторів – по 50; рештки армії Жулкевського (1000 жовнірів) теж повинні приєднатись до новоствореної армії. Війська від сенаторів і кресових магнатів повинні приєднатись до головного війська. Керувати виправою мусить людина лицарська, можливо Олександр Зборовський.

У ході подальшої роботи комісії було створено два документи „Про початок війни з поганством” та „Про посполите рушення”. Скоріше за все автором першого були Збараські. У документі мовилось, що для війни з Туреччиною потрібно три армії. Перша повинна відбити атаку турків на Молдавію і протидіяти можливій переправі турецького війська через Дунай. Дністер мала перекрити 60-тисячна армія, що буде зібрана на цілий рік. Набирати військо потрібно як у Європі, так і вдома. При цьому слід встановити яких солдатів даватиме кожне воєводство: хто гусарів, хто козаків. Загалом, армія мала складатись із 15 тисяч гусарів, 10 тисяч кіннотників, 20 тисяч козаків, 10 тисяч іноземної піхоти і 5 тисяч польської піхоти. Наголошувалось на дисципліні та проблемі постачання армії.

Друге військо за планом буде допомагати першому у випадку його поразки. Це військо буде сформоване із посполитого рушення. Збирати його потрібно на конкретно визначений день, запровадити списки, вибрати ротмістрів. Третє військо буде займатись

диверсіями на Чорному морі, аж до Константинополя. Збараський хотів використати для цього до 80 тисяч козаків. Їх вихід на море мав відбутися коли перше військо своїм наступом на Білгород змусить турків вислати військо із Константинополя, тим самим залишить столицю без надійного захисту. Головною проблемою з якою зіткнулись сенатори стала відсутність 7 млн. злотих на оплату війська. Адже, навіть при чотириразовому податку, на який погоджувались послы, таку суму назбирати було неможливо.

На сеймі з'явився твір анонімого автора „Дискурс про оборону коронну”. Автор жорстко критикував плани боротьби з турками за допомогою посполитого рушення, яке він вважав неефективним і таким, що завдасть лише шкоди державі. Існують і інші способи оборони, але шляхта не хоче нічого робити для захисту вітчизни, наголошував автор. Король сам не зможе вирішити таку проблему, адже вона вимагає великих грошей, великого війська, а розраховувати доводиться виключно на внутрішні сили, бо сусіди не допомагають. Треба встановити шість податків, загальна сума яких складе 3 млн. злотих. З них на жолд гусарам виділити один млн., а решта – для козаків, артилерії і вершників. Кожен шляхтич, що не вирушає до війська повинен виставити збройного пахолка із 20 ланів землі²⁶. Нічого принципово нового „Дискурс про оборону коронну” не пропонував. Автор обмежився заклик до шляхти підтримувати короля та платити податки.

Схожість більшості планів між собою пояснюється тим, що ці проблеми обговорювались на засіданнях сенаторів. Того ж 1619 року був оприлюднений так званий план Жулкевського який ґрунтувався на планах Стефана Баторія і Яна Замойського. Гетьман пропонував розпочинати війну набравши 30 тисяч гусарів, по 15 тисяч аркебузерів і козаків та 45 тисяч піхоти. Ця армія мала захопити придунайські землі, козаки ж – Тягиню, Кілію та Білгород Річ Посполита за планом гетьмана мала діяти спільно із семигородським, мультянським та молдавським воеводами. Для прикриття тилу армії від татар частина військ мала залишитись на Україні²⁷. Після дискусій над планом було вирішено не виступати прямо проти Порти і відіслати до Константинополя посла для переговорів про мирну угоду.

Якщо відкинути незначні розходження про те, звідки взяти гроші та скільки війська наwerbувати тощо, то всі плани сходились до того, щоб провести наступальну війну і закріпитися на Дунаї.

18 грудня сандомирські послы озвучили план найму 60-тисячної армії. Можливо, цей план розробляв Кшиштоф Збараський. Головноувагу у плані приділили податкам на армію. Загальна сума податків за проектом складала 2,82 млн. зл., з яких мало б набратися 15 тисяч гусарів, 16 тисяч – вершників, 20 тисяч – козаків, 10 тисяч – піхоти і 20 тисяч – запорожців. Решта грошей мала йти на артилерію і додаткові витрати²⁸.

24 грудня на виступах Кш. Радзивілл запропонував ще один варіант військової реформи. За нею країна мала бути поділена на округи по 10 повітів у кожному. Якщо на сеймі ухвалить 8 поборів, то це дасть можливість набрати по 700–1000 гусарів у кожному окрузі, а в сумі це до 7000 тисяч вершників. Піхоту і артилерію повинен утримувати король і духівництво. Але пропозиції так і залишалась пропозиціями, вони не вирішували нагального питання: де за короткий час знайти велике військо?

Після довгих дебатів у конституції сейму 1620 року було затверджено вісім податків. Загалом, сума з податків хоч і була недостатньою для ґрунтовної оборони Речі Посполитої, все ж була безпрецедентна.

За сеймовою конституцією при королі і гетьмані створювались спеціальні військові ради, до яких входили сенатори і послы. Комісари підкорялись спеціальній інструкції, що була ухвалена сеймом. Їх завданням було слідкувати за дисципліною у війську, податками, що сплачувались на військо та їх витратами²⁹.

Виснажливе для обох сторін протистояння під Хотином 1621 року закінчилося нічиєю. Переговори про перемир'я між сторонами розпочалися у кінці вересня-на початку жовтня, після невдалого останнього штурму турецькими військами польсько-козацького табору 28 вересня і завершилися 9 жовтня офіційним підписанням перемир'я.

Сейм, що відбувався після Хотинської війни був не менш конфліктним, ніж сейм під час війни. Війна загострила проти-

річчя між королем і роялістами з одного боку, та прихильниками реформ з іншого. Цей конфлікт у повній мірі розгорівся на сеймі 1623 року.

Після блискучої перемоги під Хотиним лише найдалекоглядніші політики продовжували говорити про необхідність посилити військо Речі Посполитої та вирішити всі проблеми пов'язані із ненадійним південно-східним кордоном. Частина сеймиків 1623 року пропонувала поставити земельну політику Жигмунда III на службу оборонним цілям. Прецедент вже існував: схожа політика проводилась на Чернігово-Сіверщині після приєднання її до Речі Посполитої. Система, що створювалась на рекуперованих територіях, за оцінкою П. Кулаковського була значно ціліснішою і більш залежною від короля ніж решта територій Речі Посполитої³⁰. Щоб покращити обороноздатність південно-східним кордону сеймики пропонували надавати старостинські вакансії лише „лицарським людям” та не роздавати маєтки жінкам, бо це не сприяє обороні. Більшість шляхти погоджувалась із необхідністю тримати на Україні військо.

Загалом сейм, що планувався для „ремонту” Речі Посполитої пройшов у бурхливих дискусіях: хто винен у війні з Османською імперією, як зменшити повноваження короля. Він закінчився безрезультатно окрім питань пов'язаних із конфедерацією неоплаченого жовнірства. Сейм прийняв дуже жорстку конституцію „Про запобігання жовнірській конфедерації”, що передбачала суворі покарання організаторам наступних конфедерацій³¹.

Проекти, що пропонувались сеймами I четверті XVII століття не виникли на порожньому місці. Протягом 1550–1650 років у Речі Посполитій було створено величезна кількість художньо-публіцистичних творів антитурецького спрямування³². Цілком зрозуміло, що не всі вони були високої якості. Але з-поміж непередуманих і нереальних планів боротьби з турками і татарами були і проекти, що виділялись комплексним аналізом та глибоким розумінням проблеми.

Незважаючи на ентузіазм авторів проєктів, вони залишилися лише на папері. На нашу думку, причин цьому кілька. Загальна ефективність роботи сеймів, на яких такі питання повинні були

вирішувались, починаючи із кінця XVI ст., постійно знижувалась³³, тому нічого дивного немає в тому, що навіть перед обличчям османської небезпеки сейми виявилися недовірливими. Сенатори і послы так і не змогли піднятися над власними амбіціями і взаємними претензіями та розробити ефективну систему оборони держави. Сейми вирішували лише актуальні проблеми суспільно-політичного життя держави, і тому повинні були приймати швидкі і ефективні рішення, а не вдаватися у гіпотетичні роздуми і довгий пошук можливих варіантів розв'язання, а ще краще, попередження нагальних проблем на південно-східному кордоні. Тому якщо порівняти проекти, наприклад, київського біскупа Йосифа Верещинського та сеймові конституції у справі оборони, то останні будуть видаватися поверховими.

Сейм Речі Посполитої не міг вирішити такого масштабного питання як забезпечення південно-східного кордону, оскільки він був органом, що представляв інтереси шляхти, і у другій половині XVI – першій половині XVII ст. був ареною запеклих ідеологічних дискусій між представниками різних шляхетських „партій”: роялістів і реформаторів. В той же час для забезпечення кордону слід було приймати вольові, не завжди популярні у шляхетському середовищі рішення (наприклад, призначення нових податків), на які шляхетські послы піти не могли.

Проблема південно-східного кордону була комплексною. Щоб її вирішити слід, було розірвати замкнуте коло: татарські напади – козацькі рейди у відповідь; обмежити до мінімуму втручання у польсько-турецько-татарські стосунки Московського царства. Зважаючи на активну чорноморську політику Москви, це було складно. Однієї сплати козакам обіцяних грошей та регулярної виплати упоминок татарам, як це постійно пропонувала шляхта, було замало.

Незважаючи на постійні провали польськоговійська у обороні південно-східного кордону у історичній свідомості польської шляхти перша половина XVII ст. закарбувалась як час героїчної боротьби проти Османської імперії, час, коли Польща як щит закривала собою весь християнський світ³⁴.

- ¹ *Czermak W.* Plany wojny tureckiej Władysława IV. – Kraków, 1895.
- ² *Prochaska A.* Hetman Stanisław Żolkiewski. – Warszawa, 1927.
- ³ *Podhorodecki L.* Hetman Żółkiewski. – Warszawa, 1968.
- ⁴ Докладніше див.: *Галенко О.* Про татарські набіги на українські землі // *УДЖ.* – 2003. – № 6. – С. 52–68.
- ⁵ *Rzońca J.* Sejmy z lat 1597 i 1598. Część I. Bezowoczny sejm z 1597 roku. Warszawa–Wrocław, 1989. – S. 64.
- ⁶ *Rzońca J.* Sejmy z lat 1597 i 1598. Część I. Bezowoczny sejm z 1597 roku. Warszawa–Wrocław, 1989. – S. 48.
- ⁷ *Rzońca J.* Sejmy z lat 1597 i 1598. Część I. Bezowoczny sejm z 1597 roku. Warszawa–Wrocław, 1989. – S. 91
- ⁸ *Pisma St. Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana wydziału A. Bielowski.* Lwów, 1861. – S. 180, 181–182.
- ⁹ *Byliński Janusz.* Sejm z roku 1611. Wrocław, 1970. – S. 57, 79.
- ¹⁰ Архив Юго-Западной России. – К., 1861. – Ч. 2. – Т. 1. Постановления дворянских провинциальных сеймиков в Юго-Западной России (1569–1654 гг.). – С. 93–94.
- ¹¹ *Byliński J.* Dwa sejmy z roku 1613. Wrocław, 1984. – S. 38, 74–75.
- ¹² *Prochaska A.* Hetman Stanisław Żolkiewski. – Warszawa, 1927. – S. 103, 111.
- ¹³ *Byliński J.* Dwa sejmy z roku 1613. Wrocław, 1984. – S. 85–86, 134.
- ¹⁴ *Horn M.* Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647 // *SMHW.* – Warszawa, 1962. – Т. VIII. – Cz. 1. – S. 66.
- ¹⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. Козацькі часи – до р. 1625. – С. 321–322.
- ¹⁶ *Ochmann S.* Sejmy z lat 1615–1616. Wrocław, 1970. – S. 35.
- ¹⁷ *Лепяко С.* Проекти оборони українських кордонів у політичній думці Речі Посполитої кінця XVI століття // *States, Societies, Cultures. East and West. Essays in honor of Jarosław Pelenski.* New York, 2004.
- ¹⁸ *Horn M.* Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647 // *SMHW.* – Warszawa, 1962. – Т. VIII. – Cz. 1. – S. 66.
- ¹⁹ *Ochmann S.* Sejmy z lat 1615–1616. Wrocław, 1970. – S. 46, 126–127.
- ²⁰ *Ochmann S.* Sejmy z lat 1615–1616. Wrocław, 1970. – S. 131, 165–166, 181.
- ²¹ *Rzońca J.* Sejmy z lat 1597 i 1598. Część I. Bezowoczny sejm z 1597 roku. Warszawa–Wrocław, 1989. – S. 73.
- ²² *Ochmann S.* Sejmy z lat 1615–1616. Wrocław, 1970. – S. 198–199.
- ²³ АЮЗР. – К., 1861. – Ч. 2. – Т. 1. – С. 118–119.

- ²⁴ *Palczowski Ksyzstof*. Dyskurs o Kozakach jeśli ich znieść czy nie. – Kraków, 1618.
- ²⁵ *Pietrzak J.* Po Cecorze i podczas wojny Chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. Wrocław, 1983. – S. 30, 33.
- ²⁶ *Pietrzak J.* Po Cecorze i podczas wojny Chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. Wrocław, 1983. – S. 61–64.
- ²⁷ *Suwara Fr.* Przyczyna i skutki kłęski Cecorskiej 1620 r. Krakow, 1930. – S. 35.
- ²⁸ *Pietrzak J.* Po Cecorze i podczas wojny Chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. Wrocław, 1983. – S. 70.
- ²⁹ *Pietrzak J.* Po Cecorze i podczas wojny Chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. Wrocław, 1983. – S. 82, 105–106, 108.
- ³⁰ *Кулаковський П.* Земельна політика Вазів щодо Чернігово-Сіверщини (1618–1632 роки) // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 193.
- ³¹ *Pietrzak J.* W przygaszonym blasku wiktorii Chocimskiej. Sejm w 1623 r. Wrocław. – S. 53, 124.
- ³² Докладніше про польську літературу присвячену Османській імперії та Кримськомуханатудив.: *Baranowski B.* Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku. Łodz, 1950.
- ³³ Про ефективність роботи сеймів див.: *Czapliński W.* Z problematyki sejmu polskiego w perwszej pdowie XVII wieku. // *Kwartalnik Historyczny*, 1970. r. 78. – S. 31–45.
- Czapliński W., Filipczak-Kocur A.* Udział senatorów w pracach sejmowych za Zygmunta III i Władysława IV // *Przegląd Historyczny*. T. 69. – S. 665–676.
- ³⁴ Докладніше про це див.: *Tazbir J.* Polska przedmurzem Europy. Warszawa, 2004.

Дмитро СЕМКО (Київ)

Листування Лазаря Барановича та Інокентія Гізеля

Листування Лазаря Барановича з Інокентієм Гізелем розкриває різні аспекти життя українського суспільства другої половини XVII століття. Непересічні особистості – Баранович і Гізель залишили свій відчутний слід в різних сферах життя українського суспільства – в церковній сфері, в українському літературному барокко, в політиці, як зовнішній, так і внутрішній, в освіті. Вихованці Київського колегіуму вони обидва продовжили свою освіту за кордоном, обидва викладали в Колегіумі і були його ректорами, обидва згодом обійняли високі церковні посади. Баранович і Гізель протягом майже півстоліття підтримували тісні дружні стосунки, вели жваве листування з різних приводів, інформуючи один одного про справи політичні, обмінюючись думками філософського характеру, спонукаючи один одного до літературної творчості. Схожість біографій, схожі політичні погляди, нарешті, схожі смаки та уподобання в літературі та мистецтві – все стало фундаментом міцної дружби, яка тривала все життя.

Інокентій Гізель в Києві прийняв чернецтво і наприкінці 1630-х років вступив на навчання до Братської школи-колегіуму. Його обдарування помітив Петро Могила, тому в 1642 р., коли Могила відправив групу найталановитіших випускників школи для продовження навчання за кордоном, серед юнаків був і Гізель. Він потрапив до Замойської академії, навчався в Пруссії, в Ростоку. Після повернення до Києва Гізель почав викладати в Колегіумі, а в 1646 р. став ректором та ігуменом Братського Бого-

явленського монастиря (ці дві посади, за традицією, суміщалися, оскільки Колегіум розташовувався на території монастиря).

Майже так само склалася біографія і Лазаря Барановича. Він був вихідцем з Білорусії (народився бл. 1620 р., світське ім'я Лука), навчався у Київському колегіумі та був посланий Петром Могилою для завершення освіти у вищих школах (навчався у Калуській та Віленській академіях). З 1642 р. Баранович почав викладати в Київському колегіумі, а 1650 р. став ректором Колегіуму та ігуменом Братського монастиря, замінивши на цій посаді Інокентія Гізеля.

1650 р. Інокентія Гізеля обрали ігуменом Кирилівського монастиря – ймовірно, братія вбачала в ньому особу, котора через свої зв'язки з політичною елітою зможе забезпечити права і власність монастиря та піднесе його духовне життя. При цьому Гізель ще деякий час залишався ректором Колегіуму та настоятелем Братського монастиря. Утім, управління Кирилівською обителлю було недовгим, оскільки в 1652 р. Гізель уже став ігуменом Микола-Пустинського монастиря. Причини цих переміщень залишаються нез'ясованими. Проте на посаді ігумена Кирилівського монастиря Гізеля в 1652 р. замінив саме Баранович. З кирилівських ігуменів 8 березня 1657 р. Баранович був хіротонований у єпископи Чернігівські та Новгород-Сіверські. В 1666 р. Лазар отримав титул Архієпископа.

У 1654 р. як уповноважений Київського митрополита Сільвестра Косова Гізель провадив переговори з російською делегацією щодо збереження прав і привілеїв Київської митрополії, її архієрейських домів, монастирів та церков, які були надані ще руськими та литовськими князями та польськими королями. Особливо обстоювалося канонічне право довічного перебування на духовних посадах і виборне право на них, невтручання в духовні суди митрополії, підпорядкування православної людності, яка залишилася на території Польщі, Київському митрополиту і, нарешті, найголовніше – залишення підпорядкування Київської митрополії Константинопольському Патріархату. Гізелю вдалося добитися підтвердження всіх означених прав, невтручання в церковні справи російської світської влади і тимчасового залишення

статусу Київської митрополії як підлеглої Константинопольському Патріархату¹. Баранович, як і Гізель, підтримував стосунки з царською адміністрацією і самим російським царем, неодноразово їздив до Москви, був учасником Собору 1666–1667 рр., постійно звертався задля вирішення церковних проблем та схвальних санкцій до московської світської й духовної влади. Однак дослідники підкреслюють, що все це було спровоковане намаганням митрополита Гедеона Святополка-Четвертинського цілком підпорядкувати Барановича своїй владі і численними утисками проти нього. Тим часом протилежна сторона доносила в Москву, що Баранович стверджує: „Надобно нам того, чтобы у нас в Малой России и нога московская не была”.

Упродовж 1656–1683 рр. Інокентій Гізель був архімандритом Києво-Печерського монастиря – ставропігії Константинопольського Патріархату. В політичному сенсі Гізель підтримував російський протекторат, а тому не визнав Гадяцького договору 1658 р. та не схвалював діяльності гетьмана Петра Дорошенка. Водночас Інокентій Гізель твердо відстоював традиційні права Київської митрополії. 1666 р. він попередив представника царської влади І. Леонтєва, що в разі призначення в митрополити єпископа з Росії він з монахами зачиниться в обителі й не визнає його влади². Гізель активно виступав проти проекту Андрусівського перемир'я Московської держави з Польщею, за яким Київ мав перейти до Польщі. В цьому політичні погляди Гізеля і Барановича збігалися. Баранович так само наполегливо виступав проти умов Андрусівського договору, так само послідовно відстоював традиційні права і вольності українського духовенства. Багато років Баранович управляв Київською митрополією (1657 р. – по смерті Сільвестра Косова і до обрання 6 грудня Діонісія Балабана, 1659–1661 рр. – у період тимчасового залишення Києва Діонісієм Балабаном, 1670–1685 рр. – під час перебування митрополита Іосифа Тукальського та його наступників Антонія Винницького та Іосифа Шумлянського на території Польщі). Саме послідовна та незалежна позиція Барановича на посаді місцезблудителя Київської митрополії дозволила обрати митрополита згідно з давніми правами українського духовенства,

хочі в суперечливі позиції російського воєводи Бутурліна, який намагався змусити українських ієрархів збиратися на собор лише після дозволу царя і благословення Московського Патріарха. Врешті Баранович провів собор в супереччю волі російських властей, і посприяв обранню на Київського митрополита Діонісія Балабана.

Літературна творчість стала ще одним підґрунтям довготривалих контактів між Барановичем та Гізелем, що знайшло своє відображення в їхній епістолярній спадщині. Інокентій Гізель найбільш прославився своїм повчальним твором „Мир с Богом человеку”, виданим у печерській монастирській друкарні 1669 р. (перевидання 1671 р.), у якому богослов розглядав поняття гріха та систему покути. Ця праця на Московському соборі 1690 р. під головуванням Патріарха Іосифа (Савьолова), постриженика й колишнього настоятеля Межигірського монастиря, була визнана найбільш шкідливою „з новотворних київських книг”³. Деякі дослідники перу Гізеля приписують також перший підручник з історії – „Синопис, или краткое собрание от различных летописцев о начале словяно-русского народа”, видрукований 1674 р. в печерській друкарні та багато разів передрукований Баранович також був чудовим проповідником та автором численних духовних творів, найвідомішими з яких є „Меч духовний” (К., 1666, 1679), „Трубы словес проповедных” (К., 1674, 1686), „Нова міра старої віри” (К., 1676, 1679 – польською мовою, відповідь на полемічний твір єзуїта П. Бойми). Він видав також кілька збірок віршів польською мовою („Лютня Аполонова” – 1671, „Книга смерті” – 1676, „У вінок Богоматері” – 1680, „П’ять ног” – 1680).⁴

Інокентій Гізель помер 18 листопада 1683 р. і був похований в Успенському соборі Печерського монастиря. На десять років пережив Баранович свого друга (помер 3 вересня 1693 р.).

Лисування Барановича і Гізеля нараховує 27 листів, 25 з яких належать Барановичу і лише два – Гізелю. Тематика листування надзвичайно широка – в листах обговорювалися справи політичні, церковні, господарські. Найраніший з збережених листів Лазаря Барановича до Інокентія Гізеля датовано 1663 роком. В листі, сповненому алегоріями та метафорами, Баранович намагається під-

тримати Гізеля, який сумував з приводу смерті одного зі своїх наближених ченців.

19 лютого 1666 р. Баранович звертається до Гізеля з проханням потурбуватися про мгарського ігумена Віктора Загоровського, який був несправедливо звинувачений у причетності до змови наказного гетьмана Якіма Сомка, за що був заарештований та доставлений до Москви. Баранович клопотався про звільнення отця Віктора перед царем і спонукає Гізеля потурбуватися про несправедливо засудженого перед єпископом Мефодієм, який був на той час місцеблюстителем Київської митрополії. Баранович пише: „Извольте, ваша пречестность, прикрыть странствующего и страждущаго брата нашего, отца игумена Виктора, сильным вашим заступничеством у его милости, отца епископа, а как лучше (это сделать), внушит вам природная ваша сострадательность к людям обиженным, в число которых примите и страдальца о. Виктора”⁵. Проте Баранович, очевидно, не дуже розраховував на заступництво єпископа Мефодія, знаючи, що Віктор Загоровський стояв на чолі опозиції духовенства до Мефодія, і саме він разом з ігуменом Видубицького монастиря Климентом Старушичем був посланий до гетьмана Сомка з проханням відсторонити Мефодія від керування справами митрополії і з проханням доручити місцеблюстителство митрополії Лазарю Барановичу. Тому в листі Баранович натякає, що Гізель може потурбуватися про звільнення Віктора Загоровського навіть і всупереч волі Мефодія.

У 1668 р. у Вільно вийшла „Stara wiara” Павла Бойми, націлена проти православ'я. Як зазначає М. Ф. Сумцов, це був сильний полемічний твір, вщент набитий різними схоластичними аргументами, посиланнями на св. письмо і отців церкви. Головна сила доводів звернена була на католицький догмат про сходження св. Духа і від Сина. Бойма рішуче стверджував, що православні тому дотримуються вчення про сходження св. Духа тільки від Отця, рівно як і в збереженні інших особливостей свого віровчення, що погано розуміють святе письмо, що між ними немає достатньо освічених людей. Всі ці думки Бойми дуже обурили Барановича⁶. „Держайте, благодетель мой, советую вам оттиснуть

Бойму, хотя бы из Киева без кия; побьют его порядочно и кии порфирианского дерева, вдоволь испортится у него крови; пусть только благополучно дело кончится”, – писав він І. Гізелью 31 серпня 1666 року⁷. Баранович і особисто виступив проти Бойми, і до того ж спонукав своїх друзів, І. Гізеля та І. Галятовського. На початку 1670 року готова в нього була перша частина „Нової віри” про зверхність папи. Відправляючи першу частину до Гізеля, Баранович писав: „ Убедительно прошу вашу пречестность, благоволите принять в свое рассмотрение ответ мой на первую часть Боймы, который послал я к его милости отцу игумену Михайловскому и поправит в нем то, что требует поправки. – Спорный вопрос его не так пустой, чтобы нам, без вреда для себя, не отвечать на него, потому что он явно упрекает нас, будто у нас не много таких, которые умели бы разсуждать правильно; я ему по чести отплатил, не желая быть в долгу, а если в чем не соблюдене вежливости, то чтобы он не считал нас невеждами, я не прочь что либо и отрезать, так как и теперь праздник обрезания. – Пишу и другую часть, но не имею авторов [...]”⁸. У серпні 1671 року була готова і друга частина, про сходження св. Духа. Баранович пропрацював над своїм запереченням Боймі півтора роки. 13 серпня 1671 року Баранович писав: „От моей меры чуть не было мне мари. – Крепко памятно мен, что я корпел под нею полтора года, не имея у себя авторов, а пользовался только теми, которые у меня были”⁹.

Гізель видгукнувся на заклик Барановича. Його праця „Про істинну віру” була готова у 1671 році. Баранович ознайомився з нею в рукописі. В листі до Гізеля від 13 травня 1671 року Баранович писав: „Сочинение предостойное! Не стыдно пречестности твоей и подписаться своим именем под произведением своим. Надобно только слог смягчить, тем более, что самый предмет настоятельно этого требует, пусть себе они сердятся на авторов, откуда это заимствовано, а колкостей не примешивать; самый предмет доведет до бессилия противника; несколько резкий слог может повредить нашим православным в тамошних краях”¹⁰.

Повернувшись з Московського собору 1666–1667 рр., наслідками якого Баранович був незадоволений головним чином через

те, що на соборі повністю ігнорували специфічні проблеми української церкви, він ділиться з Гізелем своїми міркуваннями, щодо подій, які відбувалися на Соборі, хоч і зазначає, що „не все то можно доверить перу, что сказать можно”. Лазар був пригнічений падінням реформатора російської церкви і російської освіти Патріарха Никона. Він писав: „Зрелище было изумительное для глаз и ужасное для слуха. Я страдал и издыхал от ударов, нес ужасы и упал духом, когда погасло великое светило”¹¹. Зауважимо, що Лазар Баранович, єдиний серед присутніх на соборі ієрархів, не підписався під суворим вирокom Патріарху Никону, хоч і вважав що Никона підвела його зарозумілість і зверхність. Баранович писав: „Бывшего патриарха низложило собственное упорство; он добровольно отказался от престола; всенародно в виду клира и народа, сложил с себя патриаршеския отличия, и что он сам отказался, в том дерзновенно и признание учинил, слагая причину удаления с престола на гнев царский; но смирение все бы победило”¹².

Бурхливі події 1668 року, коли під час повстання з українських міст були вигнані російські військові гарнізони та ліквідоване воєводське правління, напряду зачепило і Барановича. Залишаючись прихильником політичного союзу з Москвою, Баранович підтримував основну вимогу повстанців – ліквідацію в Україні російського воєводського правління. Проте прихильність до Росії не врятувала Барановича від каральної експедиції здійсненої російськими військами. В листі до Гізеля архієпископ описував ці події так: „Щербатов¹³ ущербил в новгородском монастыре – троих не досчитались. Пресытившись грабежами, хотели было захватить к себе и Турка (Барановича); но сбылось писание: он хромой (кто бы мог ожидать этого?) скочил как елень в город. Но это было только начало, а кончилось войной в Чернигове”¹⁴. Наслідки цієї війни були для Чернігова вкрай важкими – захопивши місто, війська князя Г. Ромадановського, спустошили його і фактично всю Сіверщину, в тому числі і маєтки Чернігівської кафедри.

Неодноразово звертався Лазар Баранович до Інокентія Гізеля і з проханням редагувати свої твори. „Посилаю Аполлона¹⁵ моего отведать в печерскойной польской типографии. – Думаю, что

пречестность ваша, по отеческой и братской любви вашей ко мне, как не отказали мне в русской, так и теперь не изволите отказать в польской типографии, на что охотно, с уступкою своего права, соглашается и его милость отец Голятовский – Никогда не стыдился я отдавать сочинения свои на судумов высших, и теперь тем же путем следую и, начиная с главы, от вашей пречестности, покорнейше прошу всех киевских отцев игуменов соблагovolить на досуге пересмотреть тетрадки с моими виршами; большеглаз, больше и увидят, а мои с некоторого времени, как песком засыпаны, могли чего и не досмотреть. Там я коснулся разных современных предметов, впрочем не резко. – Если же по усмотрению вашему, угодно будет что либо выбросить, то я охотно готов повиноваться и очень благодарен буду за ваше предостережение¹⁶.

Проте, швидко надрукувати власні твори в лаврській друкарні Барановичу вдавалося далеко не завжди. Частково труднощі у виданні були пов'язані з браком паперу, про що часто згадують у листуванні і Баранович і Гізель, частково – з великою платнею, яку вимагала лаврська друкарня, частково, з відсутністю потрібних шрифтів. 17 серпня 1669 року Баранович нагадує Гізелю про свою книгу: „Особенное удовольствие доставили мне ваша пречестность своим уведомлением что вы, по отеческой своей милости, за благо разсудили содействовать мне в издании плохеньких стихов моих; вменяя себе в долг быть признательным, вместе с сим вторично покорнейше прошу вас о том, чтобы пегас мой спутанный ретивее вез фаэтонову колесницу в печерской типографии, – я со своей, а ваша пречестность с вашей стороны благоволите побудить его милость, отца ректора, чтобы он то, что вышпорил, прислал ко мне, а я всячески буду ему благодарен¹⁷. Проте, справа, очевидно, не зрушила з місця, тому в 1670 році Баранович зазначає: „За старание вашей пречестности и его милости, отца ректора о моем Аполлоне, постараюсь всемерно отблагодарить вам моими услугами. – Весьма желаю себе того, чтобы на этих столпах церкви написано было еще больше, и покорно прошу охотно и впредь для Аполлона потрудиться, а насчет признательности моей – я готови до оков. По крайней мере, порадуйте меня, удрученногo костоедоюи скорбями, хотя

отривком Аполлонова стихотворення¹⁸. Лише літом наступного року видання поетичної збірки Барановича добігло кінця, про що йдеться в листі від 1 червня 1671 року. Очевидно, що труднощі у виданні власних творів спонукали Лазаря Барановича до організації власної друкарні, яка розпочала свою роботу у 1674 році у Новгороді-Сіверському в згодом (1679) була переведена до Чернігова.

Наведені приклади, звичайно, не вичерпують всіх аспектів політичного, економічного та культурного життя, які знайшли своє відображення в листуванні Лазаря Барановича та Інокентія Гізеля. Проте ґрунтовне дослідження епістолярної спадщини українського духовенства другої половини XVII століття дозволить заповнити наявні лакуни та створити комплексну картину життя українського суспільства означеного періоду.

¹ Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. – К., 2005. – С. 169–170.

² Суцзов Н. Ф. К истории южно-русской литературы семнадцатого столетия. Вып. III. Иннокентий Гизель. К., 1884. – С. 12.

³ Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. – К., 2005. – С. 170.

⁴ Там само. – С. 171–172.

⁵ Письма преосвященного Лазаря Барановича. Чернигов, 1865. – С. 27.

⁶ Суцзов Н. Ф. К истории южно-русской литературы XVII века. Вып. I. Лазарь Баранович. – Х., 1885. – С. 129.

⁷ Письма преосвященного Лазаря Барановича. Чернигов, 1865. – С. 30.

⁸ Там само. – С. 107.

⁹ Там само. – С. 151.

¹⁰ Там само. – С. 143.

¹¹ Там само. – С. 46.

¹² Там само. – С. 45.

¹³ Князь К. Щербатов був помічником князя Г. Ромадановського війська якого здійснювали наступ на Україну

¹⁴ Письма преосвященного Лазаря Барановича. Чернигов, 1865. – С. 49.

¹⁵ Мова йде про поетичну збірку Л. Барановича „Люття Аполлонова”.

¹⁶ Письма преосвященного Лазаря Барановича. Чернигов, 1865. – С. 75.

¹⁷ Там само. – С. 95.

¹⁸ Там само. – С. 106.

Світлана Потапенко (м. Київ)

Службовці полкових канцелярій Слобідської України першої половини 1760-х років: чисельність, персональний і соціальний склад, родинні зв'язки

Як відомо, Слобідська Україна – історико-етнографічний регіон, що охоплює території теперішніх переважно Харківської, частково Сумської, Луганської, Донецької областей України, Білгородської, Воронежської і Курської областей Російської Федерації. Найяскравішою сторінкою в історії регіону Ранньомодерної доби стало функціонування п'яти слобідських козацьких полків – Острогозького, Охтирського, Сумського, Харківського та Ізюмського (за часом утворення)¹. Ці полки було сформовано переселенцями з Наддніпрянської України в межах південного прикордоння Московської держави в другій половині XVII ст. Як і в Гетьманщині, головним урядом кожного слобідського козацького полку була полкова канцелярія, якою керував полковник із полковою старшиною². У першій половині XVIII ст. прошарок місцевої козацької старшини функціонував вже як майже замкнене коло «обраних», які успадкували полковничі й старшинські уряди та земельні багатства³.

У 1733–1735 рр. князем Олексієм Шаховським було проведено реформи на Слобожанщині⁴. Унаслідок цих реформ козацький устрій краю зазнав відчутних деформацій. Зміни серед іншого було спрямовано на звуження повноважень козацької старшини й бюрократизацію управління⁵. Полкові канцелярії було перетворено на складові бюрократичної системи Російської імперії, функціонування яких регулювалося «Генеральним регламентом» Петра I 1720 р.⁶, а судівництво мало здійснюватися відпо-

відно до «Соборного Уложення» та російських законів⁷. При канцеляріях відкрили кріпосні контори для узаконення попередніх і майбутніх операцій із землею, а для прийому й віддачі грошових зборів з козацьких підпомічників й посполитих вводили посади скарбників та рахівників⁸.

Також було унормовано склад службовців полкових канцелярій та визначено механізми їх ротачії й оплати праці. Відтепер той чи інший уряд вже не можна було посісти без поступового просування вгору посадовою «лінією» й обов'язкової атестації⁹. Офіційно це звучало так: «В [...] имеющиеся вакансии производит в Военной коллегии по аттестатам за руками полковников с старшиною из трех представленных кандидатов»¹⁰. Атестація проходила раз на рік восени в самій полковій канцелярії у присутності полковника, полкових старшин і сотників наступним чином: якщо звільнялося «місце» в «штаті» (чи, інакше, «комплекті») службовців, то тій особі, яка мала «більше» «старшинство» й «достоїнство» у порівнянні з іншими претендентами (тобто довше служила, не перебувала на час атестації під слідством й загалом відзначилася сумлінністю у виконанні службових обов'язків), видавали «атестат» на цю «вакансію», який своїми підписами засвідчували всі старшини полку. В документі коротко викладали відомості про службу атестованого, зазначали відсутність «пороків», які б перешкоджали її продовженню, й наголошували на його «надійності» стосовно пропонованої посади. Одночасно «в кандидати» подавали ще двох осіб. Атестат своїми підписами засвідчували всі полкові та сотенні старшини полку, й разом з іншою документацією стосовно складу старшинського корпусу його надсилали до Бригадної канцелярії слобідських полків та Военної колегії для остаточного затвердження¹¹.

Питання оплати праці службовців, як і забезпечення самих канцелярій, було врегульовано іменним указом імператриці Анни від 7 червня 1733 р.¹² Службовцям надавалася певна кількість «присяжних дворів», кожен з яких нараховував 50 підпомічників, та грошова плата («денежное жалованье»). Найбільшу кількість «визначених на персони» дворів одержував полковник – 15, а решта старшин значно менше: обозний – 7, старший полковий

осавул і полковий суддя – по 6, молодший полковий осавул – 4, ротмістр – 5, полкові писарі й хорунжий – по 3. Окрім того, трьом канцеляристам призначали по 1 двору, а трьом канцелярським писарям – 2 двори на всіх. Надання підпомічників не передбачалося для тих, хто служив «зі своїх ґрунтів»: підпрапорних і городових отаманів (які не служили в полковій канцелярії постійно, їх залучали для виконання певних розпоряджень час від часу) та інших «нижніх чинів» (писарчуків, які не входили до штату канцелярії). Однак, виходячи з конкретних обставин, полковник зі старшиною все ж таки могли призначити і їм якусь «підпомогу». Підпомічники повинні були «отправлять партикулярную их работу по прежнему обыкновению, как и владельческиеподданные имеют отправлять»¹³. Розпис підпомічників по дворам (їх записували в окремі «іменні відомості») і надання дворів службовцям у кожному полку покладалося на відповідного полковника.

Якщо «присяжні двори» одержували всі полкові старшини, то грошову плату лише окремі: старший полковий писар – 50 карбованців, молодший – 40 карбованців, полковий хорунжий – 25 карбованців. Канцеляристам і канцелярським писарям платили по 10 карбованців (для порівняння, литаврник одержував 20 карбованців, три сурмачі – 20, 18 і 16 карбованців, цирульник – 4 карбованці¹⁴). Передбачалися також кошти «на сургуч, на бумагу, на свечи, на чернила» («на канцлярской расход»¹⁵), а саме: в Сумському Охтирському та Ізюмському полках – по 50 карбованців, в Харківському та Острогозькому – по 25 карбованців¹⁶. Крім того, додаткові кошти на канцелярські витрати надходили від збору із циган (цим збором відав окремий «расходчик»)¹⁷.

* * *

Таким був формальний бік функціонування полкових канцелярій Слобідської України до часу скасування полково-сотенного устрою краю, яке відбулось упродовж кінця 1764–першої половини 1765 рр.¹⁸ Відкритими лишаються питання: хто ж саме служив у цих установах? Яке походження мали службовці? Чи були між ними родинні зв'язки? Відповіді на ці питання стосовно

останніх років існування козацького устрою на Слобожанщині знаходимо в обліково-статистичних джерелах. Такими є «Щорічні списки» слобідських полків 1760–1764 рр. і комплекти супровідних документів до них (рапорти, атестати, чолобитні)¹⁹, «Іменні списки» (I, II) 1765 р.²⁰, «відомості» про «канцелярських служителів» Острогозької і Харківської полкових канцелярій за вересень 1762 р.²¹ (док. 2, 4 Додатку), «відомості» про урядників Ізюмського полку на травневу (док. 5 Додатку)²² й вересневу «третини» 1762 р.²³, список «про дворянство і шляхетство» урядників Острогозького полку червня 1762 р.²⁴, нарешті, реєстри осіб, приведені до присяги імператриці Катерини II в Ізюмському та Харківському полках у вересні 1762 р.

Склад «вищих» службовців полкових канцелярій був таким: полковник; полковий обозний; старший полковий осавул, молодший полковий осавул; полковий суддя; ротмістр; старший полковий писар; молодший полковий писар; полковий хорунжий (за «старшинством» їхніх урядів)²⁵. Таким чином штат «вищих службовців» п'яти полкових канцелярій загалом нараховував 45 осіб. Траплялося, що окремі уряди офіційно лишалися вакантними упродовж кількох років. Приміром, у Сумському полку сотника Івана Подолського було атестовано на посаду молодшого полкового осавула ще 1759 р. (і він виконував відповідні обов'язки), проте атестацію так і не було затверджено²⁶. Подібна ситуація склалася і в Острогозькому полку навколо атестації городового отамана Матвія Лебединського на посаду полкового хорунжого²⁷. Проте якщо в офіційних переліках дані Івана Подолського усе ж таки подавали, то інформацію про Матвія Лебединського вміщували лише «відомості» стосовно атестованих старшин.

Опрацювання переліків полкових старшин за 1762–1765 рр., доводить, що більшість із них мали старшинське походження. Формальним свідченням цього в джерелах є записи «старшинський син» чи «із старшинських дітей». Так, з останнього складу служилої полкової старшини п'яти полків 1765 р.²⁸ нащадками місцевих старшинських родів були 22 особи, а саме: полковий обозний Андрій Самборський, старший полковий осавул Федір Богуславський, молодший полковий осавул Осип Сошальський,

ротмістр Корнилій Капустянський, старший полковий писар Олександр Любичський, полковий хорунжий Степан Адамов в Ізюмському полку²⁹; полковий ротмістр Микола Остаф'єв в Острогозькому полку³⁰; полковий обозний Василь Боярський, полковий суддя Олексій Кобеляцький, старший полковий осавул Андрій Смаковський, полковий ротмістр Афанасій Карпов, старший полковий писар Петро Кардашевський і полковий хорунжий Михайло Ліницький в Охтирському полку³¹; полковник Роман Романов, полковий суддя Олександр Парафіївський, старший полковий осавул Андрій Кондратьєв, на посаді молодшого полкового осавула сотник Іван Подолський, полковий ротмістр Михайло Донець-Захаржевський в Сумському полку³²; полковий обозний Іван Ковалевський, молодший полковий осавул Іван Земборський, молодший полковий осавул Іван Ковалевський, на посаді полкового хорунжого сотник Григорій Квітка в Харківському полку³³. Ще три старшини були нащадками іноземців, які свого часу осіли й урядували на Слобожанщині. Полковник Харківського полку Матвій Куликовський був сином Прокопа Васильовича, який виїхав до Росії 1711 р. разом з іншими представниками молдавської знаті, одержав маєтності на Слобожанщині й був поковником у Харківському полку впродовж 1712–1713 рр.³⁴ Полковник Острогозького полку Степан Тев'яшов був сином бригадира Слобідських полків Івана Івановича й онуком російського служилого стольника, воєводи на Бітюці Івана Івановича, який полковникував в Острогозькому полку в 1704–1725 рр.³⁵ Нарешті, дід полкового обозного Острогозького полку Федора Татарчукова був татариним («из горных татар» чи «ис черкес горских»³⁶), служив полковим хорунжим у Сумському полку («и носил того полку полковое знамя») й доводився хрещеником першому сумському полковнику Герасиму Кондратьєву («от святой купели восприят и усыновлен сумским полковником и российским дворянином Герасимом Кондратьевым, почему-де и писался Федором Герасимовичем»³⁷). Зі старшин Гетьманщини походив старший полковий осавул Харківського полку Максим Горленський (його предки служили старшинами в Чернігівському та Полтавському полках³⁸). Вочевидь, були родинні зв'язки між

ним та молодшим полковим писарем Сумського полку Петром Горленським, який також був «з старшинских детей»³⁹. Таким чином, на загал 27 осіб з 42 мали старшинське походження

Нащадки місцевих старшинських родів, як правило, починали службу кар'єру підпрапорними. Причому, досить часто ця служба була лише формальністю для 3–8-річних дітей чи 13–14-річних юнаків і метою її було виключно поступове просування вгору службовими сходами⁴⁰. Атестація на чергову посаду також не вимагала від них особливих «заслуг» й не становила якихось проблем (хіба тільки у випадку міжстаршинських чвар), адже атестували якщо не родичі чи куми, то принаймні добрі знайомі. До того ж, піклування про «своїх» стало на той час вже хорошою традицією в старшинському середовищі⁴¹. Так, полковник Михайло Донець-Захаржевський дістав посаду ротмістра Сумського полку «прямо» з підпрапорних⁴², а службу Осипа Сошальського було «велено щитать за понесенные им во обучении славено-латинского и немецкого языков труда, как он в школу реторику вступил [1]741 году сентября с 7 числа [на той час він мав 17–18 років⁴³ – С. П.], а действительно в службу вступил в [1]746 году апреля 16 числа – определен Изюмскою полковою канцеляриею подпрапорным» і вже за два роки дістав уряд полкового хорунжого, а через одинадцять (32–33-річним)⁴⁴ – молодшого полкового осавула Ізюмського полку⁴⁵. Проте і в когорті нащадків старшинських родів траплялися свої «винятки». Так, чотирнадцятирічний⁴⁶ Федір Богуславський починав з писаря Харківської митниці у 1728 р., потім служив «по ево желанию» сотенним писарем в Сенківській сотні, далі – підпрапорним, в 1730-х рр. служив у «регулярному» Слобідському драгунському полку і лише 1751 р. здобув уряд молодшого, а вже 1762 р., маючи 48 років, – старшого полкового осавула Ізюмського полку⁴⁷. А кар'єра Олександра Любицького, як не дивно, була типово «канцелярською»: в 21–22-річному віці⁴⁸ в 1737 р. він вступив на службу канцелярським писарем до полкової канцелярії, за три роки став канцеляристом і прослужив на цій посаді тринадцять років, поки 1753 р. дістав уряд молодшого, а 1756 р. – старшого полкового писаря Ізюмського полку⁴⁹.

У той же час єдиним шляхом увійти до старшинських кіл для тих, хто походив з нестрашинського середовища (з козаків, духівництва, тогочасної інтелігенції й дрібних канцелярських службовців) була безпосередня служба від найнижчих сходинок. Таких у переліку 1765 р. нараховуємо 15 осіб. Більшу частину з них (10 осіб) становили вихідці з козацтва: полковник Федір Краснокутський, полковий суддя Семен Любашевський, молодший полковий писар Яків Таранухін в Ізюмського полку⁵⁰; старший полковий осавул Гаврило Зайцев, молодший полковий осавул Микита Бутков, старший полковий писар Іван Тимошенко, молодший полковий писар Федір Тимошенко в Острогозькому полку⁵¹; молодший полковий писар Климент Филипович в Охтирському полку⁵²; старший полковий писар Роман Косовцов, полковий хорунжий Ігнат Митюрин у Сумському полку⁵³. Зазвичай, вони починали писарчуками при полковій канцелярії й, долаючи один за одним посадові щаблі, врешті піднімалися до найвищих. Приміром, старший полковий писар Острогозького полку Іван Павлович Тимошенко зробив досить стрімку канцелярську кар'єру: виходець із козаків, він розпочав службу копіїстом при Ізюмській полковій канцелярії у 12–13 років⁵⁴ в 1741 р., за чотири роки став підканцеляристом, ще за два – канцеляристом, у 1757 р. посів уряд молодшого і в 1759 р. – старшого полкового писаря⁵⁵. Молодший полковий писар цього ж полку Федір Павлович Тимошенко був старшим братом Івана Павловича⁵⁶ й у двадцятирічному віці⁵⁷ також починав «в Изюмской полковой канцелярии писцом» у 1737 р., за чотири роки став канцеляристом, а в 1759 р. – молодшим полковим писарем⁵⁸. З посади канцелярського писаря в дев'ятнадцятирічному віці⁵⁹ починав й старший полковий писар Сумського полку Роман Косовцов, здолавши далі кар'єрні щаблі канцеляриста й молодшого полкового писаря⁶⁰. Такий же кар'єрний шлях пройшов і молодший полковий писар Ізюмського полку Яків Таранухін⁶¹.

Вихідцями з духівництва («священнической сын»⁶²), причому пов'язаними родинними зв'язками, були два старшини в Острогозькому полку: полковник Михайло Іванович Боярський та молодший полковий осавул Юхим Іванович Зашаловський⁶³.

Попри відмінні прізвища, за «Відомостями про старшин та їхніх дітей» вересня 1766–червня 1767 рр. згадані полковник і полковий обозний були братами⁶⁴. Кар’єрні зростання обох були пов’язані зі службою в Слобідському драгунському полку. 15–16-річним юнаком Михайло Боярський починав в Охтирському полку підпрапорним в 1730 р., з 1737 до 1745 рр. був у «регулярній» службі, де дослужився до обер-офіцерського чину поручика, з 1750 р. продовжив полковим обозним Охтирського козацького полку, а з 1759 р. вже полковникував (після скасування полковосотенного устрою Слобідської України служив підполковником в Охтирському гусарському полку)⁶⁵. Юхим Зашаловський у 17–18-річному віці розпочав зі служби канцеляристом в полковій канцелярії того ж 1730 р., потім був підпрапорним, з 1733 до 1737 рр. «пройшов» чини каптенармуса, квартирмейстера й вахмістра згаданого драгунського полку, потім п’ятнадцять років сотникував, аж поки 1762 р. одержав уряд молодшого полкового осавула⁶⁶. З-поміж старшин Охтирського полку вище було названо полкового обозного Василя Боярського. У джерелах зазначено, що він був «старшинской сын»⁶⁷. Фактів, які б доводили родинні зв’язки Василя Боярського з полковником Михайлом Боярським покищо не знайдено, хоча такі зв’язки виглядають дуже імовірними.

З дрібних канцелярських службовців походили ротмістр Харківського полку Іван Нестеров та страшний полковий писар цього ж полку Кирило Острозький⁶⁸. Про першого в джерелах зауважено, що він походив «ис подьячих детей», а другий був сином сотенного писаря. Обоє робили канцелярські кар’єри. Так, Іван Нестеров з часу вступу на службу в 1729 р. виконував писарську роботу «при разных комиссиях» (під час перепису підданих у Белгородській та Воронежській губерніях, в канцелярії Комісії Олексія Шаховського в Глухові «у сочинения щетов» – чи не в Генеральній лічильній комісії?) й у полковій канцелярії, 1740 р. дістав уряд полкового писаря, а 1754 р. – ротмістра⁶⁹. Кирило Острозький у свої 11–12 років⁷⁰ починав «писцом» Харківської полкової канцелярії в 1725 р., за вісім років служби став канцеляристом, а ще за двадцять три роки (в 1756 р.) – полковим писарем.

Нарешті, молодшим полковим писарем у Харківського полку «из учителей Харьковской коллегии» служив Іван Романовський⁷¹.

* * *

До штату «нижчих» службовців полкових канцелярій входили три канцеляристи та три канцелярські писарі⁷². «Понад комплект» у кожній полковій канцелярії працювали ще двоє-троє канцеляристів, троє-п'ятеро канцелярських писарів, один чи два підканцеляристи й близько десяти (а то й більше⁷³) «канцелярських писців» («канцелярской писец» чи лише «писец»⁷⁴)⁷⁵. Праця «понадкомплектних» службовців не оплачувалася, проте у «відомостях» інформацію про них подавали разом із «комплетними» службовцями⁷⁶. За обліковими документами Острогозької полкової канцелярії вересня 1762 р. (док. 2 Додатку) кількість «при полковой канцелярии канцеляристов, канцелярских писарей и писцов в штате и сверх штата» становила 18 осіб, з яких у штаті працювали три канцеляристи і три канцелярські писарі, а «понад штат» – ще два канцеляристи, три канцелярські писарі, один підканцелярист й 6* канцелярських писців⁷⁷. Така ж «відомість» Харківської полкової канцелярії (док. 4 Додатку) подає інформацію про 24 службовців, а саме: трьох штатних канцеляристів, двох канцеляристів «на окладе канцелярских писарей» (тобто таких канцеляристів, які перебували на двох штатних посадах канцелярських писарів і отримували відповідну платню), одного штатного канцелярського писаря, двох понадштатних канцеляристів, одного понадштатного канцелярського писаря і п'ятнадцятьох «писців»⁷⁸. У «відомості» про урядників Ізюмського полку від травня того ж року (док. 5 Додатку) вміщено інформацію про трьох штатних і трьох понадштатних канцеляристів, трьох штатних і шістьох понадштатних канцелярських писарів⁷⁹. А реєстр осіб, приведених до присяги імператриці Катерині II в цьому ж полку у вересні 1762 р., згадує серед інших

* У цьому документі походження Данила Соловйова не зазначено. Проте, зважаючи на те, що інформацію про нього вміщено поміж даних інших канцелярських писарів, вважаємо, що він також служив канцелярським писарем (ІЦДІА у Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 99).

про 25 осіб (без імен), «находящихся при полковой канцелярии для изобучения писать»⁸⁰. Очевидно, в даному випадку мова йде про хлопчаків, які перебуваючи постійно при полковій канцелярії, вчилися канцелярського ремесла й становили резерв для майбутнього поповнення кадрів в установі. Як відомо, такий спосіб опанування професії був характерним для середньовічної цехової традиції⁸¹. В канцелярських установах Російської імперії ця практика була узаконена 36-ою главою «Генерального регламенту», яка так і називалась – «О молодых людях для обучения при канцеляриях»⁸². На відміну від інших, цю категорію «службовців» фіксує дуже обмежене коло джерел. По-перше, імена деяких з них зустрічаємо в чолобитних завдяки прикінцевій формулі «Челобитную писал...»⁸³ (що вказує зокрема на спектр їхніх обов'язків у канцелярії). Так, «з-під пера» юнаків⁸⁴ Михайла фон Філерса та Степана Биковцева в Сумській полковій канцелярії в першій половині 1760-х рр. вийшло чимало документів, як свідчить аналіз почерків⁸⁵. По-друге, згадками про службу «при полковой канцелярии у писма» розпочинаються біографії багатьох слобідських старшин, вихідців з нестаршинського середовища, про яких мова йшла вище.

Що стосується соціального походження нижчих службовців полкових канцелярій, то, як зауважено вище, лише окремі представники місцевого питомо старшинського середовища починали кар'єру з цих – не надто принадних для них – сходинок Хіба що сини окремих сотників служили писарчуками при полкових канцеляріях (згадуваний писарчук Михайло фон Філерс у Сумській полковій канцелярії, штатний канцелярський писар Іван Чеботаревський і канцелярський писець Федір Чеботаревський – в Острогозькій канцелярії⁸⁶), також син молодшого полкового писаря Ізюмського полку вихідця з козаків Якова Таранухіна писарчук Іван⁸⁷. Зустрічаємо кілька згадок про синів підпрапорних («подпрапорныческою сын» чи «ис подпрапорничих детеи»). Такими були понадштатний канцелярський писар Острогозької полкової канцелярії Василь Тертичник⁸⁸, понадштатний канцелярист Харківської полкової канцелярії Яків Єнісенков і «писець» цієї ж канцелярії Іван Гоптарев⁸⁹.

Натомість таким «шлюзом» вміло користувалися спритні вихідці з нестаршинських кіл. Знову ж пригадавши «службові біографії»⁹⁰ більшості полкових писарів слобідських полків, які були вихідцями з козацтва й досягли своїх урядів, роблячи канцелярські кар'єри, помічаємо, що й серед нижчих службовців слобідських полкових канцелярій першої половини 1760-х рр., абсолютну більшість становили вихідці з козацтва. Так, з-поміж 18 «канцелярських служителів» Острогозької полкової канцелярії 1762 р. 11 осіб були вихідцями з козаків («ис козацких детей» чи «козацкойсын»): штатні канцеляристи Семен Путилин, Герасим Костиркін, Федір Колтунов, штатний канцелярист Петро Гребенников, понадштатні канцеляристи Петро Железняков і Кириак Тимошенко, понадштатні канцелярські писарі Павло Железняков і Яків Єровенков, понадштатний канцелярист Яків Атанов, понадштатні канцелярські писці Максим Плетенський, Андрій Фирсов⁹¹. З 24 служителів Харківської полкової канцелярії 9 осіб були вихідцями з виборних козаків («из дети козаचेи службь» чи «с козачих детеи»): штатний канцелярист Іван Пашенков, канцелярист на посаді канцелярського писаря Андрій Сидоренков, штатний канцелярський писар Герасим Артюхов, понадштатний канцелярист Василь Редин, понадштатний канцелярський писар Максим Дехтярев, понадштатні писці Кіндрат Редин, Мартин Цинбалов, Іван Коробкич, Іван Шишкін. Ще четверо понадштатних писців були синами козацьких підпомічників («ис подпомощичих детеи»): Остап Барабашев, Данило Бондарев, Данило Зюбанов, Яків Сакменков. Формально козацьке походження мав і канцелярист Семен Шафоростов – «из ротних писареи в казачую службу выключенных»⁹². Таким чином, 14 осіб мали козацьке походження.

З-поміж понадштатних канцелярських писців Острогозької полкової канцелярії двоє були синами унтер-офіцерів Слобідського драгунського полку: Данило Соловйов та Яків Золотарьов⁹³. Четверо понадштатних канцелярських писців Харківської полкової канцелярії були вихідцями з селян («ис подданства»): Герасим Сливицький, Яким Дибловський, Оліфер Ієвлев, Іван Носачев⁹⁴. Подібне походження мав і канцелярист на посаді канцелярського писаря Іван Мартинов – «слободи Нової Водолаги из жителей»⁹⁵.

Ще один понадштатний писець цієї ж канцелярії Корній Жуков походив із міщан («местечка Тарановки из жителей»)⁹⁶.

Окремої уваги заслуговують ті «служителі» полкових канцелярій, про походження яких зауважено «ис канцелярских детеи» чи «канцеляристов сын». Такими були штатний канцелярський писар Митрофан Путилин в Острогозькій⁹⁷ та штатний канцелярист Дмитро Венецький і писець Іван Редин в Харківській полкових канцеляріях⁹⁸. Справа в тому, що «канцелярські родини» були характерним явищем для середовища службовців полкових канцелярій Слобідської України. Інакше кажучи, канцелярську службу від батьків «успадковували» сини, а кар'єрними шляхами старших братів йшли молодші. Згадаємо хоча би писарчука Ізюмської полкової канцелярії Івана Таранухіна та його батька молодшого полкового писаря Якова Таранухіна⁹⁹, братів полкових писарів Івана та Федора Тимошенкових у Острогозькій полковій канцелярії. У Сумській полковій канцелярії такою «канцелярською родиною» були Биковцеві – штатний канцелярист Остап та його сини штатний канцелярист Данило і писарчук Степан¹⁰⁰. В Охтирській полковій канцелярії з 1744 р. служив штатний канцелярист Олександр Єфим'єв, батько якого Степан був полковим писарем¹⁰¹. У цій же установі штатним канцеляристом служив Андрій Кардашевський – син старшого полкового писаря Охтирського полку Петра Кардашевського¹⁰².

На такому тлі за ономастичними та віковими даними дуже імовірними виглядають родинні зв'язки між штатними канцеляристом Семеном і канцелярським писарем Митрофаном Путилими, понадштатними канцеляристом Петром та канцелярським писарем Павлом Железняковим в Острогозькій полковій канцелярії¹⁰³, понадштатним канцеляристом Василем та писцями Кіндратом й Іваном Рединими в Харківській полковій канцелярії¹⁰⁴, понадштатними канцеляристами Олексієм та Петром Аврамовими в Ізюмській полковій канцелярії¹⁰⁵, канцеляристами Григорієм та Петром Христенками в Сумській полковій канцелярії¹⁰⁶.

Насамкінець поділимося кількома спостереженнями стосовно віку початку служби в полкових канцеляріях. Співставлені нами дані про вік канцелярських службовців та про дати

початку їхньої служби¹⁰⁷ показують, що віковий діапазон початку служби в полкових канцеляріях становив 10–20 років, при цьому середні показники були 12–16 років. Середній вік штатного канцеляриста був близько 25–30 років (тобто не менше 12–15 років хорошого канцелярського вишколу), а полкового старшини – близько 40–50 років.

* * *

Як бачимо, полкові канцелярії Слобідської України в останні роки існування полково-сотенного устрою краю були вже установами, цілком інтегрованими до імперської бюрократичній системі. Це виявлялося не лише у визначеному складі службовців чи фіксованій оплаті їхньої праці, а передовсім в обов'язковій атестації як єдиному способі заміщення вакантних посад. Просування вгору посадовою драбиною, принаймні формальне, ставало необхідним чинником вдалої службової кар'єри. Для представників місцевого питомо старшинського середовища такі умови на загал не були особливою перешкодою адже найважливіші уряди все одно посідали нащадки найбільш впливових родин. У той же час вихідці з нестаршинських кіл використовували служб в полкових канцеляріях від найнижчих посад як можливість досягти високих урядів і таким чином поліпшити своє соціальне становище. При цьому в окремих родинах канцелярська служба ставала своєрідною сімейною традицією – проторованим батьком чи братом кар'єрним шляхом йшли його сини й брати.

Д о д а т о к

№ 1

1762 р., серпня 22. – Рапорт Острогозької полкової канцелярії стосовно надсилання «відомості» про канцелярських службовців

// арк. 97

785-ом

Получень сентября 15 д 1762 году

Высородному і высокопочтенному гѣдну
гсѣдну брегадиру Дмитрию Антоновичу Банческулу

Із Острогожской полковой канцелярії

Репортъ

Въ силѣ ордера Вашего высокородия коликое число нѣе при полковой канцеляриі состоитъ канцеляристовъ канцелярских писарей и писцовъ в штатѣ и у них мужеска полу дѣтей братьевъ родственныхъ и с какихъ кто чиновъ в тѣ должности определены и с тѣхъ ихъ братьевъ и родственниковъ какіе доходятъ в казну денежныя подати вѣдомость при семъ осправлена.

Суддя Ѳедоръ Татарчуков
Полковой писарь Ѳедоръ Тимошенков

Августа 22¹⁰⁸ дня
1762 году

Канцеляристъ Семень Путилинъ¹⁰⁹

ЦДІА у Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 97. Оригінал

№ 2

1762 р., серпень¹¹⁰. – «Відомість» Острогоської полкової канцелярії про канцелярських службовців

// арк. 98

Вѣдомость із Острогоской полковой канцеляриі коликое число нѣе при полковой канцеляриі канцеляристовъ канцелярских писарей і писцовъ в штатѣ и сверхъ штата и сколко у них мужеска полу дѣтей братьевъ и родственниковъ и ис какихъ кто чиновъ в тѣ должности определены и с тѣхъ ихъ братьевъ и родственниковъ доходятъ¹¹¹ в казну подати значить под симъ

Состоящих в штатѣ

Число
душъ

Канцеляристъ Семень Путилинъ козацкой сынъ
у него дѣти Андреи 11 лѣтъ Иванъ 3 лѣтъ Петръ дву
мѣсецов

родной братъ Ларионъ 32 лѣтъ у него дѣти Лукьянъ 8 Ѳотий
6 лѣтъ
и того

6

Канцеляристъ Герасимъ Кастиркинъ ис козацкихъ дѣтей
у него дѣти Иванъ 6 Иванъ меншой 2
родной братъ Семень 22 лѣтъ родной дядя Костентинъ 60 у
него дѣти Степанъ 30 Козма 13 Иванъ 3 у Степана сынъ
Маѣимъ 1 году

другой родной дядя Яковъ 45 лѣтъ у него сынъ Василии 8 племянникъ Иванъ 43 у него дѣти Иванъ 15 Михаила 7 Романъ 4 лѣтъ и того	14
Канцеляристъ Ѳедоръ Колтуновъ ис козацкихъ дѣтей своиственниковъ никакихъ не имѣеть	1
Канцелярской писарь Митрофанъ Путилинъ канцеляристовъ синь состоящихъ за собою сродниковъ никого не имѣеть	1
// ѡдѣ. 98 сѧ. Канцелярской писарь Иванъ Чеботаревскїи сотынычѣи сынъ состоящихъ за нымъ родственниковъ никого не имѣеться	1
Канцелярской писарь Петръ Гребенниковъ ис козацкихъ дѣтей у него дѣти Иванъ 3 Лавренти полтора году двоюродной братъ Аврамъ Буряевъ 30 ув Аврама дѣти Матвѣи 7 Степанъ 1 году зять Михаила Краншоченко 25 у него сынъ Тимоѡеи полугоду дядя Яковъ Чичилевъ 70 у него сынъ Иванъ 25 у него братъ Алѣѣи 28 лѣтъ и того	11
Сверхъ штату Канцеляристъ Петръ Желѣзняковъ ¹¹² ис козацкихъ дѣтей у него братья Романъ 25 Ѳедор 17 Маѣимъ 10 тестъ Яковъ Толстой 60 у него дѣти Михаила 30 Тимоѡеи 20 Маѣимъ 10 у Михайлы ¹¹³ сынъ Андреи 4 лѣтъ и того	8
Канцелярской писарь Павелъ Желѣзниковъ ис козацкихъ дѣтей родственниковъ за собою не имѣеть	1
Канцеляристъ Кириакъ Тимошенкоу ис козацкихъ дѣтей состоящихъ за собою родственниковъ не имѣеть	1
Канцелярской писар Яковъ Еровенковъ ис козацкихъ дѣтей у него родной братъ Михаила 27 лѣтъ // ѡдѣ. 99 двоюродныя братья Аврамъ 40 Ѳедоръ ¹¹⁴ 35 дядя Козма Киселевъ 28 лѣтъ у него зять Яковъ 30 Данила Чюжковъ 30 у него сынъ Степанъ 6 да шуринъ Данила Шербаковъ 30 у него сынъ Прокоѡеи 9 и того	9

Канцелярской писарь Василии Тертичниковъ подпрапор- нической сынъ родствениковъ за собою не имѣть	1
Подканцеляристъ Яковъ Атановъ іс козацкихъ дѣтей у него дѣти Аверкий 11 Василии 6 лѣтъ і того	3
Канцелярской писецъ Маѣимъ Плетенской ис казацкихъ дѣтей у него дѣти Гаврила 4 ѳедор 2 лѣтъ родные братья Иванъ 32 у брата дѣти Иванъ 7 ѳедоръ 4 ѳедоръ 13 лѣтъ и того	9
Данила Соловьевъ бывшаго слободского драгунского полку вахмистерской сынъ у него зять родной Алеѣѣи Ясинской 26 лѣтъ дядя Андреи 29 лѣтъ Гаврила 26 Григорей 20 Марко 18 и того	6
Канцелярской писецъ ѳедор Чеботаревской ¹¹⁵ сотничей сынъ у него дядя Тимоѣеи Химичевъ у него сынъ Василии и того	2
Канцелярской писецъ ¹¹⁶ Савва Никитиу у него родной братъ Иванъ 24 своякъ ѳмельянъ Шишковъ 25 у него дѣти Василии 4 Иванъ году да племянникъ Тимоѣеи 5 лѣтъ и того	5
Канцелярской писецъ ¹¹⁷ Андрей ѳирсовъ // âдѣ. 99 сâ. ис козацкихъ дѣтей у него братья Кондратъ 18 Яковъ 16 Никита 14 Иванъ 10 лѣтъ і того	4
Канцелярской писецъ Яковъ Золотаревъ бившаго слободского драгунского полку <i>уидеръ</i> аѳицеровской сынъ состоящихъ за собою родственныковъ никого не имѣть	
С показанных канцлярскихъ свойственныковъ кроме ихъ дѣтей в казну денежние подати доходятъ равно какъ и с протчих абыватѣлеи	

Полковой писарь ѳедоръ Тимошенков¹¹⁸

ЦДІА у Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 98–99 зв.
Оригінал

№ 3

*1762 р., вересня 28. – Рапорт Харківської полкової канцелярії
стосовно надсилання «відомості»
про канцелярських службовців*

// арк. 80

№ 876-м

Получень октя бря 9 дня 1762 году

В Брегадную слободскихъ полков канцелярию

Ис Харьковской полковой канцелярии

Репортъ

За силу полученного в оной полковой канцелярии от его высоко-
рододия гїдна брегадира Дмитрия Антоновича Банческула ордера
по таковому от его светлости гїдна генераль лейтнанта княз
Константина Антиоховича Кантемира коликое число в Харьковском
полку состоит нїе при полковой канцелярии канцеляристов
канцелярскихъ писарей в штате і сверхъ штата також і писцов и
сколко у нихъ мужеска полу дѣтей братьевъ и родственниковъ¹¹⁹ і с
каких кто чинов в те должности определени росписав каждого
поименно и с показаниєм летъ в оную Брегадную канцелярию
полковая канцелярия при семъ прилагаєть ведомость а подпомощиков
за оними канцелярскими служителями не состоит.

Полковой асауль Іван Земборский

Полковой писар Іван Романовский

Сентября 28¹²⁰ дня

1762 году

Канцелярскої писарь

Маѣим Дехтярев¹²¹

ЦДІА у Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 80. Оригінал

№ 4

*1762 р., вересень. – «Відомість» Харківської полкової канцелярії
про канцелярських службовців*

// арк. 81

Вѣдомость коликое число в Харьковском полку состоит нїе при
полковой канцелярії канцеляристов канцлярских писарей в
штате і сверхъ штата також і для писма писцов и сколко у них
мужеска полу дѣтей братьевъ і родственниковъ¹²² и с каких кто

чиновъ в те должности определены с показаниємъ имъ летъ і и ихъ ихъ братьевъ і родственниковъ доходят ли в казну¹²³ какия денежныя подати или от того ісключены и по какому указомъ. Сентября¹²⁴ дня 1762 году

Званіе імен	Сколько от роду летъ	Изъ какихъ чиновъ определены	Сколько у нихъ мужеска полу дѣтей братьевъ і родственниковъ ¹²⁵	Доходят ли в казну какия денежныя подати или от того ісключены
1	2	3	4	5

В Харьковскомъ полку при полковой канцелярии нѣе состоятъ в штатѣ

Канцеляристы

Семѣнъ Шафоростовъ 35 изъ ротныхъ писарей в казачью службу выключенныхъ у него братьевъ родныхъ 2 дѣтей ихъ 2 родственниковъ 15 дѣтей а мужеска полу не имѣется

Дмитрий Венецкий 33 изъ канцелярскихъ дѣтей у него родственниковъ 3 дѣтей

Иванъ Пашенковъ 28 изъ козачихъ дѣтей у него дѣтей мужеска полу синъ 1 а братьевъ в родственниковъ и подпомощниковъ не состоитъ

Канцеляристы ж на окладѣ канцелярскихъ писарей

Андрей Сидоренковъ 26 изъ козачихъ дѣтей у него мужеска полу дѣтей и никакихъ родственниковъ и подпомощниковъ кроме престарѣлаго отца не имѣется

Они братья и родственники состоятъ для вспоможенія в службѣ по опредѣленіямъ полковой канцелярии а изъ указныхъ сборовъ не ісключены¹²⁶

1	2	3	4	5
Іван Мартиновъ	25	слободи Новои Водолаги из жителєи	у него родственнико в две дѣи а дети мужеска полу имеются л за отлучкою ево от полку неизвестно	Онє определени по ордеру его светлости гѣдна генераль лейтнанта князь Константина Антиховича Кантемира
// арк. 81 зв. Канцелярской писар Герасим Арпоховъ Сверхъ штата канцеляристи Василєи Рєдинъ	21	из детеи козачєи службы	у него отецъ престарелой і два брата родниє холость	Онє братья и родственники состоят для вспоможеня в службѣ по опредєлениямъ полковой канцелярии а из указних зборовъ не исключєни ¹²⁷
	35	ис козачих детеи ис подпра- порничих детеи	у него син ¹²⁸ находится при полковой канцелярии писцом отецъ 1 братьєвъ родних 2 их детеи 4 род- ственников 2 дѣи	
Яков Енисєнков находящейся на жалованє от сотєнных писареи	25	из детеи козачєи службы	у него во вѣспомогателстве никого не имєется а о детях ево за не состоянием при полку неизвестно	
Канцелярской писарь Маѣимъ Дєхтярєв	18		у него братьєвъ родних 3 родственниковъ 2 дѣи ¹²⁹	

1	2	3	4	5
Писцы				
Герасим Сливинѣцкии которой показываетъ что он Изюмскою полковою канцеляриєю произведень подканцеля- ристом токмо в Харковской полковой канцелярии от оной Изюмской полковой канцелярии известия не имеется	23	с подданства	у него брат 1 родственниковъ 4 дѣи холостъ	
Кондрать Рединъ	27	ис козачих детей	у него мужеска полу детей и во вспомогательстве никого не имеется	
// ѡдѣ. 82				
Аким Дибѣловский	23	с подданства	у него родственниковъ две дѣи ¹³⁰ а детей мужеска полу не имеется	Они братья и родственники состоятъ для вспоможенія в службѣ по опредѣлениямъ полковой канцелярии а из указнихъ сборовъ не исключени ¹³¹
Евстаѣии Барабашевъ	17	с подпомо- щичихъ детей	у него братьевъ родственниковъ и подпомощиковъ не имеется	
Мартин Цыбаловъ	19	с козачих детей	у него братьевъ родныхъ 5	

1	2	3	4	5
			родственниковъ 1 дѣла	
Елиѡеръ Иевлевъ	19	с подданства	у него отецъ 1 а братьевъ родственников	
Иван Коробкинъ	21	из детей козачей службы	у него отецъ престарелой 1 и братьевъ 3 дѣла	
Данило Бондаревъ	19	с подпомо- щичих детей	у него во вспомога- тельномъ никого не имееется	
Корнѣй Жуков	18	местечка Тарановки из жителей	у него во вспомогательствѣ никого не имееется	
Данило Зюбановъ	20	ис подпомо- щичих детей	у него отецъ престарелой 1 да брат родной 1	
Иван Шишкин	19	из детей козачих	у него отецъ престарелой 1	
Иван Гопьгаревъ	16	ис подпра- порничих детей	у него во вспомогательствѣ никого не имееется	
Иван Носачевъ	19	ис подданства	у него во вспомогательствѣ никого не имееется	
Яковъ Сакменков ¹³²	16	ис подпомо- щичих детей	у него отецъ 1 и брат 1	
Иван Редин	20	ис канцеля- риискихъ детей	у него во вспомогательствѣ никого не имееется	

Полковой асауль Иванъ Земборский
Полковой писарь Иван Романовскій
Канцелярскаго писарь Маѣим Дѣхтярев¹³³

ЦДІА у Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 81–82. Оригінал.

№ 5

1762 р., вересень¹³⁴. – Фрагмент «відомості»
Ізюмської полкової канцелярії про старшину,
канцелярських службовців і козаків полку

// арк. 204

Із Изюмской полковой канцелярії того полку о полковнику полковой и сотенной старшине подпрапорних и протчих чинах кто ониє именно и сколько кому отроду летъ с которых годовъ мѣвъ и числъ в службѣ и в настоящих чинах и кто был за что или не былъ в штрафах и наказаниях и грамоти умеють или нетъ і кто ж при полку или где в камандирациях с которого времени находятся а о рядових козаках и протчих чинах сколько ихъ всехъ числом в полку ж Изюмскомъ состоіт и с того числа где и с которого времени в камандирациях и других отлучках и за тем при полку на лицо здорових и болних ведомость 1762 году на маискую треть [...]¹³⁵

// абд. 228 са. В силѣ имѣвших указов состоявшися 733 апреля 10 да 743 годов сентября 28 числѣ положено	Чины и имена	От роду лѣтъ	В службѣ ис каких чиновъ	В нынешнем чину	Грамоти умеютъ или не умеютъ	// абд. 229 Кто женат или нети детей мужеска полу имеютъ	Гдѣ обретаются	Кто билъ за что в штрафах каких или наказанях ¹³⁵
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Михаилу	Михаило Оружинский	36	742 году декабря съ 15 числа с козачих детей	756 году марта съ 13 числа	умеетъ женатъ детей мужеска полу нет	взять гдѣном брегадиром Банческулом при следовании его в Москву сего году сентября съ 8 числа при полку	не бывалъ	
2. Маѣму Таранухин	Маѣму Таранухин	29	751 году генваря зѣ 10 числа с козачих детей	758 году февраля зѣ 27 числа	умеетъ женатъ сини Антонъ б леть Иванъ полу году	не бывалъ		

1	2	3	4	5	6	7	8	9
3.	Андрей Гольбовъ	27	752 году генваря съ 4 числа с козачих детей	758 году ноября съ 14 числа	умееъ женатъ детей мужеска полу нет	женатъ детей мужеска полу нет	при полку	не бивал
4.	Андрей Сумець	23	Сверхъ комплекта канцеляристи ж 756 году генваря съ 5 числа с козачих детей	758 году ноября съ 11 числа	умееъ женатъ детей мужеска полу нет	женатъ детей мужеска полу нет	при полку	не бивал
5.	Алеѣей Аврамов	21	757 году сентября ионо зъ 29 зъ 28 числа числа с козачих детей	760 году июня зъ 29 числа	умееъ холостъ	холостъ	при полку	не бивалъ
6.	Петръ Аврамов	23	757 году сентября зъ 28 числа с козачих детей	760 году декабря зъ 18 числа	умееъ женатъ детей мужеска полу нетъ	женатъ детей мужеска полу нетъ	при полку	не бивалъ

// арк. 229 зв. // арк. 230

1	2	3	4	5	6	7	8	9
---	---	---	---	---	---	---	---	---

Состоящие в комплекте канцелярские писарѣ

1. Герасим Котляровъ 23 756 году сентября зъ 7 числа с козачих дѣтей 758 году ѳеврала зъ 26 числа с козачих дѣтей умеегъ женат син бѣдор году при полку не бывалъ
2. Тимоѳей Пирятинский 22 755 году сентября зъ 7 числа с козачих дѣтей 758 году ноября зъ 14 числа с козачих дѣтей умеегъ холостъ при полку не бивалъ
3. Радион Сумский 27 758 году ѳеврала зъ 26 числа из малоросиянъ 758 году ноября съ 14 числа умеегъ холостъ при полку не бывалъ

// арк. 230 зв.

// арк. 231

Сверхкомплекта канцелярские писарѣ

4. Динись Ясинский 30 751 году марта съ числа с козачих дѣтей 759 году априля зъ 8 числа умеегъ женат син Алѣѳей полугоду при полку не бывалъ

1	2	3	4	5	6	7	8	9
5.	Захарий Нестеренко	20	760 году декабря зъ 19 числа з градских служителей	760 году декабря зъ 19 числа	умеет мужеска полу нетъ	женаг дѣтей при полку		не бивал
6.	Иван Индигов	16	761 году ноября съ 15 числа с коза- чих дѣтей	761 году ноября съ 15 числа	умеет холость	при полку		не бивальт
7.	Павѣл Жуковъ	19	758 году ноября зъ 23 числа с козачих дѣтей	762 году мая зъ 8 числа	умеет холость	при полку		не бивальт
8.	Иван Таранухин	11	762 году июня зъ 28 числа з стар- шинских дѣтей	762 году июня зъ 28 числа	умеет холость	при полку		не бивальт
9.	Демян Гришков	18	762 году июля зъ 18 числа с коза- чих дѣтей	762 году июля зъ 18 числа	умеет холость	при полку		не бивальт
	[...] ¹³⁷							

ЦДА у Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 228 зв.–231. Оригінал.

¹ Данилевич В. Е. Время образования Слободских черкасских полков // Сборник статей, посвященных В. О. Ключевскому – М., 1901. – С. 633–639; Маслійчук В. Л. Генеза та еволюція слобідського козацтва // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), О. А. Бачинська, А. О. Гурбик та ін. – Т. 1. – К., 2007. – С. 632–638.

² Филарет (Гумелевський). Отделение III. Уезды Ахтырский, Богодуховский, Сумский и Лебединский // *Его же*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – С. 281; Срезневский И. И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию. – Х., 1883. – С. 8; Маслійчук В. Л. Генеза та еволюція слобідського козацтва – С. 639–643; Маслійчук В. Л. Козацька старшина Харківського Слобідського полку 1654–1706 рр. – Х., 1999. – С. 31–46.

³ Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків XVII–XVIII ст.: «родинний клан» та досягнення соціального статусу // *Його ж*. Провінція на перехресті культур Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Х., 2007. – С. 76–103.

⁴ Маслійчук В. Л. Радикальна реформа і старий звичай (Князь Олексій Шаховський та реформування слобідських полків) // *Його ж*. Провінція на перехресті культур.. – Х., 2007. – С. 105–140.

⁵ Там само. – С. 135.

⁶ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб, 1830. – Т. VI. – С. 111–160.

⁷ Срезневский И. И. Историческое обозрение... – С. 16; Маслійчук В. Л. Радикальна реформа і старий звичай... – С. 135.

⁸ ПСЗ. – Т. IX. – С. 158.

⁹ Там само. – С. 159; Маслійчук В. Л. Радикальна реформа і старий звичай... – С. 130–132.

¹⁰ ПСЗ. – Т. IX. – С. 159.

¹¹ Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII ст. / Упорядк. *Потапенко С.* – Х., 2008. – С. 17–19, 74; також Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДА у Києві). – Ф. 1721. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 7–18зв.; Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 27–32зв., 38–100зв., 156–182зв., 200–267зв.

¹² ПСЗ. – Т. IX. – С. 156–157.

¹³ Там само. – С. 156.

¹⁴ Там само. – С. 157.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. Цікавий документ про кошти на «канцелярской расход ис цыганского збору [...] на покупку бумаги, сургуча, свечь, ниток и

протчого», надходження яких з Белгородської губернської канцелярії мав забезпечити «расходчик канцелярист Калиновский», зберігся у фонді Харківської полкової канцелярії: ЦДІА у Києві. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 998. – Арк. 2–3.

¹⁸ ПСЗ. – Т. XVI. – С. 1003–1007; Т. XVII. – С. 74–75, 77, 133–136, 181–189, 194–195.

¹⁹ ЦДІА у Києві. – Ф. 1721. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 7–15; Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 95. – 288 арк.; Еліта Слобідської України. . . – С. 16–27, 41–163.

²⁰ Еліта Слобідської України. . . – С. 28–34, 164–290.

²¹ ЦДІА у Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 97, 98–99зв.; Спр. 20. – Арк. 80, 81–82.

²² Там само. – Спр. 20. – Арк. 228зв.–231.

²³ Там само. – Спр. 28. – Арк. 86–87зв.

²⁴ Там само. – Спр. 20. – Арк. 62–67.

²⁵ Еліта Слобідської України. . . – С. 18–19.

²⁶ Там само. – С. 49, 147, 192.

²⁷ Там само. – С. 72, 74.

²⁸ За основу наших розрахунків і подальшого аналізу беремо останній повний перелік полковників та полкових старшин п'яти слобідських полків, уміщений в «Іменних списках» (I, II) квітня-червня 1765 р. (Еліта Слобідської України. . . – С. 28–34, 164–167, 189–195, 213–217, 245–249, 262–266). Відповідно до цих документів Острогозькому полку служили полковник полковий суддя старший і молодший полкові осавули, полковий ротмістр, старший і молодший полковий писарі (7 осіб); в Сумському – полковник полковий суддя старший полковий осавул, сотник на посаді молодшого полкового осавула, полковий ротмістр, старший і молодший полкові писарі, полковий хорунжий (8 осіб); в Ізюмському – полковий обозний, полковий суддя старший і молодший полкові осавули, полковий ротмістр, старший і молодший полкові писарі, полковий хорунжий (8 осіб); в Харківському – полковник полковий обозний, старший і два молодші полкові осавули, полковий ротмістр, старший і молодший полкові писарі, сотник на посаді полкового хорунжого (9 осіб); в Охтирському – полковник полковий обозний, полковий суддя старший і молодший полкові осавули, полковий ротмістр, старший і молодший полкові писарі, полковий хорунжий (9 осіб). Тож до «Іменних списків» внесено дані 41 особи. Проте, до переліку старшин Ізюмського полку не вміщено інформацію про полковника Федора Краснокутського який на час укладання списків перебував у Санкт-Петербурзі (*Маслійчук В. Л.* Федір Хомич Краснокутський – представник старшинського прошарку Слобідських полків XVIII ст. // *Його ж.* Провінція на перехресті культур. . . – С. 246–255;

Теличенко І. Протест слободської старшини против реформи 1765 г. // Киевская старина. – К., 1880. – № 2. – С. 244–270). Таким чином, ми будемо відштовхуватися від даних 42 осіб.

²⁹ Там само. – С. 213–217.

³⁰ Там само. – С. 166.

³¹ Там само. – С. 263–266.

³² Там само. – С. 190–194.

³³ Там само. – С. 245–249.

³⁴ Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Х., 2003. – С. 164.

³⁵ Там само. – С. 162.

³⁶ ЦДІА у Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 62; Еліта Слобідської України... – С. 420.

³⁷ ЦДІА у Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 62.

³⁸ Стосовно походження Максима Горленського маємо таку згадку в джерелі: «Предки ево вишли с Полской области из Минского повету – дед Самойло служил в Малороссии в Черниговском полку значковым товарищем, а отец – в Полтавском полку сотником» (Еліта Слобідської України... – С. 442). Наші спроби ідентифікувати цих осіб з представниками роду Горленків поки що не увінчались успіхом (Модзалевский В. Малороссийский родословник – К., 1908. – Т. 1: А–Д. – С. 303–327; Кривошея В. В. Персональний склад та генеалогія української козацької старшини (1648–1782 рр.): Дис... д-ра іст. наук Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України – К., 2005. – С. 782–791.).

³⁹ Еліта Слобідської України... – С. 194.

⁴⁰ Там само. – С. 21–22.

⁴¹ «Турботу» про «своїх» у старшинському середовищі Слобідської України другої половини XVII–XVIII ст. досліджено В. Маслійчуком Докладніше див.: Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків XVII–XVIII ст.: “родинний клан”... – С. 76–103.

⁴² Еліта Слобідської України... – С. 192.

⁴³ ЦДІА у Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 205зв.–206; Спр. 28. – Арк. 87зв.–88.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Еліта Слобідської України... – С. 215.

⁴⁶ ЦДІА у Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 204зв.–205; Спр. 28. – Арк. 87зв.–88.

⁴⁷ Еліта Слобідської України... – С. 214.

⁴⁸ ЦДІА у Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 205зв.–206; Спр. 28. – Арк. 87зв.–88.

- ⁴⁹ Еліта Слобідської України.. – С. 216.
- ⁵⁰ *Маслійчук В. Л.* Федір Хомич Краснокутський – представник старшинського прошарку Слобідських полків XVIII ст. // *Його ж.* Провінція на перехресті культур.. – С. 246; Еліта Слобідської України.. – С. 214, 217.
- ⁵¹ Еліта Слобідської України.. – С. 165–167.
- ⁵² Там само. – С. 266.
- ⁵³ Там само. – С. 193, 195.
- ⁵⁴ Там само. – С. 427.
- ⁵⁵ Там само. – С. 167, 427.
- ⁵⁶ Там само. – С. 427.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Там само. – С. 167, 427.
- ⁵⁹ Там само. – С. 366.
- ⁶⁰ Там само. – С. 193, 366.
- ⁶¹ ЦДІА у Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 206зв. –207; Спр. 28. – Арк. 88зв. –89; Еліта Слобідської України.. – С. 217.
- ⁶² Еліта Слобідської України.. – С. 262, 264–265.
- ⁶³ Там само. – С. 262–265.
- ⁶⁴ Там само. – С. 387–388.
- ⁶⁵ Там само. – С. 262, 387.
- ⁶⁶ Там само. – С. 264–265, 388.
- ⁶⁷ Там само. – С. 263.
- ⁶⁸ Там само. – С. 248–249, 446.
- ⁶⁹ Там само. – С. 248.
- ⁷⁰ Там само. – С. 249, 446.
- ⁷¹ Там само. – С. 249.
- ⁷² ПСЗ. – Т. IX. – С. 156; ЦДІА у Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 98; Спр. 20. – Арк. 81–81 зв., 228зв. –231.
- ⁷³ ЦДІА у Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 81зв.–82.
- ⁷⁴ Там само. – Спр. 1. – Арк. 98зв.–99зв.; Спр. 20. – Арк. 81зв.
- ⁷⁵ Там само. – Спр. 1. – Арк. 98–99 зв.; Спр. 20. – Арк. 81–82, 228зв.–231; Спр. 28. – Арк. 108зв.–110.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ Там само. – Арк. 98–99 зв.
- ⁷⁸ Там само. – Спр. 20. – Арк. 81–82.
- ⁷⁹ Там само. – Арк. 228 зв.–231.
- ⁸⁰ Там само. – Спр. 2. – Арк. 15 зв.
- ⁸¹ *Яковенко Н. М.* Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник (Нова серія). – К., 1993. – Вип. 2. – С. 162.

⁸² ПСЗ. – Т. IX. – С. 154.

⁸³ Еліта Слобідської України... – С. 24.

⁸⁴ Михайло фон Філерс на межі 1765–1766 рр. мав 17 років (ЦДІА у Києві. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 116. – Арк. 5), а Степан Биковцев був молодшим братом Данила Биковцева, який у 1764 р. мав 25 років (Там само. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 6 зв.). Докладніше про цих осіб див.: Еліта Слобідської України... – С. 11–12.

⁸⁵ ЦДІА у Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 19–19зв.; Спр. 83. – Арк. 49–49зв., 66–66зв.; Спр. 84. – Арк. 30, 40, 50–50зв., 69.

⁸⁶ Там само. – Спр. 1. – Арк. 98зв.–99.

⁸⁷ Там само. – Арк. 230зв.; Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 115. – Арк. 86зв.

⁸⁸ Там само. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 99.

⁸⁹ Там само. – Спр. 20. – Арк. 81зв.–82.

⁹⁰ Російська дослідниця В. Фаїзова застосовує цей термін стосовно даних про службодворян (*Фаїзова В. И.* «Манифест о вольности» и служба дворянства в XVIII столетии – М., 1999. – С. 21). Ми послуговуємося ним для позначення даних про службу козацьких старшин.

⁹¹ ЦДІА у Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 98–99 зв.

⁹² Там само. – Спр. 20. – Арк. 81–82.

⁹³ Там само. – Спр. 1. – Арк. 99–99зв.

⁹⁴ Там само. – Спр. 20. – Арк. 82.

⁹⁵ Там само. – Арк. 81.

⁹⁶ Там само. – Арк. 82.

⁹⁷ Там само. – Спр. 1. – Арк. 98.

⁹⁸ Там само. – Спр. 20. – Арк. 81, 82.

⁹⁹ У 1762 р. в Ізюмській полковій канцелярії працював також штатний канцелярист двадцятидев'ятирічний Максим Таранухін. Оскільки Яків Таранухін на той час мав 40 років, не виключено, що Максим був його молодшим братом (ЦДІА у Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 206зв.–207, 228зв.–229.).

¹⁰⁰ Докладніше про цю родину див.: Еліта Слобідської України... – С. 11, 12, 161.

¹⁰¹ У чолобитній про відставку, поданій 1764 р., Олександр Єфим'єв зазначав: «С пришлого 744 году ноября 20 дня за долговременно продолжаемое в Ахтирском полку умершаго отца моего полкового писаря Степана Ефимьева служби разсмотрением бывшего тогда полкового командира [Ивана Лесевицкого – С.П.] определен я вышемянованный в полковую канцелярию канцелярским писарем...» (ЦДІА у Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 27).

¹⁰² Еліта Слобідської України... – С. 90; 306. Після скасування полково-сотенного устрою Слобожанщини Андрій продовжив службу полковим писарем в Ізюмському гусарському полку (Там само. – С. 306).

¹⁰³ ЦДДА у Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 98–98зв.

¹⁰⁴ Там само. – Спр. 20. – Арк. 81зв.–82.

¹⁰⁵ Там само. – Арк. 229зв.

¹⁰⁶ Еліта Слобідської України... – С. 160–161.

¹⁰⁷ Інформацію про вік полкових старшин та їхніх дітей містять «відомості» про урядників Ізюмського полку на травневу й вересневу «третини» 1762 р. (ЦДДА у Києві. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 228зв.–231; Спр. 28. – Арк. 86–87зв.), список «про дворянство і шляхетство» урядників Острогозького полку червня 1762 р. (Там само. – Спр. 20. – Арк. 62–67) та «Відомості про старшин та їхніх дітей» вересня 1766–червня 1767 рр. (Там само. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 115. – 108 арк.; Спр. 116. – 112 арк.).

¹⁰⁸ Число написано світлішим чорнилом (таким, як текст документа № 2).

¹⁰⁹ Особисті підписи.

¹¹⁰ Датовано за відповідним рапортом (документ № 1).

¹¹¹ «я» виправлено з іншої літери.

¹¹² «Желѣзня» написано на місці витертого.

¹¹³ «ы» виправлено з «а».

¹¹⁴ Слово написано на місці витертого.

¹¹⁵ Другу «о» виправлено з іншої літери.

¹¹⁶ «с» наведено.

¹¹⁷ «ѣгъ» написано на місці витертого.

¹¹⁸ Особистий підпис. Документ скріплено: «Канцеляристь Семень Путилинъ».

¹¹⁹ «и родствѣнныковъ» написано на місці витертого.

¹²⁰ Число написано світлішим чорнилом (таким, як текст документа № 4).

¹²¹ Особисті підписи.

¹²² «енныковъ» написано на місці витертого.

¹²³ «у» наведено.

¹²⁴ Число не проставлено.

¹²⁵ Далі витерто «и подпомощиковъ».

¹²⁶ Запис стосується всіх писців від Семена Шафоростова до Андрія Сидоренкова включно.

¹²⁷ Запис стосується всіх осіб від Герасима Артюхова до Кіндрата Редина включно.

¹²⁸ Цифру написано на місці витертого.

¹²⁹ Далі виторто слово.

¹³⁰ «ДВЕ ДІЇ» написано на місці витортого «и подпомощиковъ».

¹³¹ Запис стосується всіх осіб від Якіма Дибловського до Івана Редина включно.

¹³² «Е» наведено.

¹³³ Особисті підписи.

¹³⁴ Хоча в назві самого документу, зазначено, що його підготовлено «на маскую третью», проте супровідний рапорт датовано 3 вересням 1762 р. (Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 203 зв.) і «відомість» відклалася поміж документів за вересень-жовтень 1762 р.

¹³⁵ Опущено початок «відомості» з інформацією про полкових і сотенних старшин Ізюмського полку та підпрапорних.

¹³⁶ «Відомість» має ще одну – останню – рубрику «Каким случаем убили». Однак, зважаючи на те, що в даному фрагменті в цій рубриці немає жодного запису, в публікації ми її опустили.

¹³⁷ Опущено заключну частину «відомості» стосовно «разних нижних чинов в Изюмском полку».

Ірина ВАЛІГУРСЬКА (Київ)

Проблема соціальної взаємодії в суспільствах європейської реставрації XVII–XX століть

Взаємодія в суспільстві між різними соціальними групами та класами суттєво впливає на стабільність та стійкість реставрованої монархії.

Необхідно зазначити, що перед сучасною українською історичною наукою відкрилася можливість дослідження соціальних проблем через призму альтернативних до марксизму методологій історії, що дає змогу під іншим кутом зору подивитися на процеси, які відбувалися в історії Європи, а зокрема під час відновлення монархічних форм правління.

Застосування для дослідження проблеми соціальної взаємодії в суспільствах Європейської Консервативної Реставрації¹ теоретичних розробок німецького соціолога Карла Маннгейма², дозволить нам підійти до даної проблеми з точки зору традиційного консерватизму³ та зробити ще один крок на шляху до інтеграції української історії в світову, порівнявши Гетьманат П. Скоропадського з аналогічними явищами в історії Європи.

Стосовно історіографії проблеми соціальної взаємодії в суспільствах Європейської Консервативної Реставрації XVII–XX століть, то слід зазначити, що як цілісне явище вона розглядається вперше, але існують історичні дослідження, присвячені окремим складовим проблеми соціальної взаємодії під час кожного конкретного явища відновлення монархії у Європі. Загалом історіографію досліджуваної проблеми можна поділити за методологічними підходами на дореволюційну⁴, марксистську⁵, а також виокремити дослідження представників нового покоління

„школи Анналів”⁶. В роботі використано останні дослідження українських істориків, присвячені такому історико-політичному явищу як Гетьманат Павла Скоропадського⁷.

Автор даної статті має на меті зупинитися на з’ясуванні таких аспектів проблеми:

- аналіз соціальної бази у кожному конкретному випадку реставрації;
- наявність соціальних протиріч та спроби їх врегулювання;
- ефективність подолання соціальних конфліктів та шляхи досягнення суспільного консенсусу;
- вплив соціального фактора на стабільність Європейської Консервативної Реставрації XVII–XX століть.

Ми розглянемо взаємодію соціальних груп та класів під час реставрації монархії в Англії 1660 року, Франції 1814/1815 років, Іспанії 1975 року, а також таке явище консервативної революції в Україні, як Гетьманат П. Скоропадського 1918 року.

Необхідно зазначити, що згідно з теорією К. Маннгейма, під соціальним класом слід розуміти соціальну групу, всі члени якої мають можливість отримати однаковий доступ до багатств нації, можливості набуття соціальної поваги (статусу) та кар’єрного росту, а також спільну класову свідомість, яка є ознакою інтегрованого класу⁸. Відповідно, значення цієї дефініції для обраної нами у цій статті теми є визначальним, бо узгоджувати інтереси різних класів – за К. Маннгеймом, слід, насамперед, у сфері свідомості, яка є основою для погодження різних можливостей отримання доступу до багатств нації, який визначає економічну поведінку, і спільну класову свідомість та спільне визначення своєї ролі, і, як результат, групову ідеологію⁹.

Розпочнемо розгляд взаємодії соціальних класів з реставрації Стюартів у Англії 1660 року.

Під час Революції, Індивідуалістської республіки та Протекторату соціальні межі між аристократією та джентрі почали розмиватися швидше ніж під час правління перших Стюартів. Джентрі в містах отримали більше можливостей для реалізації успішної кар’єри, росту соціального статусу, особливо у місцевих органах управління¹⁰, але спільної свідомості між аристократією та джентрі про-

тягом другої половини XVII століттяне було вироблено. Хоча джентрі намагалися поєднати себе з земельною аристократією шляхом укладення шлюбів та наслідування у сфері побуту¹¹, але часто не сприймали стиль життя та цінності земельної аристократії¹², що дозволяє вести мову про відсутність інтегрованості у єдиний клас. Джентрі, як соціальна група мала ознаки спорідненості і з буржуазією, в основному завдяки бізнесовим інтересам, стилю життя та цінностям.

На 1660 рік переважна більшість соціальних класів підтримала ідею відновлення традиційної форми правління. Аристократія традиційно підтримувала ідею легітимної монархії на чолі з династією Стюартів. Серед джентрі ситуація не була такою однозначною протягом 1640–1660 років, однак з відновленням монархії Стюартів, як і буржуазія та купецтво, джентрі не виступали проти відновленої монархії, сподіваючись на повернення до порядку та законності, які забезпечували можливість стабільного ведення бізнесу. Їхнім ідеалом державного устрою була обмежена монархія.

Республіканські ідеї все ще залишалися популярними серед найбільшнього населення міст, яке в умовах олігархічного режиму не отримало можливостей впливу на політику реставрованої монархії¹³.

Чарльз II (1660–1685) напередодні повернення на трон Англії проголосив головні напрямки своєї політики у Бредській декларації 1660 року¹⁴. Цим документом було намічено шляхи для вирішення потенційно небезпечних соціальних питань, які могли негативно вплинути на стабільність відновленої монархії.

Так, постало питання скасування секвестру (тимчасова заборона або обмеження накладені О. Кромвелем на користування землею), від якого найбільше постраждала земельна аристократія та корона. У Бредській декларації зазначалося, що всі суперечливі питання стосовно придбання або пожалування майна розглядатимуться в судовому порядку, а парламент має забезпечити справедливе вирішення цих позовів¹⁵.

В результаті рішень парламенту секвестровані землі отримані у власність від держави були поверненні попереднім власникам, а угоди купівлі-продажу між приватними особами були

визнані законними¹⁶. Таким шляхом вдалось запобігти серйозному конфлікту між землевласницькою аристократією, джентрі та буржуазією.

Принциповим для англійської монархії було питання про покарання винних у страті Чарльза I Стюарта, що могло спричинити хвилю реваншистських рухів. Чарльз II у Бредській декларації завбачливо перекинув вирішення даної проблеми на Конвенційний парламент, який мав визначити винних у страті Чарльза I та їхнє покарання. Парламент засудив до смертної кари 73 підданих¹⁷. Ціною життів тих, хто не встиг емігрувати, було здобуто шлях для суспільного примирення та перекрито шлях для виникнення та розвитку потужних рухів, спрямованих на помсту за зраду ідеї вірності монархії та династії.

Під час відновлення монархії не відбулося реставрації дореволюційних соціальних зв'язків у межах Англії. Закон „Про скасування палати у справах опіки та відчужень” 1660 року встановив права приватної власності на рицарські володіння, що означало відміну всіх ленних відносин між королем та феодалними землевласниками, скасування васальної присяги та плати за допуск у володіння¹⁸.

Ситуація ускладнилася у 80-х роках, коли Джеймс II (1685–1688) спробував обмежити доступ до влади на місцях джентрі та буржуазії, які виступали за ідею обмеженої монархії. Відкрито сповідуючи католицтво, Джеймс II втратив підтримку і сквайрів-торі, на яких спирався Чарльз II¹⁹.

Політика Джеймса II стала однією з причин втрати династією Стюартів підтримки серед цих соціальних класів та реалізації ними ідеї заміни династії.

Руйнація традиційних ленних зв'язків, властивих для феодалного суспільства, стала засобом досягнення компромісу в Англії, завдяки чому вдалося уникнути прямого конфлікту між військово-феодалними та буржуазними тенденціями соціального розвитку в перші роки Реставрації.

Дещо іншим чином відбувався процес соціальної взаємодії різних класів під час реставрації династії Бурбонів у Франції 1814/1815–1830 років.

Реставрація 1814 року відбулася завдяки зовнішньому втручанню провідних монархічних держав Європи – Австрії, Англії, Пруссії та Росії, потужної соціальної підтримки в Бурбонів у Франції не було. Це спричинило необхідність розширення соціальної бази відновленої монархії серед різних класів та груп французького суспільства.

Основною опорою відновленої монархії стала земельна аристократія та католицьке духовенство, але було зроблено спробу розширити соціальну базу відновленої монархії за рахунок імперської знаті, яка походила з кіл великої промислової, фінансової буржуазії та імперського генералітету²⁰. Однак, ситуація у питанні компромісу між спадковою та імперською знаттю значно погіршилася у зв'язку з поверненням до влади Наполеона I Бонапарта в перший рік реставрації („Сто днів”). Після усунення імператора від влади силами коаліційної армії монархічних держав Європи та повторної реставрації Бурбонів у липні 1815 року дворяни-емігранти неухильно наполягають на необхідності чистки державного управлінського апарату, вважаючи, що більшість посадовців, які залишилися ще з часів Імперії, зрадили присягу, дану принципам легітимної монархії Бурбонів²¹.

Ще однією причиною неможливості злиття наполеонівської знаті та земельної аристократії, яка була основною опорою відновленої монархії, стали суттєві зміни принципів соціальної взаємодії у суспільстві, які відбулися за двадцять років відсутності легітимної династії Бурбонів на французькому престолі.

Так, змінилися принципи доступу до державних посад. Під час Імперії було створено умови для просування по службі здібних осіб з неродовитих сімей, що призвело до виникнення потужного прошарку державної бюрократії²², котра зайняла посади на які претендували і дворяни-емігранти.

Торкаючись питання соціальної бази, яку намагалися створити Бурбони для розширення власного впливу в Франції, то селяни, особливо у південних департаментах, після відміни залишків феодалізму та завдяки тяжінню до традиціоналізму та консерватизму загалом підтримали ідею відновлення монархії Бурбонів²³. У середовищі середньої та дрібної буржуазії популярними були

ідеї конституційної монархії, а надання Людовіком XVIII (1814/1815–1824) конституційної Хартії 1814 року цілком відповідало їхнім інтересам.

Серед робітників популярними залишалися республіканські ідеї, однак цей клас був вихований наполеонівським робітничим законодавством, тому не виступав проти ідеї відродження легітимної монархії, а загальна сприятлива економічна кон'юнктура протягом 1814–1829 років сприяла аполітичності робітників²⁴.

У Франції перші роки реставрації визначилися появою соціальних рухів спрямованих на помсту за заподіяні під час Французької Революції злочини, свідченням чого стала друга хвиля „білого терору” (вбивства роялістами республіканців-учасників розправ над роялістськими повстанцями під час революції) у Вандеї та релігійні конфлікти між католиками та протестантами у деяких департаментах, що стало ознакою існування у суспільстві глибокого конфлікту²⁵. Намагаючись подолати існуючий конфлікт, влада залучила англійський досвід та організувала показовий процес проти „царевбивць”, серед яких 19 чоловік мав стратити військовий трибунал, а долю 38 – мав вирішити парламент²⁶. Спроба залучення чужого досвіду для вирішення французьких проблем виявилася невдалою. Страта 8 грудня 1815 року маршала Франції М. Нея (1769–1815) стала ще одним кроком на шляху до унеможливлення компромісу між провідними соціальними силами Франції під егідою легітимної монархії Бурбонів.

Ще одним важливим та потенційно небезпечним для соціальної стабільності відновленої монархії стало питання вирішення долі майна, націоналізованого під час революційних подій. У Франції до 1789 року і протягом усього XIX століття земля залишалася головною формою багатства²⁷, але в результаті революції відбулася часткова зміна власників земель²⁸. Націоналізоване майно дворян-емігрантів перейшло до рук буржуазії, котра на момент реставрації зуміла на ньому заробити капітал²⁹. Після реставрації Конституційна Хартія 1814 року визначила, що націоналізоване майно залишається в руках нових власників, що викликало незадоволення з боку дворян-емігрантів. Вони після успадкування престолу Карлом X знову підняли це питання, яке

намагався розв'язати закон від 27 квітня 1825 року. Згідно з яким, усім власникам землі, майно яких було конфісковано під час французької революції, було надано грошову компенсацію, розміри якої у 20 разів перевищували прибутки від цих земель у 1790 році. Ця сума становила 30 мільйонів франків, які мала погасити 3% рента з номінальним капіталом в 1 мільярд франків³⁰. Тому цей закон отримав назву „закону про мільярд”. Він викликав незадоволення з боку більшості власників, коштом яких мав втілитися в життя, а також через те, що найбільші суми компенсацій дісталися оточенню Карла X. Негативний резонанс у французькому суспільстві викликав і проект закону від 1826 року, який отримав назву закону „про майорат”. Він передбачав, що у випадку відсутності заповіту більша частина земель переходить у спадок до старшого сина. Основною метою даного проекту закону було зміцнити соціальні позиції великих землевласників³¹. Цей законопроект було розцінено у французькому суспільстві, як порушення одного із здобутків революції – права рівності, тому Палата перів відхилила його.

Отже, ці всі фактори зробили нереальною реалізацію ідеї злиття „наполеонівської” та емігрантської знаті. Аристократія не могла об'єктивно сприйняти ті обставини, в яких опинилася Франція після двадцяти років відсутності Бурбонів при владі, як і буржуазія не здатна була сприйняти ідею відродження монархії „старого порядку”, а виробити спільну компромісну ідею розвитку держави вони не спромоглися. Вихід з кризової для монархії ситуації липня 1830 року був запозичений з досвіду Англії – заміна династії. Однак спроба династії Орлеанів задовольнити потреби фінансової та промислової буржуазії після вісімнадцяти років правління зазнала краху.

Для Іспанії під час реставрації монархії Бурбонів 1975 року на першому місці стояло завдання трансформації авторитарного франкістського режиму, тобто здійснення переходу до демократії, яка мала об'єднати представників всіх соціальних сил навколо монархічної ідеї Бурбонів.

Промисловий бум 60-х – початку 70-х років перетворив Іспанію в індустріально-аграрну країну³² та змінив соціальну струк-

туру іспанського суспільства, що призвело до виокремлення середнього класу, а також до зміни стилю мислення великої буржуазії, котра відчувала себе обтяженою франкістським режимом та бажала перетворень, які б дозволили їй вийти на міжнародну бізнес-арену³³.

Для Іспанії характерною була мала чисельність середньої буржуазії – 1,65% та велика кількість дрібних підприємців – 26,9% на 1982 рік³⁴.

Разом з тим, так історично склалося, що в Іспанії навіть у другій половині 70-х років ХХ століття буржуазія залишилася досить слабкою в організаційно-політичному плані, тому вона не могла виробити власних потужних політичних ідей, у тому числі і республіканського спрямування.

У соціальній структурі Іспанії найбільш чисельним був робітничий клас – 68,7% від загальної кількості населення³⁵, тому важливим для монархії у перехідний період трансформації політичного режиму було забезпечення рівноправних взаємовигідних відносин між робітниками та підприємцями.

Соціальний аспект політики „національного консенсусу” проявився у спільному виробленні „пакту Монклоа” (за назвою резиденції уряду Іспанії) та передбачав проведення прогресивної податкової реформи, демократизацію системи соціального забезпечення та встановлення над нею контролю самих працівників, демократизація системи освіти, реформи в сільському господарстві та інші соціальні заходи³⁶. Цей документ підписали всі політичні сили держави та провідні профспілкові організації. Завдяки роботі над „пактом Монклоа” вдалося закласти фундамент для вирішення проблемних питань між Іспанською конфедерацією підприємницьких організацій та профспілками, які переросли влітку 1977 року в серйозні суперечки³⁷, що сприяло досягненню компромісу різних соціальних та політичних сил, хоча всі заходи передбачені пактом не були повністю втілені в життя³⁸.

Після реставрації головний тягар досягнення компромісу в суспільстві взяв на себе король. Для Хуана Карлоса I головним завданням стала необхідність об'єднання під егідою монархії усіх політичних та соціальних сил та груп. Лише монархія могла

реалізувати цю ідею, адже король з одного боку став спадкоємцем Ф. Франко, і тому отримав підтримку з боку поміркованих прихильників франкізму – чиновників, великих промисловців, фінансистів, військових³⁹, а, з іншого боку, він був представником легітимної династії та покоління, яке не брало участі у Громадянській війні 1936–1939 років, що забезпечило об'єднання навколо особи Хуана Карлоса I всіх зацікавлених у подоланні цього розколу.

В Іспанії не було серйозного конфлікту між соціальними класами, але на 1975 рік ще не вдалося повністю подолати руйнівні наслідки Громадянської війни 1936–1939 років, яка тривалий час розділяла суспільство на два табори, „дві Іспанії”.

Дуже важливим було те, що іспанській монархії на початковому етапі свого відновлення вдалося запобігти появі потужних рухів, які б вимагали покарання винних у масових репресіях під час перебування при владі Ф. Франко⁴⁰. Це стало можливим завдяки позиції, яку зайняв Хуан Карлос I – своєрідного арбітра, який узгоджує інтереси різних соціальних сил та виступає за необхідність досягнення „національного консенсусу” в межах Іспанії⁴¹.

У Іспанії традиційна форма правління стала об'єднуючим чинником для всіх соціальних груп та класів, але королю довелося піти на компроміс із буржуазією та адаптувати її концепції державного розвитку з монархічною формою правління.

Найскладнішою була ситуація взаємодії соціальних класів та груп під час відновлення Гетьманату в квітні 1918 року.

Гетьманат було відновлено за сприяння німецьких сил, які перебували на території України. Вони потребували відновлення приватної власності та вільного підприємництва для налагодження ефективного виконання зобов'язань взятих урядом Української Народної Республіки (УНР) згідно з Брестським мирним договором 1918 року. Одночасно, в Україні частина соціальних класів була незадоволена політикою Центральної Ради та прагнула відновлення дореволюційних соціально-економічних принципів взаємодії суспільства, серед цих соціальних класів і виникла ідея ліквідації УНР. Реставрацію Гетьманату реалізували військові,

за підтримки великих землевласників, котрі походили зі старовинних шляхетських та козацько-старшинських українських родів. Саме серед цих соціальних груп зберігалася ідея відновлення гетьманської влади.

Разом з тим, у середовищі великої торгівельної, промислової та фінансової буржуазії існувало незадоволення крайньою соціалістичною політикою УНР, тому вони підтримували політику Гетьмана по відродженню приватної власності, але не розуміли та не розділяли самої суті традиційної форми правління.

Соціальна ситуація в Україні того часу була надзвичайно складною. Одним з найважливіших питань того часу було питання соціалізації землі, проголошеної Центральною Радою, від якої постраждали великі землевласники, оскільки селянство „розуміло соціалізацію землі як відібрання безплатно землі у панів”⁴² та вважало цілком законним розподіл землі на свою користь, який фактично вже відбувся, та сподівалося на законодавче його закріплення⁴³. Складна ситуація вимагала вироблення ефективної аграрної реформи, але проекти реформ В. Колокольцева та В. Леонтовича не задовольняли а ні селян, ані великих земельних власників⁴⁴.

Заможні селяни-власники були занепокоєні рішеннями Центральної Ради, що призвело до підтримки ними на початковому етапі Гетьманату, який гарантував недоторканість права приватної власності. П. Скоропадський розраховував саме заможне селянство зробити основною опорою своєї влади⁴⁵. Саме заможні селяни позитивно сприйняли аграрне законодавство Гетьманату, яке відкрило їм доступ до придбання землі⁴⁶.

Представники німецької та австро-угорської армій були зацікавлені в збереженні великого землеволодіння, тому часто силою, самотійно без відома уряду та Гетьмана повертали захоплену землю попереднім власникам, що значно розхитувало стабільність гетьманського режиму⁴⁷. Цей конфлікт став однією з причин подальшого розгортання протягом 1918 року селянського повстанського руху, який асоціював Гетьманат з окупаційними силами та виступав проти відродження великої земельної власності. До повстанського селянського руху на Київщині, Катери-

нославщині, Поділля приєдналися і представники Вільного козацтва, яке стало ініціатором збройного опору владі Гетьмана⁴⁸, яка ліквідувала опозиційне Вільне козацтво та почала розробку проектів відродження козацтва на основі історичних традицій та досвіду українського народу.

П. Скоропадський вважав за необхідне створити з селян-власників козацький стан, який був би особисто відданий Гетьману, але цю ідею не вдалося вчасно реалізувати через незацікавленість представників уряду⁴⁹ та через відсутність єдиної моделі відродження козацтва, оскільки існувала паралельно ідея І. Полтавця-Остряниці, який бачив відроджене козацтво як нову загально хліборобську політичну організацію⁵⁰.

Промислова та фінансова буржуазія не бажала йти на компроміс із робітництвом, котре перебувало під впливом крайніх соціалістичних ідей. Спроби гетьманських урядів законодавчо регламентувати відносини між підприємцями та робітниками не призвели до суттєвого успіху, що стало причиною суттєвого послаблення позицій Гетьманату в робітничому середовищі і звуження соціального підґрунтя режиму П. Скоропадського⁵¹.

Таким чином, Гетьманові не вдалося створити умови для загального соціального консенсусу та об'єднати навколо ідеї відродження Гетьманату більшість народу України. Досить сильним був вплив на ситуацію і зовнішнього чинника – підтримка окупаційними силами великих землевласників та промисловців стала одним з чинників, який завадив нормальному розвитку соціальних відносин у рамках Гетьманату П. Скоропадського, не дозволивши сформувати широку соціальну базу, що призвело до ліквідації влади Гетьмана разом з відходом окупаційних сил.

Підсумовуючи наш аналіз проблеми соціальної взаємодії в суспільствах Європейської Консервативної Реставрації XVII–XX століть слід насамперед зазначити, що механізм соціальної взаємодії, у взятих нами явищах відновлення монархічної форми правління, узгоджується із схемою К. Маннгейма: усвідомлення – доступ до багатств нації – можливості набуття рівного статусу. Розшифровуючи цей механізм відповідно до поставлених питань даної статті, необхідно зазначити, що основною соціаль-

ною опорою реставрації під час відновлення монархії Стюартів у Англії та Бурбонів у Франції та Гетьманату П. Скоропадського в Україні виступила спадкова землевласницька аристократія. Важливу роль у відновленні монархії відіграла і підтримка військових, але в Англії вдалося вирішити це питання внутрішніми силами, тоді як в Україні та Франції втрутилися зовнішні військові сили.

Під час реставрацій Стюартів у Англії та Бурбонів в Іспанії вдалося запобігти розгортанню соціальних конфліктів, тоді як у Франції під час реставрації Бурбонів та особливо в Україні під час відновлення Гетьманату не вдалося ефективно владнати існуючі соціальні суперечності.

Важливим фактором впливу на стабільність відновленої монархії у кожній з держав була проблема взаємодії аристократії та буржуазії у суспільствах реставрації. Так, у Англії під час правління Джеймса II існувало небажання поєднувати буржуазні та військово-феодальні принципи розвитку суспільства під егідою династії Стюартів, що спричинило її усунення від правління та воцаріння Стюарто-Оранської гілки династії. У Іспанії вдалося поєднати військово-феодальні та буржуазні принципи розвитку суспільства за рахунок поступок з боку аристократії та об'єднати суспільство навколо ідеї легітимної демократичної монархії. У Франції під час реставрації Бурбонів подібного компромісу досягнути не вдалося, що призвело спочатку до заміни монархії, а потім і до її ліквідації та проголошення Другої республіки.

Проаналізувавши ці явища відновлення монархії в Європі протягом XVII–XX століть, можна стверджувати, що налагодження конструктивної, компромісної та ефективної взаємодії між різними соціальними класами та групами в межах реставрованих монархій стало одним з чинників, який сприяв стабільності та тривалості відновленої монархії.

¹ Європейська Консервативна Реставрація XVII–XX століть – феномен консервативної революції, що втілюється в життя традиційною консервативною елітою, з метою відновлення традиційної форми державного правління, яка відповідає світоглядним уявленням та традиційним цін-

ностям цієї еліти. До складу даного історико-політичного феномену входять явища відновлення монархії у державах Європи протягом 1660–1975 років.

² *Mannheim K. Systematic Sociology: an introduction to the study of society.* Edited by J.S. Eros and W. A. C. Stewart. – London 1959; *Манхейм К. Избранное: Социология культуры* – Пер. Л. Ф. Вольфсон, А. В. Дранов. – М.; СПб., 2000. – 501 с.; *Манхейм К. Диагноз нашего времени.* Пер с нем. и англ. – М., 1994. – 702 с.

³ *Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX століть* – К., 2002. – С. 337; *Потульницький В. А. Український консерватизм як ідеологічна і соціально-політична передумова становлення 2-го Українського гетьманату. основні напрямки і концепції (1789–1914) // Український консерватизм та гетьманський рух / Вісник Київського Державного Лінгвістичного Університету – Випуск № 4. – К, 2000. – С. 68.*

⁴ *Грегар Л. История Франции XIX века: В 3 томах* – М., 1896; *Каррель А. История контрреволюции в Англии при Карле II и Якове II* – СПб., 1866. – 383 с.; *История XIX века: В 8 томах. Под ред. Лависса и Рамбо. Пер. с фр.* – М., 1938–1939. – Т. 3. – М., 1938. – 631 с.

⁵ *Тарле Е. В. Рабочий класс во Франции в первые времена машинного производства. От конца Империи до восстания рабочих в Лионе* – М.; Л., 1928; *Трунский Ю. Г., Шарифуллин Р. Х. Аграрный вопрос в буржуазных революциях XVII–XX вв. в Западной Европе и США // Аграрно-крестьянский вопрос за рубежом новое и новейшее время. Сборник научных трудов* – Казань, 1983. – С. 184–208; *Хенкин С. М. Испания после диктатуры социально-политические проблемы перехода к демократии* – РАН, М., 1993. – 197 с.

⁶ *Forster Robert The French Revolution and the new elite, 1800–1850 // The American and European revolution, 1776–1848: sociopolitical and ideological aspects.* Edited with Introduction by Jaroslav Pelenski. – University of Yowa press, 1980. – P.182–207; *Rodger N. A. M. Honor and duty at sea, 1660–1815 // Historical research.* – 2002. – Vol. 75. – № 190. – P. 425–448; *Ruggiu F.-J. The urban gentry in England, 1660-1780: a French approach // Historical research.* – 2001. – Vol. 74. – № 185. – P. 249–270.

⁷ *Андрусичин Б. І. Робітнича політика гетьмана Скоропадського в контексті українського консерватизму // Вісник КНЛУ.* – 2000. – № 4. – С. 241–258; *Лободаєв В. М. Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.). Дис. ... канд. іст. н.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка* – К., 2001. – 216 арк.; *Лозовий В. Аграрна політика уряду П. Скоропадського і селянство // Київська Старовина.* – 2005. – № 3. – С. 94–

106; *Терела Г. В.* Аграрна політика Української Держави П.Скоропадського Автореф. дис... канд. іст. н. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.

⁸ *Mannheim K.* Systematic sociology: an introduction to the study of society. – London, 1957. – P. 121.

⁹ *Mannheim K.* Man and Society in an Age of Reconstruction. Studies in modern Social Structure. / translated from German by Edvard Shils. – London, 1966. – P. 99.

¹⁰ *Ruggiu F.-J.* The urban gentry in England, 1660–1780: a French approach. // Historical research. – 2001. – Vol. 74. – № 185. – P. 260.

¹¹ *Ibidem.* – P. 249.

¹² *Ibidem.* – P. 252.

¹³ *Лабутина Т. Л.* Политическая борьба в Англии в период реставрации Стюартов 1660–1681. – М., 1982. – С. 62.

¹⁴ Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX веков / Под ред. и с предисл. П. Н. Галанзы. – М., 1957. – С. 114–115.

¹⁵ Конституционные и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX веков Англии, США, Франции, Италии, Германии. Сб. документов. Под ред. П. Н. Галанзы – М., 1957. – С. 115.

¹⁶ Там же.

¹⁷ *Лабутина Т. Л.* Политическая борьба в Англии в период реставрации Стюартов ... – С. 162.

¹⁸ История Европы. С древнейших времен до наших дней: В 8 т. – М., 1988. – Т. 4. – М., 1994. – С. 127; *Трунский Ю. Г., Шарифуллин Р. Х.* Аграрный вопрос в буржуазных революциях XVII–XX вв. ... – С. 190.

¹⁹ *Мортон А. Л.* История Англии. – М., 1950. – С. 231.

²⁰ *Forster R.* The French Revolution and the “new” elite ... – P. 200.

²¹ *Бутенко В. А.* Вторая реставрация Бурбонов «бесподобная» палата // Вестник Европы. – 1913. – № 3. – С. 153.

²² *Forster Robert* The French Revolution and the “new” elite ... – P. 195.

²³ *Ревякин А. В.* Французские династии: Бурбоны, Орлеаны, Бонапарты // Новая и новейшая история. – 1992. – № 4. – С. 87.

²⁴ *Тарле Е. В.* Рабочий класс во Франции ... – С. 198.

²⁵ *Spitzer Alan B.* The ambiguous heritage of the French Restoration the distant consequences of the Revolution and the daily realities of the Empire. // The American and European revolution, 1776-1848: sociopolitical and ideological aspects. Edited with Introduction by Jaroslav Pelenski. – University of Yowa press – 1980. – P. 210.

²⁶ История XIX века ... – С. 99.

²⁷ *Forster Robert.* The French Revolution and the “new” elite ... – P. 184.

²⁸ Барз М. А., Черняк Е. Б. Революции европейского масштаба в процессе перехода от феодализма к капитализму (XVI–XIX вв.) // Новая и новейшая история. – 1988. – № 3. – С. 55–77.

²⁹ Коротков С. Н. О роли национализированных имуществ в „рождении” новой буржуазии // Французская революция XVIII века: экономика политика, идеология. – Отв. ред. Г. С. Кучеренко – М., 1988. – С. 109.

³⁰ История XIX века... – С. 130.

³¹ Там же. – С. 131–132.

³² Годлевська В. Ю. Перехід від авторитаризму до демократичного суспільства в Іспанії (1960–1982 роки). Дис. ... канд. іст. наук Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського – Вінниця, 2006. – С. 87.

³³ Хенкин С. М. Испания после диктатуры... – С. 41.

³⁴ Страны Южной Европы в современном мире... – М., 1989. – С. 93.

³⁵ Там же. – С. 91.

³⁶ Современная Испания. / Авилова А.В., Акимов В.С., Баранова Т. Н. и др. – М., 1983. – С. 32.

³⁷ Страны Южной Европы в современном мире... – С. 147.

³⁸ Современная Испания. – С. 88.

³⁹ Хенкин С. М. Испания после диктатуры... – С. 48.

⁴⁰ Там же. – С. 90.

⁴¹ Там же. – С. 48.

⁴² Лисяк-Рудницький І. ІV Універсал та його ідеологічні попередники // Історичні есе: В 2 т. – К., 1994. – Т. 2. – К., 1994. – С. 14.

⁴³ Лозовий В. Аграрна політика уряду П. Скоропадського... – С. 99.

⁴⁴ Терела Г. В. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського... – С. 12.

⁴⁵ Скоропадський П. Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 50–51.

⁴⁶ Терела Г. В. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського... – С. 12.

⁴⁷ Зеньковский В. Пять месяцев у власти. Воспоминания – М., 1995. – С. 124.

⁴⁸ Лободаев В. М. Українське Вільне козацтво... – С. 192.

⁴⁹ Скоропадський П. П. Спогади. – С. 49–50.

⁵⁰ Лободаев В. М. Українське Вільне козацтво... – С. 185.

⁵¹ Андрусишин Б. І. Робітнича політика гетьмана Скоропадського... – С. 256.

Володимир СКЛОКІН (*Харків*)

Соціальні перетворення в містах Слобідської України (80-90-ті рр. XVIII ст.)

Інтеграційні та модернізаційні перетворення, що здійснювались урядом Катерини II в Слобідській Україні у 60–90-ті рр. XVIII ст. радикальним чином вплинули на соціальну структуру населення регіону. Ключовою подією першого етапу цих перетворень стало скасування козацького стану у 1765 році й утворення з колишніх козаків-компанійців і підпомічників соціальної категорії військових обивателів, а також виокремлення колишньої козацької старшини та її інтеграція до загальноімперського дворянства. У 70–90-ті рр. XVIII ст. соціальні перетворення в регіоні відбувались у двох основних напрямках: з одного боку – це поступове обмеження прав підданих селян, а з іншого – модифікація соціальної структури населення міст, спричинена реформами в адміністративній сфері та військовими потребами петербурзького уряду.

Соціальні перетворення в містах Слобідської України у 80–90-ті рр. XVIII ст. розглядались у працях Д. І. Багалія та Д. П. Міллера¹, С. А. Черкасової², О. І. Гуржія³, В. Л. Маслійчука та А. Ф. Парамонова⁴, втім, варто відзначити, що як загальний характер, так й окремі аспекти цих перетворень залишаються висвітленими досить слабо. Подальшого дослідження потребують, зокрема, такі проблеми, як джерела формування купецтва та міщанства в регіоні, масштаби міграції сільського населення до міст, роль слобідської губерньської влади в організації процесу формування купецтва та міщанства, взаємовідно-

сини новоутворених органів міського самоврядування з корпоративними організаціями інших категорій населення, зарахування слобідських міщан до Катеринославського козацького війська тощо.

Мета цієї статті – простежити основні напрямки соціальних перетворень в містах Слобідської України у 80–90-х рр. XVIII ст. Основна увага буде приділена процесам соціальної мобільності, зокрема формуванню у регіоні соціальних категорій купецтва та міщанства.

Соціальні перетворення 80–90-х рр. XVIII ст., зокрема й утворення соціальних категорій купецтва та міщанства, стали опосередкованим наслідком інституціональної інтеграції Слобідської України до складу імперії. У 1775 р. Катерина II розпочала масштабну адміністративну реформу, метою якої було створити ефективну систему місцевого управління, яка б дозволила державі контролювати найбільш важливі сфери суспільного життя. Основні положення реформи були підсумовані в документі “Учреждения для управления губерний Всероссийской империи”, підписаному Катериною II 7 листопада 1775 р.⁵ Дія “Учреждений” була поширена на Слобідську Україну у 1780 р. Відповідно, замість Слобідсько-Української губернії, що складалась з п’яти провінцій, було утворене Харківське намісництво, яке поділялось на п’ятнадцять повітів. Реформа також передбачала утворення низки нових адміністративних та судових установ. Для нашої теми важливо відзначити, насамперед, створення губернського та міських магістратів, яким в адміністративному та судовому відношенні мали підпорядковуватись дві категорії міського населення – купецтво та міщанство.

Магістрати, як й інші адміністративні установи Харківського намісництва, були відкриті восени 1780 року. Однак, відразу по відкриттю перед губернським магістратом постала проблема відсутності в Слобідській Україні купецтва та міщанства. Відповідно, губернським магістратом був розроблений спеціальний проект, який передбачав формування купецтва і міщанства насамперед з військових обивателів, які були найчисленнішою категорією міського населення в регіоні⁶. Щоб заохотити військо-

вих обивателів до вступу до купецтва та міщанства, було вирішено, що обивателі і після переходу до нового стану мають зберегти всі попередні привілеї, а ті, що записувались до міщанства, мали продовжувати сплачувати подушний податок як обивателі – тобто 95 коп. на рік, тоді як міщани сплачували 1 крб. 20 коп. Харківське намісницьке правління схвалило цей проект губернського магістрату, але окремо зазначалось, що магістрати не повинні змушувати військових обивателів вступати до купецтва і міщанства, а мають лише переконувати їх у корисності цього кроку. Було вирішено також записувати до слобідського купецтва та міщанства мешканців міст внутрішніх губерній імперії, причому перевага мала надаватися тим, хто вже мав нерухомість або займався торгівлею в Харківському намісництві⁷.

Запис до купецтва та міщанства розпочався наприкінці 1780 р. Найбільш активно він проходив у Харкові, що можна пояснити тим, що там були зосереджені всі центральні адміністративні установи, зокрема губернський магістрат і намісницьке правління. За даними на кінець 1781 р. в Харкові до купецтва записались 14 осіб чоловічої статі (з них 8 осіб – купці та міщани з внутрішніх російських губерній, 3 – з військових обивателів та 3 – з економічних селян), а до міщанства – 2862 особи – усі з харківських військових обивателів⁸. Щодо 14 інших міст намісництва маємо лише узагальнюючі дані: до купецтва там записалось 276, а до міщанства – 3524 особи чоловічої статі⁹. Таким чином, наприкінці 1781 р. в містах Харківського намісництва проживало вже 290 купців і 6386 міщан, що становило приблизно 15% від усього міського населення.

Масовий запис військових обивателів до купецтва та міщанства фіксується лише наприкінці 1780 й у 1781 рр., проте вже у 1782 р. переходи до міщанства практично припиняються, а чисельність купецтва хоча й продовжує зростати, але насамперед за рахунок вихідців із міст внутрішніх російських губерній. Причому спостерігається і зворотній процес – військові обивателі, які перейшли до міщанства і купецтва, знову записуються до обивателів.

Наведемо деякі статистичні дані, що ілюструють цю тенденцію. Так, якщо наприкінці 1781 р. в намісництві нараховувалось

290 купців і 6386 міщан, то наприкінці наступного, 1782 р., купців було 469, а міщан – 3346¹⁰. Таким чином, чисельність купців зростає приблизно на 170 осіб, натомість майже у два рази зменшується чисельність міщан. Це зменшення відбулось за рахунок переходу міщан до військових обивателів, а також до категорії цехових ремісників, які, на відміну від купецтва та міщанства, не підпорядковувалися магістратам. За цими ж даними кінця 1782 р. у містах Харківського намісництва проживало 4425 осіб чоловічої статі цехових ремісників¹¹.

Можна виокремити принаймні три основні причини того, що військові обивателі почали виписуватись з купецтва та міщанства. По-перше, це те, що запис до купецтва і міщанства відбувався під тиском магістратів, і конфлікти з бургомістрами та ратманами, які найчастіше були вихідцями з купецтва міст внутрішніх російських губерній або представниками колишньої старшини, тривали і надалі. Як приклад можна навести ситуацію у м. Охтирка, де з травня по вересень 1782 р. тривав конфлікт між міським головою Іваном Дзюбою і двадцятьма обивателями з одного боку і міським магістратом – з іншого. І. Дзюба та обивателі, які у 1781 р. записались до купецтва й міщанства, тепер знову хотіли перейти до стану військових обивателів, пояснюючи це тим, що запис відбувся через погрози бургомістрові ратманів заборонити обивателям торгівлю та винокуріння в межах міста¹². Обивателі також посилались на те, що внаслідок великої пожежі, яка нещодавно сталась в Охтирці, вони втратили значну частину майна й тому не можуть сплачувати податки як купці та міщани. Службовці магістрату, у свою чергу, звинувачували в усьому міського голову І. Дзюбу, який нібито переконував обивателів, що якщо вони залишаться у купецтві та міщанстві, то втратять власні займанщинні землі поза межами міста¹³. Ця суперечка була вирішена Харківським намісницьким правлінням, яке своїм рішенням дозволило І. Дзюбі та обивателям виписатись з купецтва та міщанства¹⁴.

Іншою важливою причиною того, що військові обивателі почали виписуватись з купецтва та міщанства стало те, що Сенат не схвалив рішення Харківського губернського магістрата і

Харківського намісницького правління, що дозволяло військовим обивателям, які переходили до міщанства, платити подушний податок у попередньому розмірі (тобто 95 коп. для тих, хто користується правом вільного винокуріння, й 85 коп. – для позбавлених цього права), а не 1 крб. 20 коп., як мали платити міщани. Причому, менший податок, ніж це було передбачено законом, платили часто й обивателі, які записались до купецтва. Відповідно, 7 листопада 1782 р. з'явився указ Сенату, в якому зазначалось, що згідно відомостей про зібрані податки Харківського намісницького правління, податки у тих розмірах, які передбачено законами, платять лише купці і міщани Чугуєва, яких нараховувалось 272 особи чоловічої статі і які всі були росіянами¹⁵. В усіх інших містах намісництва купецтво і міщанство, що складалось з вихідців з військових обивателів, платило податки нижчі, ніж це було передбачено законом. Сенат не зважив на аргументацію Харківського намісницького правління, яке пояснювало, що було б несправедливо брати з купців та міщан, які були вихідцями з військових обивателів, податки вищі, оскільки вони як обивателі вже користуються усіма привілеями на вільну торгівлю та промислову діяльність, якими у внутрішніх російських губерніях користуються лише купці та міщани. Виходячи з міркувань необхідності збільшення державних прибутків, Сенат наказав Харківському намісницькому правлінню збирати з усіх купців та міщан без винятку податки у тих розмірах, що передбачені загальнодержавними законами¹⁶.

Можна припустити, що саме цей указ спричинився до різкого зменшення чисельності міщан у регіоні наприкінці 1782 р. Це рішення позначилось також і на долі тих військових обивателів, які записались до купецтва. Від початку 1783 р. військові обивателі, які не бажали сплачувати підвищені податки, мали виписатися з купецтва та міщанства та повернутися до свого попереднього стану. Досить показовим у цьому відношенні є випадок військового обивателя слободи Сінна Богодухівського повіту Семена Ольховського, який у 1782 році разом з сімома братами записався до купецтва, оголосивши мінімальний капітал у 500 крб.¹⁷. Розмір податку, який сплачував С. Ольховський,

становив, таким чином, 5 крб. на рік. Проте, як військові обивателі, С. Ольховський з братами мали б сплачувати 7 крб. 60 коп. на рік. Відповідно, Богодухівський міський магістрат запропонував С. Ольховському збільшити суму оголошеного капіталу. С. Ольховський відмовився збільшувати оголошений капітал і подав прохання про переведення його з братами до стану військових обивателів, що й було зроблено¹⁸.

Зазначимо, що Сенат, проаналізувавши більш докладно ситуацію в Слобідській Україні, вирішив підвищити розмір подушного податку для військових обивателів. Указом Катерини II від 3 травня 1783 р. розмір подушного податку для військових обивателів, які користувались правом вільного винокуріння, підвищувався з 95 коп. до 1 крб. 20 коп.¹⁹. Обивателі, які не користувались вільним винокурінням, мали сплачувати не 85 коп., як раніше, а – 1 крб. на рік²⁰. Таким чином, військові обивателі (які користувались вільним винокурінням) відтепер мали сплачувати подушний податок у тому ж розмірі, що й міщани та цехові ремісники.

Виписуватись з міщанства військових обивателів змушувало також те, що слобідські міщани зобов'язувались до виконання деяких натуральних повинностей, які традиційно покладались на посадських та міщан міст внутрішніх російських губерній. Мається на увазі насамперед організація збереження та торгівля товарами, на продаж яких існувала державна монополія. Як приклад можна навести ситуацію з богодухівським міщанином Іваном Бабенком, який 12 березня 1782 р. подав прохання до харківського губернатора Норова, в якому стверджував, що до міщанства він був записаний службовцями Богодухівського міського магістрата без його згоди, і тому він просить знову зарахувати його до стану військових обивателів²¹. Втім, більш переконливим виглядає пояснення поведінки І. Бабенка, яке дав на запит губернатора Богодухівський міський магістрат. Службовці магістрату стверджували, що І. Бабенко записався до міщанства за власним бажанням, а те, що він тепер знову хоче повернутись до стану військових обивателів, пов'язано з тим, що І. Бабенко і ще кілька богодухівських міщан були обрані “целовальниками” з продажу

казенної солі у м. Хотимизьку. Саме бажання ухилитись від виконання цієї повинності, на думку службовців магістрату, змусило І. Бабенка просити про переведення до військових обивателів²². Чим завершилась ця справа, наразі невідомо.

Таким чином, через низку причин процес формування слобідського купецтва та міщанства у 1782–1784 рр. значно уповільнився. Втім, у ці роки продовжується запис до купецтва найбільших слобідських міст купців і міщан – вихідців з внутрішніх російських губерній, а також росіян-однодворців, які проживали у Харківському намісництві та Воронежській губернії. На 1785 р. маємо такі узагальнюючі дані, що стосуються всього Харківського намісництва: купців нараховувалось 492 особи, міщан – 3841 і цехових – 4924 особи чоловічої статі²³. Разом 9257 осіб чоловічої статі, що становило приблизно 17% від усього міського населення.

Важливий вплив на соціальні процеси в слобідських містах мала Жалувана грамота містам Російської імперії, видана Катериною II 21 квітня 1785 р. Грамота визначала нові принципи організації системи міського самоврядування, а також більш чітко окреслювала соціальну структуру населення міст. Одночасно Катерина II надала також Жалувану грамоту дворянству. Впливова історіографічна традиція, початок якої можна виводити від юридичної школи в російській історіографії XIX ст., і яка має своїх прибічників і сьогодні, пов'язує з появою цих грамот завершення формування (або в іншому варіанті – створення згори владою) станової системи в Російській імперії, зокрема й стану міського населення²⁴. Проте, на нашу думку, більш переконливою є точка зору Грегорі Фріза, який вважає, що Катерина II не мала на меті створювати станову систему²⁵. Мета імператриці та представників її найближчого оточення полягала не у створенні окремого стану міського населення, а у чіткому визначенні складу, правового становища та принципів оподаткування кількох окремих категорій міського населення. Цим категоріям були надані основи корпоративної організації, а також визначені принципи їхнього підпорядкування окремим адміністративним установам²⁶. Остаточна мета реформи, у відповідності з ідеями

добре-впорядкованої поліцейської держави, полягала у створенні правових та інституціональних механізмів, які б забезпечували ефективний державний контроль над усіма основними сферами життя населення²⁷.

Жалувана грамота містам виокремлювала шість основних категорій міського населення²⁸:

- “справжні міські обивателі” – під якими розумілись усі, хто мають будинок або землю в межах міста;

- купецтво;

- цехові ремісники;

- “гості з інших міст та країн” – тобто представники купецтва інших міст Російської імперії, а також іноземні підприємці, які мали торгівлю або промислові підприємства у даному місті.

- “видатні громадяни” (именитые граждане) – до яких зараховували випускників університетів і членів Академії наук, торговців і підприємців, які мали капітал більше 50 тис. крб., банкірів та гуртових торговців, художників композиторів, скульпторів та архітекторів, а також людей, які двічі з відзнакою займали виборні міські посади;

- “посадські” – до яких відносили усіх мешканців міста, які не потрапили до попередніх п’яти категорій.

Усі мешканці міста мали бути записані у так звану “міську обивательську книгу” та зараховані до однієї з зазначених вище шести категорій²⁹. Усі записані до “міської обивательської книги” становили “общество градское”, яке отримувало статус юридичної особи³⁰. “Общество градское” мало обирати “загальну міську думу”. Виконавчим органом “загальної міської думи” була так звана “шестигласна дума”, яка формувалась з членів “загальної думи”³¹.

Складання “міських обивательських книг”, а також створення “загальних” і “шестигласних” дум та ремісничих цехів, нові принципи організації та діяльності яких були детально прописані в Жалуваній грамоті, розтягнулось у містах Харківського намісництва фактично на 3,5 роки. Попри те, що розпорядження про необхідність складання “міських обивательських книг” були дані губернатором восени 1785 р., навіть на початку 1887 р.

жодної книги ще не було складено³². Причому ініціативи у цій справі не виявляла жодна з категорій міського населення. Причини пасивного ставлення слобідського населення до реформаторських ініціатив петербурзького уряду потребують більш глибокого дослідження. Наразі можемо зазначити, що представники дворянства не бажали записуватися до “міських обивательських книг” і брати участь у діяльності міського самоврядування, посилаючись на те, що вони вже записані до дворянських книг і що вони мають власні корпоративні організації – дворянські зібрання. Представники купецтва, міщанства, військових обивателів і цехових часто не бажали записуватися до “обивательських книг”, оскільки здійснення цієї процедури передбачало грошовий внесок до міської казни³³. Військові обивателі, а також і цехові ремісники, мали до того ж власні органи самоврядування.

Процес складання “міських обивательських книг” і створення установ, передбачених Жалуваною грамотою містам, активізувався лише на початку 1787 р., коли стало відомо, що у цьому році Катерина II під час своєї подорожі до Криму буде проїздити через Харківське намісництво й зробить зупинку в Харкові. Відповідно, харківський губернатор Чертков мав звітувати перед імператрицею, як працюють задумані нею установи. Від початку 1787 р. Харківське намісницьке правління та губернський магістрат починають докладати максимальних зусиль, щоби якомога швидше створити думи й ремісничі цехи³⁴. Протягом літа-осені 1787 р. були складені “міські обивательські книги”, а також відкриті думи та цехи у 9 містах намісництва: Богодухові, Недригайлові, Ізюмі, Лебедині, Миропіллі, Валках, Золочеві, Сумах і Харкові³⁵. У 1788 р. думи та цехи були відкриті також в Охтирці, Білопільлі й Чугуєві³⁶. У трьох містах: Хотмизьку, Краснокутську та Вовчанську, основну частину населення яких становили військові обивателі, які відмовлялись вступати до купецтва, міщанства та цехових, а часто відмоляли також записуватись до “міських обивательських книг”, думи так і не були утворені³⁷.

Зазначимо, що складання “міських обивательських книг” і відкриття дум та цехів у 1787–1788 рр. супроводжувалось відвертим тиском магістратів на мешканців міст, насамперед на

військових обивателів. Шляхом тиску міського магістрату на обивателів робилась спроба утворити ремісничі цехи, зокрема, у м. Валки. У березні 1787 р. Валківський міський магістрат повідомляв губернському магістрату, що відкрити у Валках ремісничі цехи не вдається, оскільки ремеслом у місті займаються лише військові обивателі, які не бажають записуватись до цехів³⁸. Губернський магістрат, у свою чергу, наказав Валківському магістрату записувати обивателів до цехів, а у разі їхньої відмови – заборонити їм займатись ремеслом³⁹.

Участь у роботі дум у тих містах, в яких вони були утворені, брали купці, міщани, цехові ремісники, а також військові обивателі та службовці місцевих губернських установ, проте у найбільших містах регіону, зокрема у Харкові та Сумах, практично всі основні посади контролювали представники купецтва та міщанства⁴⁰. Варто відзначити, що одним з основних напрямків діяльності новоутворених органів міського самоврядування стали намагання заборонити торгівлю у межах міста для представників дворянства, духовенства та військових обивателів або, принаймні, змусити їх платити спеціальні податки на користь міста. Ці намагання (у 1790-х рр. у більшості випадків безрезультатні) призводили до численних конфліктів між міськими думами (представленими насамперед купцями та міщанами) з одного боку та військовими обивателями, дворянством та духовенством – з іншого⁴¹. Зазначені конфлікти були спричинені суперечливістю російського законодавства, в якому не були чітко прописані правила здійснення торгівельної та промислової діяльності, і загалом подібні конфлікти відбувалися також і в багатьох містах внутрішніх російських губерній, проте у Слобідській Україні ситуація ускладнювалася через наявність привілеїв колишньої козацької старшини та військових обивателів, які у багатьох випадках прямо суперечили нормам загальної імперської законодавства.

Робота новоутворених органів міського самоврядування була практично повністю паралізована у 1790 р. через зарахування слобідських міщан до складу Катеринославського козацького війська. На початку 1787 р. розпочалась чергова російсько-турецька війна. У зв'язку з початком війни указом Катерини II від 3 липня

1787 р. було утворене Катеринославське (або “Новодонське”) козацьке військо⁴². Основу війська склали однодворці, які проживали у Катеринославській губернії, у населених пунктах, розташованих вздовж Української укріпленої лінії. Гетьманом війська був призначений фаворит імператриці, генерал-фельдмаршал Г. О. Потьомкін. На початку 1788 р. Катеринославське козацьке військо було поповнене за рахунок старовірів, а також міщан та цехових Катеринославської губернії⁴³. У тому ж 1788 р. до складу війська за власним бажанням було зараховано близько 4 тис. однодворців і 8 тис. військових обивателів Чугуївського повіту Харківського намісництва⁴⁴. Проте, на думку Г. О. Потьомкіна, Катеринославське козацьке військо потребувало подальшого посилення. Відповідно, 15 квітня 1790 р. Г. О. Потьомкін наказує харківському губернатору Пашкову зарахувати усіх міщан Харківського намісництва до складу Катеринославського війська⁴⁵. Щоправда, міщанам дозволялось перейти до купецтва і таким чином уникнути запису до війська.

Наприкінці травня – на початку червня 1790 р. міщани Недригайлова та Краснокутська були перетворені на козаків⁴⁶. Аналогічні процеси відбувались і в інших містах намісництва, проте у більшості міст частина міщан скористалась можливістю записатися до купецтва. Зокрема, у Білопідлі до купецтва записалось 74 міщанина⁴⁷, у Сумах – 68 осіб⁴⁸, в Чугуєві – 50⁴⁹, Ізюмі – 16⁵⁰ тощо. Загалом у 1790 р. до складу Катеринославського козацького війська було зараховано близько 2,5 тис. слобідських міщан⁵¹. Як вже зазначалось, внаслідок цього робота міських дум, а також і міських магістратів у більшості міст Харківського намісництва була практично повністю паралізована, оскільки значна частина гласних дум та бургомістрів і ратманів магістратів була перетворена на козаків. У більшості міст регіону робота міських дум і магістратів була відновлена лише наприкінці 1790 р.⁵², а у деяких містах, зокрема, у Валках – навіть у 1791 р.⁵³.

Катеринославське козацьке військо було розформовано у 1796 р., і лише тоді козаки отримали можливість записатись знову до міщанства або до іншої соціальної категорії. Зарахування слобідських міщан до складу Катеринославського війська досить

добре ілюструє відсутність у Катерини II та її оточення продуманої й послідовної політики щодо торгівельно-ремісничого населення міст, зокрема, політики, спрямованої на створення окремого стану міського населення. Сама Катерина II знаходилась під значним впливом ідей фізіократів і пріоритетним вважала саме розвиток сільського господарства, що досить добре відображено у багатьох законодавчих актах, підготовлених за безпосередньої участі імператриці⁵⁴. Ситуація з формуванням Катеринославського козацького війська ілюструє також специфіку ставлення до права імперської влади, коли права, надані Катериною II як непорушні, та як такі, що є фундаментальною основою соціального ладу, під впливом поточних військових потреб та геополітичних інтересів були відкинуті, причому з порушенням існуючих на той час юридичних процедур⁵⁵.

На відміну від міщанства, чисельність купецтва у містах регіону наприкінці 80-х – першій половині 90-х рр. XVIII ст. продовжувала зростати, причому, як і раніше, насамперед за рахунок вихідців з внутрішніх російських губерній. За даними 1796 р. у Харківському намісництві проживало: купців – 854 особи чоловічої статі, міщан – 319, цехових – 5360⁵⁶. Разом – 6533 особи чоловічої статі, що становило приблизно 11% від усього міського населення. Найбільше купців було у Харкові – 353 особи чоловічої статі та у Сумах – 131⁵⁷. Це пояснюється насамперед тим, що ці міста привертали до себе увагу підприємців-росіян як важливі центри транзитної торгівлі між внутрішніми російськими губерніями, Гетьманщиною, Військом Донським та Новоросією.

Підсумовуючи зазначимо, що соціальні перетворення, що відбувались у слобідських містах у 80–90-ті рр. XVIII ст., були спричинені насамперед інституціональною інтеграцією регіону до складу Російської імперії, а також військовими потребами та геополітичними інтересами петербурзького уряду. Найважливіше значення мало формування соціальних категорій купецтва та міщанства, котре стало одним з наслідків поширення на Слобідську Україну дії Губернської реформи 1775 р. Формування купецтва та міщанства не було наперед сплановане ані петербурзьким урядом, ані слобідською губернською владою, і, відпо-

відно, відбувалося вкрай суперечливо та супроводжувалося численними конфліктними ситуаціями. З іншого боку, утворення в регіоні категорій купецтва та міщанства відкрило формальні можливості для переселення у слобідські міста представників російського та інших етносів, що стало важливим чинником для поживлення урбанізаційних процесів.

Загальним наслідком перетворень 80-90-х рр. XVIII ст. стало насамперед посилення фрагментованості суспільства та різке зростання кількості соціальних конфліктів. У даному разі видається перспективним застосувати до Слобідської України останніх десятиріч XVIII ст. концепцію “суспільства залишкових верств” (sedimentary society), розроблену Альфредом Рібеном. На думку А. Рібера, найбільш характерною рисою суспільства Російської імперії XVIII – початку XX ст. була значна фрагментованість або атомізованість, що проявлялося в існуванні великої кількості окремих соціальних груп та субкультур дуже слабо пов’язаних між собою⁵⁸. Саме ця фрагментованість стала причиною того, що в імперії Романових так і не сформувалися повноцінні стани, а згодом і класи, і не розвинулося громадянське суспільство. Така ситуація була викликана значною мірою тим, що російські монархи, починаючи від Петра I, активно втручалися у процес формування соціальних груп і намагалися спрямувати його у потрібному державі напрямку. Проте, намагаючися запровадити нову систему соціальної стратифікації, вони зазвичай частково зберігали соціальні умови та структури, що існували перед тим. У результаті формувалось складне ієрархічне суспільство, яке складалось з елементів хронологічно різних соціальних систем⁵⁹. Катерина II, прагнучи створити корпоративне міське суспільство, котре б засновувалося на нових принципах соціальної стратифікації, зберегла, однак, важливі елементи системи “служилих станів” Петра I, наприклад, соціальну категорію “посадських”. У Слобідській Україні нові елементи загальноімперської соціальної системи (купецтво, міщанство тощо) накладалися на відмінне правове поле та окремі елементи попередньої соціальної системи (військові обивателі та колишня козацька старшина), що створювало передумови для виникнення числен-

них суперечностей та конфліктів, про які йшлося вище. Таким чином, одним з наслідків скасування автономії слобідських полків у 1765 р. і реформаторської діяльності петербурзького уряду у наступні десятиріччя стало формування у Слобідській Україні суспільства, в якому співіснували елементи різних соціальних систем, і для якого характерними були значна фрагментованість та високий рівень соціальної напруги. Соціальні реформи 60–80-х рр. XVIII ст. мали довготривалі наслідки, і зазначені тенденції залишалися визначальними для розвитку слобідського суспільства також у перші десятиріччя XIX ст.

¹ *Багалеї Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год). – Харьков, 1905. – Т. 1. – С. 67–77, 109–137.

² *Черкасова С. А.* Особливості формування міщанського та купецького станів Слобідської України в II пол. XVII–XVIII ст. // Вісник Харківського університету – № 442. Історія України – 1996. – Вип. 3. – С. 9–13.

³ *Гуржій О. І.* Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 3–21.

⁴ *Антонов А. Л., Маслійчук В. Л., Парамонов А. Ф.* История харьковского городского самоуправления 1654–1917. – Харьков, 2004. – С. 57–59, 61–82.

⁵ Детальний аналіз положень “Учреждений” 1775 р. див. у виданні: Мадариага И. Россия в эпоху Екатерины Великой – М., 2002. – С. 447–463.

⁶ *Багалеї Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова... – Т. 1. – С. 68.

⁷ Там само. – С. 68.

⁸ Там само. – С. 69.

⁹ Там само.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 1760. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 7.

¹¹ Там само.

¹² ЦДАУК – Ф. 1760. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 27–30.

¹³ Там само. – Арк. 1–3.

¹⁴ Там само. – Арк. 33–37.

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб., 1830. – Т. 21. – С. 735.

- ¹⁶ Там само. – С. 736.
- ¹⁷ ЦДІАУК – Ф. 1760. – Оп. 1. – Спр. 94. – Арк. 137.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 21. – С. 909.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ ЦДІАУК – Ф. 1709. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 2.
- ²² Там само. – Арк. 3.
- ²³ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. // Упоряд В. О. Пірко та О. І. Гуржій. – К., 1991. – С. 70.
- ²⁴ Цей підхід представлений, зокрема, у дослідженнях Бориса Міронова та Майї Лавринович: Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII-нач. XX в.). Генезисличности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства – Санкт-Петербург 1999. – Т. 1. – С. 77–147; Лавринович М. Создание социальных основ империи в XVIII веке: законодательные практики в отношении городского населения России и их западноевропейские источники // *Ab Imperio*. – 2002. – № 3. – С. 117–136.
- ²⁵ *Freeze G. The Soslovie (Estate) Paradigm and Russian Social History // American Historical Review*. – 1986. – № 1. – P. 20.
- ²⁶ *Freeze G. The Soslovie (Estate) Paradigm and Russian Social History... – P. 21–23; Raeff M. Understanding Imperial Russia. State and Society in the Old Regime*. – New York, 1984. – PP. 97–99.
- ²⁷ *Raeff M. Understanding Imperial Russia. State and Society in the Old Regime*. – New York, 1984. – PP. 94–95.
- ²⁸ ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 22. – С. 363–364.
- ²⁹ Там само. – С. 363.
- ³⁰ Там само. – С. 361.
- ³¹ Там само. – С. 382–383.
- ³² ЦДІАУК – Ф. 1760. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 16, 51.
- ³³ *Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова... – Т. 1. – С. 118.*
- ³⁴ Там само. – С. 118–119.
- ³⁵ ЦДІАУК – Ф. 1760. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 117.
- ³⁶ Там само. – Арк. 130, 148, 151–152.
- ³⁷ Там само. – Арк. 118зв., 133, 153.
- ³⁸ Там само. – Арк. 3.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ ЦДІАУК – Ф. 1760. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 94–96, 130; Антонов А. Л., Маслийчук В. Л., Парамонов А. Ф. История харьковского городского самоуправления... – С. 81–82.

⁴¹ На прикладі Харкова подібні конфлікти аналізують Д. І. Багалій та Д. П. Міллер: Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова... – Т. 1. – С. 74–77.

⁴² *Шиян Р.* Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. // Запорозька спадщина. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 7. – С. 36.

⁴³ Там само. – С. 38.

⁴⁴ ЦДІАУК – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1475. – Арк. 4.

⁴⁵ ЦДІАУК – Ф. 1760. – Оп. 1. – Спр. 276. – Арк. 1.

⁴⁶ Там само. – Арк. 7, 12.

⁴⁷ Там само. – Арк. 12а.

⁴⁸ Там само. – Арк. 22.

⁴⁹ Там само. – Арк. 14.

⁵⁰ Там само. – Арк. 20.

⁵¹ Описи Харківського намісництва... – С. 179–184.

⁵² ЦДІАУК – Ф. 1760. – Оп. 1. – Спр. 276. – Арк. 182.

⁵³ Там само.

⁵⁴ *Лавринович М.* Создание социальных основ империи в XVIII веке... – С. 126–129.

⁵⁵ Специфіка ставлення до права імперської влади у XVIII ст. аналізується у дослідженні Річарда Вортмана: Уортман Р. Властители и судии Развитие правового сознания в императорской России. – М., 2004. – С. 17–92.

⁵⁶ Описи Харківського намісництва... – С. 179–184.

⁵⁷ Там само. – С. 180.

⁵⁸ *Rieber A.* The Sedimentary Society // W. Clowes, S. Kassow, J. West (ed.) Between Tsar and People. Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia. – Princeton, 1991. – PP. 356–361.

⁵⁹ *Rieber A.* The Sedimentary Society... – PP. 361–362.

Валерій Старков (*Київ*)

До історіографії традиційної ігрової культури населення України

Ігровий чинник культури в розвитку цивілізації видається нам дуже важливим. Гра присутня в багатьох сферах життєдіяльності людини¹. Як безпосередні ігри різних статево-вікових груп, так і ігрові елементи громадської та сімейної обрядовості наповнюють та урізноманітнюють життя людності.

Дослідження в царині української ігрової культури провадяться вже понад двісті років. Як не дивно, але перший інтегрований реєстр основних українських народних ігор ми знаходимо у літературному творі Івана Котляревського “Енеїда”:

Дідона вигадала грище,
Еней щоб веселіший був,
І щоб вертівся з нею ближче,
І лиха щоб свого забув:
Собі очиці зав’язала
І у **панаса** грати стала
Енея тільки б уловить...
Тут всяку всячину іграли,
Хто як і в віщо захотів,
Тут інші **журавля** скакали,
А хто од дудочки потів,
І в **хрещика**, і в **горюдуба**,
Не раз доходило до чуба,
Як загулялися в **джгута**;
В хлюста, в **пари**, в **візка** іграли
І **дамки** по столу совали;
Чорт мав порожнього кута.

Таким чином, вже в перших частинах “Енеїди”, які відносяться до початку XIX ст., згадані дитячі та молодіжні ігри (“у панаса”, “в хрещика”, “в горюдуба”, “в журавля”, тощо)², а також настільні ігри для дорослих (у “дамки”, різні карткові ігри)³, ігри молоді на вечорницях (“у ворона”, “в тісної баби” тощо)⁴.

Описові етнографічні публікації початку сорокових років XIX ст. Костянтина Сементовського⁵, Ізмаїла Срезневського⁶, Амвросія Метлинського⁷ щодо народних ігор в середині сторіччя продовжили Олександр Терещенко⁸, Михайло Максимович⁹, Микола Маркевич¹⁰ та ін. При розгляді ігрових явищ поступово сформувались два напрямки їх вивчення: це вивчення безпосередніх ігор різних статево-вікових груп та ігрових елементів громадського і сімейного побуту людності. До кінця XIX ст. видання українського ігрового фольклору Павлом Чубинським¹¹, Єгором Покровським¹², Петром Івановим¹³ та багатьма іншими (серед яких слід відзначити працю під редакцією Василя Іванова¹⁴), теоретичні розробки Миколи Сумцова¹⁵ підняли вивчення ігрової культури населення України на високий рівень.

Значний внесок у вивчення ігрової культури українців внесли польські дослідники¹⁶. Ці дослідження мали давні традиції і перша згадка про українські народні ігри датується ще XVI ст. Себастьян Фабіан Кльонович (1545–1602 рр.) у третій частині свого твору “Роксоланія“, яка є найдавнішою (1584 р.) пам’яткою, що засвідчує прояв зацікавлення польських дослідників Україною, поряд із відомостями про дитяче виховання, вмістив описи деяких українських дитячих ігор¹⁷. Вже Ізмаїл Срезневський у “Доповненнях та зауваженнях” до праці Костянтина Сементовського “Зауваження до свят малоросіян” (1843 р.), відзначивши досягнення польських дослідників (В. Залеського, Л. Голембйовського, Ж. Паулі, К.-В. Вуйціцького, І. Червінського, З. Доленга-Ходаковського та ін) на ниві української етнографії, використав їх повідомлення про ігрову і розважальну культуру українців (драматичну гру “цариця” – з Доленги-Ходаковського, хороводну гру у русинів, “кривий танець” – із В. Залеського, акробатичну гру юнаків в Саноцькому повіті “піраміду” – із Ж. Паулі та ін.)¹⁸. Праці Ксаверія Франца Мрочка¹⁹,

Оскара Кольберга²⁰, Ю. Мошинської²¹, численні праці в спеціалізованих етнографічних періодичних виданнях (“Zbiór wiadomości do antropologii krajowej” (виходив у Кракові у 1877–1925 pp.), “Wisła” (Варшава, 1887–1905, 1916 pp.) та “Lud” (Львів, 1895–1938 pp.; Вроцлав, з 1946 p.) значно розширили як джерельну, так і історіографічну базу досліджень ігрової культури українців на їх етнографічних теренах.

На початок ХХ ст. припадає певний “перепочинок” в дослідженні народних ігор українців і можна відзначити лише поодинокі публікації (П. П.²², Марко Грушевський²³ та деякі інші). Не можна не сказати і про втрати при вивченні ігрової культури населення України. Різні за характером об’єктивні та суб’єктивні причини не сприяли вивченню українських народних ігор визначними діячами науки і культури кінця ХІХ – початку ХХ ст. Для Федора Вовка цей напрямок етнографічних досліджень не був пріоритетним. Рання смерть не дозволила Митрофану Дикареву виконати свої плани з видання зібраних матеріалів з дитячого життя, де чільне місце обіймали ігри і розваги. Несприятливі життєві умови не дали завершити вже підготовлені праці про українські народні ігри як Зенону Кузелі, так і Борису Грінченку. Якщо підготовчі матеріали з цього питання М. Дикарева та З. Кузелі можна вважати втраченими, то спадщині Б. Грінченка пощастило більше і вона опинилась і перебуває в архівосховищах України, частково – у Відділі рукописних фондів ІМФЕ. Але незворотною втратою є те, що ніхто з них не написав, і вже не напише, про своє бачення генезису, класифікації українських народних ігор та про інші питання, пов’язані з ігровою культурою українців²⁴.

Під час деякої “відлиги” двадцятих років, яка сприяла певному розвитку української етнографії, відзначимо працю Ніни Заглади, яка вивчала побут селянської дитини села Старосілля²⁵. 1933 року видавництво “Academia” видало значний за обсягом том “Игры народов СССР”²⁶. Він являв собою своєрідну збірку описів народних ігор з усіх куточків колишньої Російської імперії і в ньому надруковано багато українського матеріалу. Але наш аналіз дає підстави стверджувати, що численні невідповідності

роблять збірник непевним джерелом для дослідників ігрової культури і звертались до текстів записів збірки треба із застереженнями²⁷.

На наш час термін “ігрова культура” ствердився в науковій літературі. Концепція “ігрової культури” є однією з культурологічних концепцій, до прибічників якої в першу чергу зараховують Йогана Гейзінгу а також його послідовників, у творчості яких проглядаються різні варіанти концепції Й. Гейзінга і який у своїх працях спирався на традицію, яка виходила від І. Канта і С. Шиллера і яка пояснювала мистецтво з гри як спонтанну, незацікавлену діяльність, яка приємна сама по собі і незалежна від будь якої мети. Гра старіша за культуру і основні риси її були сформовані до виникнення людської спільноти. У своїй головній праці, присвяченій ігровій діяльності людини, Й. Гейзінга і намагався поєднати поняття гри з концепцією культури²⁸. “Homo Ludens” (перше видання 1938 р.), яка вперше вийшла друком українською мовою 1994 року переконала нас у правомірності застосування терміну “ігрова культура” при розгляді як традиційних, так і новітніх явищ, пов’язаних із життєдіяльністю людини. Назви розділів (“Природа і значення гри як явища культури”, “Гра і змагання як чинники формування культури”, “Ігровий елемент сучасної культури”) яскраво виявляють і уточнюють основну ідею праці, вміщену в її назві. Разом з тим, за Гейзінгою, поруч з тими формами життєдіяльності, які б ми назвали “руховими” і які пов’язані з матеріальним виробництвом, військовою діяльністю (розділ “Гра і війна”) тощо, гра тісно обіймає насамперед духовну сферу людини (розділи “Гра і знання”, “Гра і поезія”, “Ігрові форми філософії”, “Ігрові форми у мистецтві” тощо)²⁹. Переказ ідей Й. Гейзінга закінчимо його думкою, яка стосується “етнографічного” аспекту ігрової культури “Коли б мені довелося викладати мої міркування стисло, у вигляді тез, одна з них проголошувала б: етнологія та споріднені з нею науки досі мало звертали увагу на поняття гри та виняткову важливість ігрового чинника в розвитку цивілізації”³⁰.

Саме поява праці Й. Гейзінга “Homo Ludens” до українського читача спонукала нас, як зазначено вище, більш широко застосо-

увати цей термін у вивченні ігрових елементів традиційної народної культури³¹. Виходячи з домінанти “гри” у словосполученні “ігрова культура”³², (хоча б за аналогією “танцювальної”, “театральної” та “інших” культур), зазначимо, що в нашому випадку домінантний зв’язок гри та культури значно глибший, оскільки і театр, і танець, значною мірою, є також проявами ігрової культури. Це впливає і з висновків В. М. Всеволодського-Гернгрос, який досліджуючи традиційні ігри народів СРСР, поділив їх на три великих групи: драматичні, орнаментальні та спортивні і які в своєму історичному розвитку прямують, відповідно, до “народного” театру, танцю та спорту³³.

Термін “традиційна ігрова культура” дослідники широко вживають в наукових працях (Т. Бернштам, А. Байбурін, С. Шмаков та ін.) та підручниках (В. Борисенко, А. Радугін), але обходять його визначення. Зокрема С. Шмаков писав, в етнографічному контексті, про обряди, звичаї, ритуали, церемонії як про шарки традицій ігрової культури³⁴. На його думку, “в сучасній літературі термін “гра” по відношенню до традиційної народної культури, до соціальних ритуалів і церемоніалів не використовується”³⁵. З цим важко погодитися, оскільки термін “ігрова культура” є широко вживаний. Про ігрову культуру згадують Т. Бернштам: “Локальні відмінності ігрової культури східних слов’ян...”³⁶, “...молодіжна ігрова культура...”³⁷; Г. Любімова: “Традиційна молодіжна ігрова культура східних слов’ян...”³⁸; А. Байбурін: про співвідношення гри та ритуалу в контексті загальної культури³⁹. Наведені вислови про ігрову культуру є настільки органічними в авторських контекстах, що в кожному випадку не виникає питання права на існування дефініції, що підкреслює вищезгадану семантичну домінанту “гри” в словосполученні “ігрова культура”. І якщо навіть про ігрову культуру безпосередньо не згадується, а “лише”, наприклад, про “святочні ігри”⁴⁰, поза сумнівом йдеться саме про ігровий елемент культури.

Певні об’єктивні труднощі у вивченні української етнографії у радянський час позначились і на вивченні української народної культури, в т.ч. і на вивченні народних ігор і розваг, а також ігрового компонента громадського та сімейного побуту. Кількість

подібних публікацій була невеликою, а матеріали етнографічних експедицій осідали в архівах різних інституцій і досьогодні є маловивченими. В інтегральних публікаціях про українців ігрова діяльність окремо не вирізнялась, залишаючись розчиненою при висвітленні громадського побуту та календарної обрядовості. Це стосується підготовленої але так і не виданої монографії “Українці” (1959 р.)⁴¹ і, навіть, таких недавніх ґрунтовних видань як “Українці” (Опішне, 1999 р.)⁴² або “Украинцы” (Москва, 2000 р.)⁴³. В той же час, окрім окремих праць, присвячених конкретним аспектам ігрової культури населення України⁴⁴, слід відзначити такі видання як “Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року” (1963 р., Упорядник О.І. Дей)⁴⁵, розділ “Украина” в збірнику “Игры народов СССР” (1985, упорядники В.М. та Л.І. Григор’єви та Г.В. Довженок)⁴⁶, “Дитячий фольклор” (1986 р., упорядник Г.В. Довженок)⁴⁷, “Літала сорока по зеленім гаю” (1990 р., упорядник Г.В. Довженок)⁴⁸.

Незадовільний стан видання українських народних ігор в ці часи особливо підкреслюють переліки джерел, з яких взято описи ігор. Це – або видання XIX – початку XX ст., або – архівні матеріали (переважно з фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України)⁴⁹. У XX ст. традиційні явища стали значно поступатися новим об’єктивним цивілізаційним явищам і цей наступ посилювався і суб’єктивними ідеологічними причинами.

Протягом XX ст. регулярно з’являлися друком праці російських дослідників, присвячені ігровим явищам, які побутували і в Україні. Серед цих явищ – відома драматична гра “просо сіяли”⁵⁰, різні ігри пов’язані з поховальними обрядами⁵¹, або з іншими звичаями та культами⁵². Проблемі типології ігрових явищ на прикладі персонажів в російській традиції виряджання присвячена праця Л. Івлевої⁵³. Окремі праці висвітлюють пошуки генезису окремих ігор⁵⁴.

Останнім часом в російській етнографічній літературі з’явилося чимало як теоретичних, так і прикладних праць з традиційної ігрової культури, які розглядають проблеми і питання, аналогічні українській проблематиці. Так збірник “Народные игры и

іграшки”⁵⁵, де зібрані статті теоретичного характеру а також описи конкретних ігор та розваг народів колишнього СРСР, названий укладачами “першою спробою колективного розгляду” цієї маловивченої теми⁵⁶. Теоретичне осмислення гри як різнопланового явища, а також різних його аспектів здійснив В. Д. Шинкаренко в своїй монографії “Смысловая структура социокультурного пространства: Игра, ритуал, магия.”⁵⁷. Т. О. Агапкіна присвятила свою монографію народному календарю, де основна увага приділена смисловій стороні календаря – міфопоетичним темам і сюжетам, які дають сталі міжслов’янські паралелі і “розігруються” на різних культурних мовах (пісні, вірування, обряди та звичаї)⁵⁸. Ігровому та святковому компоненту життя селянина традиційного російського суспільства присвячена велика монографія І.О. Морозова та І.С. Слепцовой “Круг игры. Праздник и игра в жизни севернорусского крестьянина (XIX–XX вв.)”⁵⁹.

Проблеми загальної дефініції поняття “гра” розглядають матеріали міжнародної конференції “Логічний аналіз мови”, яка відбулася в червні 2004 р. (понад сорок статей). В них докладно проаналізовані ознаки та мета ігор, роль ігрового начала в різних видах культури, соціальні ігри тощо⁶⁰. Переважна більшість статей досліджує мовні, зокрема семантичні, аспекти дефініції. Але є праці, які висвітлюють і етнографічні аспекти гри. Так, наприклад, у праці Т.І. Вендіної на прикладі російської традиційної культури розглядається етнокультурна інтерпретація гри в контексті традиційної культури, виходячи з того, що гра первісно є непродуктивна діяльність і протилежна праці. Аналізуючи семантичний діапазон онтологічного, метафоричного та комунікативного аспектів цієї дефініції, автор доходить до висновку, що основним функціональним призначенням гри є зняття трудової перенапруги, бо в уявленнях традиційної культури праця складає основу благополуччя та моральності людини⁶¹. Статті в різних виданнях доповнюють картину досліджень традиційної ігрової культури⁶².

Початок нового етапу розвитку української народознавчої науки, який логічно співпав з отриманням Україною незалеж-

ності, припадає на дев'яності роки минулого століття. Поряд з передруком багатьох наукових праць, які стали бібліографічною рідкістю, але не втратили свого наукового значення (праці Федора Вовка⁶³, Олекси Воропая⁶⁴, згаданих вище Миколи Маркевича і Михайла Максимовича та ін.), значно посилюються народознавчі дослідження. В першу чергу слід відзначити низку історико-етнографічних досліджень, започаткованих ще з вісімдесятих років минулого століття “Бойківщина”, Гуцульщина”, ”Поділля” та ін⁶⁵. На сторінках фахових часописів, а також окремими виданнями почастішали публікації, де висвітлювались різні аспекти традиційної ігрової культури населення України. До відомого часопису “Народна творчість та етнографія” додалися “Народознавчі зошити” Інституту народознавства НАН України у Львові, “Берегиня”, заснована Василем Скуратівським та низка регіональних народознавчих видань.

За останні роки в Україні здійснено лише одне значне видання народних ігор. Це – антологія “Дзига”⁶⁶. Її укладено як базовий практичний посібник з українських дитячих і молодечих народних ігор та розваг для запровадження ігрових методів у навчально-виховний процес. Практична цінність книги – “ у поданні розмаїтого спектра народних ігор через обрядове коло невіддільно від пісні і танку як в джерельних записах визначних фольклористів”⁶⁷. Відсутність будь-якого наукового апарату роблять книгу корисною лише для педагогів. Зазначимо наявність оригінального класифікатора кількох сотень народних ігор, наведених в книжці⁶⁸. Наведена бібліографія утримує багато похибок і, на жаль, ніяк не пов’язана із текстом книги⁶⁹.

Публікація бібліографічних довідників, які полегшували науковий пошук і сприяли розвиткові наукової думки завжди була значною подією. Довідники Д. Зеленина (1913 р.)⁷⁰, О. Андрієвського (1930 р.)⁷¹, які містять етнографічні публікації, і нині мають величезну наукову вагу. Поява останнім часом перших томів бібліографічного довідника М. Мороза (1999 р.) (фольклористика)⁷² та групи науковців Харківського університету (2008 р.)⁷³ важко переоцінити, хоча не з усім, в останньому виданні, можна погодитися і рецензія на нього – попереду

В українській етнографічній літературі тема етнографії дитинства, в якій ігрова культура обіймає чільне місце є предметом зацікавлення багатьох дослідників. І. Щербак досліджує дитину в обрядах і віруваннях українців XIX–XX ст.⁷⁴, Є. Грицак – в українських народних повір'ях⁷⁵. Дитячим іграм присвячені і праці інших дослідників⁷⁶. Відомі етнографічні експедиції різних років (“Муравський шлях”) досліджують серед інших тем і дитинство⁷⁷.

Ігри молоді, які є важливим компонентом традиційного громадського побуту теж не залишаються поза увагою народознавців. Вони досліджуються в різних контекстах, а саме: календарної звичаєвості, взаємовідносин молодіжних громад, традицій предків тощо (О. Фружинська, П. Гуменюк, О. Білик)⁷⁸.

У дослідників викликає зацікавлення тема “ігор та забав при мерці” і постать Зенона Кузелі, який зробив великий внесок у дослідження цього явища. До цієї теми звертались останнім часом Р. Гузій⁷⁹, О. Циганок⁸⁰, В. Старков⁸¹, М. Зеленчук⁸², Н. Аксьонова⁸³. Незважаючи на відсутність нового польового матеріалу, дослідники вбачають у відомих вже даних нові як історіографічні, так і етнографічні аспекти.

Сучасним об'єктом дослідження є українська народна іграшка як історичний культурний феномен та важлива функціональна частина народного середовища і робляться спроби досягнути різні контексти національної “іграшкової культури”. В цьому напрямі працюють О. Найден⁸⁴, Л. Герус⁸⁵, Н. Жмуд⁸⁶.

Останнім часом, починаючи з середини 90-х років минулого століття, набирає силу напрямок вивчення бойових мистецтв України. І хоча ці дослідження з точки зору уважного історичного розгляду мають, на нашу думку, певні вади, все ж дослідження засновника української школи бойового гопака Володимира Пилата у співдружності з істориками⁸⁷, а також праці Тараса Каляндрука (“Таємниці бойових мистецтв України” та “Загадки козацьких характерників”)⁸⁸ визначають нові аспекти традиційної ігрової культури населення України і вони обговорюються на відповідних Всеукраїнських конференціях⁸⁹. Євген Приступа, співавтор Пилата його першої праці про бойовий гопак, свої дослідження народної фізичної культури українців підсумував у

відповідній монографії у якій, в хронологічному контексті розглянув історичні та педагогічні аспекти явища, в якому ігровий елемент посідає чільне місце⁹⁰. Питання, які висвітлювались в згаданій монографії, обговорювались в фаховому збірнику наукових статей “Традиції фізичної культури в Україні”⁹¹ та монографії Анатолія Цюся “Фізичне виховання в календарній обрядовості українців”⁹².

Провідне місце в дослідженні ігрової культури українців належать науковцям Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології. Праці Олександра Курочкіна, Василя Балущка, Олени Чебанюк та інших працівників інституту наочно свідчать про розвиток і поглиблення вивчення цього явища.

О. Курочкін насамперед, поряд з іншими питаннями, розглядає ігрову діяльність людини як в традиційному сімейному побуті – під час весільної⁹³, а також поховальної обрядовості⁹⁴, – так і громадському: при висвітленні ігрової діяльності новорічних обрядів “Коза” і “Маланка”⁹⁵. Його дослідження направлені на пошуки генезису цих обрядодій і місця в них ігрового елементу В. Балущок протягом 90-х років докладно розглянув таку тему як юнацькі ініціації у слов’янському світі та в українців і достатньо висвітлив, поряд з ритуальним, і ігровий характер цього явища⁹⁶. В полі зору дослідника також висвітлення життя традиційної української парубочої громади⁹⁷. Одним з основних напрямків досліджень О. Чебанюк є вивчення архаїчних вірувань і ритуалів у народних іграх⁹⁸ та місце народних ігор в календарній обрядовості та місце народних ігор в календарній обрядовості⁹⁹.

Наостанок автор може навести свій внесок у дослідження джерельної бази народних ігор та розваг та вивчення історіографічного аспекту традиційної ігрової культури українців і зазначити публікації на цю тему, які не згадані в цій статті¹⁰⁰.

Підбиваючи підсумки, зазначимо кількісне і якісне зростання досліджень традиційної ігрової культури населення України.

¹ Див.: Гейзінга Йоган. Homo Ludens. – К.: Основи, 1994. – 250 с.

² Котляревський Іван. Енеїда // Котляревський І. Твори. – К., Наукова Думка, 1982. – С. 44.

³ Там само. – С. 44, 71.

⁴ Там само. – С. 100.

⁵ Сементовский К. Замечания о праздниках у малороссиян. – Маяк. – 1843. – Т. XI. – Гл. III. – С. 1–45.

⁶ Срезневский И.И. Дополнения и замечания (к статье Сементовского Конст “Замечания о праздниках у малороссиян”). – Маяк. – 1843. – Т. XI. – Кн. XXVI. – Гл. III. – С. 45–57.

⁷ Метлинский А.Л. Дополнения и замечания к статье К. Сементовского “Замечания о праздниках у малороссиян”). – Маяк. – 1843. – Т. XI. – Кн. XXI. – Гл. III. – С. 71–74.

⁸ Терещенко А. Быт русскогo народа. – Ч. I–VII. – СПб, 1848. Особливо відзначимо в ігровому аспекті частину IV “Забава, игри, хороводы”.

⁹ Максимович М. Дни и месяцы украинского селянина // Русская беседа. – 1856. – Кн. I. – С. 61–83; Кн. III. – С. 73–208.

¹⁰ Маркевич Николай. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. Извлечено из нынешнего народного быта и составлено Николаем Маркевичем. – К., 1860. – 8+164 с. Розділ “Весна”, п. 2. “Игры” (С. 70–77).

¹¹ Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским Географическим Обществом. – Т. I–VII. – СПб, 1872–1877. Особливо відзначимо в ігровому аспекті том III “Народный дневник: календарь народных обычаев и обрядов с соответствующими песнями: колядки, щедрики и богатый вечер” та том IV “Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны”.

¹² Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей. Описаны учителями станичных и городских училищ по приглашению окружного начальства и по инициативе Егора Арсентьевича Покровского // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – 1886. – Вып. V. – Отд. 2. – С. 119–208. Окреме видання: Покровский Е.А. Детские игры, преимущественно русские. – М., 1887.

¹³ Иванов П. Игры крестьянских детей в Купянском уезде. Собрал П. Иванов (С предисловием Н.С. Сумцова) // Сборник Харьковского исторического общества. – 1890. – Т. 2. – С. 4–81.

¹⁴ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губ. Очерки по этнографии края / Под ред. В. Иванова. – Харьков, 1898. – XXXII+1012 с.

¹⁵ Сумцов Н.Ф. Культурные переживания // Киевская Старина. – 1889. – № 1. – С. 64–89; № 2. – С. 403–423; № 3. – С. 665–684; № 4. – С. 124–140; № 5–6. – С. 485–506; № 7. – С. 28–46; № 8. – С. 402–427; № 9. – С. 631–652; № 10. – С. 18–51; № 11. – С. 281–327; № 12. – С. 582–603; 1890. – № 1. – С. 60–90; № 2. С. 320–333; № 4. – С. 84–100; № 5. –

С. 327–341; № 6. – С. 478–493; № 7. – С. 59–87; № 10. – С. 49–73. Окреме видання: Киев, 1890. – 408 с. Його ж. Предисловіе 1 // Иванов П. Игры крестьянских детей в Купянском уезде Собрал П. Иванов (С предисловием Н.Ф. Сумцова) // Сборник Харьковского исторического общества. – 1890. – Т. 2. – С. 3–8; Його ж. Дополнительные заметки // Иванов П. Игры крестьянских детей... – С. 9.

¹⁶ Валерій Старков. Українські ігри та розваги у працях польських етнографів ХІХ ст. // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 3. – К.: ІУАДНАНУ, 1999. – С. 647–653.

¹⁷ Klonowicz S. Ziemie Czerwonej Rusi (Roxolania). Przeładał z łacińskiego Wład. Syrokomla, Wilno, 1857. Український переклад “Роксоланії”, здійснений М. Біликомі опублікований у збірнику Львівського університету “Питання класичної філології”, вип. 2, Львів, 1961, стор. 119–156.

¹⁸ Срезневский И.И. Дополнения и замечания о праздниках у малороссиян... С. 45–57 (Материалы).

¹⁹ Mroczo Ks.F. Sniatynszczyzna // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwow, 1897. – № 3. – S. 193–207; № 4. – S. 289–304; № 5. – S. 385–402; № 6. – S. 481–498; № 7. – S. 577–595.

²⁰ Kolberg O. Pocucie. Obraz etnograficzny. – Т. 1–4. – Krakow, 1882–1889.

²¹ Moszyńska J. Kupajło, tudzież zabawy doroczne... // Zbór wiadomości do antropologii krajowej. – Т. 5. – 1881. – S. 24–101.

²² П. П. Некоторые детские игры в Маяках, Херсонской губернии (Материалы к изучению игры) // Киевская Старина. – 1902. – № 9. – 401–407.

²³ Г. Мр. [Грушевський Марко] Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини, Зібрав Мр. Г. / Обробив Др. Зенон Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 8. – 1906. – VIII+VI+220 с.; Т. 9. – 1907. – XXIII+ 144 с.

²⁴ Старков Валерій. Українські народні ігри: втрати на шляху вивчення // Концепції культури в історії української гуманітарної думки ХІХ – ХХ ст. / Під ред. І. М. Юджіна. – К., 2007. – С. 95–105.

²⁵ Заглада Ніна. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля // Матеріали до етнології – Т. 1. – К., 1929. – С. 1–180.

²⁶ Игры народов СССР: Сборник материалов составленный В.Н. Всеволодским-Гернгрос, В.С. Ковалевой и Е.И. Степановой – М.; Л.: Academia, 1933. – 564 с.

²⁷ Старков В.А. До історії видання українських народних ігор: “Игры народов СССР” (М.; Л.: Academia, 1933): Джерелознавчий аспект //

Проблеми архівознавства і джерелознавства – Вип. 4. Збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження професора В.І. Стрельського – К.: УДНДІАСД 2001. – С. 237–245.

²⁸ Гейзінга Й. Homo Ludens... – С. 5.

²⁹ Існує точка зору про поділ культури на матеріальну і духовну як “абсолютно хибний” (Див.: Кісь Роман, Маєрчик Марія, Кісь Оксана. Передне слово // Студіїз Інтегральної Культурології – Спеціальний випуск “Народознавчих Зошитів” № 1 “Thanatos”. – Львів, 1996. – С. 5). Див. також Наулко Всеволод. Єдність і багатобарвність культури (замість передмови) // Шевченко Євген. Українська народна тканина. – К., 1999. – С. 22. Тут автор висловлює ту ж думку але не так категорично

³⁰ Гейзінга Й. Homo Ludens... – С. 6.

³¹ Старков В.А. Особовий архів Володимира Гнатюка та його роль у дослідженні ігрової культури українців // Архіви України – 2001. – № 3. – С. 86–100 та ін.

³² Старков В.А. До питання про ігрову культуру українців // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ ст.” Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення – Т. 3. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 281–284.

³³ Игры народов СССР... – С. XVI.

³⁴ Шмаков С.А. Игры учащихся – феномен культуры – М., 1994. – С. 171.

³⁵ Там само. – С. 176.

³⁶ Бернштам Т.А. Совершеннолетие девушки в метафорах игрового фольклора (Традиционный аспект русской культуры) // Этнические стереотипы мужского и женского поведения – СПб., 1991. – С. 236.

³⁷ Ї ж. К реконструкции некоторых русских переходных обрядов совершеннолетия // Советская этнография. – 1986. – № 6. – С. 25.

³⁸ Любимова Г.В. Обрядовые игры с переходной семантикой в русской традиционной культуре // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 4. – С. 70.

³⁹ Байбурин А.К. Ритуалы традиционной культуры – СПб., 1993. – С. 21.

⁴⁰ Гаврилюк Елеонора. Еротичні імплікації рослинної символіки в українській календарній обрядовості // Студії з Інтегральної Культурології – Спеціальний випуск “Народознавчих Зошитів” № 2 “Ритуал”. – Львів, 1999. – С. 39–40.

⁴¹ Українці. К.: Видавництво АН УРСР, 1959. (Макет видання).

⁴² Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Опішне: Українське народознавство, 1999. – 528+544 с.

⁴³ Украинцы / Отв. ред. Н.С. Полищук, А.П. Пономарев – М.: Наука 2000. – 535 с.

⁴⁴ Наприклад: Кувеньова О.Ф. Про деякі традиційні народні ігри та розваги // Народна творчість та етнографія. – 1959. – № 2. – С. 84–93; Шанін Ю. Ігри українського народу // Старт. – 1967. – № 10. – С. 22–23; Кітова С. “Водіння кустана Поліссі” // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 3. – С. 67–73 та ін.

⁴⁵ Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року / Упорядник О.І. Дей. – К.: Видавництво АН УРСР, 1963. – 670 с.

⁴⁶ Игры народов СССР / Сост. Л.В. Былеева, В.М. Григорьев – М.: ФиС, 1985. – С. 103–116.

⁴⁷ Дитячий фольклор / Упорядник Г.В. Довженок – К.: Дніпро, 1986. – 304 с.

⁴⁸ Літала сорока по зеленім гаю: Дитячі та молодіжні українські народні ігри / Упорядник Г.В. Довженок – К.: Молодь, 1990. – 160 с.

⁴⁹ Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року... – С. 587–635; Дитячий фольклор... – С. 284–300; Літала сорока по зеленім гаю... – С. 147–154; Игры народов СССР... (1985) – С. 104.

⁵⁰ Тихоницкая Н.Н. Русская народная игра “Просо сеяли” // Советская этнография. – 1938. – № 1. – С. 145–165.

⁵¹ Зилинский О. Из восточнославянских народных игр (Кострома-Коструб) // Русский фольклор: Исторические связи в славянском фольклоре. – М., 1968. – С. 198–211; Гусев В.Е. От обряда к народному театру (эволюция святочных игр в покойника) // Фольклор и этнография: Обряды и обрядовый фольклор. – М., 1974. – С. 49–59; Малашенко Н.С. Взаимосвязи обряда “Похороны Костромы” с детской игрой “в Кострому” // Проблемы изучения русского устного народного творчества. – М., 1979. – С. 89–103; Клейн Л.С. Похороны бога и святочные игры с умруном // Балто-славянские этнокультурные и археологические древности: Погребальный обряд. – М., 1985. – С. 48–50.

⁵² Орел В.Э. О восточнославянских играх, связанных с культом пчел // Симпозиум по структуре балканского текста. – М., 1976. – С. 38–44; Машков В. Игра в тура // Живая старина. – 1982. – № 2. – С. 165–170; Дмитриева С. Обрядовое купание невесты (опыт анализа элементов свадебной игры славян) // Македонский фольклор. – 1983. – Т. 32. – С. 93–99; Ивлева Л.М. Мир персонажей в русской традиции ряженья: (К вопросу о ряженье как типе игрового перевоплощения) // Русский фольклор. – 1987. – Т. 24. – С. 65–75; Зрелищно-игровые формы народной культуры Сб. науч. ст. // Отв. ред. и сост. Л.М. Ивлева. – Л., 1990. – 239 с.; Морозов И.А. Игровые формы свадьбы в системе традиционных “переходных” обрядов // Живая старина. – 1995. – № 2. – С. 21–26; Горбунов Б.В. Игра в войну в народной традиции // Живая старина. – 1996. – № 4. – С. 11–12; Його ж.

Традиционные рукопашные состязания в народной культуре восточных славян XIX – начала XX века: Историко-этнографическое исследование – М., 1997. – 170 с.

⁵³ Ивлева Л.М.: Мир персонажей в русской традиции ряженья: (К проблеме типологии игровых явлений) // Народный театр: Сб. ст. // Ред. Е.В. Гусев – Л., 1974. – С. 20–35.

⁵⁴ Бернштам Т.А. Следы архаических ритуалов и культов в русских молодежных играх “Ящер” и “Олень” (опыт реконструкции) // Фольклор и этнография: Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры – Л., 1990. – С. 17–36; Ї ж. “Молодая” и “старая” игра в аспекте космосоциальных половозрастных процессов // Живая старина. – 1995. № 2. – С. 17–20; Любимова Г.В. Обрядовые игры с переходной семантикой.. – С. 70–81.

⁵⁵ Народные игры и игрушки: Сб. статей / Отв. ред. Г.Н. Симаков. – СПб., 2000. – 185 с.

⁵⁶ Там же. – С. 2.

⁵⁷ В.Д. Шинкаренко В.Д. Смысловая структура социокультурного пространства: Игра, ритуал, магия. – М.: КомКнига, 2005. – 232 с.

⁵⁸ Агапкина Т.А. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл. – М.: Индрик, 2002. – 816 с.

⁵⁹ Морозов И.А., Слепцова И.С. Круг игры. Праздники и игра в жизни севернорусского крестьянина (XIX–XX вв.). – М.: Индрик, 2004. – 920 с.

⁶⁰ Логический анализ языка. Концептуальные поля игры / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова – М.: Индрик, 2006. – 544 с.

⁶¹ Вендина Т.И. Игра в языке русской традиционной культуры этнокультурная интерпретация // Логический анализ языка. Концептуальные поля игры... – С. 375–391.

⁶² Новикова Е.С. Народный игровой календарь крестьян (по материалам Архангельской области) / Полевые исследования Института этнологии и антропологии РАН – М., 2001. – С. 273–294.

⁶³ Найвідоміші праці Федора Вовка “Антропологічні особливості українського народу” и “Етнографічні особливості українського народу”, які вийшли друком 1916 року в другому томі енциклопедії “Український народ в его прошлом и настоящем” були перевидані лише в діаспорі, у Празі наприкінці 20-х років: “Студії з української етнографії та антропології”. За часів незалежності “Студії...” були перевидані 1995 року кийським видавництвом “Мистецтво”. Стосовно останнього видання див.: Старков Валерій. Текстологічне уваження до антропологічних і етнографічних праць Ф.К. Вовка // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 7 (Український археографічний збірник. – Т. 10). – К.; Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 2002. – С. 97–104.

⁶⁴ Воропай Олекса. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – К.: Оберіг, 1993. – 590 с. Текст видрукований за виданням: Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – Мюнхен.: Українське видавництво, 1966.

⁶⁵ Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження / З.С. Болтарович та ін. – К.: Наукова думка, 1983. – 304 с.; Етнографія Києва і Київщини. Традиції та сучасність/ За ред. В.Ф. Горленка – К.: – К.: Наукова думка, 1986. – 372 с.; Гуцульщина Історико-етнографічне дослідження / П.І. Арсенич та ін. – К.: Наукова думка, 1987. – 472 с.; Полесьє. Матеріальна культура/ В.К. Бондарчик и др. – К.: Наукова думка, 1988. – 448 с.; Поділля: Історико-етнографічне дослідження/ Л.Ф. Артюх та ін. – К.: Доля, 1994. – 500 с.; Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження. К.: Родовід, 1997. – 384 с.; Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження у 2-х т. – Т. 1. Матеріальна культура Т. 2. Духовна культура – Львів: ІН НАНУ, 1998–2002. – 360+420 с.; Кожолянко Г.К. Етнографія Буковини – Т. 1–3. – Чернівці: Золоті литаври, 1999–2004. – 378+418+388 с.; Сумцов М.Ф. Слобожане. – Харків: Акта, 2002. – 230 с. (перевидання 1918 р.) та ін.

⁶⁶ “Дзига”. Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / Композиція П.Г. Черемського, укладачі В.І. Семеренський, П.Г. Черемський. – Харків: Друк, 1999. – 528 с.

⁶⁷ Жулинський М. До читачів // “Дзига”... – С. 6.

⁶⁸ “Дзига”... – С. 497–527.

⁶⁹ Там само. С. 528.

⁷⁰ Библиографический указатель русской этнографической литературы о внешнем быте народов России. 1710–1910 г.г. (Жилище. Одежда. Музыка. Искусство Хозяйственный быт.). составил Д.К. Зеленин. – СПб., 1913. – XXXIX+733 с.

⁷¹ Андрієвський О. Бібліографія літератури з українського фольклору. – К., 1930. – XXVII+ 778 с.

⁷² Бібліографія українського народознавства у 3-х томах / Зібрав і упорядкував Мирослав Мороз. – Львів: ІН НАНУ, 1999. – Т. 1. – Кн. 1–2. – 1097 с.

⁷³ Символічні коди народної культури (міфологія, фольклористика та етнологія). Бібліографічні матеріали з білоруської російської та української міфології, фольклору та етнології/ Укладачі Н.В. Аксьонова та ін. – Харків: ХНУ, 2008. – 336 с.

⁷⁴ Щербак І. Діти в обрядах і віруваннях українців ХІХ–ХХ ст. (статеві-віковий аспект традиційної культури): Автореферат дис. ... канд. іст. наук – К., 2004. – 18 с.; Її ж. Діти в традиційних обрядах і звичаях українців // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 3. – С. 71–74.

⁷⁵ Грицак Є. Дитина в українських народних повір'ях // Неопалима купина – 1995. – № 3–4. – С. 75–100.

⁷⁶ Куцер А. Гей діточки, дайте ручки: Народні дитячі ігри українців Чехословаччини – Пряшів, 1990. – 174 с.; Давидюк В. Від “Куці-баби” до “Опанаса” // Соціалістична культура – 1990. – № 4–5. – С. 74–75.

⁷⁷ Дитинство і народна культура Слобожанщини: Матеріали фольклорно-етнографічних експедицій 1992–2000 рр. – Харків, 2000. – 316 с.

⁷⁸ Фружинська О. “Кривий танець” як одна з найархаїчніших гаївок // Народознавчі зошити. – 1999. – Зош. 3. – С. 387–394; Гуменюк П. “Коза”: проблема інтерпретації обрядової гри в етнографічній літературі // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 1–2. – С. 100–102; Данилевська Н., Ткач М. Ой ти, калито, ой медовая [Календарно-обрядове дійство “калита”]. – К., 2004, – 70 с; Білик О. Культурпредків і народна гра // Фольклористичні зошити. – 2001. – Вип. 4. – С. 93–96; Ігрові веснянки (мелотипологія, генезис, історико-географічний аспект) // Матеріали до української етнології – 2004. – Вип. 4 (7). – С. 221–232.

⁷⁹ Гузій Р. Зенон Кузеля – дослідник похоронної обрядовості українців // Народознавчі зошити. – 2000. – Зош. 6. – С. 1012–1016; Його ж. Похоронні звичаї та обряди Карпат (XIX–XX ст.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук – Львів, 2002. – 24 с.

⁸⁰ Циганок О. Обрядові ігри в похоронній звичаєвості українців // Народознавчі зошити. – 2001. – № 3. – С. 646–648.

⁸¹ Старков В. До питання про ігровий елемент української традиційної обрядовості (Внесок Зенона Кузеля у дослідження “ігор та забав при мерці” // Матеріали до української етнології: Збірник наукових праць. – Вип. 2(5). – К., 2002. – С. 279–286.

⁸² Зеленчук М. Похоронні звичаї та обряди на Гуцульщині ігри та забави при померлому // Діалектологічні студії 2: Мова і культура – Львів, 2003. – С. 241–247.

⁸³ Аксьонова Н.В. “Забави при мерці” як обряд переходу // Р.Ф. Кайндль. Новітні етноісторичні виміри: Матеріали 2-го Міжнародного наукового семінару “Кайндлівські читання”. Чернівці, 2005. – С. 200–208.

⁸⁴ Найден О. Початкова семантика українських народних ляльок та перехідних обрядових функцій в ігрові // Народна творчість та етнографія. – 1986. – № 1. – С. 32–37; Його ж. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. – К.: АртЕк, 1999. – 256 с.

⁸⁵ Герус Л. Українська народна іграшка. Львів: ІН НАН України, 2004. – 264 с.

⁸⁶ Жмуд Н. Апотропеїчні функції української народної іграшки // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 17. – К., 2004. – С. 111–117.

⁸⁷ Приступа Є.Н., Пилат В.С. Традиції української національної фізичної культури (Частина 1). – Львів: Троян, 1991. – 104 с. та подальші розширені видання В. Пилата з бойового гопака: Пилат В. Бойовий гопак – Львів: Галицька Січ, 1994. – 288 с.

⁸⁸ Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України – Вид 2-е. – Львів: Сполом, 2004. – 304 с.; Його ж. Загадки козацьких характерників. – Львів: Піраміда, 2006. – 272 с.

⁸⁹ Бойові мистецтва України: Науково-практичний збірник за матеріалами Всеукраїнської конференції – К.: МАУП, 2005. – 132 с.

⁹⁰ Приступа Є.Н. Народна фізична культура українців. – Львів: УСА, 1995. – 254 с.

⁹¹ Традиції фізичної культури в Україні: Збірник наукових статей / За заг. ред. С.В. Кириленко, В.А. Старкова, А.В. Цюся. – К.: ІЗМН, 1997. – 248 с.

⁹² Цюсь А.В. Фізичне виховання в календарній обрядовості українців. – Луцьк: Настир'я, 2000. – 376 с.

⁹³ Курочкин А. В. Архаический свадебный танец-игра “Журавль” // Живая старина. – 2003. – № 1. – С. 12–14; Його ж. Архаїчний весільний танець-гра “Журавель” (“Бусел”) // Матеріали до української етнології. – К., 2002. – Вип. 2 (5). – С. 140–145; Його ж. “Метод синкретичних вузлів” і давні весільні ігри українців // Там само. – 2003. – Вип. 3(6). – С. 53–60.

⁹⁴ Курочкин О. Маски тварин у поховальних іграх українців // Родовід. – 1992. – № 4. – С. 32–39; Його ж. Поховальні забави – релікти дохристиянського світогляду // Берегиня. – 1998. – № 3–4. – С. 106–123.

⁹⁵ Курочкин Олександр. Українські новорічні обряди “Коза” і “Маланка” (з історії народних масок). – Опішне: Українське народознавство, 1995. – 392 с.

⁹⁶ Балушок В. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – 216 с.; Його ж. Инициации древних славян (попытка реконструкции) // Этнографическое обозрение. – 1993. № 4. – С. 57–66.

⁹⁷ Балушок В. Парубочі ігри та українськомуселі // Київська старовина. – 1995. – № 5. – С. 84–87. Його ж. Парубочі ініціації в українському традиційномууселі // Родовід. – 1996. – № 7. – С. 29–37.

⁹⁸ Чебанок О. Релікти архаїчних вірувань і ритуалів у деяких дівочих весняних іграх // Народна творчість та етнографія. – 1997. – № 4. – С. 86–95. Її ж. Магічна символіка танкових рухів та ігрових дій // Регрес і регенерація у народному мистецтві. – К., 1998. – С. 92–99; Її ж. Первісний агон і гендерні стосунки між дівочою і парубочою громадами у фольклорі

ному освітленні // Українське народознавство: Стан, перспективи розвитку на зламі віків. – К., 2000. – С. 255–256.

⁹⁹ Чебанюк О. Народні ігри в системі календарно-обрядових свят українців // Література Фольклор. Проблеми поетики. – К., 1996. – С. 5–9.

¹⁰⁰ Ігрова культура населення Полтавщини та Слобожанщини у другій половині XIX ст. (історіографічний аспект) // Історична пам'ять: Науковий збірник. – Випуск 1. – Полтава, 1998. – С. 186–189; Відомості про народні ігри та розваги селян Київщини у творчій спадщині Де ля Фліза // Пам'ять століть – 2001 – № 1 – С. 90–93; Весняні ігри в традиційній календарній обрядовості українців (від Стрітіння до Великодня) // Пам'ять століть – 2001 – № 2 – С. 116–121; Ігри та розваги Лубенщини кінця XIX ст. у творчій спадщині Василя Милорадовича // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 4: Студійна пошану Руслана Пирого. – К., 2001. – С. 483–492; Ігрові елементи культури га побуту запорозького козацтва // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 6. – К.: ІУАД НАН України, 2001. – С. 274–278; Джерело вивчення фольклорно-етнографічної спадщини українців Придонщини кінця XIX ст. (за матеріалами архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України) // Архіви України – 2001. – № 6. – С. 116–120; Збірка народних ігор і розваг з Чернігівщини кінця XIX ст. з фонду Володимира Гнатюка Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України // Археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 5/6. (Український археографічний збірник. – Т. 8/9) – К., 2001. – С. 341–364; 3 неопублікованої фольклорно-етнографічної спадщини Івана Манжури (народні ігри) // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету – Вип. 6. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2001. – С. 230–234; Традиційна ігрова культура населення України: спроба пояснення дефініції // Вісник Київського інституту “Слов’янський університет”. – Вип. 12. Історія. – К., 2002. – С. 266–276; Відомості про українські народні ігри у творчій спадщині Бориса Грінченка // Література та культура Полісся – Вип. 18. – Ніжин, 2002. – С. 143–148; Народні ігри і розваги Чернігівщини другої половини XIX ст. (з фонду Володимира Гнатюка Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України) // Література та культура Полісся – Вип. 19. – Ніжин, 2001. – С. 158–173; До питання про ігрову культуру диган // Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства НАН України – Т. 15. – К., 2008. – С. 394–401.

Ганна СВЯТНЕНКО (Київ)

Становлення і розвиток православних духовних семінарій на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)

Довготривале перебування Правобережної України під владою Польщі негативно позначилося на загальному стані православної церкви. Нечисленні церкви й монастирі були напівзруйновані, православні парафії бідні, а духовенство безправне і неосвічене. Українське населення, переважно селянське, знаходилося в повній залежності від панів-поляків, під їхнім тиском і впливом пропаганди уніатів і ксьондзів переходило до Римської церкви.

Після включення Правобережжя до складу Російської імперії, де православ'я мало статус панівної релігії, розпочалося масове повернення українців з унії до віри дідичів. Поява великої кількості православних парафій було підставою для відкриття на новоприєднаних землях трьох єпархій. Указом Катерини II від 12 квітня 1795 року «для кращого управління справами духовними» на Поділлі створена Подільська єпархія, а на Волині відкрито єпископську кафедру (на перших порах вікаріанство Житомирське при Мінському архієпископі), яка стала самостійною 16 жовтня 1799 року. Згідно імператорського наказу 1797р. межі Київської єпархії змінились. До неї включались території, що знаходилися по правій стороні Дніпра. Завершив церковно-адміністративні перебудови наказ 1799 року, за яким межі єпархій повністю співпадали з межами губерній (Київської, Волинської, Подільської).

Перед церковною ієрархією постала проблема забезпечення новостворених єпархій священно- і церковнослужителями. За

статистичними даними у Волинській єпархії було 1446 церкви, у Київській – 1323, Подільській – 1593 церкви¹. В Київській єпархії не вистачало 248 священиків, 892 дячків і паламарів. Подільські і Волинські парафії потребували ще більшої кількості православного духовництва². Заходи церкви, як то: призначення на вакантні місця колишніх уніатських священиків і переведення у західні єпархії духовенства з російських територій і Лівобережжя мали тимчасовий і не виправданий характер. Перші, з точки зору ієрархів православ'я, були ідеологічно ненадійним елементом у справі поширення серед населення вірогідданських настроїв. Переведені ж православні, через бідність місцевих парафій, невдовзі залишали їх і поверталися додому.

Складність ситуації полягала не тільки у малочисельності православного кліру, а й в низькому рівні їхньої освіти. За польського панування православних духовних навчальних закладів у регіоні не було. Поодинокі священики отримували богословську освіту у Києво-Могилянській академії, Переяславській і Чернігівській семінаріях. Незначна частина навчалася у школах піарів, єзуїтів, василіан. Переважно священики отримували домашню освіту, вчилися у своїх батьків чи закінчували школи «дяків-бакалярів», вміли читати, співати у церкві, знали порядок богослужіння і виконували церковні обряди. У Київській єпархії лише четверта части духовенства мала освіту. В Подільській єпархії на півтори тисячі священнослужителів три особи закінчили Київську академію і шість навчалися в ній. Більшість були неграмотні і нерозвинуті, що «не могли розуміти наказів свого начальства»³.

Зрушення у справі професійної підготовки правобережного православного духовництва почалися із відкриттям духовних єпархіальних семінарій. Так, у 1796 р. в Острозі відкрита Волинська (у 1825 р. переведено у місто Ганнопіль, в 1836 р. – у Кременець). Наступного року у Шаргороді з'явилася Подільська семінарія (1808 р. переведена у Кам'янець-Подільський). Духовенство Київської єпархії навчало дітей у Київській академії, семінарію було засновано у 1817 р.

В перші роки існування семінарії знаходилися під управлінням єпархіальних архієреїв, які керували навчальними за-

кладами через консисторії. До кола їх обов'язків входило: наповнення семінарії учнями, підбір якісного складу викладачів, контроль над начальньо-виховним процесом, розподіл і винайдення додаткових коштів для утримання учнів та оплати праці вихователів тощо. Згодом внутрішня діяльність навальних закладів покладалася на семінарські правління, що свідчить про їх зміцнення та розширення прав. Відповідно до статуту духовних шкіл 1814 р., який був чинний 1817–1867 рр., керівництво семінаріями поділялося між преосвященими і духовно-навчальним управлінням з Духовною академією.

Справі формування класів і заповнення їх учнями приділялася особлива увага. Спеціальні накази зобов'язували священно-і церковнослужителів своїх дітей віком від 10 до 15 років, які вивчали російську граматику й мали початкові знання з латини відправити до семінарії. Консисторії додатково складали списки дітей і контролювали виконання наказів. Повільне їх виконання з боку священнослужителів спонукало до оголошення й застосування єпархіальним керівництвом наступних заходів. Дітям, які не приступили до навчання загрожувало виключення з духовного звання і зарахування до кріпаків. Відряджалися спеціальні особи, які силою доставляли дітей до семінарії. Батьки, які не виконували накази мали сплатити штраф в розмірі 5 карб., крім того їх тимчасово позбавляли посади⁴. Деякі православні священники віддавали дітей на навчання до василіанських шкіл. Так, у 1799 р. тільки у Барських василіанських школах навчалось 10 осіб греко-російського сповідання⁵. Відповідні розпорядження архієреїв суворо забороняли священникам віддавати своїх дітей до будь-яких навчальних закладів, окрім духовних православних.

На час відкриття у Шаргороді семінарії, вона мала два нижчих класи. В 1800 році відкрито ще два нових класи – поезії і риторики. Викладались, крім того грецька, німецька, польська мови і малювання. В 1803 році семінарія мала повний набір класів включаючи богословський. У Волинській семінарії комплектація класів відбулася у 1799 році⁶.

Порядок навчання у семінаріях складався поступово, зразком служили навчальні плани Київської академії. Дисципліни

викладалися у скороченомуобсязі. Повний курс навчання у семінаріях становив сім класів. У нижньому граматичному (або проформі) класі учні вивчали чистописання, правопис, скорочений катехізис, російську і латинську граматику. В середньому граматичному (інфімі) класі продовжувалося вивчення скороченого катехізису правопису і російської граматики. Вводилися латинські розмови з граматичним розбором, латинська граматики (частина III) і свята історія. У вищому граматичному (синтаксисі) класі, крім названих дисциплін, вивчалися арифметика, географія, біблейська історія, французька, німецька, польська мови. В класі поезії зверталася увага на вивчення російської та латинської поезії, читання та перекладання творів російською та латиною. В класі риторики учні вивчали російську і латинську риторику, тлумачення недільних та святкових Євангелій, всесвітню та російську історію, математику, французьку, грецьку, німецьку та польську мови. В передостанньому класі викладалися філософські предмети, фізика, історія, природознавство. Останній богословський клас завершував вивчення богословських наук.

Внаслідок освітньої реформи семінарії отримали статус середніх начальних духовних закладів, в них залишилося три відділення: нижче (риторика), середнє (філософія) і вище (богослов'я). Строк навчання у кожному відділенні тривав два роки, кількість дисциплін скорочувалася. За своїм змістом визначені предмети відповідали внутрішній структурі і назві класу, що надало процесу навчання завершений цілісний характер. Головні предмети: богослов'я, філософія і словесність викладалися латиною, решта – російською. Така структура зберігалася до введення нового статуту 1867р. Окремі перетворення відбулися у 1840 р., введення багатопредметності порушили цілісну систему навчання. У нижчі класи семінарій вводили предмети богословської спеціальності, богословське відділення поповнилося дисциплінами загальноосвітніми. Введення додаткових предметів відбувалося за рахунок скорочення часу на вивчення важливих спеціальних дисциплін. Всі предмети стали викладалися російською мовою.

Питанню формування викладацького складу семінарій приділялася особлива увага. Архієреї знаходили грамотних священни-

ків, пропонували їм зайняти учительські місця на умовах збереження за ними духовних посад. Запрошувалися студенти з Київської академії, переважно особи місцевого походження, яким було добре відомі особливості і характер їх майбутніх вихованців. На початковому етапі існування семінарії навчально-виховний процес здійснювали три викладачі, після повного укомплектування всіх класів учителів було сім осіб. В подальшому штат поступово розширювався. Так, на середину XIX ст. у Київській семінарії викладацький склад разом з обслугою нараховував 34 особи⁷. На ректорські посади призначалися освічені священники, перевага надавалася ченцям, ігуменам і архімандритам монастирів. Відповідно до вимог статуту духовних училищ ректори обирались з докторів богослов'я.

Навчально-виховний процес регулювався розпорядженнями і інструкціями Комісії духовних училищ (1819–1839 рр.), пізніше Духовно-навчального управління (1839–1869 рр.). Семінарії отримували розклад занять, початкові плани, конспекти дисциплін, якими мали користуватися викладачі, перелік підручників, дозволених до користування тощо. Певні інструкції надавали рекомендації щодо методики викладання. Заборонялося диктувати уроки. Навчання поділялося на дві частини: уроки у класі і виконання домашніх завдань. Від вихователів вимагали толерантно ставитися до семінаристів, заборонялись тілесні покарання. Учні підлягали нагляду поза межами семінарії. Вільний від занять час присвячувався «корисним» справам чи повчальним прогулянкам.

Засобом, що стимулював успішність учнів, були екзамени, під час яких перевірявся рівень засвоєння ними дисциплін. Вони проводилися наприкінці кожної третини навчального року і називалися «внутрішніми» і публічними перед літніми канікулами. Останні проводилися урочисто, у присутності поважних осіб з академічного правління. Успішних учнів нагороджували похвалами чи подарунками, переважно книжками. Практикувалося залишати на другий рік навчання невстигаючих учнів. Документи свідчать, що таких доволі було багато. Вони по декілька років навчалися в одному класі не в змозі засвоїти матеріал, особливо

латину. Так, у Шаргородській семінарії у 1815 р. невстигаючих учнів, віком від 18 до 20 років було 60% від загальної кількості школярів⁸. Синодальні накази забороняли відраховувати учнів, винятки робилися тільки для хворих, які мали довідку від лікаря і учнів за «вкрай негідну поведінку»⁹.

Для прискореної підготовки дітей духовництва до пастирської діяльності при семінаріях існували катехізичні школи, які пізніше отримали офіційну назву «російських». Навчання велося російською мовою. Класи формувалися переважно з учнів нездатних продовжувати навчання у старших відділеннях семінарій. Згідно програм (1803 р.), школи поділялися на три класи. У першому вивчали предмети: слов'янське і російське читання, чистописання, нотний спів і скорочену російську граматику. У другому класі: скорочену всесвітню й російську географію та історію, початки арифметики й пасхалію. В останньому класі проходили: російську риторичку й логіку, катехізіс, церковний статут і обов'язки приходських пресвітерів. Строк навчання у другому й третьому класі тривав два роки, у першому – один рік. Школи не давали широкої богословської освіти, необхідної для пастирів і вчителів початкових навчальних закладів. Проте, мало хто з учнів проходив повний курс навчання. Після невдалого навчання у семінаріях, учні зараховувалися до школи і вже через рік мали можливість отримати посаду священнослужителя. Преосвященні поблажливо дивилися на цю практику і підтримували її. Так, у резолюції Волинського архієрея говорилося: «якщо прохачі (посади) запишуться до заведених для них шкіл, покажуть належні успіхи, то можуть у свій час отримати священницькі посади»¹⁰.

Актуальною була проблема матеріального забезпечення семінарій. Перебуваючи в єпархіальному статусі, навчальні заклади утримувались за рахунок пожертвувань від церковних і світських осіб, підтримки монастирів та надходжень від архієрейського дому. Державні асигнування надходили періодично, хоча сума кожного разу зростала. Так, у 1800р. семінарії отримали по 3000 карб., у 1806 р. – 6000 карб, у 1809 р. – 9000 карб. З цих коштів третина йшла на оплату праці штатних вчителів, решта на опалення, освітлення, придбання книг, облаштування гуртожитку придбання одягу,

харчів для казеннокоштных учнів тощо. Починаючи з 1817 р. навчальні заклади духовного відомства фінансувались із джерел, які надходили від продажу свічок та відсотків з основного академічного капіталу. Духовні школи поділялися на розряди, відповідно встановлювався розмір фінансування. Київська, Волинська і Подільська семінарії зараховувались до останньої, третьої категорії Згідно штатного розкладу, кожна з них отримувала 12850 карб. на рік, семінарське правління розподіляло їх між семінарією і духовними училищами. Коштів на достойне утримання учнів і вчителів не вистачало. Синод декілька разів збільшував штати: у 1820 і 1836 рр., відповідно оклади вихователів становили 600 і 900 карб. ас., (257 карб. 40 коп.). На утримання казеннокоштного учня приходилося 12 карб, пізніше – 34 карб. 28 коп.¹¹. До середини 60-х років підвищення не проводились, означених коштів не вистачало навіть на одяг і харчі. Багато з вчителів залишали службу у семінаріях, переходили до спархіяльних чи інших відомств, зменшилась й кількість учнів.

Право отримати безкоштовну освіту надавалося сиротам і дітям бідних духовних осіб. Перші знаходилися на повному матеріальному утриманні семінарії, другі – вносили до казни половину вартості навчання, приймалася оплата й продуктами. Дозволена кількість учнів-пільговиків регламентувалася вищим керівництвом і в середньому становила 137 осіб для кожної семінарії. Реальна кількість таких школярів завжди була більшою за дозволену і на кошти, виділені на одного «бурсака» утримувалося два¹².

Для казеннокоштных і напівказеннокоштных учнів надавалися гуртожитки чи орендувалися квартири. Умови проживання не відповідали нормам гігієни. Так, коли трапилася епідемія серед учнів Подільської семінарії, під час знаходження її у Шаргороді, лікар засвідчив, що причиною її є «вкрай скупченість учнів у горницях, в яких до 10-ти і більше студентів міститься, а простір горниць цих не більше 6–7 аршин в довжину, 5–6 в ширину, повітря затхле викликало в учнів застудну нервову горянку»¹³. Через матеріальні нестатки навчальні приміщення не обігрівалися, а корпуси перебували у напівзруйнованому стані. В ганнопільський період Волинська семінарія розміщала у при-

міщенні колишніх князівських конюшень, в якому через щілини у стінах взимку падав сніг. Класи Київської семінарії були тісними і не вмщали всіх учнів.

Труднощі матеріально-побутового характеру не були перешкодою у виборі закладу для навчання, кількість учнів духовних семінарій завжди була високою. В роки заснування семінарій набір становив: у Волинській 119, Подільській – 130, Київській 274 особи. Вже через рік їх кількість подвоїлась. В 1840 р. учнівський склад становив відповідно 399, 472 і 574 особи¹⁴.

Семінарії були джерелом набору учнів для інших навчальних закладів. Так, відповідні накази зобов'язували відправляти семінаристів до імператорської медично-хірургічної академії. До Київської духовної академії кожні два роки семінарії відряджали по два кращих учня. За п'ятдесят років в Академії навчалося 111 вихованців Київської, 63 Волинської і 42 Подільської семінарій¹⁵.

Із семінарій вийшло чимало осіб, які досягли високих посад у церковній ієрархії. Варто назвати Григорія Рафільського, митрополита Санкт-Петербурзького і Новгородського Антонія, Якова Лобачевського єпископа Острозького, Стефана Малеванського, єпископа Канівського, Стефана Романовського, єпископа Волинського. Професорські посади у вищих навчальних закладах займали: С. Гогоцький О. Добротворський, Й. Міхневич, Д. Подгурський, О. Новицький, В. Чехович тощо.

Отже, справі становлення духовних освітніх закладів приділялася підвищена увага з боку уряду, синоду, митрополитів, єпископів. Численні закони, накази і розпорядження регламентували всі сторони життєдіяльності семінарій. Певні заохочувальні і зобов'язуючі заходи формували звичку до навчання, закладали у свідомість розуміння необхідності і корисності освіти, що сприяло поширенню популярності семінарій серед духівництва,

Запропоновані навчальні програми і плани мали забезпечити високий рівень професійної підготовки. Цьому сприяв і відносно якісний склад викладачів. Водночас переваги надавалися предметам богослужбового змісту і вивченню російської мови. Завдання, що покладалися на семінарії, як то швидко і максимально забезпечити регіон православним духівництвом не дозволяли пред'являти високі

вимоги до рівня знань учнів і відраховувати із семінарій непридатних до навчання. Не сприяли успішності й умови навчання, проживання, слабка забезпеченість навчальною літературою тощо. А відтак – православні парафії не завжди отримували високоосвічених пастирів. Разом з тим, семінарії підготували чимало осіб, які віддано служили справі поширення православ'я, активно займалися просвітницькою діяльністю серед населення.

¹ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания – Петроград, 1915. – С. 473, 531.

² ПСЗ. – Собр. 1-е. – Т. 22. – № 15978. – С. 95–97.

³ *Коялович А.* История воссоединения западнорусских униатов старых времен. – СПб., 1873. – С. 289; *Чеховский В.* Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799–1803). – К., 1905. – С. 305.

⁴ *Антонович П.* Духовное просвещение на Волини в первые годы по воссоединении // Волинские епархиальные ведомости – 1913. – № 1. – С. 12.

⁵ *Багинский М.* Основание Подольской духовной семинарии в первые годы ее существования // Подольские епархиальные ведомости – 1898. – № 17. – С. 442.

⁶ Подольские епархиальные ведомости – 1865. – № 20. – С. 871; Волинские епархиальные ведомости – 182. – № 1–2. – С. 11.

⁷ *Корольков И. Н.* Двадцатилетие журнала «Труды Киевской духовной академии». – К., 1883. – С. 57.

⁸ *Чарнецкий И.* Исторические сведения о бывших в г. Шаргороде духовной семинарии и духовном училище. // Подольские епархиальные ведомости – 1894. – № 9. – С. 168.

⁹ ПСЗ. – Собр. 1-е. – Т. 26. – № 19532. – С. 627; Т. 28. – № 21332. – С. 356.

¹⁰ Волинские епархиальные ведомости – 1896. – № 1–2. – С. 17.

¹¹ *Багинский М.* Воспоминание о прошлом из жизни Подольской семинарии, по случаю исполнившегося 26 сентября двадцатипятилетия со дня открытия семинарии в занимаемом ею главном здании // Подольские епархиальные ведомости – 1890. – № 44. – С. 995.

¹² Волинские епархиальные ведомости – 1913. – № 46. – С. 833.

¹³ Подольские епархиальные ведомости – 1894. – № 7. – С. 156.

¹⁴ Извлечение из отчета Обер-прокурора Синода за 1840 г. – СПб. – 1841. – С. 38–39.

¹⁵ Киевские епархиальные ведомости – 1870. – № 6. – С. 173.

Марія ПАНЬКІВ (Харків)

**Поляки в Російській імперії
(кін. XVIII – поч. XX ст.).
огляд сучасної польської історіографії**

Проблематика польсько-російських стосунків кінця XVIII – початку XX ст. посідає вагомим місце в сучасній польській історіографії¹. Вона знайшла розкриття у різноплановій за тематикою і підходами літературі. Таке зацікавлення цілком зрозуміле, враховуючи, що після третього поділу Речі Посполитої у 1795 р., до Російської імперії відійшла найбільша частина території цієї держави, яка включала землі, населені литовцями, білорусами, українцями і поляками. У найближче сторіччя польська історія виявилася тісно переплетеною з російською. Поляки стали не лише свідками, а й безпосередніми учасниками процесів, які відбувались в Імперії. Тому, для польського історика, вивчення проблем історії імперської Росії значною мірою пов'язане з дослідженням польського перебування в державі Романових, починаючи з кінця XVIII ст.

Окремі аспекти аналізу підходів польської історіографії XIX – XX ст. до означеної проблематики можна знайти в працях Мірослава Філіпович², Анджея Вежбіцького³, а також численних монографіях Анджея Ф. Грабського⁴ і Єжи Матерніцького⁵. Виходячи з цих досліджень, можна виокремити основні етапи вивчення історії поляків у Російській імперії, а також тенденції, що домінували в польському історичному дискурсі до 1989 р.

Перший етап (1918–1944) охоплює період існування Другої Польської Республіки і роки Другої Світової війни до встановлення радянського контролю над Польщею. Дослідження стано-

вища поляків в Імперії концентрувалися в основному довкола національних повстань, конспірації і російських репресій⁶.

Другий етап (1944–1989) – доба ПНР, коли історична наука в Польщі була обмежена цензурою, нав'язаною їй східним сусідом. Центральними темами цього часу були історія поляків у Королівстві Польському спільна боротьба поляків і росіян з царатом, заслання до Сибіру⁷. Слід зазначити, що в цей період опубліковано булонизку праць, які мають фундаментальне значення і до сьогодні не втратили своєї наукової цінності. Яскраво проілюструвати тогочасні студії може збірка «Долі поляків у ХІХ – ХХ ст.»⁸, видана на честь 80-річчя професора Стефана Кеневича, доробок якого має надзвичайну вартість для польської історіографії. Необхідно згадати також працю Людвіга Базильова «Поляки в Петербурзі»⁹, в якій автор підкреслив велику роль поляків у житті столиці Російської імперії.

Починаючи з 1989 р., розпочався сучасний етап вивчення історії Російської імперії в Польщі. Політичні зміни у Східній Європі на межі 80-90-х років ХХ ст., трансформація державного устрою Польщі, відміна цензури, можливість вільного доступу до архівних документів, створили нові умови для розвитку цих досліджень. В даній статті ми зупинимось на спробах сучасних польських істориків показати Російську імперію крізь призму польської присутності в ній.

З 1989 р. з'явилась значна кількість наукової літератури, присвяченої різним аспектам польсько-російських стосунків у кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. Вони істотно збагатили попередній доробок з цієї проблематики, впровадивши додаткові елементи до історичного дискурсу і поставивши нові акценти. Дослідники почали більше уваги присвячувати спробам зрозуміти політику царської адміністрації в польському питанні. Крім опору польського суспільства деполонізаційній політиці царату, вони намагаються показати спроби адаптації поляків до нових, продиктованих Російською імперією, умов життя.

З комплексу праць, присвячених історії поляків у Російській імперії, доцільно виділити наступні тематичні групи: 1) дослідження цілей, практики та результатів політики, яку проводила

Імперія у Королівстві Польському та на «кресах»; 2) публікації, присвячені питанням польсько-російських наукових контактів; 3) праці, в яких висвітлюється історія польських засланців на Сибіру.

Зупинимося спочатку на дослідженнях, сконцентрованих довкола політики Російської імперії у Королівстві Польському. У синтетичних працях історія Польщі тих часів часто подається, як негероїчний, відмічений імперським утиском і травматичною покорою період. Цей образ властивий працям авторів, які досліджують долю поляків в Імперії крізь призму переслідувань, репресій і поневолення. Яскравим прикладом такого підходу може слугувати праця Елжбети Качинської, присвячена історії карної практики і системи ув'язнення в Королівстві Польському від 1815 до 1914 р.¹⁰ Дослідниця продовжує тенденції, характерні для польської історіографії міжвоєнного періоду (Ш. Аскеназі, Х. Мосцицького і Я. Кухаржевського) і акцентує увагу на мученицькому аспекті долі поляків у Королівстві.

У 1990-х роках почали з'являтися праці дослідників, які розглядають історію поляків в Королівстві Польському зосереджуючись в першу чергу на вивченні співпраці і колаборації крайової еліти з імперською адміністрацією. Ці дослідження мають полемічний характер щодо польської історіографічної традиції міжвоєнного періоду та доби ПНР.

Однією з перших таких праць, стало дослідження Анджея Шварца¹¹, присвячене прибічникам угоди з Росією серед мешканців Королівства Польського після січневого повстання 1863–1864 рр., доведено до 1905 р. Дослідник полемізує з тезою, прийнятою у польській історіографії доби ПНР, згідно з якою угодовцями були виключно представники таких суспільних груп, як поміщики і буржуазія. Шварц акцентує увагу на поступовій зміні в соціальному складі прибічників угоди. Він вказує, що з часом, серед угодовців ставало все більше представників інтелігенції¹².

Праця іншого дослідника, Анджея Хвальби, який розглянув проблему «Поляки на службі Московії» 1864–1915 рр., також має полемічний характер щодо героїчного візерунку історії Польщі XIX ст., який репрезентують навіть такі дослідники, як Стефан

Кеневич¹³. Тези А. Хвальби викликають дискусії серед істориків і вказують на необхідність глибшого вивчення цієї проблематики. До таких тез належить, зокрема, твердження Хвальби, що русифікація апарату управління у Королівстві Польському була далеко не повною, а межі між народом і загарбником не завжди були виразні¹⁴.

Не погоджується з цим висновком Станіслав Вех. Він вказує, що для другої половини XIX ст. характерне було систематичне зменшення кількості польських чиновників в адміністрації Королівства¹⁵. Інший дослідник, Анджей Новак, вбачає причину такого критичного підходу в тому, що Хвальба не використав практично жодного архіву, а зробив висновки, спираючись на аналізі окремих статей з декількох журналів, виключно польських збірок джерел, обраних мемуарів і праць¹⁶. Натомість, російський історик Леонід Горізонтов, як і Хвальба, вважає, що русифікація не була цілковитою. Як аргумент, він наводить факт, що у 1897 р. російські чиновники Королівства Польського склали лише 36% особистого складу адміністративних органів¹⁷. Однак, дослідники погоджуються, що польські службовці залишались в основному на низьких посадах і ефективно були усунуті від участі у прийнятті істотних адміністративних рішень.

А. Хвальба робить спробу вписати проблему деполонізаційної політики, яку проводила Російська імперія у Королівстві Польському в загальноєвропейський контекст. При цьому він стверджує, що ця політика вписувалась в дух епохи і скрізь в Європі центральна імперська влада намагалась обмежити доступ корінного населення периферії до адміністративного управління, але засоби досягнення цієї мети, можливості і результати були різні¹⁸. Таке твердження суперечить тенденції підкреслення винятковості російської системи переслідувань, скерованих проти польського народу, які виразно можна простежити в праці Е. Качинської¹⁹.

А. Хвальба також стверджує, що у литовських губерніях Імперії, на відміну від українських, дійшло до часткової реполонізації у середовищі чиновників²⁰. На сьогодні ще не існує досліджень, які б могли підтвердити або заперечити цю тезу. У зв'язку

з цим виникає проблема компаративного аналізу практики адміністрацій щодо поляків в українських і литовських губерніях²¹.

Тематику поляків на службі Імперії продовжують публікації, присвячені полякам з Королівства Польського, які носили військовий мундир²². На сьогодні єдиним ґрунтовним дослідженням цієї проблематики залишається праця Вацлава Цабана²³. Польський історик відокремив призов до війська, який мав карний характер, від звичайного призову до армії, що проводився щорічно. Тут погляди Цабана збігаються з твердженням Л. Горізонтова що призов до царської армії носив репресивний характер лише в окремих випадках (якими були польські повстання 1831 та 1863 років)²⁴.

Цабан відкидає тезу, прийняту в працях польських істориків до 1989 р., згідно з якою Сибір і Кавказ були головними місцями призначення польських рекрутів²⁵. Він спирається на урядові джерела, з яких видно, що в означений період поляків посилали до гарнізонів, розсіяних по всій Російській імперії, не виключаючи Королівства Польського²⁶. У дослідженні Цабана чітко простежується тенденція до зображення царської армії ефективним інструментом імперської уніфікації. Автор відзначає, що багаторічне перебування польського рекрута на військовій службі Імперії призводило до зближення з царською Росією і навіть до втрати польської самоідентифікації.

Разом з проблемою служби на користь імперії, в польській історіографії повстає питання про межі між співпрацею і зрадою. Останнім часом з'явилося кілька збірок, присвячених цій проблематиці²⁷, а також монографічне дослідження образу зради і зрадника нації в свідомості поляків у 1861–1914 рр., проведене Магдаленою Мічинською²⁸. Польські дослідники сходяться в тому, що поняття зради було еластичним і не мало чітких кордонів. В умовах, коли польська нація опинилася в складі трьох загарбницьких держав, предметом зради стала польська національна спільнота в межах колишніх земель Речі Посполитої, а об'єктом була людина, свідомо тієї спільноти. Відступництво вбачалось майже в усіх сферах життя і приписувалось тим групам, які не ідентифікували себе з цією нацією.

Сучасна польська історіографія репрезентована також дослідженнями, в яких робиться спроба представити поведінку і позиції поляків під час національної неволи з російської перспективи. Такий підхід дозволяє зрозуміти, як влада держави Романових сама оцінювала потенційні загрози та можливості колаборації поляків з Імперією. Йдеться про монографію Станіслава Веха, де автор реконструює образ суспільства Королівства Польського, спираючись на рапорти царської політичної поліції 1866–1896 років²⁹. Вех акцентує увагу на тому, що зареєстровані російською жандармерією позиції і форми суспільно-політичної активності мешканців Королівства Польського відповідають прийнятим в польській історіографії традиції і національній свідомості³⁰. До табору ворогів Російської імперії належали костьол і католицьке духовенство, а також польські поміщики, патріотично налаштована молодь, інтелігенція, міщанство, дрібна шляхта і різного роду вільнодумці. Дослідник відмічає, що жандармерія перебільшувала значення антиімперських позицій польського духовенства і поміщиків, натомість недооцінювала роль політичних космополітів (німців і євреїв)³¹. У праці Веха відтворена шаблонність в оцінках жандармами союзників російського панування – селян і міської бідноти, яких не розглядали в ролі потенційних союзників російської політики в Королівстві.

Автор вказує на межі русифікаційних впливів у Королівстві Польському, які відзначали самі жандарми в своїх рапортах. Такою межею був «польський дім». Значення родинного дому для збереження польських національних традицій, культури і мови, яскраво ілюструють дослідження, присвячені історії освіти в Королівстві Польському³². Їх автори підкреслюють, що русифікаторська політика мимоволі призводила до прискорення розвитку польського шкільництва, яке знаходило лазівку в приватній освіті.

Нещодавно з'явилися спроби представити русифікаційну політику Імперії в Королівстві Польському і поведінку суспільства щодо тих акцій з перспективи повсякденного життя. До таких спроб належить стаття Агати Тушинської, в якій дослідниця звертає увагу на «звичайний день» мешканців Варшави в період

1865–1905 років³³. Авторка вбачає елементи русифікації не лише в адміністративних змінах, а й в змінах зовнішнього вигляду міста, у перенесенні елементів російської архітектури, зміні стилю і вигляду старих будівель. На цей аспект раніше вже звертав особливу увагу Пьотр Пашкевич³⁴.

Дослідниця торкається проблеми хабарів, які були своєрідним інструментом «гуманізації» окупаційних стосунків, засобом суспільного самозахисту. А. Хвальба також зупинявся на цьому аспекті у монографії, присвяченій корупції в Королівстві Польському і в Російській імперії³⁵.

Цінним є зауваження Тушинської, що польсько-російське співіснування у Варшаві було винятковим парадоксом і нелегко провести чітку межу між тим, що було польське, і що – російське. Тому дуже складним завданням для дослідників залишається з'ясування фактичної ефективності русифікації, а також опір поляків відповідним впливам з боку російської адміністрації.

Дослідження цілей, практики та результатів російських акцій щодо польського населення на «кресах» становлять ще один комплекс праць сучасних польських істориків. Слід відзначити, що до кінця 1980-х років ця проблематика перебувала на маргінесі історичних студій. Сама дефініція «кресів» вже має за собою багату наукову літературу³⁶. Під «кресами» слід розуміти колишні східні землі Речі Посполитої, які після поділів цієї держави відійшли до Російської імперії під назвою Західного краю (Литва, Західна Білорусь та Правобережна Україна). Безперечно, цей термін відповідає польській культурній та історичній традиції, проте не є прийнятним для українських, литовських і білоруських істориків.

Останнім часом з'являються спроби створити модель «універсальних» «кресів» шляхом віднесення їх до явищ, які виступають у різних місцях і різних історичних епохах, у стосунках як національних держав, так імперій з їх периферією³⁷. Доречно тут згадати дослідження Генріха Гленбоцького, присвячене кресам Російської імперії, під якими автор розуміє не лише анексовані Східні землі Речі Посполитої, але всю периферію, окраїни імперії³⁸. Праця Гленбоцького відповідає тенденціям світової

імперіології, яка вже стала повноправним міждисциплінарним дослідницьким напрямком. Дослідники Імперії вважають, що основою політично-суспільно-національної ситуації на Західних окраїнах держави Романових було зіткнення російської держави і молодогоросійського націоналізму з більш розвиненою польською національною свідомістю³⁹. Проте польський історик Лешек Яскевич дискутує з цими поглядами і нагадує про нерівність такої суперечки – «за російським націоналізмом стояла сила імперської держави з її обмежуючим законодавством і засобами примусу»⁴⁰. Натомість, А. Новак зауважує, що прагнення імперської держави не завжди збігалися з прагненнями російського націоналізму⁴¹.

На розвиток історичних досліджень з «кресової» проблематики у Польщі мала вплив деконструкція польського романтичного міфу «кресів», яку здійснив французький історик Данієль Бовуа у працях, присвячених вивченню взаємовідносин у трикутнику «польська шляхта – українські селяни – російська імперська адміністрація»⁴². Бовуа зосереджується на дослідженні суспільно-етнічної ситуації на Правобережній Україні у 1793–1914 роках крізь призму суперництва нової імперської влади з колишньою польською гегемонією на цих землях, уособленням якої була польська шляхта.

Увагу привертає полеміка, піднята Іреною Рихліковою довкола тези Д. Бовуа про те, що процес ревізії шляхетських титулів і декласації дрібної шляхти на Правобережній Україні у 1830-х–1840-х роках був наслідком репресивної політики царату щодо поляків після повстання 1831–1832 років. Дослідниця нагадує, що цей процес значно більше відповідав прагненням заможної шляхти і його витоки слід шукати ще у XVIII ст.⁴³. У своїй пізнішій праці Бовуа визнав доцільність зауважень польської дослідниці і підкреслив, що на декласацію дрібної шляхти на Правобережній Україні вплинула не лише репресивна політика царату, а й підтримка цих акцій заможною шляхтою⁴⁴.

В контексті цієї дискусії цілком закономірно виникає питання: чи за всі негативні явища в середовищі польської шляхти на «кресах» був відповідальний царат? Відповісти на нього спро-

бував варшавський історик Тадеуш Епштейн⁴⁵. Він відмічає, що катастрофічне зменшення ареалу великої польської власності на «кресах» не можна цілком списувати на антипольську політику імперської адміністрації. Негативна політична ситуація накладалася на економічні труднощі, які особливо виразно виявились після реформ 1860-х років. Це робить неможливим відрізнити господарства, які розпалися з економічних причин, від тих, які відійшли до росіян з причин політичних.

Слід згадати і про зауваження Т. Епштейна відносно тези Д. Бовуа, згідно з якою до 1905 р. католицькі священники нічого не зробили для нижчих верств польського населення Правобережної України. Натомість польський дослідник нагадує, що рівень національної свідомості на цих територіях у ХІХ – на початку ХХ ст. визначався не стільки мовою чи приналежністю до етнічно-соціальної групи, скільки зв'язком з культурно-релігійною традицією і парафіяльними спільнотами⁴⁶. На роль католицької церкви у збереженні культурно-національної ідентичності дрібної шляхти і селян польського походження на Правобережжі вказує і український дослідник Іван Лісевич⁴⁷.

Упродовж останнього десятиліття польська історична наука збагатилась кількома цінними монографіями, які присвячені деяким аспектам суспільно-культурного життя поляків на «кресах»⁴⁸.

У монографії Лешка Заштовта зміни в сфері освіти на литовсько-руських землях представлені на тлі загальних перетворень, спрямованих на уніфікацію тих територій з Російською імперією у 1832–1864 роках⁴⁹. У хронологічному плані це дослідження становить логічне продовження праці Данієля Бовуа⁵⁰. Окрім питань, безпосередньо пов'язаних з освітньою проблематикою, Заштовт також торкається інших проблем: конфлікту між старим порядком Речі Посполитої і новими імперськими правилами; цивілізаційних змін на тих територіях; методів, які застосовувала російська адміністрація для послаблення польських впливів на «кресах».

Висновки дослідника знаходять підтримку серед інших істориків. Так, наприклад, на той факт, що русифікацію форсував Микола І, який мав особисті антипольські упередження, звертає

увагу також Анджей Новак⁵¹. Слід зауважити, що сучасна російська історіографія унікає, як правило, підкреслення цієї риси імператора⁵².

На увагу заслуговує виділення Л. Заштовтом такого методу антипольської політики царату, як підтримка нових національних рухів на територіях литовсько-білоруських і українських земель. На цей аспект деполонізаційної політики Російської імперії на «кресах» вказує Лешек Яскевич⁵³, а також Анджей Новак⁵⁴. Слід зазначити, що і в сучасній литовській історіографії наголошується на планах імперської адміністрації прихилити на російський бік литовських селян через «розвиток в них ідеї відокремлення жмудського племені від польської нації»⁵⁵.

Політику центрального управління західними губерніями Л. Заштовт характеризує як таку, що вела до цивілізаційної деградації Західного краю. Централізація адміністрації потягнула за собою занепад провінційних міст і зростання ролі міст губернських, які ставали центрами русифікації. Русифікаційна лінія виявилася також у зовнішньому вигляді міст: «щоразу менше залишалось слідів давньої Речі Посполитої, щоразу більше ставало будинків, які наслідували архітектуру Москви чи Петербургу»⁵⁶. Отже, Л. Заштовт розглядає не лише освітню політику Імперії на литовсько-руських землях, а й широкий спектр проблем, пов'язаних з «першим етапом перетворення всіх давніх земель Великого Князівства Литовського і Правобережної України з кресів Речі Посполитої на європейські креси Російської імперії»⁵⁷.

Дослідження Т. Епштейна⁵⁸ і С. Васалека⁵⁹ присвячені проблемам освіти на «кресах» в період після повстань. На відміну від новаторської монографії Л. Заштовта, ці праці написані з точки зору старої польської культурної традиції і національного патріотизму. Головним мотивом в них є опір поляків русифікаційним впливам у сфері освіти.

Таким чином, після 1989 р. дослідження польськими істориками політики Російської імперії в Королівстві Польському та на «кресах» набирають багатомірності. Особлива увага приділяється суспільній історії, культурі, проблемам національної зради, щоденному життю. Зміна акцентів відбувається одночасно з запе-

реченням тез, прийнятих польською історіографією міжвоєнного періоду та доби ПНР. Дослідники концентруються на аналізі та спробах зрозуміння політики царської адміністрації щодо поляків, намагаються показати спроби адаптації до нових, нав'язаних Російською імперією, умов життя.

Ще однією темою сучасної польської історіографії проблеми стало питання наукових польсько-російських контактів і дослідження історії польських студентів і професорів в університетах Російської імперії. З праць, які присвячені тим аспектам, слід виділити дві збірки статей: «Польські професори і студенти в університетах Росії (XIX – початку XX в.)»⁶⁰ та «Російсько-польські наукові зв'язки у XIX–XX ст.»⁶¹, оскільки вони містять статті польських і російських дослідників і є своєрідними показниками найважливіших моментів і мотивів цієї тематики.

Тут доречно відмітити, що останнім часом все більше наголошується на цивілізаційній місії поляків у Російській імперії⁶². Так, Ян Цеханович відмічає, що «поляки зробили фантастичний внесок до розвитку російської культури і науки, а може навіть варто вжити поняття – російської цивілізації»⁶³. Поляки були правдивими «співтворцями чужого світла».

Тенденція створення образу «поляка-цивілізатора» останнім часом особливо сильно виявляється в працях, присвячених засланням поляків до Сибіру, Кавказу та інших місць Російської імперії. Поляки в історії Сибіру – проблема, яка має багато контекстів. Одним із них є мученицький аспект польської присутності на Сибіру в різних варіантах і формах. «Чорна» легенда Сибіру стала популярною в польському суспільному житті вже у XIX ст. Їй відповідали такі епітети, як «льодове пекло», «країна заслання і страждань», «земля каторжників» і т.д., на що звернула увагу Зоф'я Трояновичова в книжці «Сибір романтиків»⁶⁴. Дослідниця виокремила три основні міфи – міф національної спільноти засуджених, міф польського засланця-героя, міф просторів Сибіру як місця мучеництва. Ці міфи завжди були підпорядковані ідеї месіанства. Нічого дивного немає в тому, що така популяризація образу Сибіру була глибоко закорінена в реаліях польського історичного мислення.

До кінця 90-х років ХХ ст. не було опубліковано жодної синтетичної праці, присвяченої історії польських засланців на Сибіру. Слова «Сибір», «каторга», «заслання» з'являлися в книгах і статтях, але ніколи не ставали назвою значної монографії. 1944–1988 роки не сприяли розвитку досліджень над сибірською проблематикою. В той період з'явилися цінні, але присвячені лише окремим аспектам проблеми, праці⁶⁵.

Після 1989 р. дослідження з сибірської проблематики активувалися. Значною мірою цьому сприяло відкриття кордонів і вільний доступ польських істориків до російських архівів. На сучасному етапі дослідники звертають особливу увагу на те, що польська присутність на Сибіру – це не тільки мученицька доля засланців, але й культурний і економічний внесок до її розвитку.

Окрему групу становлять історичні праці, для авторів яких предметом зацікавлення є індивідуальні долі поляків на Сибіру. Серед них слід виокремити доробок Вікторії Слівовської, яка є авторкою двох монументальних біографічних словників польських засланців на Сибіру⁶⁶. В останньому опрацюванні дослідниці, «Втечі з Сибіру», також переважає зацікавлення конкретними людськими долями. Система репресій показується через їх людський аспект: кари, ламання життєвих кар'єр, родинні трагедії, особисті драми⁶⁷.

Інтерпретаційну лінію, згідно з якою Російська імперія і місце поляків в ній розглядається крізь призму вироків, слідств і покарань, продовжують дослідження сибірських заслань як карної системи в загальному суспільному і політичному контексті. Першою польською спробою цілісної характеристики заслань до Сибіру в ХІХ ст. стала монографія Елжбети Качинської⁶⁸. У цій праці, а також у ґрунтовному вступі до збірки «Заслання і каторга на Сибіру в історії поляків 1815–1914 років»⁶⁹, дослідниця зображує Сибір «в'язницею без даху», підкреслюючи відсталість карної системи царської держави у порівнянні з європейськими країнами ХІХ ст. Важливим є зауваження Качинської, що Сибір слід розглядати на тлі умов, пануючих в Росії, враховуючи еволюцію системи заслань в Імперії.

Саме з такої позиції підійшов до вивчення історії поляків у Східному Сибіру в період між повстаннями Францішек Новінський⁷⁰. Проаналізувавши масові заслання поляків у XIX ст. в загальноімперському контексті, він дійшов висновку, що жодних спеціальних змін існуючої в Росії карної системи на той період не відбулося. Політика заслань була щільно пов'язана з загальною політикою Росії щодо Сибіру. Заслання, окрім карного характеру, становили чинник прискорення колонізації цих земель. Автор підкреслює, що така політика забезпечувала ізоляцію від суспільства небезпечних людей, але її метою не було фізичне знищення засланих⁷¹. Тут Новінській виступає проти спроб представити систему заслань в Радянському Союзі продовженням попередньої традиції Російської імперії.

Новінський, як і Качинська, підкреслює, що не можна однозначно виступати за «чорну» версію історії Сибіру, оскільки дійсність була набагато складнішою. Засланці могли маневрувати між офіційними приписами і певною толерантністю з боку місцевої адміністрації. Така ситуація дозволяла полякам, незважаючи на заборони і обмеження, займатися різними видами економічної, освітньої, культурної діяльності.

До цього часу історики мало цікавилися внеском польських засланців до культурного розвитку Сибіру. Ця проблематика розглядалась побіжно і була маргінальною. В останні роки дослідники намагаються заповнити існуючу нішу. В цьому контексті слід згадати працю Барбари Єндріховської, де представлені широкі сфери активності польських засланців за Уралом у 1830–1883 рр.⁷². Намагаючись змінити стереотипний образ поляка-засланця XIX ст., дослідниця показує його не як пригнобленого каторжника без надії, а як людину, поєднану з групою інших засланців, свідомою необхідності «використання того часу і років з користю»⁷³.

Зростання зацікавлення польських вчених сибірською тематикою яскраво ілюструє збірка «Сибір в історії та культурі польської нації»⁷⁴. Праці, які заповнюють сторінки тому, охоплюють своєю тематикою період в кількасот років, починаючи від заслань XVII та XVIII ст., через студії над проблематикою XIX і XX ст.,

до драматичних доль поляків у Радянському Союзі, репрезентовані в широкому спектрі істориками, політологами, соціологами, психологами. Таким чином, у сучасній польській історіографії сибірська проблематика з'являється в різних контекстах, не тільки в мученицькому, але також і в суспільно-політичному і культурному аспектах.

Підводячи підсумки і характеризуючи позиції сучасної польської історіографії щодо вивчення питань долі поляків в Російській імперії, слід відмітити основні тенденції в цих дослідженнях. Видані в останні роки праці польських дослідників на різних прикладах, з різних точок зору показують історію польського суспільства в царській Росії. Щодо історіографічної традиції міжвоєнного періоду і доби ПНР, ці дослідження ставлять нові акценти і вносять нові інтерпретаційні пропозиції. В сучасній польській історіографії відносно мало уваги присвячено повстанням і конспірації, набагато більше місця приділяється спробам розуміння політики царської адміністрації по відношенню до Королівства Польського і «кресів», її щоденному функціонуванню і впливам на польське населення. Одночасно з'являються праці, присвячені не тільки опору русифікаційним акціям російської адміністрації, але і спробам співпраці з Імперією. Особливо гостро постає питання про те, де проходила межа між лояльністю і колаборацією.

Однак, досі недослідженою залишається історія поляків у глибині царської Росії, які їхали на Схід добровільно, сподіваючись на поліпшення умов життя. Вивчається в основному польська еліта, натомість ставлення нижчих суспільних верств до чужої влади, яка була владою держави, в якій вони мушили жити на протязі кількох поколінь, не отримало належного розкриття в історичній літературі. Залишається також необхідність проведення порівняльних досліджень ситуації поляків в окремих частинах імперії (Королівстві Польському, Литві, Україні, Білорусі). На даному етапі, особливо важливим виглядає необхідність розвинути спільні дослідження польських, російських, українських, білоруських і литовських істориків, які б дозволили більш детально і об'єктивно вивчити цю проблему.

¹ *Głęboski H.* „Co zrobić z Rosją?": kwestia polska w koncepcjach konserwatywnego nacjonalizmu Michała Katkowa. – Kraków, 1998; *Głębocki H.* Fatalna sprawa. Kwestia polska w rosyjskiej myśli politycznej (1856–1866). – Kraków, 2000; *Nowak A.* Miedzy carem a rewolucją. Studium politycznej wyobraźni i postaw Wielkiej Emigracji wobec Rosji 1831–1849. – Warszawa, 1994; *Nowak A.* Jak rozbić rosyjskie imperium? Idee polskiej polityki wschodniej (1773–1921) – Warszawa, 1995; *Nowak A.* Polacy, Rosjanie i biesy. Studia i szkice historyczne z XIX i XX wieku. – Kraków, 1998; *Bardach J.* Polska a Rosja – spojrzenie wstecz a współczesność – Warszawa, 1997; *Giza A.* Polaczkanie i Moskale – wzajemny ogład w krzywym zwierciadle (1800–1917). – Szczecin, 1993; *Zielińska Z.* Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w XVIII wieku. – Warszawa, 2001; Dążenie do niepodległości Polski a ocena rządów zaborecznych w XIX w. Zbór studiów / red. Sławomir Kolebka. – Toruń, 1992; *Polacy a Rosjanie.* Materiały z konferencji „Polska – Rosja. Rola polskich powstań narodowych w kształtowaniu wzajemnych wyobrażeń”, Warszawa-Płock 14–17 maja 1998 / pod red. T. Epszteina – Warszawa, 2000; *Polacy i Rosjanie.* Na przestrzeni wieków (XVII–XX). / pod red. J. Rzońcy. – Opole, 2000; Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. Studia i materiały / red. A. Szwarz i P. Wieczorkiewicz. – Warszawa, 2002.

² *Filipowicz M.* Wobec Rosji. Studia z dziejów historiografii polskiej od końca XIX wieku po II wojnę światową. – Lublin, 2000.

³ *Wierzbicki A.* Groźni i wielcy. Polska myśl historyczna XIX i XX wieku wobec rosyjskiej despotii. – Warszawa, 2001.

⁴ *Grabski A. F.* Orientacje polskiej myśli historycznej. Studia i rozważania. – Warszawa, 1972; *tenże.* Perspektywy przeszłości. Studia i szkice historycznofilozoficzne. – Lublin, 1983; *tenże.* Kształty historii. – Łódź, 1985 *ta in.*

⁵ *Maternicki J.* Idee i postawy. Historia i historycy polscy 1914–1918. Studium historiograficzne. – Warszawa, 1975; *tenże.* Kultura historyczna dawna i współczesna. Studia i szkice. – Warszawa, 1979; *tenże.* Historiografia i kultura historyczna. Studia i szkice, t. 1–2, Warszawa 1990 *ta in.*

⁶ *Topolski J.* Główne tendencje rozwojowe historiografii XIX – XX wieku // Kwartalnik Historyczny. – 1983. – 4. – S. 839–858.

⁷ Для ознайомлення з польською історіографією доби ПНР див.: *Stobiecki R.* Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana. Studia i szkice. – Warszawa, 2007.

⁸ Losy Polaków w XIX–XX w. Studia ofiarowanie Stefanowi Kieniewiczowi / pod red. B. Grochulskiej, J. Skowronka. – Warszawa, 1987.

⁹ *Bazyłow L.* Polacy w Petersburgu. – Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk Łódź, 1984.

¹⁰ *Kaczyńska E.* Ludzie ukarani. Więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815–1914. – Warszawa, 1989.

¹¹ *Szwarc A.* Od Wielopolskiego do Stronnictwa Polityki Realnej. Zwoleńnicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej (1864–1905). – Warszawa, 1990. Див. також: *Szwarc A.* Pod obcą władzą 1795–1864. – Warszawa, 1997.

¹² *Szwarc A.* Od Wielopolskiego do Stronnictwa Polityki Realnej. Zwoleńnicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej (1864–1905). – Warszawa, 1990. – С. 303.

¹³ *Chwalba A.* Polacy w służbie Moskali. – Warszawa–Kraków, 1999.

¹⁴ *Chwalba A.* Polacy w służbie Moskali. – Warszawa–Kraków, 1999. – С. 223–224.

¹⁵ *Wiech S.* Społeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866–1896). – Kielce, 2002. – С. 238–240.

¹⁶ *Nowak A.* Walka o kresy, walka o przetrwanie: XIX-wieczne Imperium Rosyjskie wobec Polaków, Polacy wobec Imperium (przeгляд historiograficzny) // Od imperium do imperium: spojrzenia na historię Europy wschodniej. – Kraków–Warszawa, 2004. – С. 114.

¹⁷ *Горизонтов Л. Е.* Парадоксы имперской политики поляки в России и русские в Польше. – Москва, 1999. – С. 183.

¹⁸ Там же. – С. 235.

¹⁹ *Kaczyńska E.* Ludzie ukarani. Więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815–1914. – Warszawa, 1989. – №. 469–479.

²⁰ *Chwalba A.* Polacy w służbie Moskali. – Warszawa–Kraków, 1999. – С. 228.

²¹ Див. дотичні праці українських, російських, литовських дослідників: *Шандра В. С.* Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – поч. XX ст.) // УДЖ – 2007. – № 2. – С. 143–158; *Шандра В. С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – поч. XX ст. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2005; *Горизонтов Л. Е.* Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше. – Москва, 1999; *Ремнев А. В., Савельев П. И.* Актуальные проблемы изучения региональных процессов в имперской России / Имперский строй России в региональном измерении. Новая перспектива Сб. статей. – М., 1997. – С. 5–18; *Aleksandravicius E., Kulakauskas A.* Pod władzą carów. Litwa w XIX w. / przekł. z lit. B. Kalemby – Kraków, 2003.

²² *Demidowicz T.* Obowiązek służby wojskowej w Królestwie Polskim i jego realizacja (1832–1862) // *Studia Historyczne.* – 1997. – Z. 2. – С. 167–190; *Latawiec K.* Pobór rekruta z Królestwa Polskiego do Samodzielnego Korpusu Straży Granicznej Imperium Rosyjskiego na przłomie XIX i XX w // *Wrocławskie studia wschodnie.* – 2006. – q 10. – С. 9–28.

²³ *Caban W.* Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831–1873. – Warszawa, 2001. Див. також: *Caban W.* Pobór rekruta z Królestwa Polskiego do armii carskiej po upadku powstania styczniowego. Sposób na unifikację czy system represji? // Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przłomie XIX i XX wieku. Studia i materiały. / pod red. A. Szwarc i P. Wiczorkiewicz. – Warszawa, 2002. – S. 33–40.

²⁴ *Горизонтов Л. Е.* Парадоксы имперской политики поляков в России и русские в Польше. – Москва, 1999. – С. 38.

²⁵ *E. Kozłowski.* Służba rekrutów w armii rosyjskiej (1812–1862) / Spędzenie polskie XVIII – XIX wieku / pod red. W. Kuli, J. Leskiewiczowa. – T. 6. – Warszawa, 1974. – S. 100–125.

²⁶ Див. також: *Piwnicki G.* Polscy wojskowi i zesiaccy w carskiej armii na Kaukazie w XIX i na początku XX wieku. – Toruń 2001.

²⁷ Między irredentą i kolaboracją. Postawy społeczeństwa polskiego wobec zaborców. / pod red. S. Kalembki i N. Kasparka. – Olsztyn, 1999; Między irredentą, lojalnością i kolaboracją. O suwerenność państwową i niezależność narodową (1795 – 1989) / red. M. Rupińska. – Wrocław – Toruń, 2001.

²⁸ *Micińska M.* Zdrada, córka nocy. Pojęcie zdrady narodowej w świadomości Polaków w latach 1861–1914. – Warszawa, 1998.

²⁹ *Wiech S.* Społeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866–1896). – Kielce, 2002. Див. також: *Wiech S.* Żandarmeria rosyjska i jej raporty // Sytuacja polityczna Królestwa Polskiego w świetle tajnych raportów naczelników Warszawskiego Okręgu Żandarmerii z lat 1867–1872 i 1878 / Oprac. S. Wiech i W. Caban. – Kielce, 1999. – S. 10–44.

³⁰ *Kulak T.* Naród i narodowość polska lat 1795–1945 w badaniach historycznych // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku / pod red. W. Wrzesińskiego. – T. VIII: Polska – Polacy – mniejszości narodowe. – Wrocław, 1992. – S. 7–29; Chamot M. Entuzjazm i zwątpienie. Obraz Polaków w wybranej publicystyce prasowej trzech zaborów w latach 1864–1914. – Toruń, 2003. Див. також зб. ст. присвячені формуванню польської національної свідомості та впливам політики держав-загарбниць на польське суспільство: *Przemiany formuły polskości w drugiej połowie XIX wieku / pod red. J. Maciejewskiego.* – Łódź, 1999; *Na przełomie stuleci. Naród-Kościół-Państwo w XIX i XX wieku / pod red. M. Piotrowskiego.* – Lublin, 1997; *Wybory wartości. Inteligencja polska u schyłku XIX i na początku XX wieku / pod red. E. Reklajtis.* – Lublin, 1996.

³¹ *Wiech S.* Społeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866–1896). – Kielce, 2002. – S. 393.

³² *Kucha R.* Szkolnictwo Lublina w latach 1864–1915. Zarys dziejów. – Lublin, 1995; *Poznański K.* Oświata i szkolnictwo w Królestwie Polskim 1831–

1869. Lata zmagania i nadziei. – Warszawa, 2001; *Winiarz A.* Szkolnictwo Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (1807–1831). – Lublin, 2002.

³³ *Tuszyńska A.* W oczach Polaków. Polacy i Rosjanie. Życie codzienne w Warszawie w latach 1865–1905. // *Przemiany formuły polskości w drugiej połowie XIX w.* / pod red. J. Maciejewskiego. – Łódź, 1999. – S. 119–133.

³⁴ *Paszkiewicz P.* Pod berłem Romanowów. Sztuka rosyjska w Warszawie 1815–1915. – Warszawa, 1991.

³⁵ *Chwalba A.*, Imperium korupcji w Rosji i w Królestwie Polskim w latach 1861–1917, Kraków 1995. – S. 286–288.

³⁶ *Dylągowa H.* Koniec Rzeczypospolitej. Granica wschodnia w świadomości Polaków XIX i XX w. Kilka refleksji historycznych // *Przegląd Wschodni*. – 1992/1993. – T. II. – z. 4 (8). – S. 915–919.; *Kieniewicz S.* Kresy. Przemiany terminologiczne w perspektywie dziejowej // *Przegląd Wschodni*. – 1991. – T. I. – z. 1. – S. 3–13; тій проблемі присвячено окремія том септії: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*. – T. 6. *Między Polską etniczną a historyczną* / pod red. W. Wrzesńskiego – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1988; *Bakula B.* Kolonialne i postkolonialne aspekty polskiego dyskursu kresoznawczego (zarys problematyki) // *Teksty drugie: teoria, krytyka, interpretacja*. – 2006. – 6. – S. 11–33; *Kresy – dekonstrukcja* / pod red. Trybusia K, Kąkły J. – Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2007, *Granice i pogranicza: historia codzienności i doświadczeń* / pod red. Liedke M., Sadowska J., Trynkowski J. – Białystok: Instytut Historii UB, 1999.

³⁷ *Koter M.* Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii politycznej // *Kresy – pojęcie i rzeczywistość. Zbiór studiów* / pod red. K. Handke. – Warszawa, 1997. – S. 9–52.

³⁸ *Głębocki H.* Kresy Imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII – XXI). – Kraków, 2006.

³⁹ *Szporluk R.* Imperium, komunizm i narody. – Kraków, 2003. – C. 221–223; Капелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення, історія, розпад. – Львів, 2005. – С. 168–171; *Миллер А.* Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – Санкт-Петербург 2000. – С. 23–24; *Горизонтов Л. Е.* Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше. – Москва, 1999. – С. 215–217; *Каспэ Святослав*, Империя и модернизация. Общая модель и Российская специфика, Росспэн Москва 2001. – С. 144–145.

⁴⁰ *Jaśkiewicz L.* Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku. – Pułtusk, 2001. – S. 67.

⁴¹ *Nowak R.* Od imperium do imperium: spojrzenia na historię Europy wschodniej. – Kraków–Warszawa, 2004. – S. 138.

⁴² *Beauvois D.* Mit „Kresów wschodnich”, czyli jak mu położyć kres // *Polskie mity polityczne XIX – XX w.* – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski,

1994. – S. 93–105; *Beauvois D.* Polacy na Ukrainie 1831–1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. – Paryż, 1988; tenże, Walka o ziemię szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914. – Sejny, 1996; tenże, Trójkąt ukraiński: szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914. – Lublin, 2005.

⁴³ *Rychlikowa I.* Deklasacja drobnej szlachty w Cesarstwie Rosyjskim, spór o „Pułapkę na szlachtę” Daniela Beauvois // *Przegląd Historyczny.* – 1988. – T. 29. – z.1. – S. 121–147; *taż,* Carat wobec polskiej szlachty na ziemiach zabranych w latach 1772–1831 // *Kwartalnik Historyczny.* – 1993. – № 3. – S. 54.

⁴⁴ *Beauvois D.* Trójkąt ukraiński: szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914. – Lublin, 2005. – S. 585–587.

⁴⁵ *Epsztajn T.* Przywiązanie szlachty polskiej na Ukrainie do ziemi w XIX i na początku XX wieku: mit czy rzeczywistość? / *Rosja i Europa Wschodnia: „imperiolgia” stosowana /* pod red. A. Nowaka – Kraków, 2006. – S. 400–412.

⁴⁶ *Epsztajn T.* Ziemianie polscy na Wdnyiu, Podolu i Kijowszczyźnie (1863–1914) w walce o ziemię Daniela Beauvois // *Kwartalnik Historyczny.* – 1997. – № 1. – S. 67–71.

⁴⁷ *Лісевич І. Т.* Духовноспрагли (духовнежиття польської національної меншини на Наддніпрянській Україні у другій пол. XIX – на поч. XX ст.) – К., 1995.

⁴⁸ *Zasztowt L.* Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997; *Epsztajn T.* Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX w. – Warszawa: DiG, 1998; *Wasalek S.* Polska oświata w gubernie wileńskiej w latach 1864–1915. – Kraków, 2002; *Romanowski A.* Pozytywizm na Litwie. Polskieżycie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflackich w latach 1864–1904. – Kraków, 2003.

⁴⁹ *Zasztowt L.* Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – S. 365.

⁵⁰ *Beauvois D.* Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich: 1803–1832. – T. I.: Uniwersytet Wileński; T. II.: Szkdy podstawowe i średnie. – Rzym – Lublin, 1991.

⁵¹ *Nowak A.* Polacy, Rosjanie i Biesy. Studia i szkice historyczne z XIX i XX wieku. – Kraków, 1998 – S. 37.

⁵² *Княпина Н. С.* Николай I: личность и политика // *Вестник Московского ун-та. Сер. 8. История.* – 2000. – № 6. – С. 8–40; *Мироненко С. В.* Николай I // *Российские самодержцы: 1801–1917 /* ред. А. Н. Боханов, Л. Г. Захарова, С. В. Мироненко. – М., 1994. – С. 91–158; *Рахматуллин М. А.* Император Николай I и его царствование // *Наука и жизнь.* –

2002. – № 1. – С. 96–106; № 2. – С. 64–72; № 3. – С. 90–99; *Высочков Л. Николай I.* – М.: Молодая гвардия, 2003.

⁵³ *Jaśkiewicz L.* Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku. – Pułtusk, 2001. – S. 50.

⁵⁴ *Nowak A.* Polacy, Rosjanie i Biesy. Studia i szkice historyczne z XIX i XX wieku. – Kraków, 1998 – S. 21.

⁵⁵ *Aleksandravicius E., Kulauskas A.* Pod władzą carów. Litwa w XIX w. / przekł. z lit. B. Kalemba – Kraków, 2003. – S. 87–88.

⁵⁶ *Zasztowt L.* Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – S. 366. Детальніше про вплив русифікаційної політики на культуру «кресів» можна довідатись з праць: Paszkiewicz P. W służbie imperium rosyjskiego 1721–1917. Funkcje i treści ideowe rosyjskiej architektury sakralnej na zachodnich rubieżach cesarstwa i poza jego granicami, Warszawa 1999; Kultura i polityka. Wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży imperium rosyjskiego (1772–1915) / pod red. Dariusz Konstantynow i Piotr Paszkiewicz, Warszawa 1994.

⁵⁷ *Zasztowt L.* Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – S. 365.

⁵⁸ *Epsztajn T.* Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiankich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX w. – Warszawa: DiG, 1998.

⁵⁹ *Wasalek S.* Polska oświata w gubernie wileńskiej w latach 1864–1915. – Kraków, 2002.

⁶⁰ Польские профессора и студенты в университетах России (XIX – начало XX в.) / под ред. Ю. Бардаха В. Дьякова, А. Иванова. – Варшава 1995. Див. статтю в цій збірці: Рузевич Е. Поляки в высших учебных заведениях России до 1918 г. Состояние исследований – С.41–50.

⁶¹ Российско-польские научные связи в XX и XX вв. / ред. В. К. Волков. – М, 2003.

⁶² Див.: *Kijas A.* Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku: słownik biograficzny, Poznań 2000. Автор акцентує увагу на значному вкладі поляків до культурно-цивілізаційного розвитку Росії і наводить бібліографію найважливіших праць з цієї проблематики

⁶³ *Ciechanowicz J.* Tworcy cudzoźwiata. – Toronto–Wilno, 1996. – С. 32. Див. також інші праці автора: Na styku cywilizacji. – Wilno – Rzeszów, 1997; W bezkresach Eurazji. Uczeń polscy w imperium rosyjskim. – Rzeszów, 1997.

⁶⁴ *Trojanowiczowa Z.* Sybir romantyków. – Kraków, 1992.

⁶⁵ *Kuczyński A.* Syberyjskie szlaki. – Wrocław, 1972; *Skok H.* Polacy nad Bajkałem – Warszawa, 1974; *Bazyłow L.* Syberia. – Warszawa, 1975; *Lukawski Z.* Historia Syberii. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1981.

⁶⁶ *Śliwowska W.* Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej Polowie XIX wieku: słownik biograficzny. – Warszawa, 1998; *Śliwowska W.* Syberia w życiu i pamięci Gieysztołów – zesłańców postyczniowych: Wilno, Sybir, Wiatka. – Warszawa, 2000.

⁶⁷ *Śliwowska W.* Ucieczki z Sybiru. – Warszawa, 2005.

⁶⁸ *Kaczyńska E.* Syberia: największe więzienie świata (1815–1914). – Warszawa, 1991.

⁶⁹ Zesłanie i katorga na Syberii w dziejach Polaków 1815-1914 / red. A. Brus, E. Kaczyńska, W. Śliwowska. – Warszawa, 1992.

⁷⁰ *Nowiński F.* Polacy na Syberii Wschodniej. Ześłańcy polityczni w okresie międzypowstaniowym. – Gdańsk, 1995.

⁷¹ Там же. – №. 71.

⁷² *Jedzichowska B.* Polscy zesłańcy na Syberii 1830-1883. Działalność pedagogiczna, oświatowa i kulturalna. – Wrocław, 2000.

⁷³ Там же. – С. 61.

⁷⁴ Syberia w historii i kulturze narodu polskiego / pod red. A. Kuczyńskiego. – Wrocław, 1998.

Оксана Ковальчук (*Kuiv*)

Зміст поняття «історичне джерело» та фактори, що впливають на його формування в добу романтизму

Історичне джерело – це певна якість артефактів минулого (старожитностей). Тому зміст цього поняття цілком залежить від комплексу уявлень епохи про залишки минулого, а він в епоху романтизму, що в українській культурі займає другу чверть XIX ст., зазнає суттєвих змін.

Спробуємо з'ясувати сутність цих змін, а також новий зміст, що епоха романтизму вкладає в поняття «історичне джерело».

Попередньо узагальнивши, можемо зазначити, що в епоху романтизму старожитності змінюють своє місце на горизонті людської свідомості, набуваючи всіх ознак важливого об'єкту для пізнання.

Одним з основних, базових запитань, від відповіді на яке багато в чому залежить характер побутування старожитностей в системі соціобуття є характер взаємовідносин влади та старожитностей.

Влада завжди потребувала старожитностей. Зверталася до них і часто, не знаходячи потрібного гатунку, фальшувала. Але які сторони владних інтенцій в той чи інший час обслуговували старожитності? Для прикладу оберемо Російську імперію XVIII–XIX ст., що на той час інкорпоровала більшість українських земель, поширюючи загальноросійські тенденції на територію України. На наш погляд – впродовж всього XVIII ст. звернення до старожитностей в більшій мірі було пов'язано з зовнішньою сферою функціонування держави (з системою міжнародних відносин), тоді як в середині суспільства влада фактично не потре-

бувала опертя на авторитет старожитностей. Звідси виходила й тривала неактуальність більшості з них, перебування в стані забуття.

Впродовж всієї катерининської епохи інтерес до артефактів минулого був спорадичним і вибірковим. Кінець катерининського правління припадає на початок епохи романтизму в Європі, що в деяких країнах триває аж до 50-х років XIX ст. Саме в цей час в Західній Європі пробуджується великий інтерес до історії та старожитностей. Не оминули ці процеси і Російську імперію. В першій половині XIX ст. відбувається вибух інтересу влади до залишків минулого. На державному рівні фінансуються пошукові роботи старожитностей та їх подальша популяризація; реформується інфраструктура по їх збереженню, створюється система заохочення населення до збирання і збереження залишків старовини і т. д.

Відкриває цю нову практику на початку XIX ст. видання Повного зібрання законів Російської імперії. Хронологічно видання розпочинається з публікації найдавніших законодавчих актів. Цим фактом започатковується епоха інтеграції артефактів минулого в широкий спектр суспільних практик. Фактично швидка поява старожитностей на всіх рівнях суспільства була спричинена тим, що артефакти минулого з початку XIX ст. починають впливати перш за все на парадигмальні, базові структури суспільства, а саме – на систему влади. Тому старожитності проникають до внутрішнього суспільного простору й починають домінувати в ньому, тоді як на орбіті зовнішньої політики присутність старожитностей зменшується.

Отже, контакти влади і старожитностей стали більш тісними, бо з початку XIX ст. влада вже потребувала їх в багатьох аспектах свого побутування: як свого структурного елемента, як маски, за якою може приховатися стара владна суть, як вагомого ідеологічного чинника і т. д.

Оскільки владний дискурс у першій половині XIX ст. формується з урахуванням ролі старожитностей, то й соціальні страсти, що безпосередньо зазнають владного впливу, теж зорієнтовані на артефакти минулого. Останні потрапляють до соціального

буття через включення їх до різних соціальних практик: моралі, моди, етики, естетичних уподобань, до інтелектуальних практик.

Отже, романтизм для старожитностей став знаменним ще й тим, що вони в цей час стають об'єктами вивчення і дослідження, відокремлюючись від потреб історіографії. Починають існувати самостійно і безвідносно до якихось інших ціннісних орієнтацій. Вони самі стають цінністю.

Якщо в попередні періоди термін «старожитності» з'являється інколи і випадково, то в другій чверті XIX ст. він став стійким, загальноживаним і означав цілком самостійну сферу діяльності. Про що, зокрема, свідчать назви історичних гуртків і товариств, де термін «старожитності» фігурує поряд з терміном «історія» й означає цілком окремий, самостійний вид діяльності.

В першій половині XIX ст., а особливо в другій його чверті, уявлення про те, що може бути старожитностями змінилося, внаслідок чого їх кількість зросла. Можна зазначити, що після романтизму артефактами минулого почали вважати значно ширше коло залишків минулого, ніж скажімо в епоху просвітництва. Якщо до романтизму фактично єдиним джерелом свідчень про минулі епохи вважалися письмові, то за період романтизму внаслідок зміни мислительної парадигми історичними джерелами поряд з традиційними письмовими почали вважати матеріальні залишки, викопні рештки (якими зайнялася археологія), усні свідчення (фольклорні, етнографічні матеріали), старовинні ландшафти, тощо.

Епоха романтизму схильна до романтизації свідчень старовини, намагаючись віднайти в них потаємний зміст. Визнаючи самостійну і потаємну природу залишків минулого, епоха тим самим стимулює розвиток таких наукових практик, що зорієнтовані виключно на самі артефакти минулого. Це такі науки як археологія.

Лише на початку XIX ст., на думку П. Курінного¹, розпочинаються систематичні дослідження на території України, що співпадає з загальноєвропейськими тенденціями. Якщо раніше домінувала антична археологія, то на 30-ті роки XIX ст. з'являється цілий ряд нових напрямків. Окрім екзотичних, таких як єгип-

тологія та асирологія, вчені зацікавилися розкопками на території Центральної та Східної Європи. На території України в цей час склалося декілька осередків, з власними тематиками дослідження.

Старожитності стають предметом пильної уваги в період романтизму. Весь світ, в тому числі й залишки минулого, постають перед дослідником заново, вимагаючи і нових форм опису. В період романтизму вимоги до останньої зростають: в анкеті, за якими повинен проводитися опис старожитностей, включається більше пунктів, що зосереджуються саме навколо індивідуальних рис предмету опису (зокрема Я.Грімм вимагає від дослідників не лише ретельного запису фольклору, але й збереження своєрідності говірки тієї чи іншої місцевості).

Увага дослідників концентрується на сутнісних характеристиках об'єкту, відбувається його осягнення (в буквальному сенсі – обмацування). Це є відмінним від просвітницького підходу, що ігнорував фактурність світу. Романтики ж розширили горизонт, повернули світу старовини його фактурність. Тому важливими стають сутнісні характеристики об'єкта. Цікавими стають фактурні особливості старожитностей: папір, оформлення, водяні знаки, форма та колір літер, характер почерку, мовна специфіка усної передачі оповідей про минуле – безліч деталей, які в свій час були відкинуті епохою просвітництва. Вивчаючи їх, романтики формують нові наукові практики (багато сучасних спеціальних історичних дисциплін започатковані саме в період романтизму) або надають вже існуючим нового тематичного повороту.

В епоху романтизму спеціальні історичні дисципліни спрямовані на освоєння зовнішнього і внутрішнього простору пам'яток. Така пильна увага до артефактів минулого в означену епоху мала відповідне філософське обґрунтування. Вона багато в чому завдячує філософській концепції Канта, що спрямувала інтелектуальні зусилля людини на осягнення не так абстрактних речей, як на ті, що були створені самою людиною, отже, єдино можливі для її пізнання. Філософія романтизму сприймає цю кантіанську тезу, дещо змінюючи трактування природи речей. Зокрема, сутність старожитностей вони наділяють великою долею ірраціо-

нального, адже вони є результатами не лише раціональних зусиль, але й наслідком несвідомих процесів діяльності людини, зокрема існуванню певної традиції. Тому в період романтизму змінюється і сама методика дослідження старожитностей: раціональна поступається місцем інтуїції, здогадці, відчуженню і т. д. І лише в контексті романтичної парадигми уможлиблюється герменевтична методика Ф. Шлайєрмахера, на основі якої вибудовуються такі наукові практики, що займаються освоєнням «внутрішнього» простору старожитностей.

Якщо такі дисципліни, як палеографія, археологія, філігранологія, нумізMATика займалися переважно зовнішнім вивченням старожитностей, то інші дисципліни займалися дослідженням їх зсередини. У цьому плані археографія обіймала обидві ці площини, намагаючись відтворити не лише зовнішній вигляд письмової пам'ятки, але й її смисл, що було вже пов'язано із проблемою розуміння: «...недостатньо прочитати текст палеографічно, необхідно зрозуміти його смисл текстологічно»².

Саме в епоху романтизму проблема розуміння постала на повен зріст. Новий поворот в герменевтичному вченні (а герменевтика – це вчення про розуміння) пов'язують із Ф. Шлайєрмахером.

Якщо світ є потенційно складним, а його домінуючою ознакою є двозначність, таємничість, неосяжність (як вважали романтики), то для людини у відносинах з цим світом складних речей і об'єктів більш властивим є стан нерозуміння, ніж розуміння. «Загальна герменевтика стверджував Ф. Шлайєрмахер, повинна виходити з того, що самозрозумілим є не розуміння, а нерозуміння і що саме «бажання і пошуки» розуміння є справжньою проблемою мистецтва тлумачення»³. Тому герменевтика набуває масштабів універсального знання: «...розробляючи т. зв. загальну герменевтику цей теоретик виходив з факту універсальності феномену розуміння в культурному житті людини (минулому та сучасному). Якщо розуміння має універсальний характер, такою самою універсальною (загальною) повинна бути і герменевтика як учення про розуміння. Для Ф. Шлайєрмахера розуміння завжди є проблематичним, тобто проблема розуміння завжди

існує в суспільно-історичному житті людини. У цьому висуненні проблематичності розуміння й відповідної універсалізації герменевтики полягає сутність того повороту в її історії, що здійснив Ф. Шлайєрмахер»⁴.

Універсальність проблеми розуміння поширюється й на світ старожитностей.

Як уже зазначалося, старожитності в епоху романтизму стають самостійним явищем. Зокрема приходить усвідомлення того, що тексти не слугують простим інструментом для вивчення історичних подій, а самі є подіями, вартими вивчення.

Щодо залишків минулого, то причинами їх такої складності, загадковості, «чужості», окрім універсальних причин (як то, полісемія, що притаманна для результатів духовних зусиль), є те, що вони віддалені від дослідника культурологічною мовною, історичною і часовою дистанцією.

Складність структури об'єктів породжує проблему їх адекватного розуміння. Те, що герменевтика зайнялася вивченням широкого спектру старожитностей (зокрема у Харківському університеті разом зі спеціальними історичними дисциплінами вивчали й герменевтику), саме по собі є симптоматичним. Адже вона завжди займалася пам'ятками – об'єктами підвищеної складності. Отже, те, що в поле зору герменевтики в цей час потрапляє широкий спектр старожитностей, засвідчує, що романтизм трактує їх як полісемічні, загадкові об'єкти, що мають декілька смислових планів. У ХІХ ст. поширеним синонімом терміну «залишки минулого» стає термін «пам'ятки».

Термін «історичне джерело» в епоху романтизму формується під впливом вищеназваних факторів і тенденцій. На зміну терміну «залишки», яким просвітництво звично означувало джерельну базу історіописання, приходять декілька нових термінів. У першій половині ХІХ ст. з'являється сам термін «історичне джерело». Але показовим є той факт, що він виростає з більш широкого поняття «пам'ятки», почасти перебираючи його семантику. Так, наприклад, Н. Устрялов в «Російській історії» термін «історичне джерело» прирівнює до поняття «пам'ятник минулого» й трактує його як рівнозначний йому.

Цікавим є і той факт, що і в подальшому розвитку джерелознавства термін «пам'ятки» означує найбільш важку для розуміння групу джерел.

Разом з романтизмом до джерелознавства знову повертається проблема складності перетворення пам'ятки минулого на історичне джерело: з одного боку, це визнання за свідченнями минулого певної «непрозорості», коли воно є до кінця непрочитуваним, а з іншого – нігілістичне вчення М. Каченовського, який у своєму запереченні сучасного розуміння історичного джерела знову приходив до ідеї його закритості.

Як уже зазначалося, «історичне джерело» – це певний стан старожитності. Якщо термін «пам'ятка» передбачає певну функціональну невизначеність, то термін «історичне джерело» має вузьке функціональне призначення: це те, що інформує історика про історичну минувшину. Крім того, в цьому терміні закладена певна залежність, певна постпозиція по відношенню до історіографії. Тобто стан та пріоритети джерельної бази історіографії тієї чи іншої епохи буде залежати від специфіки історичних концепцій.

Сутність історичних концепцій епохи романтизму вдало визначив Гегель. Його власна концепція історії стане квінтесенцією розвитку історико-філософської думки епохи романтизму. Гегель спробував створити концепцію універсальної історії. В основу апріорно сконструйованої схеми світової історії був покладений його діалектичний принцип. Власне Гегель втілював намагання романтиків – поєднати в одній системі непоєднуване, протилежне. До того часу філософія раціоналізму уникала поєднання в одній системі протилежностей, надаючи перевагу принципу або – або. Романтизм з його прагненням до універсальності знайшов відображення в універсальній філософії Гегеля. Але, як зазначає сучасна філософська критика, поєднання протилежностей, універсалізм притаманний перш за все міфологічному типу мислення. Отже, для історіографічних концепцій романтизму притаманне прагнення до пошуку універсальних історичних схем, що спонукало істориків звертатися до горизонту міфологічного мислення. І дійсно, українська романтична історіографія спов-

нена міфемами, що відобразилося в багатьох речах: в історичних моделях; в масштабах історії, що описується; історичних об'єктах; самій формі викладу історичної оповіді і т. д. Для ілюстрації цієї тези звернемося лише до окремих епізодів української історіографії епохи романтизму. Так, однією з об'єднуючих рис є спроба осмислити універсальну історію України з позицій міфотворчого мислення. Найбільш яскравими зразками є ті роботи, де історія України моделюється за зразком Біблії (М. Костомаров, П. Куліш) або за принципом міфу про першопочаток (М. Максимович).

В історичних дослідженнях періоду романтизму фігурує «маркована» земля: «свята земля», де народжуються українські праведники (М. Максимович); химерна територія, де час, простір, людина переживають моменти трансформації (це Запоріжжя у П. Куліша), а також декілька окремих об'єктів (зокрема козацька степова могила); пратериторія – основа цивілізаційних зрушень (це Київщина у М. Максимовича, Запоріжжя у М. Гоголя); творення образу легендарного степу (А. Скальковський). Та й загалом, творення образу України як землі обітованої (М. Гоголь, П. Куліш, М. Костомаров).

В історії діють легендарні особистості: великі воїни, характерники, химерні постаті, що за життя зазнають декількох перетворень (Ю. Хмельницький, І. Брюховецький); хтонічні язичницькі сили і т. д.

Загалом для української історіографії характерною дійовою особою є народ-велет, що спонукає до моделювання історії як серії його міфічних діянь. Цьому народу-велету відповідають гіперболізовані реалії: велетенська територія, де протікає його історія; масштабність дій і навіть фантастична кухня та обрядовість.

Часто історія може описуватись як дія, що відбувається в декількох площинах, з різними просторовими та часовими координатами, що характерно для історичних досліджень П. Куліша.

Із зростанням ролі міфотворчого начала стає актуальною і така його складова як емоційний чинник. Історик намагається позбавитись ролі спостерігача і проникнути у тло епохи. Тому

логічний опис змінюється чуттєвим враженням від доторкання до історичної матерії. Виникає ряд кривавих історій, історій жаху. Минуле уявляється то як драма, то як епопея.

Виклад історичної оповіді теж обирається незвичний – у формі циклу пісень (П. Куліш) або одкровення (М. Костомаров).

Елементи історичної оповіді часто запозичувалися з фольклору, бо народна свідомість носила елементи міфотворчого мислення. В українському фольклорі зберігся (попри реальність) праобраз натуралістичної цілісності, горизонт світовідчуття, де формуються образи і уявлення метафізичної єдності. Це був надзвичайно плідний матеріал. Для української історіографії на певному етапі такий тип мислення був прийнятним, оскільки виявився продуктивним у вирішенні історичної дилеми, що постала перед українським соціумом. Адже для української інтелігенції початку ХІХ ст. історія була вже доконаним фактом: «На початку 19 ст. в історіографії в романтичній історичній прозі «малоросійської школи» вже доволі чітко увиразнювався розрив між сакральним минулим і профанним теперішнім історичним часом»⁵.

В 30-40-х р. р. ХІХ ст. спостерігається спроба подолання цього розриву за допомогою творення метафізичної історії.

Ще не з'явилися рецепти виходу з кризи, але вже відбулося певне зречення минулих констант, що проявилось перш за все в критиці джерельної бази попередніх історіографічних концепцій. Певний переломний етап в осмисленні історії України ілюструють слова І. Срезневського стосовно недостатності джерельної бази для формування уявлення про історію України. Він зазначив, що головна проблема й складність у написанні справжньої історії України полягає не в тому, що взагалі відсутні будь-які джерела до історії України. Літописи і актовий матеріал, за якими раніше реконструювали минувшину, дають уявлення про фізичну історію, історію доконаних фактів, що для істориків-романтиків було недостатньо. Відтак головним завданням дослідників має стати пошук «справжніх» джерел до історії України. Для нової концепції історії України потрібні нові, потужні джерела народної пам'яті. Таким вповні широкомасштабним джерелом стає український фольклор і, перш за все, історичні пісні та думи. Унікаль-

ність цього історичного джерела полягає в тому, що воно, одне з небагатьох, сягає давніх часів, залишаючись фактично єдиним відбитком «Життя всієї нації у всіх проявах і змінах від передісторичних часів аж до наших днів»⁶.

Отже, фольклорний та етнографічний матеріал у період романтизму змінює свій статус. Якщо для історіографії епохи провітництва це лише ілюстративний елемент, то в 30-40-х роках XIX ст. він є повноцінним історичним джерелом. Причому джерелом не лише потрібної емоційної «напруги» історичного матеріалу, а й зразком для творення історіографічних концепцій.

Також в романтизмі актуалізується образ сакрального джерела – єдиної і справжньої оповіді про сенс історії народу. Так, М. Костомаров у «Книзі буття українського народу» зазначив, що справжнє джерело історії козацьких подвигів знаходиться на небі.

В українському романтизмі уявлення про сакральне джерело конкретизується також в образі «прихованого льоху» – своєрідного загубленого архіву, в якому містяться справжні джерела до історії України. Такі уявлення втілюються в пошуках метатексту, універсального першоджерела. Такий метатекст українські романтики, зокрема, хотіли віднайти за допомогою історичних пісень. Численні проекти по збиранню українських пісень були підпорядковані не так естетичним потребам, як необхідності компонування з цих уламків історичної минувшини суцільного тексту, справжнього джерела до історії народу.

Відрізняється сам спосіб осягнення історії. Романтики звертаються не до розуму, а до відчуття. В процесі сприйняття залишки минулих епох є матеріалом для навіювання. Історик, прагнучи проникнути в дух епохи, звертає увагу на ті її сторони, які впливають на чуттєве сприйняття, породжують образний ряд.

Для навіювання використовуються раніше незадіяні види джерел. П. Куліш звертається до речових пам'яток 17-18 ст., намагаючись через них відтворити атмосферу епохи. Так само ретельно вивчається і старовинний одяг. Романтизм надає історичній оповіді більшої фактурності. Саме віра в можливість проникнення в дух історії через історичні джерела, на наш погляд, була

для самих романтиків моральним виправданням їх діяльності по фальсифікації пам'яток минулого. Більшість з них вірила, що, проникнувши в атмосферу старовини, вони перетворюються на медіумів а, отже, стають тими, рукою яких водить сама історія, відновлюючи втрачені тексти.

Отже, в період романтизму історичне джерело конститується як незалежне від історіографічних концепцій, чому посприяли певні фактори. Зокрема посилення ролі старожитностей в системі соціобуття та їх конституювання як складних для пізнання об'єктів, що породжує навколо них цілий ряд наукових практик, спрямованих на осмислення пам'яток минулого.

¹ Курінний П. Історія археологічного знання про Україну – Полтава, 1994.

² Лихачев Д. С. Текстология М.-Л., 1964. – С. 63.

³ Квіт С. М. Основи герменевтики Навч. посібник – К., 2003. – С. 43.

⁴ Там само. – С. 46.

⁵ Забужко О. Шевченків міф про Україну. Спроба філософського аналізу. – К., 1997. – С. 103.

⁶ Кошиць О. Про українську пісню і музику // Народна творчість та етнографія. – 1999. – № 1. – С. 39.

Сергій ТАРАНЕЦЬ (*Kuiv*)

Домашня та шкільна освіта старообрядців у XVIII – на початку XX ст.: аспекти історії

У царській Росії, а потім Радянському Союзі, склався стереотип загальної неписьменності населення Росії, який, природно, виник не сам по собі, а формувався владою та інтелігенцією впродовж декількох століть. Ним уміло користувалося офіційне православ'я, оскільки міф про масову безграмотність давав підстави виправдовувати себе та висміювати старообрядців. Один з найвідоміших чиновників та письменників Росії XIX ст. П. Мельников-Печерський писав, що „в старые годы грамотных людей на Руси было очень мало, а полуграмотные переписчики церковных книг, по невежеству вносили в них самые грубые ошибки. К тексту, исполненному такого рода ошибками, предки наши постепенно привыкали. Через два-три поколения ошибка переписчика делалась уже святынею для набожных людей, строгих ревнителей обряда и буквы”¹.

У продовження цієї думки, „Кишинівські єпархіальні відомості”, наприклад, називали старообрядців потурачами пристрастей, хитрими крутіями, котрим були чужі прагнення до просвіти та морального вдосконалення. Вони називали старовірів „цапищами”². Служителі Подільського єпархіального управління панівної Церкви звинувачували куренівських старообрядців у безпросвітництві та мороці, які покривали ченців чоловічої та жіночої обителі. Духовні чиновники називали Куренівський чоловічий монастир похмурим пристанищем релігійного блукання, намагалися пояснити та просвітити, на їх погляд людей, що відпали від істинної віри³.

Торкаючись проблем освіти старообрядців стародубських слобод, той самий П. Мельников писав: „Грамотных у них вовсе почти не было, и кто с трудом и запинаясь на каждом слове, умел читать Часослов, тот считался уже великим богословом. Старики правили службу только по Часослову и Псалтыри, других книг и знать никто не хотел”⁴.

Статистика дійсно свідчила, що початкова та середня освіта у Російській імперії була поставлена надзвичайно слабко. На тисячу осіб населення у 1840 р. припадало 5 учнів, у 1890 г. – 21 учень, у 1914 р. – 59 учнів. Ці показники у декілька разів були меншими в порівнянні з такими передовими державами світу як США, Англія, Франція та Німеччина.

У середині XIX ст. грамотність серед осіб чоловічої статі старших 9 років становила 19%, жіночої статі – 10%, в 1913 р. у чоловіків – 54% та у жінок – 26%⁵. В 1857 р. грамотних серед міщан було 30%, серед селян – 12%, серед іногородців – 10%⁶. У цьому ж році у Росії нараховувалося близько 15–17% грамотних у т. ч. дворян – 75%, міщан – 20%, селян – 8%.

Перед Першою світовою війною, кількість учнів загально-освітніх шкіл на 1 тис. чол. населення країни виросла більш ніж у 2 рази, а студентів у 7 разів. До початку XX ст. лише дворянство та духовенство досягло повної грамотності, решта верст населення перебувала на рівні західноєвропейських країн XVII ст. Селяни та міщани старообрядці у XVIII – першій половині XIX ст. до читання книг ставилися загалом недбало. Таке становище тривало до 1908 р., коли Державна Дума прийняла закон про введення у країні загальної початкової освіти.

Спотворенні оцінки грамотності населення країни увійшли у подальші дослідження в галузі вивчення цього питання. Помилки з успіхом тиражувалися не лише у суспільному, але й академічному середовищі.

Розглядаючи проблему грамотності населення Росії видатний російський вчений XX ст., академік Д. С. Лихачов дивувався позиції президента Академії наук СРСР, академіка Олександрова, який на загальних зборах Академії, декілька разів з бахвальством

повторював, що: „наша страна из страны почти сплошной неграмотности при царском правительстве...” стала країною освіченою. Кожний раз Лихачов задавав собі питання: „Откуда взято это утверждение? Из старых статистических данных? Но тогда записывали в неграмотные всех старообрядцев, отказывавшихся читать книги гражданской печати. А эти «неграмотные» любили книгу, знали свои книги лучше, чем сборщики сведений – свои. И читали больше”⁷.

Д. С. Лихачов наполягав на тому, що Давня Русь хоча й не мала університетів, проте була грамотною країною, з притаманною їй самобутньою культурою яка дозволяла створити цінні рукописи, ікони, фрески та мозаїки⁸. Лихачов розглядав Русь як особливий тип культури, а людей, які сформували цю високу культуру без наявності університетської освіти, за його справедливою думкою, не можна було називати „безграмотними”.

Що ж ми бачимо у побуті? На Дону, наприклад, козаки тісно спілкувалися зі старообрядцями, які мали на них великий вплив: „собираясь в куренях, грамотные казаки читали неграмотным своим товарищам книги, получаемые ими от попов, передавали окружающим слышанные от раскольников толкования на прочитанные тексты...”⁹. У XVIII–XIX ст. практично вся Європейська Північ була грамотною. У селянських родинах накопичувалися великі зібрання стародруків та рукописів¹⁰, а цей регіон практично повністю був населений старообрядцями. Власне великий російський учений М. В. Ломоносов народився та був хрещений у старообрядстві саме на Півночі¹¹.

Починаючи з часів Олексія Михайловича, коли селянство остаточно втратило свободу не лише в Росії, але й у приєднаних до неї регіонах, почала невтримно ширитися неписьменність. Кріпацтво привело до загальної безграмотності народу у XIX ст., „которая – за словами Лихачова, – даже для историков показалась исконной и типичной для Древней Руси”¹². У тих регіонах, де кріпосне право торкнулося менше (а це якраз ті, де мешкали старообрядці – Північ, Дон, Урал та Сибір), грамотність була звичайним явищем серед населення. Про це свідчать матеріали

археографічних експедицій Пушкінського дому, Бібліотеки АН СРСР, Московського університету ім. М. В. Ломоносова. Грамотність народу простежувалася у культурі слова у фольклорі, народному здечстві, ремеслах, моралі, повсякденному побуті тощо.

Древня книга користувалася у старообрядців винятково високим авторитетом. Практично кожна громада мала невелике книжкове зібрання найнеобхіднішого кола богослужбових та повчальних книг¹³. У Виго-Лексинській кіновії навчання грамоті, співу та літературній майстерності було поставлено з самого початку її заснування. У Вигореції функціонували школи грамоти для навчання дітей, створені книгописні майстерні з єдиною (у той час) старовірською літературною школою, твори якої були розраховані на людей високого інтелектуального рівня.

Для підготовки літераторів в обителі були зібрані усі відомі в Росії петровського часу підручники риторики. Андрій та Семен Денисови виховали низку видатних послідовників, до числа яких належали: Трифон Петров, Даниїл Матвєєв, Гавриїл Семенов, Никифор Семенов, Мануїл Петров, Іван Филипов, Василь Шапочников, Олексій Іродіонов. За своїми літературними достоїнствами створені ними роботи не поступалися творам таких відомих авторів цього часу як Феофан Прокопович та Дмитрій Ростовський. Андрій Денисов разом з Мануїлом Петровим здійснили перше в Росії критико-палеографічне вивчення „Соборного деяння на еретика Мартина” та Феогностового требника, довели їх фальшивку. Глибока проникливість розуму виговських авторів була названа єпископом панівного віросповідання Питиримом Нижегородським нічим іншим, як волхвуванням поморців.

Опираючись на досвід роботи митрополита Макарія, виговським уставщиком Петром Прокоф'євим було створене своє коло Міней. Семен Денисов написав „Историю о отцах и страдальцах соловецких” та „Виноград российский”, Іван Филипов „Историю Выговской пустыни”, Андрій Денисов „Надгробное слово Петра Прокофьева”¹⁴. У кінці XVIII ст. у Вигореції з'явилися нові письменницькі імена, де поряд з чоловіками Андрієм Борисовим,

Тимофієм Андреевим, Григорієм Корнаєвим з'явилися і жінки – Февронія Семенова та Феодосія Герасимова. На початку 80-х рр. XVIII ст. наставник Виговської пустині Андрій Борисов мав на меті організувати в кіновії старообрядську академію, однак реалізувати його задум завадили три сильні пожежі, які винищили обитель у 1787 р.¹⁵

Серед гуслицьких старообрядців було багато начотчиків, здатних вести богословську полеміку на високому професійному рівні. Вони чудово знали не лише Святе Писання, але й достатньо глибоко вивчали історію старообрядства, знали відмінні особливості древньоправославного віровчення тощо.

У 60-ті рр. XIX ст. значна частина дітей підмосковних Гуслиць знала церковнослов'янську грамоту. Дівчатка та хлопчики читали напам'ять усі необхідні молитви. Для продовження навчання заможні батьки відвозили своїх 16-річних юнаків у Москву на Рогожку де протягом двох-трьох років ті вивчали Біблію, догматику православного віровчення. Учителі акцентували увагу на старообрядських відмінностях у православному віровченні, тонкощах наонного співу та гласів¹⁶. На Рогожці вони знайомилися з іменитим московським купецтвом, яке часто пропонувало юнакам місця прикажчиків на своїх підприємствах чи магазинах. І. Ординський писав: „Дальнейшее его образование происходило на ярмарках – этих академиях купечества – и опять-таки преимущественно в обществе раскольников разных краев России. Там он узнавал условия русской торговли, делался человеком бывалым, оценивал выгодную сторону принадлежать к расколу в отношении торговом, в отношении денежной помощи и широкого кредита”¹⁷.

Школи церковнослов'янської грамоти та крюкового співу існували практично при всіх старообрядських монастирях. Про це неодноразово повідомляли представники панівного віросповідання, які акцентували увагу на тому, що багато ченців та черниць Іргізьких монастирів роз'їжджали „по городам и селам, выпрашивали себе и привозили на Иргиз детей обоего пола, раскольнических и православных, для обучения грамоте, научали

их расколу и разврату и, по слову Спасителя, делали их горшими сынами геенны, нежели сами. Обыкновенно из этих детей выходили злейшие ревнители раскола: они делались уставщиками в своих селениях, открывали служение в домах, совершали духовные требы и открыто проповедовали раскол”¹⁸. Ченці вчили не лише при монастирях, але й наймалися у старовірські родини.

Відомо, що на початку XIX ст. при Куренівському Нікольському чоловічому монастирі Подільської губ. діяла школа грамоти для дітей старообрядців. У 1842 р. про це повідомляв чернець Симеон Кравцов, який перейшов у офіційне православ’я. Під покровительством свого дядька Геронтія (колишнього економа монастиря) він навчався читанню, співута церковному статуту¹⁹, хоча, за його словами, більшість мешканців монастиря залишилися людьми неписьменними²⁰. З 42 мешканців Білокриницького чоловічого монастиря у 1851 р. грамотними були лише 16 чоловік²¹.

Старообрядські громади мали більш дієві засоби виховання молоді, які дозволяли утримувати її в рамках традиційної культури²². На думку курського дослідника О. В. Апанасенка – це, по-перше, були цінності характерні для Древньої Русі: формування релігійної, моральної особистості, яка не лише поважала, але й оберігала традиції предків. Ще на початку XX ст. середньовічний Домострой у грамотних старообрядців не вважався вижитим анахронізмом. Він вчив, що влада батьків від Бога, їх воля є для дітей законом. Перш ніж приступити до виконання будь-якої роботи, потрібно було отримати батьківське благословення. По-друге, виховання у старообрядців відбувалося особистим прикладом людей старшого віку, а оскільки їх авторитет у родині був високим, то він достатньо міцно впливав на виховання дітей. Третім важливим принципом було обрядове виховання, тісно пов’язане з віровченням. Неухильне виконання обряду, майже єдиної школи релігії, мало міцний вплив на формування особистості.

Основне місце у системі обряду належало посту, як покорителіві плоті, який не давав переваги тваринного життя над духом.

Наприклад, у родині купців Шарапових у сл. Михайлівці Дмитрівського повіту Курської губ., дітей виховували по-старинці, що означало без дорікань підкорятися волі батьків, вести здоровий спосіб життя, значну частину часу приділяти молитві²³. Незважаючи на, здавалося б, неефективні форми виховання та навчання дітей старообрядців, власне вони стали найважливішим фактором збереження та подальшого розвитку традиційної старообрядської культури. Це дозволило скоротити вартісний розрив між поколіннями старовірів, зберегти моральну стійкість молоді.

Специфічне виховання старообрядців на основі православних цінностей сформувало особливе відношення до трудової діяльності, яка мала по-суті капіталістичний дух, однак через християнство не залишалася без етичного підґрунтя. Мотиви старообрядської підприємницької та ін. господарської діяльності були достатньо високими. Вони визначалися служінням громаді, суспільству їх матеріальним та духовним запитам.

Протягом двох з половиною століть старообрядцям заборонялося відкрито вчити своїх дітей церковнослов'янській грамоті, тому навчання відбувалося по хатах таємно. Вони усвідомлювали, що з кожним навчанням безпосередньо пов'язується релігійне та моральне життя громади в цілому та рядових її парафіян окремо, і це усвідомлення „серед предків-старообрядців було міцним”²⁴.

До офіційного відкриття початкових старообрядських шкіл грамоті навчали інваліди, старці „... допотопным способом, собирая по дюжине-другой детишек и кормясь от этого «ремесла»”²⁵. Діди та баби навчали дітей читати та писати за Псалтирем, Часословом та Катехізисом.

Власне, любов до церковного співу та читання здавна укріпила у середовищі старообрядців домашні школи грамоти, у яких протягом 2–3 років місцеві грамотії проходили з учнями короткий курс навчання, що складався з Букваря, Часослова чи Псалтиря. Батьки платили учителеві не за час проведений у школі, а конкретно за предмет, наприклад, за Буквар – 2 крб., за Часослов – 3 крб., за Псалтир – 6 крб. Навчання у школах продовжувалися

цілий рік за винятком неділь та святкових днів. До 10-річного віку діти, які вже пройшли курс навчання, могли жваво читати книги церковнослов'янською мовою, а потім самостійно вчилися читати книги цивільного друку.

У 1909 р. журнал „Церковь” у статті „Старообрядчество и школьный вопрос” писав, що істинна вченість поєднується з істинною релігійною, оскільки: „одна наука открывает всю глубину премудрости Божией и мировую целесообразность Его творения – природы”²⁶. Завдяки вченості, – вважав автор, – любові до книги та навчанню, старообрядство являлося тією моральною силою, з якою суспільству доводилося завжди рахуватися. У старообрядців завжди побутувала грамотність та книга, „тогда, когда в остальной массе русского народа царила тьма”²⁷.

Високий рівень грамотності старообрядців був визнаний окремими священиками панівного віросповідання: „Многие священники наши, особенно в прошлом (в XVIII – С. Т.) столетии, были люди простые, знавшие только читать и писать; таким пастырям Церкви, разумеется, было не до полемики с раскольниками, между которыми встречаются люди огромной начитанности и редкого знакомства с памятниками нашей старины”²⁸. В 1861 р. ще один представник панівної Церкви, ієрей Василь Билінський констатував, що духовенство цієї Церкви неосвічене настільки, що не здатне довести розкольників його „заблуждение”²⁹.

За твердженням І. А. Кирилова в старообрядських громадах мало хто був неписьменним, тоді як у громадах офіційної Церкви мало хто був письменним. Через старообрядців ширився звичай складання та переписування книг та рукописів: „В то время как православный мужичок мало думал, почти ничего не знал, не писал, не сочинял, мужички-раскольники работали мыслью, учили, писали, сочиняли, хоть что бы там ни было на первый раз”³⁰.

Загалом старообрядці до світської науки ставилися негативно. Це пояснювалося тим, що у 50-ті рр. XIX ст. в Ярославській, Костромській та Нижегородській губерніях були проведені т. з.

етнографічно-статистичні експедиції, які закінчувалися поліцейським погромом старовірських духовних центрів. Офіційні вчені (за окремими винятками) бачили у старообрядцях лише історичний та етнографічний матеріал. Значний негативний стосунок до науки посіяли деякі дослідники старообрядства, зокрема М. І. Суботін, який змінював „свои «научные» взгляды с каждым служебным повышением, с каждой новой медалью”³¹.

Загалом, з точки зору релігійної освіти, розкольник стояв вище никонианина, проте потрібно визнати й те, що т. з. „класична” освіта старообрядців у кінці XIX – на початку XX ст. почала не витримувати критики часом, оскільки ігнорувала світські науки, дуже часто, і не з власної волі, а під забороною властей. До 1905 р. старообрядських навчальних закладів просто не існувало.

С. Лаптев у статті „Старообрядческое образование и школьные законопроекты” вважав, що старообрядські школи повинні бути дітищем старообрядства, які вмітуть підготовляти свідомих людей, які бережливо ставляться до справ віри, релігії та традиції своїх предків. Він акцентував увагу на тому, що старообрядська школа повинна носити характер не хранительний (як це відбувалося у православних та католицьких школах), а просвітницький (що було звичайно для протестантських шкіл). С. Лаптев пропонував розділити навчання у старообрядських школах на нижчий та вищий рівні, тому що „старообрядцы во многих местах по своему элементарному образованию стоят выше остального населения, и что им нужны не элементарные школы, а школы второго, высшего типа”³².

З метою підготовки кваліфікованих учителів для старообрядських шкіл у 1909 р. Московське братство Чесного животворящого Хреста організувало підготовчі курси, де викладачами були старообрядці, які мали вищу освіту³³.

Масове відкриття старообрядських навчальних закладів було пов’язане з рішенням Освященного собору Білокриницької церковної ієрархії в Росії, що відбувся 28 серпня 1909 р. Собор постановив: „Подтвердить соборное определение 1908 г., вменившего

в неприменную обязанность священникам и попечителям принять меры к открытию школ церковнославянской грамоты”³⁴.

На початку ХХ ст. практично усі старообрядські згоди позитивно поставилися до питання організації шкільної освіти у своєму середовищі. Зокрема це констатував Всеросійський з’їзд часовених старообрядців-безпопівців у 1911 р. На першому з’їзді, який проводився поморцями у 1909 р. говорилося: „Старообрядцям надо создать такую обстановку учебного дела, надо подготовить таких учителей-педагогов, чтобы юноши, ищущие просвещения, выходили из школы крепкими в древлеправославной вере, твердыми в русско-народных убеждениях и способными здраво и деловито разобраться в жизненных противоречиях и соблазнах”³⁵. Проблема необхідності розвитку шкільної освіти піднімалося на I та II з’їздах біглопопівців.

Червоною ниткою проходило питання про просвіту на єпархіальних з’їздах старообрядців Білокриницької ієрархії. З’їзд Нижегородсько-Костромської єпархії прийняв рішення про відкриття шкіл у всіх підпорядкованих їй старообрядських парафіях. 22 вересня 1906 р. Освящений собор старообрядців Білокриницької ієрархії в Москві постановив: „Составить от лица Освященного собора воззвание ко всем православным христианам – о необходимости религиозно-нравственного воспитания в духе православной Церкви детей обоего пола; вменить в неприменную обязанность священникам и попечителям каждого прихода позаботиться об открытии в приходе школы грамоты, а где возможно – церковноприходских училищ с более высокой программой обучения. Изыскание средств на это возлагается на священников и попечителей”³⁶.

У 1910 р. архієпископ Іоанн Московський розробив проект відкриття у Москві вищого старообрядського училища, основним завданням якого була підготовка священників та учителів для старообрядських шкіл.

Відкриття шестикласного Інституту відбулося на Рогожському кладовищі у 1912 р. В ньому могли вчитися представники усіх старообрядських конфесій.

У цьому навчальному закладі викладалося більше 30 предметів: алгебра, геометрія, фізика, природознавство, логіка, іноземні мови (у т. ч. грецька та німецька), теорія словесності, основне богослів'я, догматичне богослів'я, порівняльне богослів'я, історія російської літератури, історія старообрядства, історія Російської Церкви, вступ до філософії, церковне право тощо. Головним завданням підготовки студентів стало виховання самостійності, наполегливості та діяльності. Інститут ставив перед собою завдання підготувати окрім послідовного старообрядця кваліфікованого садівника, тесляра, столяра та маляра. Директор Інституту О. Рибakov вважав, що в основу навчання повинен ставитися не підручник, а самостійна робота студентів, оскільки ця форма роботи дозволяла після певного розділу контролювати комплексотриманих учнями знань³⁷.

За висловами самих старообрядців, Московський старообрядський інститут був „достоянием всего старообрядчества”. Він обслуговував інтереси не лише столичних громад, але й усієї російської провінції³⁸. У ньому навчалися діти з Вологодської, Володимирської, В'ятської, Калузької, Могилівської, Московської, Подільської, Оренбургської, Саратовської, Симбірської, Пермської, Тверської, Томської, Ярославської, Нижегородської, Самарської, Херсонської, Чернігівської губерній, Кубані, Тереку, Області Війська Донського, Уралу, Сибіру, м. Москви, Києва та Петрограду³⁹.

В 1913 р. на навчання в Інститут було подано 72 заяви абітурієнтів, але прийнято лише 30 чоловік. Як правило, батьки учнів були людьми небагатими, тому на навчання та утримання себе діти повинні були заробляти самі. Дирекцією Інституту була створена ціла мережа практичних занять з ремесла. Студенти самі обладнували майстерні, встановлювали верстати, виготовляли вироби.

Про значення освіти серед старообрядців свідчить факт розгляду цього питання Десятим Всеросійським з'їздом старообрядців Білокриницької ієрархії. На зборах прозвучала доповідь ради з'їздів „Про становище народної освіти серед старооб-

рядців”. Старообрядці чекали від ради з’їздів порад, вказівок, настанов та різного чину пояснень, оскільки більшість з них після виходу указу 1905 р. навіть не знала, чи має право вимагати від місцевої влади відкриття свого земськогопочаткового училища, чи ні.

Радою з’їздів був узагальнений матеріал, отриманий внаслідок анкетування делегатів з’їзду. Була створена спеціальна книга „Питання народної освіти серед старообрядців”, яка дозволила представити загальну картину та зробити висновки з питань шкільної освіти старовірів різних регіонів Російської імперії. Отримані висновки переслідували практичні завдання з налагодження шкільної освіти на місцях. Майже 90% респондентів позитивно поставилися до налагодження освіти⁴⁰. На перший план у навчальних закладах старообрядці ставили релігійно-просвітницькі завдання, які сприяли моральному вихованню підростаючого покоління.

На з’їзді піднімалося питання про матеріальні засоби на утримання училищ, розвиток державної та приватної доброчинності. 17% учасників з’їзду відповіли, що їхні громади не в змозі побудувати утримувати школу за власні кошти⁴¹. Старообрядці нагадували, що вони є такими ж платниками податків як і інші верстви населення, однак місцева влада відмовляє їм у праві користуватися матеріальною підтримкою уряду з метою відкриття власних шкіл. У доповіді зверталася увага на те, що в деяких випадках віруючі панівної Церкви користуються значними пільгами, а старообрядські школи, навіть у тих населених пунктах, де старовіри складають більшість населення – подібної допомоги не мають. Рада з’їзду вважала, що прийти на допомогу сільському населенню „святий обов’язок уряду”. У той самий час останній знаходив аргументи на свою користь. Комітет Міністрів стверджував, що „земство удовлетворяет интересы всего населения, а не отдельных вероисповедных групп”, а якщо старообрядці бажають відкривати подібні школи, то вони повинні робити це на власні кошти. Проте, у низці губерній влада таки йшла на зустріч старообрядцям.

В 1909 р. більше 24% дітей старовірів не було охоплено шкільною освітою⁴², 60% старообрядців користувалися загальними земськими та міністерськими школами. Гостро стояла проблема навчання та виховання підростаючого покоління у місцях зі слабкою населеністю старообрядців. З'їздом ставилось питання про створення особливого типу шкіл, а також т. з. „пересувних училищ”.

Незважаючи на досить високі темпи розвитку шкільної освіти на початку XX ст., вдома та в неорганізованих школах навчалось до половини усіх дітей шкільного віку і лише четверта частина дітей навчалась в школах організованого типу⁴³. Значну цікавість діти старообрядців виявляли до отримання знань у школах вищого типу, зокрема у міських училищах вчилось 485 дітей, в середньо-навчальних закладах – 647 дітей, у вищих навчальних закладах – більше 200 студентів. Загальна чисельність учнів у школах вищого типу (включаючи 2-класні навчальні заклади) складала 4 тис. чол.⁴⁴ 3 559 шкіл вищого типу, які функціонували в Російській імперії, старообрядці користувалися 395 навчальними закладами, або 70,6% від загальної їх кількості. Підвищена потреба отримання професійних знань пояснювалася бажанням батьків старообрядців дати практичні знання та вміння, які допомогли б підвищити рівень матеріального благополуччя своїх дітей, покращити їх побутта матеріальне становище у майбутньому.

Разом з тим старообрядці висловлювали невдоволення земськими та міністерськими школами (про початкові, церковно-приходські, які перебували під контролем панівної Церкви навіть говорити не доводилося). Невдоволеність висловлювалася ще й тим, що на ці учбові заклади мало вплив панівне віросповідання, ідеологія якого вважалася старообрядцями небезпечною для релігійно-морального настрою дітей-старообрядців. Більше того, старовіри вважали шкідливим сам контакт своїх дітей у школі загального типу з дітьми інших конфесій. У 68 з 100 випадків їхні діти не звільнялися від викладання Закону Божого учителями панівного віросповідання, в 72 випадках від церковнослов'янського читання, у 56 – від церковного співу. Проте земські школи

були популярними серед старообрядців тому, що: „учителя между учениками различных вероисповеданий не делают различия и вопросов по вероисповеданию не касаются”⁴⁵.

На початку ХХ ст. старообрядці відчували недостачу учителів Закону Божого, а підготовка багатьох старообрядських священників до викладання Закону Божого, читання та співу виявилася недостатньою. Усвідомлюючі важливість поставленої проблеми, з’їзд висловився за відкриття спеціальних педагогічних курсів та учительських семінарій для підготовки учителів.

Таким чином, російська офіційна статистика не відображала реальної кількості грамотного населення у Росії. Відомості про грамотність людей були спотворені недосконалою методикою обрахунку, перш за все серед старообрядців. Високий рівень грамотності досконало не фіксувався у місцях їх традиційного розселення (Європейській Півночі, Дону, Уралу, Сибіру).

З початку розколу Російської Церкви аж до 1905 р. при старообрядських монастирських центрах та громадах діяли школи грамоти, що займалися вихованням та навчанням дітей старовірів. На рубежі ХІХ–ХХ ст. т. з. „класична” старообрядська освіта увійшла у стадію кризи, оскільки не могла (в наслідок заборони) реалізувати свої просвітницькі завдання, долучитися до вивчення точних та природничих наук.

Масове відкриття старообрядських навчальних закладів відбулося після оприлюднення указу про дарування свободи віросповідання в Росії. Питання організації шкіл виносилося на порядок денний найкрупніших старообрядських конфесій: Білокриницької ієрархії, біглопопівців, часовенних та поморців. Висока ступінь грамотності старообрядців потребувала шкіл другого та вищого типу. У 1912 р. Білокриницькою ієрархією було відкрито Московський старообрядський інститут, який став кузницею кадрів для усіх старообрядських згод. Старообрядці намагалися позбутися безмірної опіки офіційної Церкви, через свої з’їзди отримати широку інформацію щодо шляхів організації навчальних закладів на місцях та максимального використання у цій справі допомоги держави.

- ¹ Мельников П. Исторические очерки поповщины. – М., 1864. – Ч. 1. – С. 1.
- ² Из наблюдений над старообрядцами // Кишиневские епархиальные ведомости. 1889. – № 16. – С. 685.
- ³ Старообрядческий мужской монастырь и женский скит в с. Куревке Ольгопольского уезда // ПЕВ. 1881. – № 52. – С. 620.
- ⁴ Мельников П. Исторические очерки поповщины. – М., 1864. – Ч. 1. – С. 156.
- ⁵ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства – Т. 1. – СПб., 2003. – С. 265.
- ⁶ Там само. – Т. 2. – СПб., 2003. – С. 59.
- ⁷ Лихачев Д. С. Русская культура – СПб., 2007. – С. 413.
- ⁸ Там само. – С. 59.
- ⁹ Овсянников Е. Причины широкого распространения старообрядческого раскола на Дону. – Новочеркасск 1902. – С. 12.
- ¹⁰ Лихачев Д. С. Русская культура – СПб., 2007. – С. 28.
- ¹¹ Кириллов И. А. Правда старой веры. – Барнаул, 2008. – С. 51.
- ¹² Лихачев Д. С. Русская культура – СПб., 2007. – С. 69.
- ¹³ Юхименко Е. М. Выготская старообрядческая пустынь. Духовная жизнь и литература – М., 2002. – Т. 1. – С. 65.
- ¹⁴ Незвестная Россия. К 300-летию Выговской старообрядческой пустыни / Отв. ред. Е. М. Юхименко. – М., 1994. – С. 9.
- ¹⁵ Там само. – С. 7.
- ¹⁶ Ордынский И. Раскол и благотворительность в Гуслице – СПб., 1863. – С. 11.
- ¹⁷ Там само. – СПб., 1863. – С. 11.
- ¹⁸ Исторические сведения об Иргизских мнимостарообрядческих монастырях до обращения их к единоверию (продолжение). О жизни монашества в этих монастырях // Благовестник или толкование Блаженного Феофилакта архиепископа Болгарского на Святое Евангелие. – Казань, 1857. – Ч. 2. – С. 581.
- ¹⁹ К истории Куревенского старообрядческого монастыря и состоящего при нем женского скита // ПЕВ. 1884. – № 20–21. – С. 405.
- ²⁰ Старообрядческий мужской монастырь и женский скит в с. Куревке Ольгопольского уезда // ПЕВ. 1881. – № 48. – С. 568.
- ²¹ Материалы для истории так называемой Австрийской или Белокрыницкой иерархии (Приложение к Братскому слову) / Издал Н. Субботин. – М., 1899. – С. 350.
- ²² Апанасенко А. В. “Старая вера” в центральном Черноземье: XVII – начало XX вв. – Курск 2008. – С. 257.

²³ Там само. – С. 264.

²⁴ Село Городище Екатеринославской губернии Открытие школы церковнославянской грамоты // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1910. – № 52. – С. 1303.

²⁵ Успехи общестственности в среде старообрядцев г. Тирасполя Херсонской губернии // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1909. – № 27. – С. 844.

²⁶ Старообрядчество и школьный вопрос // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1909. – № 1. – С. 9.

²⁷ Там само.

²⁸ Чем объяснить долговечие раскола? // Христианское учение, издаваемое при Санкт-Петербургской духовной академии. – СПб., 1871. – Ч. 1. – С. 551.

²⁹ *Былинский В.* Несколько слов о причинах распространения раскола в наше время // Странник. Духовный учено-литературный журнал за 1861 г. – СПб., 1861. – Т. 1. – С. 112.

³⁰ *Кириллов И. А.* Правда старой веры. – Барнаул 2008. – С. 243.

³¹ Там само. – С. 258.

³² *Лантев С.* Старообрядческое образование и школьные законопроекты // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1909. – № 7. – С. 235.

³³ Курсы для учителей // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1909. – № 7. – С. 252.

³⁴ Село Городище Екатеринославской губернии Открытие школы церковнославянской грамоты // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1910. – № 52. – С. 1303.

³⁵ *Кириллов И. А.* Правда старой веры. – Барнаул 2008. – С. 197.

³⁶ Там само. – С. 188.

³⁷ *Рыбаков А.* Старообрядческий институт // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1913. – № 19. – С. 461.

³⁸ Народное образование среди старообрядцев (доклад Совета съездов XIII Всероссийскому съезду старообрядцев) // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1914. – № 1. – С. 7.

³⁹ *Рыбаков А.* Старообрядческий институт // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1913. – № 19. – С. 460; *Морозов Т. С., Рыбаков А. С.* О старообрядческом институте (Доклад XIII-му Всероссийскому съезду старообрядцев) // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1914. – № 1. – С. 8.

⁴⁰ О положении народного образования среди старообрядцев (Доклад совета съездов, заслушанный на десятом Всероссийском съезде старо-

обрядцев) // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1909. – № 35. – С. 1022.

⁴¹ Там само. – С. 1023.

⁴² Там само. – С. 1024.

⁴³ Там само. – № 36. – С. 1049.

⁴⁴ Там само. В дореволюционной России школами высшего типа было принято считать 2-х классные училища, 4-х классные городские училища и средне-учебные заведения.

⁴⁵ Там само. – С. 1051.

Антоніна СКИДАНОВА (*Харків*)

Торгові товариства Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)

Дослідження торгових товариств є важливою складовою вивчення вітчизняної дореволюційної торгівлі та підприємницької діяльності в цілому. Воно дозволяє встановити нові тенденції в організації торгової справи, структурі підприємницьких капіталів, передбачає можливість відтворення шляхів розвитку торгівлі в умовах поглиблення товарно-грошових відносин.

Товариствам в економіці Російської імперії, зокрема й на теренах Наддніпрянщини, присвячена низка змістовних робіт¹. Але лише у деяких торгові товариства розглядаються окремо, в контексті розвитку власне торгової справи². Багатогранність означеного питання обумовлює необхідність продовження і поглиблення досліджень, зокрема на рівні окремих частин держави.

Метою представленої статті є висвітлення процесу розвитку та основних характеристик діяльності торгових товариств на території Харківської губернії протягом другої половини XIX – на початку XX ст., тобто у період найбільшого розповсюдження цієї форми підприємництва.

Дослідження побудованена аналізі законодавчих та статистичних джерел.

Протягом другої половини XIX – на початку XX ст. у Харківській губернії діяли всі три типи торгових товариств, які існували у Російській імперії, а саме, товариства повні, на вірі, акціонерні. У законодавстві товариства повні і на вірі об'єднувалися поняттям торгового дому і виступали як два різновиди цієї струк-

тури³. Акціонерні товариства вважалися самостійним типом підприємницьких об'єднань, який у законах і діловій практиці позначали ще такими тотожними термінами як: „компанія на акціях”, „акціонерна компанія”, „товариство за ділянками”, „товариство на паях”⁴. Головна різниця між означеними типами асоціацій полягала у способах об'єднання капіталів, обсягах відповідальності у справах підприємства та межах участі в управлінні кожного із власників та акціонерів. Маніфестом від 1 січня 1807 р., який окреслив засадничі принципи нових підприємницьких об'єднань, повне товариство визначалося як об'єднання двох або багатьох співвласників, котрі за дії створеного підприємства несли повну особисту майнову відповідальність. Структура товариств на вірі була дещо іншою. Вони об'єднували певних товаришів, які несли відповідальність усім особистим майном, і не обмежене законом коло вкладників, котрі доручали у повне розпорядження („на віру”) товаришам певні кошти, за що отримували визначений пропорційний відсоток з прибутків підприємства, й у разі його банкрутства втрачали лише суму своїх внесків⁵. Створення торгових домів відбувалося явочним порядком – шляхом реєстрації в місцевих адміністративних або купецьких органах товариського договору⁶. Акціонерні компанії об'єднували підприємців (акціонерів), кожен із котрих володів частиною капіталу компанії. Розмір частки визначав дивіденд із прибутків та обсяг прав (кількість голосів) в управлінні компанією. Майнова відповідальність акціонерів була обмеженою – у разі банкрутства вони втрачали лише суму своїх внесків. Основний капітал акціонерних товариств розширювався шляхом продажу додаткових акцій, котрий міг здійснюватися зокрема й через біржі. Головним органом управління товариств було загальне зібрання акціонерів, яке у проміжках між засіданнями делегувало частину своїх повноважень виборному розпорядчому органу (правлінню). Через обмежену майнову відповідальність співвласників від акціонерних компаній вимагалася, на відміну від інших форм підприємницьких об'єднань, публічна звітність щодо здійснюваних операцій та головних показників розвитку. Умовою створення акціонерного товариства було затвердження статуту імператором, яке

відбувалося після ретельних і тривалих перевірок документури з-німи бюрократичними інстанціями⁷.

Перші спроби ведення загального обліку товариських об'єднань відбулися наприкінці 60-х років XIX ст. Зусиллями Міністерства Фінансів у 1869 р. було розроблено зведену інформаційну базу щодо акціонерних компаній⁸. У 1874 р. її було суттєво доповнено⁹. З цього ж року і до початку 80-х років XIX ст. Міністерство Фінансів регулярно оприлюднювало переліки ново затверджених акціонерних компаній та характеризувало зміни у діяльності вже існуючих. На основі цих джерел можна з'ясувати інформацію про кілька акціонерних торгових товариств на території Харківської губернії. Найбільш давньою була створена 1838 р. Харківська компанія з торгівлі вовною, котра об'єднувала промисловців Півдня. Принаймні станом на 1 січня 1874 р. вона продовжувала існувати, маючи у розпорядженні капітал у 300 тис. крб¹⁰. У 1874 р. було затверджено статут Харківського промислового і торгового товариства на паях з основним капіталом у розмірі 500 тис. крб. У цей же час було затверджене, але не відбулося Харківсько-Азовське акціонерне товариство „Пособіє” з заявленим капіталом в 200 тис. крб.¹¹ До 80-х років нові торгові акціонерні компанії в губернії не створювалися¹². Отже, протягом означеного періоду діяло лише кілька досить потужних торгових компаній, котрі носили широкий галузевий, міжтериторіальний характер.

З 80-х років XIX ст. централізоване ведення статистики акціонерної справи уривається й наступні достовірні джерела, прийнятні для комплексного дослідження явища, з'являються вже на початку XX ст.

Створення торгових домів мало інший характер. Основні притаманні їхньому розвитку риси, котрі формувалися протягом другої половини XIX ст., простежуються за відомостями 1892 р., зведеними при Департаменті Торгівлі і Мануфактур на основі подань міських та купецьких управ. За цим джерелом у Харківській губернії протягом 1892 р. було зареєстровано 16 повних торгових товариств, 5 на вірі та ще одне особисте підприємство, що користувалося фірмою торгового дому¹³. Всі вони були від-

криті у Харкові – найбільш економічно розвиненому місті губернії. Таким чином, протягом другої половини XIX ст. створення торгових домів у губернії відбувалося досить повільно. Така ситуація на той час була властива для всіх, за виключенням столичних, губерній Російської імперії. Так, зокрема у межах Наддніпрянщини за загальною кількістю торгових домів Харківська губернія поступалася лише Херсонській, у котрій висока концентрація товариств була пов'язана із експортно-імпортними операціями у портовій Одесі, та перебувала на тому ж рівні, що й Київська¹⁴.

Третина повних торгових товариств Харкова займалася продажем галантерейних і мануфактурних товарів, дещо меншою була частка підприємств, спеціалізованих на торгівлі бакалійно-продуктовими товарами та виробами із металу. З-поміж товариств на вірі певної закономірності у товарному профілюванні не спостерігалось¹⁵.

77% усіх капіталів, акумульованих торговими домами станом на 1892 р., зосереджувалися у повних товариствах. У свою чергу практично 68% капіталів повних товариств оперували 2 значних підприємства з більш ніж стотисячним капіталом кожне. Три чверті інших повних торгових товариств мали відповідно 32% капіталів. Таке співвідношення свідчить про розвиток процесу концентрації капіталів у межах значних підприємств. Більша частина повних торгових товариств (10 із 15) мала капітал від 3 до 10 тис. крб. і лише три об'єднання володіли капіталами від 10 до 35 тис. крб. Тобто, у своїй основній масі повні торгові товариства на початку 90-х років XIX ст. були невеликими. З-поміж торгових товариств на вірі значних об'єднань не було (найбільший капітал – 60 тис. крб.). Проте середні показники їхніх капіталів у порівнянні із пересічними товариствами повного типу все ж були вдвічі вищими, що пояснюється можливістю залучення до справи додаткових коштів вкладників.

На початку 90-х років XIX ст. більша частина торгових домів Харкова знаходилася у спільній власності кількох чоловік (15 товариств із 21). Лише 6 товариств очолювалися однією особою (у випадках здійснення діяльності під маркою торгового дому

або створення товариств на вірі за участю вкладників). З-поміж співвласників переважали підприємці, не пов'язані сімейними відносинами. Третину об'єднань склали родичі. Частіш за все це були брати. Тільки в одному випадку у формі торгового дому існувала справа батька і сина¹⁶. Саме таку конфігурацію торгових об'єднань у цей період досить легко пояснити.

У законодавстві Російської імперії були передбачені зручні умови для ведення сімейної справи купецькими родинами, до складу котрих зараховувалося подружжя та невідокремлені діти. Протягом 60–90-х років XIX ст. за одним купецьким торговим свідоцтвом членам сім'ї підприємця за довіреністю голови родини було дозволено здійснювати низку торгових дій, зокрема управління і розпорядження у справах. Об'єднання членів купецької родини у товариства теж здійснювалося на основі лише одного торгового документу¹⁷. Але ведення сімейної справи у форматі торгового дому за вище окреслених умов, очевидно, видавалося зайвою формальністю і могло допускатися лише заради створення сучасного бренду. Натомість для братів, які не склали за законом купецької родини, така форма підприємницьких відносин виявлялася досить зручною, оскільки кровна довіра підкріплювалася ще й юридичним товариським договором.

До початку XX ст. чисельність товариств дещо збільшилася. За даними відділів Міністерства Внутрішніх Справ, протягом 1904 р. у Харківській губернії існувало 18 повних товариств, 13 товариств на вірі та три акціонерні компанії, котрі займалися торгівлею¹⁸. Збільшення кількості повних товариств відбулося за рахунок утворення об'єднань у м. Суми (5 товариств) та м. Старобільськ (1 товариство). У Харкові з 1892 до відбулося певне оновлення складу повних товариств. Але їхня загальна чисельність навіть зменшилася. Очевидною причиною цього явища був перехід успішних підприємств від обмежених способів організації капіталів у повних товариствах до таких, що дозволяли акумулювати додаткові кошти. Так, акціонерними компаніями протягом 90-х років стали колишні повні товариства „Гельферіх-Саде” та „Ф. В. Альсоп і К^о”, перереєструвалося як товариство на вірі торгове підприємство „М. і Г. Калгушкіні”.

Динаміка і географія розвитку товариств на вірі та акціонерних компаній була дещо іншою. Протягом 1892–1904 р. чисельність товариств на вірі зросла вдвічі, що свідчить про перспективність таких об'єднань для підприємців, котрі намагалися розширити справу через залучення вкладників. Товариства на вірі склалися майже виключно у Харкові. В губернському центрі знаходилися також і правління торгових акціонерних компаній. Концентрація у місті цих типів товариств підтверджує тезу про існування протягом другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. прямої залежності між ступенем асоціювання капіталу і рівнем соціально-економічного розвитку певної території⁹.

У товарній спеціалізації торгових домів до початку ХХ ст. сформувалася чітко помітна загальна риса. Практично половина їхньої загальної кількості займалася торгівлею мануфактурними та галантерейними товарами. Це – одна з найбільш динамічно зростаючих галузей внутрішньої торгівлі у Росії в даний період, конкуренція на всіх щаблях котрої з кожним роком посилювалася й вимагала від підприємців більше, ніж в інших сферах, ведення об'єднаної справи. Четверть торгових домів, як і раніше, займалася купівлею-продажем залізно-скоб'яних, бакалійних та гастрономічних товарів.

До початку ХХ ст. характерні зміни сталися у складі власників торгових товариств. Так, з-поміж повних товариств станом на 1904 р. вже не було жодного одноосібного власника, а з-поміж товариств на вірі відсоток одноосібних підприємств суттєво скоротився. Зросла кількість сімейних товариств. Так, частка родичів-співвласників у торгових домах повного типу зрівнялася із часткою об'єднань різних за сімейним походженням підприємців, 9 із 13 товариств на вірі теж склалися із родичів. На відміну від попереднього періоду, помітно зросла чисельність об'єднань типу „батько-син”. Враховуючи, що у законодавстві для близьких родичів продовжували зберігатися широкі права участі у сімейній торговій справі й без утворення товариств, розповсюдження родинного типу торгових домів свідчить про підвищення рівня популярності цієї марки. Під впливом об'єднання на умовах товариства, традиційна сімейна форма підприємницької діяльності починає дещо видозмінюватися. Договірною основою

торгового дому до певної міри знімала її патріархальність, формально виводячи взаємини між співвласниками однієї родини на паритетні начала. Товариський договір вносив до існуючої практики сімейної справи також і новий елемент – об'єктивний правовий формат підприємницьких відносин, котрий дозволяв вирішувати майнові суперечки поза родиною.

За інформацією купецьких і міських управ, зібраною до 1 червня 1911 р., на території Харківської губернії діяло вже 51 повне торгове товариство та 8 товариств на вірі²⁰. До 1911 р. до 5 збільшилася кількість акціонерних компаній²¹. Таким чином, на відміну від попереднього періоду 1892-1904 р., за більш короткий термін динаміка утворення торгових товариств у цілому зросла. Найбільш стрімкі темпи приросту спостерігалися у складі повних товариств (за сім років їх стало втричі більше). В основі такого стрибка було кілька факторів. Більш ніж половина із існуючих на 1911 р. повних товариств (31 товариство) виникла протягом 1907–1910 рр., тобто у період передвоєнного соціально-економічного підйому і супутнього сплеску торгової активності. 7 із 8 торгових товариств на вірі теж сформувалися у цей час. Тобто, збільшення чисельності торгових домів перш за все було пов'язане із факторами суто економічного порядку, котрі вимагали нарощення обсягів капіталу. Але поряд із цим продовжували діяти окреслені вище чинники зростання популярності самої марки торгового дому, яка перетворюється на символ респектабельності, успішності, спадковості справи.

На тлі загального збільшення кількості торгових домів помітним було скорочення чисельності товариств на вірі. У 1911 р. вона впала до рівня 1892 р. Склад цих об'єднань повністю оновився за рахунок одноосібних підприємців. Натомість ряд родинних товариств відмовилися від цього типу асоціації. Причина повільного розвитку торгових товариств на вірі – однієї з найбільш зручних і перспективних форм збільшення капіталів – полягала у низькому рівні довіри потенційних вкладників. За перше десятиліття ХХ ст. цей досить стійкий стереотип недовіри посилила низка гучних банкрутств торгових підприємств Харкова, з-поміж котрих були й торгові дома²².

До 1911 р. географія торгових домів не змінилася. Як і раніше вони зосереджувалися у губерньському центрі, кілька об'єднань існувало в м. Суми і м. Славянськ. Та ж концентрація у Харкові відрізняла торгові акціонерні компанії.

У товарній спеціалізації теж зберігалася визначена раніше перевага товариств із продажу мануфактурної та галантерейної продукції (близько 26 повних товариств та 5 товариств на вірі). Поширеним профілем товариських об'єднань залишалася реалізація продуктових і залізно-скобяних товарів. Поряд із цим у формі торгових домів починають існувати деякі хутряні, ювелірні та музичні заклади, підприємства з продажу канцелярських товарів. На основі об'єднаних капіталів у цей час проникають до споживача товари новітньої доби – фотографічні та електричні товари, моторні автомобілі і машини, велосипеди, мотоцикли тощо (означене коло технічних засобів у 1911 р. пропонували 3 харківських повних товариства).

У складі повних торгових товариств намітилася певна перевага об'єднань підприємців, не пов'язаних родинними відносинами, що свідчить про подальше набуття товариствами чисто економічної функції. Разом із тим 24% та 14% склали повні товариства, котрі об'єднували відповідно братів і батька з синами. Отже, товариські відносини у торгівлі значною мірою продовжували об'єднувати вузьке коло найбільш близьких людей. Значний відсоток сімейних торгових домів до 1911 р. сформували підприємці єврейського походження. Так, якщо з-поміж торгових домів, створених місцевими торгівцями, відсоток сімейних становив близько 38 %, то з-поміж єврейських – 63%. Це пояснюється як низкою історичних обставин налагодження торгової справи єврейським населенням на території Харківської губернії, так і національними традиціями єврейського підприємництва.

Зі збільшенням кількості повних торгових товариств зростає відсоток акумульованих ними капіталів. Так, у 1911 р. він складав близько 82% капіталів торгових домів. Порівняно із 1892 р. з-поміж повних об'єднань до семи зросла кількість значних підприємств із більш ніж стотисячними капіталами. На їхню долю припадало 72% капіталів повних товариств. Натомість за основ-

ною масою цих товариств залишалося лише 28% капіталів. Отже, за двадцяти років процес концентрації капіталів у межах значних торгових підприємств посилювався.

4/5 повних товариських об'єднань продовжували мати дрібний та середній характер. Так, капітал від 2 до 6 тис. крб. мало 14 товариств, від 8 до 15 тис. – 10 товариств, від 17 до 25 тис. – 7 товариств, ще 7 об'єднань мали капітали розміром у 30, 40, 50 тис. крб.

3-поміж товариств на вірі було лише одне значне підприємство з капіталом у 200 тис. крб. Інші залишалися порівняно не великими. Однак, середньостатистичне товариство на вірі продовжувало оперувати вдвічі більшими капіталами, ніж пересічне повне.

У розпорядженні п'яти торгових акціонерних компаній Харківської губернії у 1910 р. перебували капітали у розмірі від 350 тис. крб. до 1,5 млн. крб. Враховуючи запасні капітали, загальна сума капіталів акціонерних товариств в той час складала 4 млн. 923 тис. крб.²³, тобто в 2,8 разів більше, ніж концентрувалося у торгових домах.

До початку ХХ ст. характер акціонерних компаній Харківської губернії дещо змінився. Поряд із галузевими міжтериторіальними об'єднаннями у формі акціонерних починає здійснюватися справа окремих, до того часто одноосібних або родинних підприємств. Достовірно можна встановити, що принаймні дві акціонерні компанії, котрі існували на 1910 р., раніше перебували у формі повних товариств (торгово-мануфактурне товариство „Г. Н. Допкіна з Синами” та товариство торгівлі мануфактурними товарами „Соколов і Жмудський”)²⁴.

Ще одне товариство „В. Г. Пономарева і П. П. Рижова” об'єднувало дві значні підприємницькі династії, котрі тривалий час були головними фігурами на місцевому ринку торгівлі залізно-скобяними товарами²⁵. Таким чином, у Харківській губернії акціонерні товариства почали виникати на основі діючих, успішних підприємств, які в умовах поглиблення конкуренції з метою розширення справи виходять на вищий рівень асоціювання капіталів. Разом із переходом до акціонерної форми організації

означені торгові товариства сприймали також нову структуру й методи управління, побудовані на принципах виборності, колегіальності прийняття рішень, чітко і детально зафіксованих у статуті нормах функціонування, що мали силу закону.

Незважаючи на певне пожвавлення у створенні акціонерних торгових товариств, цей процес все ж не був масштабним. Через бюрократичні труднощі затвердження статуту, проблеми із довірою широкого кола вкладників на рівень акціонерних компаній виходили найбільш значні капіталісти, рентабельність справи котрих була доведеним фактом.

Підсумовуючи охарактеризований матеріал, акцентуємо на головних складових розвитку торгових товариств Харківської губернії протягом другої половини XIX – початку XX ст.

До початку XX ст. створення торгових товариств відбувалося повільно, оскільки ситуація на ринку дозволяла цілком плідний розвиток справи в межах обмежених капіталів одноосібних чи сімейних підприємств. Стрімке зростання чисельності асоціацій товариського типу відбувається під впливом пожвавленням торгової активності, в умовах більш відчутної економічної доцільності об'єднання капіталів наприкінці першого десятиліття XX ст. Частіш за все об'єднання здійснювалося у формі повних товариств. Створенню товариств на більш високому рівні асоціювання капіталів продовжували заважати низька довіра вкладників і бюрократичні труднощі реєстрації.

Одним із найбільш поширених типів товариств залишалися родинні торгові доми. Їхня чисельність та склад визначалися різними факторами, з-поміж котрих провідними були зростаючий рівень популярності самої марки торгового дому та високий рівень довіри між співвласниками-родичами. Економічні показники розвитку торгових товариств протягом досліджуваного періоду характеризувалися збільшенням розмірів акумульованих капіталів, посиленням процесу концентрації капіталів у рамках значних підприємств. Географічні межі поширення торгових товариств залишалися вузькими й практично не виходили поза найбільш економічно розвинений губернський центр. Разом зі збільшенням питомої ваги товариських об'єднань

до торгової справи прищеплювалися нові організаційні особливості, які порушували її усталену патріархальність і традиційність.

¹ *Шепелев Л. Е.* Акционерные компании в России – Л., 1973. – 345 с.; Боханов А. Н. Торговьедома в России в конце XIX – начале XX века (Численность, структура состав владельцев) // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 88–101; Лазанська Т. Торговельнідоми Українина межі двохстоліть(1892–1914 рр.) // Історія України – № 31–32. – Серпень 2001. – С. 12–15.

² *Кругляк Б. А.* Внутрішня торгівля в Україні наприкінці XIX – на початкуXX ст: Автореф. дис. ... доктораіст. наук/ Інститутісторії України АН України – К., 1993. – 33 с.

³ Манифест о дарованных купечествуновых выгодах, отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий // ПСЗ I. – Т. 29. – № 22418. – С. 972; Устав торговый / Д. А. Носенко – СПб., 1888. – С. 28;

⁴ *Шепелев Л. Е.* Акционерные компании в России. – С. 22.

⁵ Манифест о дарованных купечествуновых выгодах. – С. 972; Устав торговый – С. 27–28.

⁶ Там само.

⁷ История предпринимательства в России. – Кн. 2. – М. – 1999. – С. 89.

⁸ Список акционерным обществам и товариществам на паях по порядку учреждения // Ежегодник Министерства Финансов. – 1869. – Вып. 1. – С. 308–315.

⁹ Список Акционерных Обществ, Товариществ и Компаний по порядку их учреждения к 1 января 1874 г. // Ежегодник Министерства Финансов. – 1874. – Вып. 5. – С. 468–489.

¹⁰ Там само. – С. 469.

¹¹ Список Акционерных Обществ, Товариществ и Компаний, утвержденных в течение 1874 года // Ежегодник Министерства Финансов. – 1875. – Вып. 6. – С. 402–403.

¹² Ежегодник Министерства Финансов. – Вып. 7–10, 12.

¹³ Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 году. – СПб., 1892. – С. 182–186.

¹⁴ Там само. – С. 32–34, 37–41, 123–126, 175, 186–197.

¹⁵ Там само. – С. 182–186.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Высочайше утвержденное Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов // ПСЗ II. – Т. 40. – № 41779. – С. 167, 166.

¹⁸ Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. – СПб., 1905. – С. 284–291.

¹⁹ *Боханов А. Н.* Торговыведома в России в конце XIX – начале XX века. – С. 90, 91.

²⁰ Сборник сведений о действующих в России торговых домах (товариществах полных и на вере). – СПб., 1912. – С. 180–466.

²¹ Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах и товариществах на паях. – СПб., 1911. – С. 154, 155, 156, 157, 160, 161, 168, 169.

²² *Чорний Д. М.* По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Х., 2007. – С. 134–135.

²³ Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах и товариществах на паях. – СПб., 1911. – С. 154, 155, 156, 157, 160, 161, 168, 169.

²⁴ Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 году – С. 183; Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. – С. 287.

²⁵ Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. – С. 116–119.

Олена БОГДАШИНА (Київ)

Критерії оцінки суспільного прогресу в історичній науці в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Найбільший вплив на історичну науку другої половини ХІХ – початку ХХ ст. мало позитивістське розуміння суспільного прогресу. Дана тема дістала певне висвітлення у науковій літературі¹, але не всі її аспекти, особливо ті, що стосуються трактування прогресу у працях українських істориків-позитивістів² дістали належне висвітлення у науковій літературі, особливо щодо критеріїв його оцінки.

Між тим ця проблема є актуальною і має широку джерельну базу. Важливо наголосити, що хоч українські історики-позитивісти не завжди присвячували проблемі прогресу спеціальні розвідки, проте вона практично прямо чи опосередковано присутня у кожному дослідженні. Ця проблема часто визначала спосіб, а також хронологічний і тематичний порядок узагальнення фактичного матеріалу. Досить яскраво трактування прогресу простежується у працях тих істориків та соціологів, які відкрито погоджувалися, або не погоджувалися з позитивістською методологією. Наша розвідка є спробою дослідити головні положення позитивістських засад теорії суспільного прогресу, дати оцінку їх значення для розвитку історичної науки в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Ще до появи праць фундаторів позитивізму О. Конта та Г. Спенсера характеристика суспільного прогресу як головної риси історичного процесу фактично отримала визнання у суспільній думці епохи Просвітництва, потім ХІХ ст. Європейська наукова думка ХVІІІ–ХІХ ст. визнавала критеріями суспільного

прогресу: „властивість людства до удосконалення” (Ж. А. Кондорсе)³; „усвідомлення свободи” (Г. В. Гегель)⁴; дію „природних законів людства” (І. Г. Гердер)⁵.

Однієї з особливостей світогляду ліберальної та революційної інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст., зокрема істориків-позитивістів, було визнання ідеї суспільного прогресу. Проте спостерігалася суттєва різниця у розумінні суспільного прогресу між істориками-позитивістами та попередніми поколіннями науковців. Лідер державницької школи у російській історіографії професор Московського університету С. М. Соловійов цілком в гегелівському дусі характеризував суть історичного розвитку як зміну одних „історичних” народів іншими та виступив проти позитивістського принципу безумовності суспільного прогресу⁶. Між тим українські історики-позитивісти (серед них М. П. Драгоманов⁷, М. М. Ковалевський⁸, М. С. Грушевський⁹, І. Я. Франко¹⁰, М. М. Бережков¹¹) полемізували з гегелівською трактовкою суспільного прогресу, при цьому формулюючи власне розуміння суспільного прогресу. Таким чином погляди більшості представників історичної науки в Україні другої половини XIX – початку XX ст., яку не випадково називають народницькою, відрізнялися від ідей пануючої у російській історичній науці державницької школи.

Панування позитивістських ідей безумовно справило величезний вплив на розвиток історичної науки в Україні зазначеного періоду. Так, наприклад, позитивістська соціологія (або, як тоді її називали: „позитивна філософія”)⁷ орієнтувала науковців на дослідження насамперед духовної культури. Відомо, що О. Конт та Дж. С. Мілль вважали ріст знань головним критерієм суспільного прогресу¹². Тому найбільш яскраво, на їх думку, суспільний прогрес проявлявся у зміні світогляду: від теологічного до позитивного¹³. Не випадково М. П. Драгоманов підкреслював, що закон трьох стадій О. Конта стосується лише релігійно-наукової сторони суспільного життя¹⁴.

Переважаюча частина українських науковців-позитивістів розглядала рівень знань та суспільної свідомості головним критерієм прогресу: рівень „розвитку розумової діяльності” та її характер

(В. В. Лесевич¹⁵); „стан розумових здібностей людей” (І. В. Лучицький¹⁶); „розвиток високих сторін та високих ідей даної епохи” (М. І. Хлебников¹⁷). Полтавський науковець О. І. Стронін підкреслював, що одним з великих досягнень автора культової серед молоді другої половини 1860–1870-х років „Истории цивилизации в Англии” Г. Т. Бокля (як, до речі, і О. Конта, Дж. Ст. Мілля – авт.) стало визнання знань головним фактором суспільного прогресу¹⁸.

Київський історик П. М. Ардашев також суспільний прогрес пов’язував з розвитком науки¹⁹. Вчений виділяв три сторони прогресу у науці: наукового надбання, наукового методу, наукової самосвідомості²⁰.

М. П. Драгоманов суспільний прогрес обумовлював розвитком ідей лібералізму, демократизму, соціалізму²¹. Зокрема вчений у листі до І. Я. Франка від 20.03.1885 писав таке: „Принципи сучасної всесвітньої цивілізації найбільш відповідні такому поступу: лібералізм в його найконсеквентній формі, федералізму – в справах державних, демократизм в справах соціальних з його найтвердішою гарантією – асоціацією у справах економічних, раціоналізм в справах письменницьких, наукових і умілоствях”²².

Водночас М. П. Драгоманов поглибив теорію прогресу О. Конта: „Хоч знання і є основою для раціонального політичного і морального облаштування суспільства, однак повне, безпомилкове знання у багатьох відношеннях є справою майбутнього. У минулому ж головний стимул прогресу полягав не стільки в безпомилковому знанні, скільки в напрузі розуму над відомими питаннями, – у свідомості. Так, напр., хибна в науковому відношенні ідея про золотий вік все-таки рухала моральний розвиток, вказувала людям певний ідеал (мир, рівність, моральна чистота). Так, у XVIII ст. не менш хибна ідея про походження суспільства із договору і про представницьке правління в лісах Німеччини рухала все-таки політичний розвиток європейських держав і т. ін.”²³.

Вчений полемізував з молодим М. С. Грушевським, бо останній у статті „Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці” не виділив рівень свідомості в якості головного критерію оцінки прогресивності історичних явищ²⁴.

У зв'язку з тим, що історики-позитивісти вбачали головну умову та критерій прогресу саме у розвитку свідомості, вони надзвичайно високо оцінювали освіту та виховання. Так, професор Київського університету П. В. Павлов, який справив глибокий вплив на формування прогресивного світогляду багатьох студентів кінця 1850–1860-х років, писав: „З освітою пов'язано все благо у житті, все справжнє благородне, християнське”²⁵. За свідченням Л. Ф. Пантелєєва П. В. Павлов скеровував студентство на культурно-просвітницьку роботу серед простого народу, вважаючи, що „поширення знань неминуче трансформує наше напівазіатське суспільство”²⁶.

Отже віра у суспільний прогрес, величезну роль освіти та виховання була важливою ціннісною складовою інтелектуальної поведінки вчених того періоду.

Слід відзначити, що серед громадськості та вчених були популярні „Історичні листи” П. Л. Лаврова, в яких прогрес в освіті народу, науці, мистецтві пов'язувався з діяльністю інтелігенції²⁷. При цьому сам прогрес трактувався, насамперед, як „розвиток особи в фізичному, розумовому та моральному відношенні; втілення в суспільних формах істини та справедливості”²⁸.

Лише київський дослідник О. О. Козлов критикував лавровську формулу прогресу: „в силу суб'єктивності поняття про прогрес будь-який під термінами: розумовий, моральний, фізичний розвиток, істина та справедливість – [кожний] розуміє чи може розуміти своє дещо особливе від того, що розуміють інші”²⁹.

Водночас деякі українські науковці-позитивісти головним критерієм суспільного прогресу називали етичний: мораль (М. М. Бережков³⁰), повну зміну духовної природи людини (М. Ф. Владимирський-Буданов³¹). Отже вони визнавали більш правильним підхід Г. Спенсера. Останній, на відміну від О. Конта та Дж. С. Мілля вважав, що „світ керується та змінюється через почуття, для яких ідеї служать лише керівниками”³², а головним критерієм суспільного прогресу називав не ріст знань, а рівень моралі³³. Англійський вчений визначив чотири групи критеріїв суспільного прогресу: 1) техніка та матеріальна культура; 2) мова та знання; 3) звичаї та закони; 4) вірування³⁴.

Деякі історики намагалися поєднати моральний та освітній критерій суспільного прогресу. Так, професор Київського університету В. Б. Антонович висунув такі критерії: вільний розвиток знань, зокрема звільнення науки від релігії, свободу критики, а також поліпшення звичаїв, задоволення інших людських потреб³⁵. Він писав, що „апогеєм величі народів в історії є боротьба за життєві ідеали, закладені в них самою природою”³⁶. На переконання професора Новоросійського університету а пізніше Ніжинського історико-філологічного інституту М. Я. Грота: „Прогрес в житті всесвіту є збільшення моральної цінності цього життя, яке відбувається від зростання у ній самосвідомості та яке залежить від перетворення світових енергій з нижніх форм у вищі завдяки їх економізації та накопиченню”³⁷. В. В. Лесевич охарактеризував суспільного прогрес як прагнення до ідеалу (людяності), а головною рушійною силою прогресу розумовдяльність³⁸. М. П. Драгоманов другим головним критерієм прогресу називав людську самореалізацію – досягнення „можливого щастя життя для кожної особи”³⁹.

Водночас українські історики-позитивісти крім двох вищезазначених головних критеріїв історичного прогресу виділяли інші (економічні та соціально-правові) критерії. Так, М. Н. Петров називав головним благом суспільного життя „добробут і свободу”⁴⁰. Молодий М. С. Грушевський у невеличкій розвідці „Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці” визнав головним критерієм оцінки прогресу того чи іншого суспільного руху „інтереси громади”. Держава прогресивна „коли вона дає запомогу духовно-моральному, економічному й політичному розвитку громади”⁴¹. Тому він характеризує рух болоховців не як історичний регрес, а історично виправданий та корисний рух⁴². М. П. Драгоманов закликав: „звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіту, пряму чи побічну українців усяких класів чи культур в історії і культурі європейській”⁴³. Науковець в оцінці суспільного прогресу визнавав необхідним враховувати й матеріальні чинники: „Те чи інше поняття про потреби, ті чи інші обставини, заповідані минулим, дають той чи інший склад суспільного жит-

тя. У кожного народу в окремої відбуваються коливання при вступі в прогрес. При цьому, якщо відомий порядок держиться, то тільки тому, що відповідає певним потребам суспільства, хоча б з деяких сторін він був і гірше минулого і був одностороннім, по зрівнянню з нормальним порядком”⁴⁴. Для вченого прогрес – „природний незупинний поступ громадський наперед – прогрес, – поступ у господарстві, в громадських порядках, у науках і знаннях”⁴⁵.

М. П. Драгоманов високо оцінював такі положення теорії прогресу: 1) „прогрес життя людського здійснюється закономірно за епохами... органічно та логічно витікаючи один з одного”; 2) „прогрес цей залежить від безперервного ходу розумового розвитку”; 3) „прогрес цивілізації проявляється і в свою чергу обумовлюється головним чином силою свідомості наукової, політичної й моральної”⁴⁶.

Для переважної більшості істориків-позитивістів була притаманна глибока віра в незворотність суспільного прогресу. Видатний український історик М. С. Грушевський (з посиланням на Тюрго та Вольтера) був переконаний, що „людство безперервно прогресує”⁴⁷.

Водночас ідея суспільного прогресу поєднувалася з визнанням українськими істориками-позитивістами її складного та суперечливого характеру. Вони критикували спрощене розуміння прогресу як історичного кругообігу чи безупинного розвитку по прямій, лише висхідній, лінії. На численному фактичному матеріалі історики показували, що суспільний розвиток може прискорюватися, або уповільнюватися, а в деякі періоди історії регресувати. Водночас деякі з них підкреслювали суперечливість, періодами непослідовність суспільного прогресу.

Так, М. П. Драгоманов був переконаний, що „прогрес однієї сторони може супроводжуватися затримкою чи занепадом другої”⁴⁸. Професор Ніженського історико-філологічного інституту М. М. Березков підкреслював, що „прогрес не по прямій лінії здійснюється, а по кривій, дуже складній лінії – з вигинами, заворотами, відступами, тощо”⁴⁹. Подібні думки висловлювали харків’янин І. П. Сокальський⁵⁰, львів’янин І. Я. Франко⁵¹ та інші науковці.

В історичних працях українських вчених, прихильників позитивістських ідей, наводилися численні приклади того, як особливості географічного середовища або воля законодавця впливали на розвиток суспільства. Так, зокрема, науковець з Новоросійського університету О. С. Трачевський вважав, що найкращі (географічні, демографічні, виробничі) умови для прогресу створені у США⁵².

Одеський дослідник М. Я. Грот взагалі розглядав поняття „прогрес” та „регрес” як відносні⁵³. При цьому науковець намагався довести, що поряд з прогресивним та регресним видами суспільного розвитку можливий третій шлях: „відомі суспільства у відомі моменти безумовно прогресують, бо зміни їх ладу ведуть до піднесення їх сил або енергій, інші – регресують, бо зміни їх ладу ведуть до пониження їх сил, що закінчується повним їх розкладом, треті – інгресують, тобто протягом віків не виявляються не зростання, не зниження своїх сил та здатності до дій”⁵⁴. Серед інгресуючих держав вчений називає Китай та Швецію⁵⁵.

Для досліджуваного періоду характерна соціологізація історії та інших наук. Так, наприклад, М. Я. Грот вважав саме основним завданням соціології, а не інших суспільних наук „визначити точно, що таке прогрес, регрес та інгрес з зовнішньої матеріальної та внутрішньої психологічної сторін”⁵⁶. Вчений вирізняв суто соціологічний та антропологічний підходи у теорії прогресу: „Завдання соціології зводяться до визначення того, що таке прогрес, регрес, інгрес у розвитку людства, як вищого у природі цілого чи індивідууму”. Соціологія „повинна знайти такі формули для вказаних типів розвитку людського суспільства, які б не суперечили б аналогічним фактам розвитку природи”⁵⁷.

О. І. Стронін виділяв різні види (а фактично різні фази – авт.) прогресу: 1) прирощення однієї протилежності до іншої; 2) нова протилежність поглинає стару; 3) „попередні метаморфози не зникають перед новою, а тільки заслоняються нею... відбувається не прирощення і не перетворення, а лише нарощення”⁵⁸.

Іншою характерною рисою теорії прогресу було ототожнення історичного прогресу з зростанням суспільної солідарності. М. П. Драгоманов писав з цього питання: „Власне в варіаціях

зрости і розуміння індивідуалізму і акомодатції індивідуума од роду до людності, і єсть поступ громадський”⁵⁹. М. М. Ковалевський проголошуючи суспільний прогрес головним соціологічним законом, його загальною формулою (суттю) називав зростання людської солідарності⁶⁰. При цьому він намагався показати графічне зображення „прогресу, як ряду концентричних кіл, що виражають собою все більше і більше поширення людської солідарності”⁶¹.

Сама соціологія трактувалася насамперед як наука про порядок та прогрес, тобто про організацію та розвиток людського суспільства. Тому такий важливий термін „прогрес” для суспільної думки другої половини ХІХ століття (особливо для тієї її частини, яку прихильники позитивної філософії називали соціальною динамікою). Пошук історичних законів мали б підтвердити прогресивний характер історичного процесу. М. М. Ковалевський не випадково визнавав, що „ідея прогресу – лише один з проявів більш загального вчення про закономірності суспільних явищ”⁶². Подібну думку висловив М. С. Грушевський⁶³. Більш того – О. І. Стронін у розробленій ним системі історичних законів визнав в якості головного та загального саме закон суспільного прогресу⁶⁴.

М. П. Драгоманов писав так про взаємопов’язаність теорії прогресу та необхідності формулювання законів суспільства: „Ідея про прогрес не тільки розбила ідеалізацію минулого і дала можливість спокійніше відноситись до дійсності, але й примусила дослідників історії розвитку народу і людства вникнути у внутрішні причини історичних явищ і змін – культурних, економічних, соціальних, політичних, і послабила таким чином поняття про випадковість в історії чи приписування особам більшого значення, ніж вони мали в дійсності. Лише з визнанням ідеї прогресу визнання певної правильності і законів відповідності в історичних явищах знайшло собі тверду основу”⁶⁵.

І. Я. Франко як одне з досягнень позитивістської історіографії називав визнання закономірності історичного прогресу: „замість визнавати рушіями історичного поступу людства окремих завойовників і монархів, показали, що той поступ і монархи,

і завойовники разом з ним залежать від попередніх і сучасних економічно-політичних відносин, що також усе людство в своєму історичному розвитку підлягає певним природним сталим законам, а не капризам і забаганкам окремих людей”⁶⁶.

Позитивістська трактовка теорії прогресу дістала найбільш широке поширення у ліберальних істориків, які уявляли її як поступальний розвиток всіх сторін суспільства. М. М. Ковалевський був переконаний, що „при повільності суспільних змін процес більш надійний, ніж при їх бистроті, що еволюції потрібно надавати перевагу над революцією, або, висловлюючись мовою Конта, що прогрес бажаний лише за умови збереження ладу”⁶⁷. Вчений характеризував прогрес як „неперервний та довільний розвиток плідотворних початків, здавна закладених нашими предками. Думка разом переробити щоб то не було, в одну мить створити новий порядок речей, нову релігію або нову мораль не має нічого спільного з нашими поглядами”⁶⁸.

М. С. Грушевський визнавав кращим не руйнування державних структур, а поступове реформування громадського устрою: „не найлучча, не найспряміша стежка громадсько-політичного прогресу. Далеко більш корисним було б поступове реформування кроком за кроком тогочасного устрою, що помалу поліпшало б громадсько-політичні відносини і наvertало їх до нормального становища”⁶⁹.

Один з засновників державницького напрямку в українській історіографії В. К. Липинський оцінював суспільний прогрес з принципово нових світоглядних та методологічних позицій – з точки зору корисності для державності, а потім для народу та особи⁷⁰.

Таким чином ідея історичного прогресу – один з найвагоміших здобутків суспільної думки ХІХ ст. Категорія „прогрес” широко використовувалася насамперед в оцінці історичного процесу. При цьому, як правило, головними критеріями суспільного прогресу виступали інтелектуальні та моральні, а потім економічні та соціально-правові чинники. Досить широко використовувалися контівські категорії соціальної статистики та динаміки. Поняття про суспільний прогрес – одне з головних в позитивіст-

ській інтерпретації історичного процесу – трактувалося здебільшого в онтологічному плані. Проте інколи воно виступало в гносеологічному ракурсі – як реально існуючий та науково об'єктивний критерій пізнання історичного процесу.

¹ *Асланян Г. Г.* Идея прогресса в буржуазной философии истории. – Ереван: изд-во АН Армянской ССР, 1965. – 395 с.; *Богомолов А. С.* Идея развития в буржуазной философии веков XIX и XX веков. – М.: изд-во ун-та, 1962. – 376 с.; *Березинець В. В.* Історіософія М. Грушевського Автореф. дис...канд. філос. наук 09.00.05. – К.: Ін-т філософії НАНУ, 1996. – 20 с.; *Будз В. П.* Філософія історії Михайла Грушевського Автореф. дис...канд. філос. наук 09.00.03. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 20 с.; *Булгаков С. Н.* Основные проблемы теории прогресса//Проблемы идеализма. – М.: Москов. психологич. об-во, 1902. – С.1–47; *Bunner P.* Общественные учения и исторические теории XVIII и XIX вв. (Теория прогресса). – Иваново-Вознесенск. Основа, 1925. – 196 с.; *Казаков А. П.* Теория прогресса в русской социологии конца XIX века (П. Л. Лавров, Н. К. Михайловский, М. М. Ковалевский). – Л.: Изд-во ун-та, 1969. – 131 с.; *Кареев Н. И.* Идея прогресса в её историческом развитии // Кареев Н. И. Историко-философские и социологические этюды. – СПб., 1895. – С.305–254; *Лейкин Э. Г.* Идея исторического прогресса в современной буржуазной философской и общественной мысли (идея прогресса науки в сопоставлении с идеей общественного прогресса) // Концепции науки в буржуазной философии и социологии. Вторая половина XIX–XX в. – М.: Наука, 1979. – С. 169–174; *Лисенко О.* Михайло Драгоманов про історичний прогрес // Укр. іст. журн. – 1968. – № 11. – С.73–79; *Михайловский Н. К.* Что такое прогресс? // Отеч. зап. – 1869. – № 2. – С. 225–279; № 11. – С.1–38; *Могильницкий Б. Г.* Политические и методологические идеи русской либеральной медиэвистики середины 70-х годов XIX – начала 900-х годов. – Томск изд-во ун-та, 1969. – 409 с.; *Потульницький В.* Идея прогрессу в політичній спадщині М. Драгоманова// Михайло Драгоманові українське національне відродження. Тези доп. і повідомлень респ. наук. конф. молодих вчених. – К., 1991. – С.120–122; *Сорокин П. А.* Обзор теорий и основных проблем прогресса// Новые идеи в социологии. Сб.3: Что такое прогресс. – СПб.: Образование, 1914. – С.115–155; *Тельвак В. В.* Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). – Нью-Йорк, Дрогобич. Вимір, 2002. – 235 с. та ін.

² У нашому дослідженні саме поняття «українські історики-позитивісти» використовується у широкому значенні цього слова: не лише історики, які

працювали в Україні (друга половина XIX – початок XXст.) та у спеціальних теоретичних працях давали позитивістське трактування історичного процесу. Досить часто цінні теоретичні ідеї містилися не у спеціалізованих працях, а в різноманітних фактографічних розвідках, вступних увагах, рецензіях, нотатках до лекцій, тощо. Крім того вчені споріднених наукових дисциплін та публіцисти не маючи часто фахової історичної освіти, трактували суспільний процес на позитивістських методологічних засадах.

³ *Кондорсе Ж. А.* Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. – СПб.: изд. кн. маг. Н. К. Мартынова, 1909. – С. 2.

⁴ *Гегель Г. В. Ф.* Философия истории // Гегель Г. В. Ф. Соч.: В 13 т. – М.-Л.: Госиздат 1935. – Т. VIII. – С. 54.

⁵ *Гердер И. Г.* Идеи к философии истории человечества – М.: Наука 1977. – С. 435.

⁶ *Соловьев С. М.* Наблюдения над исторической жизнью народов // Вестник Европы. – 1871. – № 12. – С. 743–744.

⁷ *Драгоманов М.* Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – К.: тип. ун-та, 1869. – С. 325.

⁸ *Ковалевский М. М.* Социология. – Т.1: Социология и конкретные науки об обществе. Исторический очерк социологии. – СПб.: тип. Стасюлевича, 1910. – С. 10.

⁹ ЦДІА України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 3.

¹⁰ *Франко І. Я.* Мислі об еволюції в історії людськості // Франко І. Я. Збір. творів: У 50-ти томах. – К.: Наук думка, 1986. – Т. 45: Філософські праці. – С. 76–139.

¹¹ ІР НБУВ. – Ф. XXIII. – Спр. 296. – Арк. 5–6.

¹² *Милль Д. С.* Система логики силлогистической и индуктивной. Изложение принципов доказательств в связи с методами научного исследования. – 2-е изд. – М.: Изд. Г. А. Лемана, 1914. – С. 844; *Конт О.* Основные законы социальной динамики или общая теория прогресса человечества // Философия истории. Антология – М., 1995. – С. 109–135.

¹³ *Конт О.* Основные законы социальной динамики или общая теория прогресса человечества – С. 109–135.

¹⁴ *Драгоманов М.* Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – С. 182.

¹⁵ *Лесевич В. В.* Философия истории на научной почве (Очерк из истории культуры XIX века) // Отеч. зап. – 1869. – № 1. – С. 178.

¹⁶ *Лучицкий И. В.* Адам Фергюсон и его историческая теория. Дис. pro venia legendi // Университетские известия. – 1868. – № 11. – С. 37.

¹⁷ *Хлебников Н. И.* Русского государства и развитие русской личности // Университетские известия. – 1879. – № 4. – С. 166.

¹⁸ Там само. – С. 15–16, 70.

- ¹⁹ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр. 8971. – Арк. 59.
- ²⁰ *Ардашев П. Н.* О прогрессе в исторической науке. Вступительная лекция, читанная в университете св. Владимира 14 окт. 1903г. // Университетские известия. – 1904. – № 1. – С. 2.
- ²¹ *Драгоманов М.* Шевченко українофіли і соціалізм // Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – К.: Либідь, 1991. – С 381.
- ²² *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших. 1881–1886. – Львів: накл. українсько-руської видавничої спілки, 1906. – С.83–84.
- ²³ *Драгоманов М.* Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – С. 389 прим.
- ²⁴ *Драгоманов М.* Держава і громада: прогрес і регрес // Павлик М. М. Драгоманов і його роля в розвою України – Львів: друк. Уділова 1907. – С. 88, 91.
- ²⁵ *Павлов П. В.* Письма из-за границы. Мысль о всеобщем музее // Эк. указ. – СПб., 1858. – Вып. 2. – С. 36.
- ²⁶ *Пантелеев Л. Ф.* Воспоминания – М.: Худ лит., 1958. – С. 229.
- ²⁷ *Миртов П. Л.* Исторические письма. – 4-е изд. – СПб.: тип. Н. Н. Клобукова 1905. – С. 95, 108–138.
- ²⁸ *Миртов П. Л.* Исторические письма. – С. 51.
- ²⁹ *Козлов А.* [К. А.] Исторические письма П. Л. Миртова // Знание. – 1871. – №2. – С. 175.
- ³⁰ ІР НБУВ. – Ф. XXIII. – Спр. 309. – Арк. 3.
- ³¹ ІР НБУВ. – Ф. 60. – Спр. 11. – Арк. 1зв. –2.
- ³² *Спенсер Г.* О причинах моего несогласия с Огюстом Контом // Огюст Конт и позитивизм. – М.: тип. Н. Н. Кушнерева 1897. – С.2 34.
- ³³ *Спенсер Г.* Основания социологии – СПб.: тип. Демакова 1876. – Т. 1. – С. 78.
- ³⁴ Там само. – С. 276.
- ³⁵ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 7901. – Арк. 17зв.; Спр. 7903. – Арк. 5, 8зв.; Спр. 8089. – Арк. 2.
- ³⁶ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 8089. – Арк. 2.
- ³⁷ *Грот Н. Я.* Критика понятия прогресса. – М.: тип. Кушнерёва 1889. – С. 3.
- ³⁸ *Лесевич В. В.* Философия истории на научной почве... – С. 168.
- ³⁹ *Драгоманов М.* Император Тиберий – К.: тип. ун-та, 1864. – С. 36.
- ⁴⁰ *Петров М. Н.* Историческая подготовка Pro domo sua. – Харьков: тип. М. Зильберберга, 1881. – С. 13.
- ⁴¹ *Сергієнко М.* [Грушевський М.] Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка – 1892. – Т. I. – С. 27.
- ⁴² Там само. – С. 27–28.

⁴³ Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – К.: Либідь, 1991. – С. 490.

⁴⁴ Драгоманов М. Імператор Тиберий – С. 36.

⁴⁵ Драгоманов М. Шевченко українофіли і соціалізм // Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – К.: Либідь, 1991. – С. 375.

⁴⁶ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – С. 388.

⁴⁷ ЦДІА України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 2зв.

⁴⁸ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – С. 325.

⁴⁹ ІР НБУВ. – Ф. ХХІІІ. – Спр. 309. – Арк. 9; див. також Спр. 296. – Арк. 5–6.

⁵⁰ Сокальський І. П. О значении соседства в исторической жизни народов // Зап. имп. Харьков. ун-та. – 1898. – Кн. 4. – С. 119.

⁵¹ Франко І. Я. Мислі об еволюції в історії людськості – С. 81–82 та ін.

⁵² Трачевский А. С. Очерки исторического развития Америки // Беседа. – 1872. – Кн. ХІ. – С. 131.

⁵³ Грот Н. Я. Ещё несколько соображений о задачах социологии и о научном понятии «прогресс». – Одеса: тип. Зеленского, 1884. – С. 3.

⁵⁴ Грот Н. Я. О научном значении пессимизма и оптимизма, как мировоззрений (публичная лекция, читанная в зале университета 11 марта 1884 года в пользу общества народных чтений в Одессе). – Одесса: тип. Зеленского, 1884. – С. 2.

⁵⁵ Там само. – С. 3.

⁵⁶ Там само. – С. 3.

⁵⁷ Грот Н. Я. Ещё несколько соображений о задачах социологии и о научном понятии «прогресс». – С. 5.

⁵⁸ Стронин А. История общественной. – СПб.: тип. Министерства путей сообщения, 1885. – С. 751.

⁵⁹ Драгоманов М. „Царство божие внутри Вас” Л. Н. Толстого – 2-ге вид. – К.: Ранок, 1907. – С. 9.

⁶⁰ Ковалевский М. М. Сравнительно-историческое правоведение и его отношение социологии. Методы сравнительного изучения права // Сборник по общественно-юридическим наукам – Вып. 1. – СПб., 1899. – С. 8.

⁶¹ Ковалевский М. М. Современные социологи – СПб.: тип. Меркушева, 1905. – С. 82.

⁶² Ковалевский М. М. Очерк развития социологических учений // История XIX века (Западная Европа и внеевропейские государства). – М.: изд. тов-ва бр. Гранат, 1906. – С. 293.

⁶³ *Грушевський М.* Початки громадянства (генетична соціологія). – Відень: Укр. соціол. ін-т, 1921. – С. 39, 43.

⁶⁴ *Стронин А.* История и метод – С. 160.

⁶⁵ *Драгоманов М.* Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – С. 37.

⁶⁶ *Франко І. Я.* Наука і її взаємини з працюючими класами // Франко І. Я. Збір. творів: У 50-ти томах – К.: Наук думка, 1986. – Т. 45: Філософські праці. – С. 25.

⁶⁷ *Ковалевский М. М.* Современные социологи – СПб.: тип. Меркушева, 1905. – С. 86.

⁶⁸ *Ковалевский М. М.* Очерк происхождения развития семьи и собственности – СПб.: тип. Ю. Н. Эрлиха, 1895. – С. 12.

⁶⁹ Там само. – С. 28.

⁷⁰ *Липинський В.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Липинський В. Твори. Історична секція. – Філадельфія, 1980. – Т. 2. – С. 235; *Липинський В.* Україна на переломі (1657–1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Липинський В. Твори. Історична секція. – Т. 3. – Філадельфія, 1991. – Філадельфія, 1991. – С. 468 та ін.

Оксана ГРИГОРУК (Київ)

**До історії православних
церковних братств Поділля
(за матеріалами “Подольских епархиальных ведомостей”)**

В сучасній подільській регіоналістиці спостерігається значне поживлення інтересу до історії духовно-релігійного життя краю. Високий науковий рівень досліджень забезпечується шляхом залучення якнайширшої документальної бази. Важливе місце тут посідають періодичні видання православної церкви, які довгий час з ідеологічних причин були вилучені з наукового обігу. Нині до цього виду історичних джерел дедалі частіше звертаються подільські історики, етнографи, літератори.

В 1862–1905 роках Подільська єпископська кафедра видавала друкований відомчий орган “Подольские епархиальные ведомости”. За програмою, затвердженою Синодом, часопис складався з офіційної та неофіційної частин. До 1880 р. він виходив два рази на місяць. В подальшому періодичність видання було збільшено вдвічі. Протягом 43-річного періоду існування журналу на його сторінках накопичилась різнобічна інформація. Попри ідеологічний наліт, певні неточності, а то й спотворення при викладі фактів, публікації подають загалом широку картину духовно-релігійного життя Поділля з усіма його здобутками, проблемами та втратами. В міру можливостей – адже видання було підцензурним – тогочасні й давноминулі події висвітлювалися здебільшого об’єктивно. Чимало статей поза волею чиновників містили українську національну тематику.

Серед них – публікації про діяльність подільських православних братств. Знайомство з їх давніми патріотичними традиціями утверджувало в свідомості читачів ідею єдності кліру й

громадськості як необхідної умови стабільності церковно-релігійного життя та виконання церквою місії духовного провідника нації. Автори історико-краєзнавчих праць, вміщених на шпальтах “Подольских епархиальных ведомостей”, розглядали минуле подільських братств переважно в загальному контексті суспільно-політичних і духовних процесів, що відбувалися в краї.

Детальніше ця сторінка історії Поділля висвітлена в кількох нарисах. Так, Ю. Сіцінський в роботі “Медоварение в древней Руси и остатки его при церквах Подольской епархии” описує старовинну традицію справляння канунів¹. Суть її полягала в тому, що братчики до храмових та поминальних днів спеціально виготовляли хмільний медовий напій з меду власних пасік. Ним пригощали парафіян на благодійних обідах, а потім продавали його всім охочим. Виручені кошти витрачалися на утримання храмів, освітніх закладів, на допомогу бідним, сиротам і хворим. Бортництво й медоваріння становили одне із основних джерел прибутків братств.

Існуючий звичай глибоко вкоренився в свідомості подоян на рівні звичаєвого права. Імперська влада трактувала його як спадок від уніатської віри, а тому й ставилася відверто вороже. Нових великоросійських господарів краю драгувала фінансова незалежність парафіяльних громад. 1849 року генерал-губернатор Бібіков зробив секретне розпорядження місцевому єпископу Елпідифору заборонити справляння канунів. Того ж року Подільська духовна консисторія наказала благочинним зібрати дані про те, в яких парафіях така традиція ще існує. Як з’ясувалося, в більшості населених пунктів краю ще в 20-30-х роках XIX ст. зникли братські пасіки, братчики перестали варити й реалізовувати канунний мед. Причиною тому був спротив поміщиків, невдоволених значним скороченням прибутків у шинках і корчмах. Проте громади так просто не здавали свої позиції. Через заборони медоваріння виникали численні сутички з поміщиками, йшла судоватяганина. В цей час значно зросли урядові та місцеві податки на бортництво.

На 1850-й рік з дозволу місцевої влади канун справляли лише 40 релігійних громад Поділля. 15 з них отримували значний що-

річний прибуток для своїх храмів – по 15-40 рублів сріблом, в інших він не перевищував 10 рублів. Кафедральне керівництво за згодою Синоду прийняло рішення не вдаватися до кардинальних заходів, а почекати, поки звичай не зникне сам по собі. Благочинні ж отримали наказ суворо стежити, щоб його не поновлювали в решті парафій.

У праці П. Вікула “Братские свечи” йдеться про ще один напрямок діяльності подільських братств². Із воску власних пасік члени громад власноруч виготовляли свічки й офірки для відправлення треб, богослужінь та для освітлення храмів. Кошти від реалізації воскових виробів (свічні прибутки) в значній кількості витрачалися громадами не лише на храми, але й на розвиток освіти та благодійність.

Автор дослідження описав методи боротьби російської влади з незалежною самодіяльною активністю братств. Так, ще 1808 року Олександр I наказав припинити використання в церквах саморобних свічок, котрі слід було замінити заводськими восковими виробами. Їх реалізація, а отже й отримані прибутки, передавалися під контроль місцевих кафедральних правлінь. Вислужуючись перед вищим керівництвом, подільський єпископ Кирило 1830 року доручив російському купцеві Калініну зайнятися постачанням свічок для всіх парафій краю. Однак посланців купця місцеві жителі просто проганяли, відмовляючись купувати їхній товар. Доходило не раз і до сутичок, фізичних розправ. Кирило змушений був відмовитись від свого задуму, однак зобов’язав благочинних вести роз’яснювальну роботу серед членів підпорядкованих їм громад.

Лише в 50-х роках XIX ст. подільському духовному керівництву вдалося реалізувати настанову царя. В Кам’янці-Подільському було відкрито свічний склад, а по волостях – дрібні лавки, в яких по завищених цінах продавали свічки із заводів великоросійських єпархій.

Попри всі спроби самодержавства припинити діяльність українських церковних братств, їхні давні традиції зберігалися на Поділлі аж до початку XX ст. Із найдостойніших і найавторитетніших парафійн громади обирали братчиків і сестричок. Так

само, як і колись, вони були виразниками громадської думки і могли кардинально впливати на неї. Тому парафіяльні священники намагалися заручитися їх довірою й підтримкою, особливо в питаннях збору пожертвувань на облаштування храмів і причтових будівель

Братчики вирізнялись серед інших присутніх на богослужіннях тим, що займали почесні місця біля вівтаря і тримали великі саморобні братські свічки. Їх майно зберігалось в церквах в спеціальних скринях.

З минулих часів у парафіян залишилося переконання, що церковними коштами повинні розпоряджатися вони. З цього приводу неодноразово виникали непорозуміння між громадами і священниками. Синоду та місцевій духовній владі так і не вдалося припинити обрання офіційно несанкціонованих ключників. Вони разом із старшими братчиками намагалися підпорядкувати контролю парафіян витрачання зібраних пожертвувань та ведення церковного господарства. Непоодинокими були спроби керувати церковним причтом не лише у фінансово-господарських, але й у інших питаннях.

Ще в одній своїй публікації “К рассуждениям о восстановлении приходской жизни по старине”³³ П. Вікул аналізує заходи єпархіального керівництва, що призвели до остаточного занепаду парафіяльних громадських об’єднань в середині XIX ст. Місцева духовна влада прибрала до своїх рук всі джерела надходження їхніх прибутків: вільні поля, млини, перевезення. Поступово зменшено медоваріння. Скасовано обрання місцевих священників громадами та запроваджено їх призначення кафедральним керівництвом. Штатних церковно – та священнослужителів переведено на казенне утримання. Так братства були позбавлені майже всіх обов’язків, прав і матеріальних засобів, а згодом припинили своє існування.

Далі в статті йдеться про спроби офіційної церкви відродити їх діяльність в 60-х роках XIX ст. З цією метою в 1864 році видано Положення про церковні братства. Щоб отримати дозвіл на їх відкриття, церковні громади повинні були затверджувати в архієрея статuti, складені відповідно до Положення. В 60-х роках у

Подільській єпархії засновано близько тридцяти таких “статутних” парафіяльних об’єднань. Однак, як зазначає П. Вікул, вони були недовговічними, трималися на ентузіазмі місцевого духовництва, а зі зміною кліру відразу закривались.

В “Подольских епархиальных ведомостях” надруковано текст Положення про церковно-парафіяльні братства⁴. Пронизаний густим чадом “купночинія”, він визначав головні завдання братств: очищення православного ґрунту від шкідливих впливів (тобто від українського православ’я), звеличення російської народності, сприяння поширенню російського елементу через школи, лекції, бесіди. На всі керівні посади в братствах рекомендувалося призначати чиновників різних рангів, а вони, як правило, були великоросами.

Однак рядовими братчиками в переважній більшості були патріотично налаштовані представники духовництва, інтелігенції, прості селяни й міщани. Про успіхи в їх діяльності йдеться у звітах про роботу братств. Слід зазначити, що такі публікації були поодинокими і містили стислу інформацію. Так, Літинське Свято-Миколаївське братство звітувало про свою роботу лише 1873 року, через 4 роки після заснування. За цей час братчики облаштували церкву, дзвіницю, збудували житло для священика собору, надавали матеріальну допомогу місцевій початковій школі, організували церковний хор⁵.

Летичівське Свято-Михайлівське братство 1873 року доповідало, що за 3 роки його існування впорядковано кладовище, зведено будинок для причту й сторожа кладовищної церкви, обладнано притулок для бездомних, збудовано кам’яну дзвіницю, відкрито книжкову лавку та надано грошову допомогу найбіднішим учням двокласного народного училища. Члени братства мали намір відкрити ремісничий клас, але Київський навчальний округ відмовився надати їм фінансову підтримку⁶.

У звіті Чуківського церковного братства (Брацлавський повіт) за 1887 рік йдеться про пожежу, котра в листопаді 1886 року повністю знищила місцевий храм. На лихо відгукнулося все подільське духовництво. Його силами на нову церкву було зібрано 3683 рублі сріблом⁷.

В серії статей “О братствах Подольской епархии”, опублікованих 1868 року, детально висвітлюються здобутки 9 братств, котрі діяли у той час на Поділлі. Всі вони займалися благодійністю, підтримували освітні заклади, по можливості заводили церковні книгозбірні, облаштовували храми та причтові споруди, організовували хори, котрі нерідко продовжували співати на “почаївський”, а не на “московський” манер⁸.

Громади пильно стежили за тим, щоб братчики дотримувалися морально-етичних норм поведінки. Порушників за громадським вироком штрафували на користь місцевих шкіл та на благодійні потреби, а то й позбавляли права на членство в різних громадських об’єднаннях⁹.

Найдетальніше єпархіальний часопис знайомив читачів з діяльністю Кам’янецького Свято-Іоанно-Предтеченського братства. Про історію його заснування йдеться в статті “Православное братство при Каменецком кафедральном Свято-Иоанно-Предтеченском Соборе”¹⁰. Страшна пожежа, що сталася в Кам’янці-Подільському 1862 року, завдала великої шкоди місту. Було знищено чимало світських та культових споруд. На поновлення кафедрального римокатолицького костелу від католиків сипалися щедрі пожертвування. Їх збирали всюди – в католицьких храмах, на вулицях, в різних установах. Прохачі обходили всі будинки міських жителів, не зважаючи на віросповідання, звання, статки. Швидко кафедральний собор католиків було відновлено, та ще й вистачило коштів на перебудову кладовищного костелу. А поруч стояла обдерта, напівзруйнована православна церква. Пожертвування на православні храми міста через бідність парафіян були мізерними. Для їх збільшення з ініціативи єпархіальної влади 1863 року засновано братство при місцевому кафедральному соборі. Його основною турботою повинна була стати підтримка убогих православних церков Кам’янця-Подільського. Проте члени братства, наслідуючи прабатьківські традиції, на перший план висунули просвітницьку і благодійну діяльність, що було зафіксовано в новому статуті, затвердженому Преосвященним Леонтієм 20 листопада 1864 року.

Уже наступного року вони відкрили три початкових школи у місті та його околицях – в Польських та Руських Фільварках.

Там навчалось 140 сиріт та дітей з найбідніших сімей віком від 7 до 12 років. На членські внески та пожертвування братчики наймали навчальні приміщення, опалювали їх, купували книги та інше шкільне приладдя, оплачували працю вчителів¹¹.

1866 року в кафедральному місті лютувала холера. Вулицями блукали натовпи осиротілих, обідраних дітей. Дівчаток забирали в сім'ї, а хлопчики були покинуті напризволяще. Для них братство в одній із своїх шкіл облаштувало притулок, а в лютому 1867 року при ньому відкрило ремісничу школу. Там навчалися і утримувалися 34 хлопчики, а 40 дітей приходили з міста лише на заняття з ремесел. Безпритульних дітей було надзвичайно багато, однак через брак коштів прихисток давали далеко не всім¹².

Про склад Ради братства, про фінансові надходження (членські внески і пожертвування) та статті витрат довідуємося із його щорічних звітів, котрі систематично публікувалися в “Подольських епархиальних ведомостях”. Досить красномовно формулювалися завдання, котрі ставила влада перед братством: бідних сиріт пригрівають католики та євреї, дають їм своє “іновірне” виховання, тому православним необхідно самим терміново взятися за допомогу бездомним дітям, навчити їх російської та церковної мов, дати православно-російське виховання [13].

У звіті за 1870–1871 рік йшлося про освячення новобудови для братського притулку. Приміщення було зведено на кошти, зібрані по всій епархії та поза нею. Як і в попередні та наступні роки, Рада братства із сумом констатувала, що коштів надходить все менше і менше, їх абсолютно не достатньо для більш-менш нормального харчування та одягу дітей. А в цей час з усіх куточків епархії з'їжджалися зубожілі псаломщики й дяки з проханням прийняти їх синів до ремісничої школи, щоб ті в майбутньому могли заробляти на шматок хліба. Леонтій дав розпорядження всім благочинним та настоятелям монастирів вступити 1872 року до братства, щороку вносити до його каси до 3 рублів, а також допомогти із зборами пожертвувань від підлеглого духівництва¹⁴.

1872 року відкрито притулок для 12–15 дівчаток. Їх утримували, навчали грамоті й рукоділлю на кошти Дамського комітету який діяв у складі братства¹⁵.

У звіті за 1873–1874 рік повідомлялося про те, що з надзвичайними труднощами за 10 років вдалося придбати рухомого і нерухомого майна на 14 тис. рублів. Відтепер пансіонери були забезпечені спальними приміщеннями, обладнаними майстернями, навчальними класами. Однак їх побут залишався необлаштованим, харчування було недостатнім, не вистачало теплого одягу¹⁶. Проблема належного фінансування братських притулків не була розв'язана і в наступні роки.

Чималий обсяг інформації у вказаних матеріалах стосувався організації та вдосконалення навчально-виховного процесу в школах, заснованих братством. Його члени прагнули дати дітям пристойну початкову освіту. Крім того, вони добре розуміли, що включитись у більш-менш повноцінне життя можна, лише маючи певні навички та майстерність в якомусь ремеслі. Тому предметом особливої турботи було налагодження якісного навчання хлопчиків і дівчаток різним ремеслам, рукоділлю, рільництву, городництву, садівництву тощо.

Розглянуті публікації “Подольских епархиальных ведомостей” свідчать про те, що православні церковні братства ще з давніх-давен відігравали провідну роль в духовно-релігійному і громадському житті подолан. Усі спроби самодержавства припинити їх діяльність, або перетворити на допоміжні громадські органи московської церкви не мали абсолютного успіху.

Давні традиції релігійних об'єднань жили серед вірних аж до початку XX ст. Відроджені в 60-х роках XIX ст. волею духовної влади, вони були позначені духом українського, а не московського православ'я. Позбавлені прав та засобів отримання прибутків, братства, в міру своїх скромних можливостей, підтримували освіту, охорону здоров'я, допомагали збіднілим верствам населення, облаштовували церкви тощо. Цим хоч якось пом'якшувалися соціальні контрасти.

¹ *Сицинский Е.* Медоварение в древней Руси и остатки его при церквах Подольской епархии. // Подольские епархиальные ведомости. Неофициальный отдел (далі – ПЕВ, н. о.) – 1878. – № 12. – С. 448–459, № 13. – С. 483–489, № 15. – С. 555–565, № 18. – С. 643–650, № 19. – С. 673–685.

² *Викул П.* Братские свечи. // ПЕВ (н. о.) – 1904. – № 24. – С. 526–540, № 25. – С. 546–555, № 26. – С. 567–579.

³ *Викул П.* К рассуждениям о восстановлении приходской жизни по старине. // ПЕВ. – 1899. – № 7. – С. 138–150.

⁴ Правила для учреждения церковно-приходских братств, Высочайше утвержденные Государем Императором 8 мая 1864 года // ПЕВ. Официальный отдел (далі – о. о.) – 1864. – № 14. – С. 143–145.

⁵ Отчет Литинского Свято-Николаевского братства за 1872–73 год // ПЕВ (о. о.) – 1873. – № 4. – С. 87.

⁶ Отчет Летичевского Свято-Михайловского братства за 1872 год // ПЕВ (о. о.) – 1873. – № 4. – С. 89.

⁷ Отчет Чуковского Церковного (во имя святого Алексия Человека Божия) Братства за 1887 год // ПЕВ (о. о.) – 1888. – № 3. – С. 36–42.

⁸ *Троицкий П.* О братствах в Подольской епархии. // ПЕВ (н. о.) – 1868. – № 4. – С. 114–120, № 6. – С. 172–178, № 9. – С. 267–273, № 11. – С. 331–337, № 14. – С. 432–438, № 18. – С. 573–576.

⁹ Очерки из церковно-общественной и бытовой жизни Подолии Глава IV. Паства. // ПЕВ (н. о.) – 1905. – № 48. – С. 1125–1135.

¹⁰ Православное братство при Каменецком кафедральном Свято-Иоанно-Предтеченском соборе. // ПЕВ (н. о.) – 1865. – № 1. – С. 11–23.

¹¹ Разные известия. Об открытии 3-х школ Каменецким Иоанно-Предтеченским братством. // ПЕВ (н. о.) – 1865. – № 6. – С. 271–272.

¹² О приюте для сирот и ремесленной школе, устроенных в Каменце-Подольском Православным Иоанно-Предтеченским братством. // ПЕВ (н. о.) – 1867. – № 9. – С. 317–319.

¹³ Годовщина Свято-Иоанно-Предтеченского православного братства. // ПЕВ (н. о.) – 1866. – № 24. – С. 870–889.

¹⁴ Отчет Каменецкого Свято-Иоанно-Предтеченского братства за 1873–74 год // ПЕВ (н. о.) – 1875. – № 3. – С. 97–110.

¹⁵ Извлечение из отчета Каменецкого Свято-Иоанно-Предтеченского братства за 1872–73 год // ПЕВ (н. о.) – 1874. – № 23. – С. 816–826.

¹⁶ Отчет Каменецкого Свято-Иоанно-Предтеченского братства за 1873–74 год // ПЕВ (н. о.) – 1875. – № 3. – С. 97–110.

Світлана ЧЕРНИК (*Кіровоград*)

Газета «Киевлянин» про політичні події у Сербії кінця 80-х років XIX сторіччя та прийняття конституції 1888 року

У 1878 році на Берлінському конгресі Сербія здобула незалежність. На початку 80-х років XIX століття в країні розпочався процес обговорення політичними партіями перших проектів більш прогресивного у порівнянні з Конституцією 1869 року основного закону держави, який би юридично закріпив суверенітет Сербії. Несприятливий розвиток подій для короля Мілана та не схвалення його політики сербським суспільством, дозволили реалізувати окремі прагнення представників народу. Шляхом компромісу політичних сил 1888 року у Сербії був прийнятий Статут, саме таку назву мав основний закон держави, в якому закріплювались політичні свободи і парламентська форма правління.

Демократичні перетворення у сербській державі є об'єктом багатьох досліджень істориків¹, які по-різному оцінюють Конституцію Сербії 1888 року. Більшість учених, зокрема А. Л. Шемякін, Я. В. Вішняков, вважають, що Сербія знаходилась на етапі переходу від традиційного стану до сучасного після звільнення з-під влади турок. На їх погляд, декларування парламентської демократії європейського типу ще не означало автоматичного переходу сербської держави до нового політичного режиму. Відсутність відповідного типу суспільної свідомості у сербській еліті призвела до неузгодженості між класичними західноєвропейськими конституційними моделями і національними формами політичного розвитку, що було притаманне для процесу прискореної модернізації. Інший російський учений С. І. Данченко у монографії оцінює Конституцію Сербії 1888 року як «компромис

загальнонаціонального характеру» та доводить думку про створення фундаменту сербської демократії.

Одним із джерел інформації з історії прийняття Конституції 1888 року для населення України були періодичні видання і серед них щоденна газета «Киевлянин», яка найбільш динамічно відображала розвиток політичних процесів у сербському суспільстві для своїх читачів. В опублікованих матеріалах фактологічного характеру (офіційні документи, новини) висвітлювались основні соціальні та політичні події незалежної Сербії 80-х років XIX ст. Зазначимо, що кореспондентине завжди підписували свої статті, що дещо ускладнює встановлення авторства публікацій.

На сторінках газети «Киевлянин» досить детально розглядалася та оцінювалася тогочасна політична ситуація у Сербії, аналізувалася діяльність короля Мілана, друкувалися заяви лідерів політичних партій, простежувалася реакція народу на реформаторські дії влади тощо. Не завжди дослідники історії Сербії кінця 80-х років XIX ст. зверталися до вивчення матеріалів періодики, яка виходила в Україні, для аналізу політичних процесів у сербському суспільстві. У цій статті зроблена спроба простежити, як висвітлювалися основні політичні події напередодні прийняття Конституції Сербії 1888 року на основі публікацій газети «Киевлянин».

Повідомлення від 14 жовтня 1888 року про стан сербських справ у газеті «Киевлянин» характеризує становище Сербії «в темному світі». Автор статті інформує, що сербський народ украй не задоволений королем Міланом та його австрофільською політикою. Внутрішньополітична ситуація загострювалася особистими справами у королівській родині – розлученням короля з королевою Наталією, яка користувалася повагою у свого народу. В статті йшла мова про рішення Мілана в обхід сербського синоду та консисторії звернутися до верховного пастиря автокефальної сербської церкви Феодосія для отримання бажаного дозволу на розлучення. У посланні короля до митрополита Мраовича, текст якого був надрукований у газеті «Киевлянин», Мілан заявив, що «консисторія вчинила по нашій справі про розлучення так точно як би вчинила у справі кожного зі звичайних підданих наших, що зовсім не відповідає ні кон-

ституції, ні діючим у країні законам»². Аргументом на користь необхідності дати розлучення було те, що «сімейне питання нашого королівського дому перетворилося у політичне і династичне питання, ми побачили, що на нас, як на государеві, лежить обов'язок просити вашу святість про розірвання шлюбу нашого з нашою дружиною... щоб відвернути від Сербії й її династії загрожуючій небезпеку»³. Отже, хоча ініціатива розірвання шлюбу з королевою Наталією належить саме королю, своєї вини у загостренні ситуації Мілан не вбачає, а лише виправдовується та намагається довести правильність рішення.

Але члени консисторії визнали недостатність підстав для розлучення. Наслідком такої відмови стало звільнення з посад та арешт найбільш активного захисника збереження шлюбу єпископа Ніконора. Він стверджував, що поведінка короля по відношенню до своєї дружини є «україн безсовісною» і немає ніяких законних підстав розірвати шлюб між королем і королевою⁴. Пізніше єпископ Ніконор звернувся з меморандумом до синоду, в якому скаржився на насильство, жертвою якого він став, та виклав свою думку щодо розлучення.

Ставленик короля Мілана митрополит Феодосій на противагу відмові консисторії та синоду оголосив королівський шлюб недійсним. 20 жовтня 1888 року газета «Киевлянин» повідомляє про засудження європейською громадськістю та сербським народом такого кроку. Рішення Феодосія називалося незаконним. Дати розлучення міг тільки сербський синод, а не сербський митрополит Феодосій, якого автор статті називає «слухняним знаряддям у руках сербського короля»⁵. Таке розв'язання проблеми тільки загострило ситуацію у країні та посилило симпатії до королеви Наталії. Заслугує увагу останній абзац статті в якому йшла мова про те, що «більшість вбачає у розлученні зловіщу ознаку для подальшої політичної долі короля Мілана». У ній розповідається історія династії Обреновичів, коли князь Мілош забажав розірвати шлюб зі своєю дружиною Любіцею, але не отримав на це дозволу. Відмова від престолу князя Мілоша на користь свого сина, смерть молодого князя Мілоша II привели до повалення династії Обреновичів і переходу влади у руки князя

Олександра Карагеоргієвича. Порівнюючи тогочасну ситуацію з сучасною, автор статті підтримує думку, що король Мілан буде покараний за свій вчинок, а «виникнення серйозних подій в Сербії, безперечно змусить членів династії Карагеоргієвичів нагадати про свої права на сербський престол»⁶. Таким чином, можна сказати, що кореспондент досить точно передбачив подальший хід подій. Як відомо, політична історія Сербії розвивалися дійсно за згаданим сценарієм: у 1889 році король Мілан відмовився від престолу, а у 1903 році відбулося повалення династії Обреновичів.

Поведінка короля загострила ситуацію у країні, яка й так перебувала у передреволюційному стані. Про це свідчить зустріч короля Мілана з міністром закордонних справ Австро-Угорщини графом Кальнокі під час якої обговорювалася внутрішньополітичне становище у Сербії та можливе введення австрійських військ. На сторінках «Киевлянина» відзначалося, що поява швабських мундирів була б сигналом для загального вибуху народного незадоволення по всій країні та застосування зброї. Такі події стали б «джерелом цілого ряду нових ускладнень на Балканському півострові, результати якого могли б викликати те збройне зіткнення в Європі, яке намагаються попередити»⁷. З наступних повідомлень у пресі відомо, що Австрія насправді не захотіла ускладнювати розвиток подій у Сербії, яка фактично могла стати новим осередком збройного конфлікту.

У 1888 році ситуація в Сербії була критичною. Два міністри подали у відставку, розпочалася міністерська криза, яка засвідчувала неспроможність короля тримати під контролем країну. Газета «Киевлянин» розповідає про звернення короля Мілана до голови ліберальної партії Ристича з метою створення нового міністерства. Відмову Ристича на пропозицію короля автор статті розглядає як підтвердження украй загостреної ситуації у державі та висловлює свій сумнів щодо результативності заходів формування нового уряду, тому що «всі політичні партії тільки чекають зручного моменту для усунення короля з престолу та спрямування політики Сербії по тому шляху, який відповідав би їй як слов'янській державі»⁸.

Для врегулювання державних справ король Мілан вирішив діяти як реформатор. Першим проявом цього було видання маніфесту, в якому він заявив про «необхідність покінчити з внутрішніми суперечками і влити нове життя в державний організм... припинити боротьбу різних політичних партій і приступити до невідкладних реформ у всіх галузях державного життя» та переглянути діючу Конституцію 1869 року⁹.

Наступним етапом перетворень став декрет про скликання спеціальної комісії для обговорення змін до основного закону держави. Комісія складалася з 70 чоловік, головою якої був король. До її складу увійшли по 20 членів від кожної з політичних партій (радикальної, ліберальної, напреднянської), інші 10 – призначалися самим королем з осіб не приналежних до жодної з партій. Віце-президентами стали керівники трьох політичних партій: Ристич, генерал Груїч та Гарашанін. Як зазначає кореспондент «Киевлянина», особливе враження справило призначення лідера напреднянської партії Гарашаніна, який ще недавно мав залишити країну за наказом короля Мілана. Крім того сам Гарашанін, який більше десяти років керував політикою королівства, не користувався особливою популярністю у країні через проведення автрофільської політики. Він був автором першої зовнішньополітичної доктрини Сербії «Начертанія» 1844 року, головними ідеями якої стали: відтворення середньовічного Сербського царства та відмова від російського протекторату на користь більш вільної поведінки на міжнародній арені¹⁰. У результаті чого Сербія потрапила у політичне та економічне закабалення Австро-Угорщиною.

Черговою справою «реформатора» було звернення до свого народу з фактично вже оприлюдненим маніфестом, що викликало численні демонстрації та заворушення. Крім того, як зазначає газета «Киевлянин», у Сербії панувала думка про намагання короля Мілана зміною політичного курсу відволікти увагу від резонансної справи про розлучення з королевою Наталією¹¹.

22 жовтня 1888 року газета «Киевлянин» повідомляє про перше засідання новоствореної комісії, яке відкрив король та запропонував не переглядати стару Конституцію 1869 року, а

створити зовсім нову. Пропозиція була одногосно прийнята¹². Разом з тим розпочалася виборча компанія до нової скупщини, яка мала відіграти роль установчих зборів для затвердження основного закону держави. Варто відмітити, що комісія з питань підготовки майбутньої конституції не мала юридичних підстав для остаточного затвердження такого рівня документу так як не була достатньо уповноваженою та представницькою.

Одразу після початку роботи комісії у пресі з'явилися заяви представників політичних партій. Зокрема, лідер радикальної партії Ристич зазначав: «реформа легко вдасться, бо всі партії завжди були одностайними відносно принципів. Попередувсього стоять прагнення до особистої свободи, розширення громадянських прав і поширення пасивного виборчого права»¹³. Один із провідних членів партії напредняків Пірочанац навпаки не багато чекав від перегляду конституції. На його думку «перш за все слід покращити адміністрацію. Конституція 1869 року теж задовольнила б вимоги Сербії, якщо добре її застосовувати. Становище у Сербії не зміниться, поки не буде створено нове адміністративне право»¹⁴. Сам король бачив нову майбутню скупщину представницьким органом у складі двох палат. Хоча, як вважає автор статті у газеті «Киевлянин», ні ліберали, ні радикали не бажали створення вищої палати. Реформу підтримували тільки Гарашанін та його партія напредняків¹⁵. У подальшому долю цього питання мало вирішити нове скликання скупщини.

9 листопада 1888 року розпочалися вибори до скупщини. Народ був не задоволений ситуацією, яка склалася на місцях. У внутрішніх округах Сербії вибори супроводжувалися скандалами і кривавими зіткненнями. Урядові чиновники керували виборами та усували опозиційних кандидатів¹⁶. Тому шанси напредняків оцінювалися досить високо. Однак результати виборів довели протилежне – радикали опозиціонери отримали найбільшу кількість голосів. Одразу почалися скарги депутатів до короля Мілана про адміністративний тиск на виборах. Підсумки виборів не задовольняли й самого правителя. Газета «Киевлянин» оцінювала можливе визнання королем виборів не дійсними як побоювання Мілана нового складу скупщини, яка може прийняти

постанову про усунення короля на тій підставі, що внаслідок укладення ним союзу з Австрією, він сам зрікся більшої частини своїх прерогатив, поступившись своїми верховними правами іноземній державі¹⁷. Тогочасна преса вважала, що «народна воля надто точно виразилася вже на попередніх виборах, і не можна передбачити, що вона змінилася на краще на нових виборах. Боротися Мілану з більшістю народних мас украй небезпечно. Нові вибори можуть коштувати королю занадто дорого... видаленням Мілана з Сербії до його друзів і благодетелям мад`яр»¹⁸.

Внаслідок безпорядків та багаточисленних скарг на урядових чиновників, звинувачених у тероризмі, непрямі вибори все ж таки були визнані недійсними і призначені нові. Прямі вибори перенесені на 4 грудня, а відкриття скупщини на 15 грудня¹⁹. Король разом з лідерами трьох партій виробили спеціальні інструкції для королівських комісарів, які мали слідкувати за свободою виборів. Для цього було призначено 270 осіб: по три на кожний округ, порівну від кожної партії. Таким чином йшло попередження адміністративного тиску під час проведення наступних виборів. Всі запроваджені заходи свідчать про намагання створити умови для проведення демократичних виборів, хоча й за старим законом.

Основні проекти нової конституції виробили дві політичні сили – напредняки та ліберали. Напредняки ідеалом політичної системи вважали конституційну монархію. Ними передбачалося створення у Сербії двопалатного народного представництва (скупщина та сенат), надання виборчого права чиновникам та адвокатам, деяке розширення демократичних політичних прав і свобод, посилення державного контролю за діяльністю общин²⁰.

Радикальна партія виробила свій проект майбутньої конституції. Лідери радикальної партії в основі документу поклали ідею «народного суверенітету», зміст якої виявлявся у першій статті: «Сербський народ – суверен в Сербському королівстві. Від народу походить будь-яка влада. Народ – джерело і охоронець влади в державі»²¹. Це вступало в протиріччя з продовженням існування конституційної монархії. У Сербії мала бути побудована «народна держава» (або «держава народного дому»), яка базувалася на трьох

засадах. Перша – це давня традиція самоуправління, як основа всієї радикальної системи адміністративно-політичного устрою держави і втілення цілковитої демократії. Друга – центральне становище Народної скупщини, яка як верховний орган народного представництва в силу своїх повноважень мала набути вирішальне значення, практично усуваючи роль монарха. І третя – другорядність виконавчої влади. Кабінет міністрів мав знаходитися в повній залежності від скупщини. На місцевому рівні, за проектом, в общинах та срезгах (повітах) – всі чиновники мали обиратися з правом дострокового відкликання. Їхній «народний дім» мав стати гарантом збереження в Сербії соціального статус-кво (згідно старій формулі: «сербський народ – співтовариство рівних»). Відповідно метою нової Сербії проголошувалося не свобода окремого громадянина як особистості, а заможність всіх громадян, тобто соціальна рівність. В основу такого розуміння державності радикалами були закладені традиції общини і задруги (самоуправління, колективістська ментальність, готовність добровільно приймати авторитарну владу свого, поки він працює на користь всіх тощо). Таке глумачення відповідало їхньому розумінню держави як збільшеної копії сім'ї²².

Вже на початку листопада 1888 року «Киевлянин» повідомляє про перші результати роботи спеціальної комісії. Була досягнута згода відносно остаточної редакції проекту з таких пунктів: «визнання прерогатив короля, обрання народного представництва шляхом вільних виборів, встановлення гарантій проти тиску влади на законодавче зібрання, щоб попередити несправедливість, надання скупщині права схвалювати та перевіряти бюджет, введення гарантій захисту політичних та громадянських прав сербських громадян, тобто безпека особи і власності, свободи виборів, друку і зібрань, встановлення відповідальності міністерства, визнання гарантій проти свавілля чиновників, встановлення самостійності чинів судового відомства, передача політичних процесів у відання звичайних судів, забезпечення розширення автономії общин»²³. Таким чином, у порівнянні з Конституцією 1869 року новий варіант передбачав суттєві зміни щодо демократизації ладу.

Після закінчення повторних виборів у Сербії були одержані такі результати: 450 депутатських місць отримала радикальна

партія, 150 місць – ліберали і 2 місця – напредняки. Автор статті «Положение дел в Сербии» від 12 грудня 1888 року намагався проаналізувати деякі кроки короля, якого така розстановка політичних сил знову не влаштовувала. Відмітимо, що повторно оголосити вибори недійсними він не міг, так як це призвело б до загострення ситуації. Кореспондент «Киевлянина» відзначав, що «Сербія перебуває напередодні політичного перевороту про розміри і наслідки якого поки сказати що-небудь певне украй важко... У Белграді більшість вважала, що вже під час першого засідання нової скупщини король буде вимагати прийняття нової конституції без будь-яких обмежень і видозмін, відмова представників народу виконати цю вимогу викличе указ про розпуск скупщини і призначення нових виборів. До цього часу все буде готово для придушення всіляких спроб виразити протест уряду... Говорять також, що генерал Протич... обіцяв королю підтримку армії... Але подібний план був дуже ризикований, так як війська у будь-який момент можуть відмовитися діяти»²⁴. Патріотичні сили реформаторської політики короля Сербії пов'язували з втраченою ним влади в армії, яка завжди була впливовою силою у політичному житті.

Після офіційного оголошення результатів повторних виборів європейська та українська преса чекала різких змін, все частіше заявляючи про можливе зречення від престолу короля Мілана. Внаслідок чого скупщина могла влаштувати маніфестацію на честь Російського Царя, а радикали зі свого боку запропонували й прийняли б підготовлений ними проект конституції²⁵.

20 грудня 1888 року Велика народна скупщина розпочала своє перше засідання. Представники радикальної партії склали окрему фракцію, яка не схвалювала вироблений спеціальною комісією проект конституції. Вони прагнули «повністю підкорити зовнішню політику Сербії національним прагненням сербського народу»²⁶. Все ж таки 21 грудня в результаті компромісу був схвалений Устав Сербії та виданий декрет про дарування сербському народу нового основного закону держави.

Конституція 1888 року проголосила Сербське королівство спадковою конституційною монархією з народним представ-

ництвом. Значна частина положень «Статуту» була присвячена правам і компетенції парламенту. Згідно Конституції, він функціонував у двох видах: постійно діючої Народної скупщини і Великої народної скупщини, яка скликала для вирішення питань, пов'язаних з престолонаслідуванням, внесенням змін і поправок до основного закону, територіальними змінами, а також з інших причин, які вимагали видання особливого указу монарху (ст. 130, 131).

Прерогативи постійно діючої Народної скупщини значно розширювались у порівнянні зі старою конституцією. Раніше законодавчу ініціативу мав тільки князь, тепер – пропозиції щодо законопроектів могли надходити від монарха й від самої скупщини (ст. 34). Без її погодження не могли вноситися зміни у законодавство, значно розширювались права парламенту у фінансовій сфері, встановлювався контроль за виконанням державного бюджету. Уряд мав звітувати про свою діяльність перед скупщиною (ст. 136, 137). Згідно нової конституції, депутатів до парламенту обирали на засадах прямих виборів не тільки в містах, але й в срезях. Відкрите голосування замінювалось на таємне²⁷. За Статутом вибори у Сербії відбувалися за пропорційною системою. Виборці голосували спеціальними кулями, які вони клали у скриньки, кожна з яких відповідала певному списку кандидатів у депутати скупщини. Після підрахунку розподілялися місця у парламенті в залежності від набраних голосів²⁸.

У Конституції 1888 року особлива увага приділялася забезпеченню з боку держави політичних свобод, а також свободи друку, зібрань, союзів, вільного права на укладання договорів та підписання різного роду комерційних і інших угод. Все це сприяло встановленню у Сербії парламентаризму та демократичного режиму. Але разом з тим в державі зберігався майновий виборчий ценз. Право голосували лише громадяни, які досягли 21 року та сплачували не менше 15 динарів прямого податку на рік (ст. 85). Депутатом міг бути обраний лише той, хто сплачував не менше 30 динарів (ст. 96). Від кожного округу обиралися два так звані кваліфікованих депутатів, які обов'язково повинні мати університетську або вищу спеціальну освіту (ст. 100)²⁹.

За Конституцією 1888 року поряд з органами державної влади передбачалось створення місцевого самоуправління в округах, але відповідні статті були відсутні³⁰. Таким чином, традиція самоуправління, запропонована радикалами у своєму проекті, не була реалізована у Конституції 1888 року.

Радикали, незадоволені прийнятим варіантом Конституції 1888 року, намагалися реалізувати власні вимоги через свою стратегію. У цьому їм допомогла об'єктивна неготовність Сербії до «чистого» парламентаризму. Притаманна сербам соціальна однорідність при запровадженні парламентської форми правління призвела до монополії однієї партії, яка представляла інтереси 9/10 населення. Підтвердженням цього стали перші всезагальні вибори 14 вересня 1889 року, що закінчилися повною перемогою радикалів. З 117 депутатських мандатів вони отримали 102, тоді як ліберали лише 15. Спікером нового парламенту став Н. Пашич, який одночасно обіймав посаду голови Центрального комітету радикальної партії. У результаті прийняття нового основного закону держави встановлювався «радикальний режим»³¹. Вся законодавча і виконавча влада зосереджувалася в руках Центрального комітету партії, який фактично ставав верховною контрольною інстанцією по відношенню до уряду. Така розстановка сил не влаштувала монарха Олександра Обреновича, який 9 травня 1894 року здійснив державний переворот та скасував дію «Статуту» 1888 року.

Прийняття та запровадження нової Конституції Сербії 1888 року поклало початок встановлення політичної гегемонії радикальної партії, під контролем якої опинилися всі гілки влади. У країні, де було проголошено парламентаризм, склався однопартійний «радикальний режим» (1889–1892 рр.). Як вважає відомий російський історик А. Л. Шемякін³², такий розвиток подій був очікуваний. Соціальна однорідність сербського суспільства не могла не трансформуватися у монополію «народної партії». За таких умов монарху, іншим політичним організаціям відводилося становище додатків нової «абсолютної влади», тому «парламентська» Конституція 1888 року була приреченою. Ще на початку ХХ ст. сербський державний діяч та видатний учений-істо-

рик Стоян Новакович згадував у своїх мемуарах: «Король Мілан вважав, що Устав не підходить для Сербії і на практиці скоро повинен призвести до ретроградних течій на користь самодержавній королівській владі, до якої він прагнув». Але, як показала історія, конституція 1888 року була життєздатною та набула нової сили у 1903 році за часів правління династії Карагеоргійовичів³³. Але пізніше характеризуючи режим встановлений після 1903 року Стоян Новакович напише: «Замість влади однієї людини в Сербії під маскою демократії встановилася влада представників однієї партії»³⁴ [Цит. за: 15, с.81]. Таким чином, неготовність сербського суспільства до модернізації не дала можливості реалізувати прогресивні ідеї основного закону держави.

Аналіз публіцистичних матеріалів газети «Киевлянин» 1888 року уможливило зробити певні висновки. Події, які розгорнулися у 80-х роках XIX століття у Сербії, призвели до значного загострення внутрішньополітичної ситуації в країні. Держава знаходилася у передреволюційному стані, який загрожував перерости у збройний конфлікт на Балканському півострові. Все це змусило короля Мілана піти на проведення конституційної реформи, необхідність якої доводили представники радикальної та напреднянської партій одразу після проголошення незалежності Сербії 1878 року. «Киевлянин» у своїх матеріалах детально характеризував тогочасне становище у Сербії, настрої сербського народу, подавав оцінку цих подій європейською, сербською громадськістю, друкував маніфести та звернення до сербського народу. В своїх статтях кореспонденти газети «Киевлянин» коментували події та намагалися передбачити їх розвиток, що у більшості випадках їм вдавалося.

¹ Балканы в конце XIX – начале XX века. Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе / Ред. кол. М. А. Бирман и др. – М., 1991.; *Данченко С. И.* Развитие сербской государственности Россия, 1878–1903 гг. – М., 1996. – 420 с.; *Тимофеев А. Ю.* Крест, кинжал и книга. Старая Сербия в политике Белграда. 1878–1912. – СПб., 2007. – 240 с.; *Шемякин А. Л.* Обречённая конституция сербский устав 1888 г. // Новая и новейшая история – 2002. – № 4. – С. 64–81.; *Вишняков Я. В.* Внеконституционные факторы в развитии сербской государственности // Славяноведение. – 2006. – № 1. – С. 15–21 та інші.

- ² Послание короля Милана к метрополиту Мраовичу // Киевлянин. – 1888. – № 227.
- ³ Там само.
- ⁴ Положение дел в Сербии // Киевлянин. – 1888. – № 223.
- ⁵ Бракоразводное дело короля Милана // Киевлянин. – 1888. – № 228.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Положение дел в Сербии // Киевлянин. – 1888. – № 223.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Прокламация короля Милана // Киевлянин. – 1888. – № 232.
- ¹⁰ Белов М. В. Манифест сербской национальной бюрократии (исторографические заметки о «Начертании» И. Гарашанина 1844 г.) // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского – 2007. – № 1. – С. 208.
- ¹¹ Прокламация короля Милана // Киевлянин. – 1888. – № 232.
- ¹² Киевлянин. – 1888. – № 231.
- ¹³ Киевлянин. – 1888. – № 229.
- ¹⁴ Киевлянин. – 1888. – № 245.
- ¹⁵ Прокламация короля Милана // Киевлянин. – 1888. – № 232.
- ¹⁶ Киевлянин. – 1888. – № 247.
- ¹⁷ Киевлянин. – 1888. – № 253.
- ¹⁸ Положение дел в Сербии // Киевлянин. – 1888. – № 257.
- ¹⁹ Киевлянин. – 1888. – № 251.
- ²⁰ Данченко С. И., Карасев А. В. Основные этапы развития сербской буржуазной государственности и Россия (1858-1903) // Балканские исследования. Вып. 9 Вопросы социальной, политической и культурной истории юго-восточной Европы. – М.: «Наука», 1984. – С. 129.
- ²¹ Шемякин А. Л. Обречённая конституция сербский устав 1888 г. // Новая и новейшая история. – 2002. – № 4. – С. 70.
- ²² Там само. – С. 70–71.
- ²³ Киевлянин. – 1888. – № 249.
- ²⁴ Положение дел в Сербии // Киевлянин. – 1888. – № 269.
- ²⁵ Киевлянин. – 1888. – № 270, 271, 272.
- ²⁶ Киевлянин. – 1888. – № 274.
- ²⁷ Балканы в конце XIX – начале XX века: Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе / Ред. кол. М. А. Бирман и др. – М., 1991. – С. 20.
- ²⁸ Пропорциональные выборы // Энциклопедический словарь. – СПб.: Изд-во Брокгауз и Ефрон, 1898. – Т. XXV. – С. 463.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ История Югославии. – М., 1963. – Т. 1. – С. 498.

³¹ *Шемякин А. Л.* Обречённая конституция сербский устав 1888 г. // Новая и новейшая история. – 2002. – № 4. – С. 81.

³² Там само. – С. 81.

³³ Цит. за: *Погодин О. А.* История Сербии. – Спб., 1909. – С. 341–342.

³⁴ Цит. за: *Шемякин А. Л.* Обречённая конституция сербский устав 1888 г. // Новая и новейшая история. – 2002. – № 4. – С. 81.

Ганна КОСІНОВА (Харків)

**До питання про ліквідацію автономії
університетів в Росії у 1884 році
(за матеріалами Харківського університету)**

З моменту запровадження в 1884 році в російські університети нового статуту, його упорядників гостро критикували за ліквідацію університетської автономії. У роботах того і більш пізнішого періоду предмет «університетської автономії» усвідомлювався не тільки як «наука загалом» за С. І. Гессеном (1887–1950) [21, С. 142], але і як надання абсолютних прав та контролю за всіма сферами життя університетській колегії. Тому так гостро сприйняли університетські кола відміну в 1884 р. виборності вищих університетських посад, передачу міністерству освіти права призначати професорів на університетські кафедри, встановлення з боку міністерства освіти бюрократичного контролю за всіма сферами університетського життя. Такий погляд закріпив у подальшому за статутом 1884 р. статус «реакційного» і ввів його в систему контрреформ кінця ХІХ ст.

У даній статті робиться спроба оглянути життєдіяльність Харківського університету не стільки з точки зору визначення ролі уряду чи міністерства освіти в його керуванні, скільки окреслення тих повноважень університетської адміністрації, що залишилися за нею у 1884 р. та розширювалися протягом 1884–1906 рр. Для цього пропонуємо проведено у 1884 р. реформу університетського управління розглянути з позицій колегії та уряду, простежити зміни повноважень адміністрації університету, його рад, порівняти управління імператорського університету з закордонними вищими навчальними закладами.

Висновки даної роботи зроблені на основі проведеного дослідження законодавчих матеріалів (статути 1863, 1884, проекти статутів 1906, 1909, 1910 років), нормативних документів (циркуляри по Харківському навчальному округу за 1884–1917 рр.).

Переходячи до розгляду реорганізації управління у 1884 р., визначимо повноваження ректора тодішнього російського університету. Зазначимо, що у Франції “ректор академії” був призначеним чиновником, а не членом професорської колегії. У Німеччині вищим органом університету взагалі був сенат – комітет під головуванням ректора. Сенат поєднував функції ректора і ради університету. В державних університетах США, таких як Ann Arbor (Мічиган), Columbus (Огайо), Urbana (Іллінойс) управління знаходилося в руках президента та комітету члени якого обиралися чи народом, чи призначалися губернатором штату [13, С. 12, 29]. Тобто на такі посади, які відповідали ректорській російського університету, переважно призначалися сторонні особи. Але в російських університетах протягом усього періоду їх існування колегії гостро виступали проти призначення, відстоюючи право самостійного обрання вищих посадових осіб університету. Така вимога невід’ємно пов’язувалася з розширенням сфери компетенції ректора в усіх галузях університетського життя, а питання про належність цих осіб не до університету взагалі не існувало.

Розглянемо повноваження ректора російського університету й умови заміщення цієї посади. Так, за статутом 1804 р. ректор обирався на один рік всіма членами ради університету. У 1826 р. право призначати ректора фактично безстроково отримав попечитель – “до видання нового статуту для університетів”. Виборність ректора не була відмінена статутом 1835 р. Однак отримання цієї посади стало повністю залежати від попечителя [1, С. 14, 23, 131]. А з 1849 р. рада університету остаточно була позбавлена можливості обирати ректора [4, С. 5]. Статут 1863 р. приніс зміни: ректора на чотири роки обирала університетська рада, а деканів на три роки – ради факультетів. Повноваження ректора за статутом 1863 р. були в більшості своїй почесними: він мав представницькі функції (доводив вимоги колегії до попечителя та

інших властей), спостерігав за нормальним ходом навчального процесу, давав відпустки членам колективу університету, займався прийомом студентів. Діяв він у рамках повноважень, наданих йому радою університету [15, С. 36, 40; 8, С. 719].

Ще з 1849 р. в уряді почала знаходити підтримку думка про необхідність привести університети до стану державних навчальних установ [4, С. 5]. Засобом для реалізації цієї програми була ліквідація виборності керівних посад в університеті. Цей крок вважали тоді в урядових колах виправданим з декількох причин. По-перше, ректори, декани, секретарі факультетів і рад університетів були представниками не навчальної колегії, а уряду. Уряд, який фінансував університет, наділяв їх владою і правами керівництва. Однак кандидат на посаду знаходився в повній залежності не від уряду, а від своїх виборців і тому охороняв майже виключно їх інтереси. По-друге, у виборності бачили причину негативних явищ, які мали місце в університеті. Серед них утворення в колегії угруповань, які не мали нічого спільного з інтересами науки, а також загострення відносин між студентами і викладачами [22, С. 298–299]. Отже, негативне ставлення до ідеї колегіального правління в урядових колах зумовила неспроможність колегії захистити інтереси держави в університетах (наприклад, під час студентських заворушень). Наслідком цього стала ліквідація у виборності вищих посад університету. В Харківському університеті всі, окрім ректора Г. М. Цехановецького, якого, за спогадами Д. І. Багалія, зняли з посади через висвітлення на лекціях з політичної економії в 1880–1881 р. теорії К. Маркса, залишилися на свої місця [2, С. 46, 48]. Обрання на посаду ректора в російському університеті назавжди стало залежати від лояльності кандидата до урядового курсу. Але це не має відношення до «університетської автономії» – не означало призначення на керівні посади сторонніх чиновників, обмеження повноважень власне ректора.

Навпаки, під час роботи над статутом 1884 р. представники комісії для розгляду повноважень ректора висловилися за начальницький, а не представницький характер ректорської посади [22, С. 292, 295]. Такий погляд відбився у статуті 1884 р. – функції ректора університету були розширені. Крім закріплення поперед-

ніх прав, ректора зобов'язали слідкувати за виконанням студентами встановлених правил, за утриманням у належному стані навчально-допоміжних закладів, правильним розподілом коштів. Одна частина колективу університету (переважно чиновники) стала прямо підпорядковуватися ректору, на другу (викладачі, інспектори студентів) він міг впливати через зауваження, вказівки і нагадування [15, С. 31–32, 35–36, 39–40].

Отже, за статутом 1884 р. ректор як носій в минулому переважно представницьких функцій, отримав дисциплінарну, фінансову, ревізійну та адміністративну владу. Однак і ліквідована у 1884 р. виборність посади ректора не була утримана урядом. В умовах внутрішньої ситуації на рубежі XIX – XX століть урядові кола прийняли до уваги позицію університетської колегії. Вона бачила головну причину безпорядків, які поглинули університети, у відсутності права виборності університетського керівництва: “З 1898 по 1906 р. школа знаходилася в стані анархії, з якою енергійно боролась російська професура через те, що начальство не мало ніякого морального авторитету” [3, С. 7]. Вони добилися повернення виборності посад у 1905 р. Це право фіксувалося у введених 27 серпня 1905 р. Тимчасових правилах та указі Сенату від 17 вересня 1905 р. [6, С. 7–8]. У проектах нових статутів 1905 і 1910 рр., що укладалися представниками колегії спільно з урядовцями, виборність посад зберігалася [13, С. 4–6, 26; 19, С. 2], але не вона, мабуть, була засобом для припинення студентських безпорядків, оскільки вони продовжувалися.

Такі зміни в розподілі повноважень на користь ректора не змінили ситуацію з некерованості урядом університетських настрів в дусі державної політики. Значною мірою вони вплинули на внутрішній розподіл влади в університеті та на характер тодішньої російської, а тепер і української «університетської автономії». Ми маємо безпрецедентний випадок не у тому, що ректором може стати тільки лояльна до урядової позиції людина. Це було і є дійсністю закордонних державних вищих навчальних закладів. Інше – ми маємо посадовця, наділеного серйозними повноваженнями і чи були вони і є сьогодні пропорційними щодо повноважень загальноуніверситетської чи факультетських рад?

За статутом 1804 р. загальноуніверситетська рада мала право обирати викладачів, почесних членів, розглядати заходи по вдосконаленню викладання в університеті, також контролювати грошові рахунки, які представлялися до ради головою правління – ректором. Рада призначала і звільнювала всіх університетських чиновників, ректора включно. Її рішення вступало в силу після розгляду в правлінні (за більшістю у дві третини голосів) і після затвердження міністерством [1, С. 14]. Статут 1835 р. з ведення ради університету виключив суд, університетську поліцію і все господарське правління [4, С. 4].

З прийняттям статуту 1884 р. відбулися деякі зміни в компетенції ради університету. Так, порівняно з правилами статуту 1863 р. рада університету позбавилася права остаточного рішення в таких питаннях: 1) розподіл предметів і порядок їх викладання (з 1884 р. програми створювали факультети, передавали до ради, а звідти на затвердження у міністерство); 2) призначення стипендій (факультетські пропозиції, минаючи раду, передавалися до правління); 3) розподіл штатних сум за факультетами (став затверджувати попечитель і міністр); 4) залишення при університеті стипендіатів; 5) розпорядження по виданню праць вчених; 6) зайняття вакантних кафедр (пропозиції факультетських рад передавалися до ради університету, а потім через попечителя – міністру); 7) ухвалення кошторису спеціальних коштів університету (на затвердження міністру). За радою університету статут 1884 р. залишив тільки визначення загальної кількості медалей за кращі студентські роботи і затвердження у вчених ступенях [15, С. 47–48]. Як і раніше, міністерство приймало пропозиції ради по реорганізації та створенню кафедр, заснуванню вчених товариств при університеті. За проектом статуту 1910 р. на затвердження міністру рада мала представляти кандидатів у ректори і проректори, правила для студентів і сторонніх слухачів, обрання почесних членів університету, влаштування урочистих зборів, утворення наукових товариств при університеті [17, С. 2]. Отже, рада університету статутом 1884 р. була позбавлена останнього голосу при вирішенні багатьох питань, що мали передаватися на затвердження міністру освіти. Цей крок міністерства на практиці міг тільки затягувати вирішення важливих питань життєдіяльності

університету, тому з часом став більше формою, ніж ділом. Єдиним повноважним контролюючим органом в університеті залишився ректор, оскільки факультетські ради з прийняттям нового статуту 1884 р. подібних функцій не отримали.

Однак не можна не відмітити той позитивний бік статуту 1884 р., який сприяв розширенню компетенції факультетських рад в сфері організації навчального процесу. Цей перерозподіл повноважень в університеті на користь факультетських рад не отримав належного висвітлення в літературі, оскільки при дослідженні реорганізації управління університетом 1884 р. увага концентрувалася на критиці посилення контролюючих функцій міністерства. Втім саме із введенням статуту 1884 р. вирішення навчальних питань перейшло до компетенції факультетських рад. Мова йшла про проведення іспитів, заліків, надання випускних посвідчень та ін. До нових положень статуту можна віднести зобов'язання викладачів надавати звіти до факультетської ради про проведення практичних занять зі студентами, стеження факультетських рад за виконанням викладачами навчального плану. Збори факультетів самостійно обирали стипендіатів (аспірантів), кандидатури яких затверджував попечитель. Потім списки представляли до ради університету, але лише для відома. Приват-доценти також могли обиратися на факультетській раді. Після затвердження попечителем рішення факультетів раду університету лише інформували [15, С. 71–72, 75–76, 83]. Наступні міністерські проекти відображають усвідомлення необхідності подальшого розширення компетенції факультетських рад: за проектом статуту 1906 р. факультети мали отримати право самостійно розпоряджатися призначеними для їх навчально-допоміжних установ коштами [13, С. 4]. За проектом статуту 1910 р. на факультети мало бути покладено розподіл курсів з навчальних годин, розгляд програм, складання правил для проведення семінарів, наукових гуртків тощо. За цим проектом рада університету яка мала складатися з усіх ординарних професорів, отримувала контрольні функції по відношенню до факультетів, які раніше належали міністерству [19, С. 2].

Ще один університетський орган влади – правління – за статутом 1804 р. складалося з чотирьох деканів і особи, призначеної попечителем для постійного перебування в правлінні (з числа ординарних професорів). Очолював правління ректор. До компе-

тенції правління, як виконавчого органу ради університету, відносилися господарські справи і університетський суд. З введенням статуту 1835 р., посади постійного уповноваженого від попечителя при правлінні, синдика (юриста), секретаря ради університету були надані стороннім чиновникам [1, С. 14, 15, 116]. За статутом 1863 р. ректор залишався незмінним головою правління, до складу якого, крім ректора і деканів, став входити проректор. Як і раніше, до компетенції правління входили господарські питання. Хоча включений був розгляд студентських справ, у випадках важких провин, справи студентів передавалися до університетського суду [13, С. 20]. Статут 1884 р. фактично нічого не змінив у компетенції правління, тільки проректор став називатися інспектором і призначатися з чиновників. Крім того, правління стало займатися розподілом стипендій та грошових допомог. За проектом 1906 р. до складу правління передбачалося ввести представників факультетів (по одному професору від кожного) [13, С. 5]. Таким чином, фінансові справи і судочинство були основними видами діяльності членів цієї установи, яка з моменту свого заснування складалася з представників професорської колегії. Посади сторонніх чиновників, насамперед юриста та інспектора студентів мали контролювати діяльність виборних представників колегії. Публікація кожного року звітів про фінансову діяльність правління Харківського університету лише додавала авторитетові її представникам.

Розширення автономії російського університету наприкінці XIX ст. ішло і по лінії поступової передачі контролю за студентами від сторонніх чиновників до професорської колегії. Це можна простежити на еволюції університетської судової влади. Її представляли інспекція та університетський суд. Перша була створена у 1804 р. для контролю за студентами. Другий – для розгляду дисциплінарних порушень колективу університету. У своєму розвитку ці установи пройшли кілька етапів, сфера компетенції їх поєднувалася. Розглянемо це в історичній перспективі.

Так, за статутом 1804 р. на посаду інспектора обирався один з ординарних професорів, а помічниками ставали кандидати або магістри [1, С. 86]. Однак з 1835 р. інспектор мав обиратися вже з

військових чи цивільних чиновників з підпорядкуванням попечителів округу. Інспекція отримала право нагляду за студентами і поза стінами університету, а також можливість самостійно карати студента без суду в адміністративному порядку [4, С. 4]. З 1861 р. інспекція почала співпрацювати з місцевою поліцією. Так, студенти були підпорядковані не тільки керівництву університету, але й, на загальних умовах, поліції. Поліція контролювала студентів через “свідоцтво на житло”, яке було дійсним лише для того міста, де навчався студент (до 1907 р. воно надавалося на рік, а з 1907 р. – на півріччя). З іншого боку, в університетській інспекції студенти отримували на півріччя вхідний квиток. Тільки з дозволу інспекції батьки могли відвідати дітей-студентів. Контроль інспекції за поведінкою студента під час канікулярного відпочинку здійснювався також поліцією, в якій студент мав відмічатися одразу по приїзді додому [10, С. 244–245]. Статут 1863 р. дещо повернув правила 1804 р. Так, дії інспекції не повинні були виходити за межі університету. Ступінь провини студентів і рішення щодо їх покарання мав розглядати університетський суд. Інспектор повинен був призначатися радою університету (з затвердженням міністром) з осіб, які закінчили університет. Передбачалася також можливість передати нагляд за студентами проректорові, який би обирався на три роки з числа професорів. Інструкцію для інспекції дозволили скласти раді університету, але вона мала враховувати міністерські вимоги [13, С. 20]. Студентські заворушення в університетах викликали у 1879 році появу міністерської “Тимчасової інструкції для студентів”, яка не тільки поновлювала правила статуту 1835 р., але й розширювала повноваження інспекції. Так, ректорові не дозволено було втручатися у справи, які стосувалися студентів. Інспектора став призначати попечитель. З його відома інспектор міг застосовувати дисциплінарну владу над студентами. Інспектор повинен був наглядати вже не тільки за дисципліною студентів, але й за їх навчанням та моральним станом [5, С. 1–4]. Інспектор поєднав обов’язки слідчого, прокурора і судді. Значною мірою від нього стало залежати матеріальне забезпечення студента [9, С. 38].

Статут 1884 р. дав інспекції двох керівників. З одного боку, в усі питання зі студентських справ міг втручатися попечитель,

під керівництвом якого діяв інспектор. З іншого боку, інспектор студентів мав підпорядковуватися в своїх діях ректорові [15, С. 111]. Інспекція повинна була наглядати за студентами як в університеті, так і за його стінами. В першому випадку малося на увазі дотримання студентами та сторонніми слухачами встановлених правил поведінки. Інспектор міг вживати заходи у випадку їх порушення. Вироки з порушень студентів у залежності від важливості розбирали інспектор, ректор або правління [15, С. 19]. Університетське керівництво разом з інспекцією не могло припинити студентські заворушення, хоча колегії і запевняли у своїй здатності вплинути на студентську молодь за умови ліквідації за викладачем університету статусу чиновника, який призначався урядом. Хоч міністерство не поспішало з поверненням виборності, але вже з 1899 р. почало використовувати викладачів для стабілізації студентських настроїв (циркуляр від 21 червня 1899 р.). Так, професори мали налагоджувати відносини зі студентами і стати керівниками їх повсякденного життя. Для цього професорам дозволили вирішувати всі спірні питання безпосередньо зі студентами, тобто без втручання інспекції. Викладачі мали також очолити студентські наукові та культурно-побутові організації [11, С. 251]. При міністрі освіти Г. Є. Зенгері (1902–1904 рр.) уряд продовжив цю політику, яка оформилася в інститут кураторства. Куратором ставав викладач факультету який мав керувати студентами курсу [1, С. 267].

З іншого боку, міністерство сподівалося реанімувати позбавлену морального впливу на студентів, однак незалежну від колегії, інспекцію. Тому у 1899 р. для підняття її авторитету, інспектори були зобов'язані налагодити “моральні” зв'язки зі студентами. Для цього вони мали допомагати влаштуванню студентів у місті: шукати для них заробітки, житло, дешеві їдальні, забезпечувати лікарняний догляд за хворими [1, С. 267].

Хоча уряд змушений був повернутися до практики статутів 1804 р., 1863 р., але на разі питання ліквідації системи нагляду за студентами не стояло, мова йшла лише про передачу її викладачам університету. З цим принципом погоджувалася ще у 1902 р. рада Харківського університету. Вона висловилася лише

за ліквідацію інспекції “в її нинішньому вигляді” і запровадження замість неї посади товариша ректора. Процес зміни проходив таким чином. Спочатку за правилами 27 серпня та 17 вересня 1905 р. інспекція перейшла під контроль ректору [7, С. 8]. А 14 вересня 1906 р. були ліквідовані посади інспектора університету та його помічників (останнього інспектора університету Алякритського звільнено за особистим бажанням на пенсію у 1906 р.) [14, С. 6]. Кошти, які йшли на інспекцію, стали витрачатися для стеження за порядком у приміщенні університету. Функції інспекції перейшли до проректора [12, С. 3].

Як зазначалося, другою інстанцією для розгляду студентських справ був університетський суд. За статутом 1804 р. університетський суд знаходився в компетенції правління університету і підрозділявся на 3 інстанції. До першої належав суд ректора, який, як керівник правління, вирішував справу самостійно чи разом з постійними представником попечителя при правлінні та синдиком (юристом). До другої категорії відносився колегіальний суд правління. Вироки цієї інстанції не могли становити більше, ніж 14 днів арешту. Суд приймав скарги на ректора і в таких випадках представляв свій висновок попечителю. Щодо карних справ, то проводив тільки попереднє слідство. Третьою інстанцією був суд ради університету і вирок його можна було спростувати тільки в Сенаті [1, С. 5]. Таким чином, за статутом 1804 р. університет у вирішенні проблем свого внутрішнього життя був самостійним. Статут 1835 р. ліквідував юридичний імунітет університету. Тільки за статутом 1863 р. був введений професорський суд (складався з трьох членів професорської колегії, над якими головував професор-юрист). Його вирок затверджувала рада університету [1, С. 75]. Професорський суд займався розглядом порушень студентами правил поведінки в університеті, а також зіткненнями студентів з викладачами та посадовими особами університету [15, С. 4]. Внаслідок неефективності діяльності університетського суду в умовах студентських заворушень, наприкінці 1879 року його ліквідували [4, С. 7]. У статуті 1884 р. діяльність суду також не передбачалася. Хоча у 1902 р. міністерство освіти поновило професорський суд варіанту 1863 р., однак

його діяльність не призвела до припинення студентських заворушень [7, С. 9]. Він зіграв, напевно, свою роль у наданні “певної недоторканості особи студента стосовно загальної позауніверситетської адміністрації” [11, С. 127], але для безпосередніх учасників це суддівство було тяжкою ношею: «кому з нас приходилося брати участь у них, той знає, як це важко» [18, С. 3].

Поступово міністерство намагалося розподілити розгляд порушень між різними інстанціями університету. Так, дисциплінарна влада в університеті за проектом статуту 1906 р. надавалася ректорові, проректорату університетському суду, який мав складатися з професорів, обраних на раді університету. Інструкцію щодо діяльності суду мала скласти рада університету [13, С. 10]. Цей проект був частково втілений у нових правилах про студентські збори та організації в університеті від 1907 р., за якими проступки студентів мали розбиратися професорським дисциплінарним судом. Правила виборів членів суду та проект інструкції для нього, як і за проектом 1906 р., мала виробляти рада університету, однак з обов’язковим затвердженням міністром освіти [20, С. 3]. Документи міністерства (наприклад, проектування статуту в 1908 р.) свідчать про намагання уряду посилити нагляд за студентами. З цією метою в університетах передбачалося ввести посади чотирьох помічників проректора, обов’язки яких мали носити інспекційний характер [16, С. 3].

Отже, в своєму розвитку судова система університету пройшла кілька етапів. З 1804 по 1935 р. та з 1863 по 1879 р. університетський суд мав колегіальне начало. Судові справи розбирали правління на чолі з ректором, рада університету чи обраний від неї комітет професорів. Паралельно з університетським судом діяв суд інспекції, формально компетентний у дисциплінарних справах. Їх неефективність призвела до ліквідації виборної сторони цієї системи і відокремлення з 1884 року інспекції від університетського керівництва. Вплив інспекції на розгляд порушень студентів випадає на 1879–1899 рр. Неможливість інспекції вирішити проблему студентських заворушень змусила міністерство знов залучати до цієї справи колегію як керівників (1899, 1902–1904), так і суддів (з 1902 р.). З 1902 р. міністерство створює

систему, яка поєднала чиновницьке начало (інспекція статуту 1884 р.) та колегіальне начало (професорський суд 1863 р.). Це поєднання не стало ефективним засобом по налагодженню нормального навчального процесу в університеті, в тому числі і через протидію колегії. Професори були впевнені у неможливості вирішення студентської проблеми насильницьким шляхом і вимагали усунення від справ університету державних чиновників. Спочатку міністерство ще намагалося реанімувати інститут чиновницької інспекції, паралельно поступово відходячи від принципу протиставлення “колегія – студенти”. З 1906 р. воно повністю переклало на професорську колегію нагляд за студентами.

І під впливом статуту 1884 р. відбувся більш раціональний та ефективний, пристосований до реальних потреб навчально-наукового життя Харківського університету перерозподіл повноважень в першу чергу на користь факультетів. Внутрішня еволюція системи управління університету протягом 1884–1905 років позначилася розширенням повноважень ректора. З 1884 р. професорська колегія університету поступово розширювала права самоврядування, що поєднується нами з поняттям «університетської автономії».

Література:

1. Багалея Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования 1805–1905 гг. – Х.: Тип. ун-та, 1906. – 329 с.
2. Багалій Д. І. Автобіографія / Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія з нагоди 70-ї річниці життя та 50-х роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 1–146.
3. Вернадский В. И. 1911 год в истории русской умственной культуры. – Б/м.: Речь, 1912. – 29 с.
4. Воробьёв В. А. К истории наших университетских уставов // Русская мысль. – 1905. – № 12. – С. 1–10.
5. Временная инструкция для инспекции за студентами университетов Московского Харьковского Новороссийского и св. Владимира. – Х.: Унив. тип., 1879. – 10 с.
6. Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1905 г. – СПб.: Сенат. тип., 1907. – 535 с.

7. Всеподданнейший отчёт министра народного просвещения за 1905 г. – СПб.: Сенат. тип., 1907. – 535 с.
8. Глинский Б. Б. Университетские уставы (1775–1884) // Исторический вестник. – 1900. – № 2 (Г. 21). – С. 718–742.
9. Заключение о правилах для студентов об инструкции для инспекции. – Х.: Тип. ун-та, 1880. – 51 с.
10. Иванов А. Е. Высшая школа в России в XIX – начале XX в. – М.: Изд-во АН СССР, Ин-т истории СССР, 1991. – 392 с.
11. Иванов А. Е. Университеты России в 1905 г. // Исторические записки. – 1971. – Т. 88. – С. 114–149.
12. Об упразднении в университетах должностей инспектора студентов и его помощника и об учреждении должности проректора // Циркуляр по Харьковскому учебному округу – 1906. – № 11. – С. 13–14.
13. Отзывы немецких и голландских профессоров о проекте университетского устава гр. И.И. Толстого – СПб.: Сенат. тип., 1910. – 62 с.
14. Пенсии // Циркуляр по Харьковскому учебному округу – 1906. – № 4. – С. 56.
15. Сравнительная таблица проекта устава Донского политехнического института; устава СПб Политехнического Института; уставов университетов 1884 г., 1863 г.; проектов уставов Императорских российских университетов и школ, выработанных совещанием профессоров под председательством министра народного просвещения И. И. Толстого 1906 г. – СПб.: Тип. Мин-ва путей сообщения, 1909. – 134 с.
16. Утро. – 1908. – 21 августа.
17. Утро. – 1908. – 4 октября.
18. Утро. – 1908. – 8 октября.
19. Утро. – 1910. – 14 мая.
20. Харьковские губернские ведомости – 1907. – 26 июня.
21. Цит. за кн.: Поляков М. В., Савчук В. С. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи – К., 2004.
22. Эвенчик С. Л. Победоносцев и дворянско-крепостническая линия самодержавия в пореформенной России // Учёные записки ГПИ им. В. И. Ленина. – 1969. – № 309. – С. 291–300.

Людмила КУЗЬМЕНКО *(Київ)*

**Листування В. Доманицького з П. Стебницьким
як джерело вивчення його редакторської роботи
з підготовки до друку повного видання
„Кобзаря” Т. Шевченка**

З-поміж помітних постатей української історії початку ХХ ст. чільне місце належить Василеві Доманицькому (1887–1910). Літературознавець, історик, етнограф, кооператора громадський діяч, – він відіграв надзвичайно велику роль у науковому та культурному житті України початку минулого століття. В. Доманицький, як постійний дописувач щоденних українських газет „Громадська думка” та „Рада”, намагався донести до читача нові патріотичні віяння, що розпалювалися на той час представниками української інтелігенції – М. Грушевським, І. Франком, Є. Чикаленком та ін. Блискучий прояв цього відчувся у появі першого повного видання „Кобзаря” – найповнішого на той час текстологічного дослідження поезій Т. Шевченка.

Проблематика дослідження діяльності В. Доманицького як упорядника та редактора „Кобзаря” Т. Шевченка частково знайшла відображення в українській історичній науці та літературознавстві.

По-перше, низка статей про виявлення творів Т. Шевченка, редакторську роботу над ними належить перу самого В. Доманицького. По-друге, про участь В. Доманицького у підготовці редакцій „Кобзаря” писали такі українські дослідники як П. Стебницький (П. Смуток), Ю. Романчук, С. Єфремов, Ф. Матушевський, О. Лотоцький (О. Білоусенко), М. Павловський, Б. Мартос, М. Гуменюк, Б. Любач-Жученко, Л. Нілова, А. Болабольченко, М. Наєнко, А. Качор, С. Гальченкота інші.

У редакторській передмові до повного видання „Кобзаря” (1907 р.) В. Доманицький розповідав про свою діяльність як упорядника. За даними літературознавця для ідентифікації текстів Т. Шевченка йому довелося працювати в Шевченківському відділі Чернігівського музею ім. В. В. Тарновського, Румянцевському музеї у Москві, де він опрацьовував автографи „Кобзаря”. Лише вісім поезій у виданні В. Доманицького не звірено з автографами, що свідчить про титанічну роботу над впорядкуванням тексту видання. Найголовніші зауваження та пояснення до текстів творів Т. Шевченка (хронологія, місце та джерела написання), В. Доманицький подав в кінці книги в „Примітках”¹.

В основній своїй роботі „Критичний розслід на текстом „Кобзаря” Шевченка” В. Доманицький детально зупиняється на таких моментах як пошук оригіналів текстів, їх звірка, встановлення автентичності та хронологічних меж окремих творів. Крім того, В. Доманицький звертає увагу на помилки, зроблені ним під час роботи над „Кобзарем”. У цій праці, котра і на даний час не втратила своєї актуальності, автор також критично ставиться до попередніх видань творів Т. Шевченка, висловлює подяку за сприяння у виданні редакційній колегії до якої входив і П. Стебницький².

Віднайшовши низку творів Т. Шевченка, які згодом увійшли до „Кобзаря” 1907 р. („Іван Гус або Єретик”, варіант початку поеми „Княжна”, „Та головньомоя бідна”) й опрацювавши їх, В. Доманицький написав ще одну свою працю „Новознайдені поезії Т. Шевченка”³.

Один з видавців повного видання „Кобзаря” Т. Шевченка – П. Стебницький, відразу по смерті В. Доманицького наголошував на важливості свого листування з останнім, де відбивалися переживання з приводу видання: „Гнітюча душевна драма Доманицького виразно виявляється в його листах з-за кордону писаних за останні місяці його життя. Скільки таких листів прислав він і мені з приводу своєї останньої роботи для земляків, – нового видання „Кобзаря”, – і в окремих фразах цих листів ми маємо матеріал для характеристики переживань Доманицького під гнітом смертельної хвороби, і поруч з тим болючий одчай перед

марою невчасного кінця, що все ясніше виступала перед його очима”. Більше того, П. Стебницький цитує листування з В. Доманицьким, де відображено його переживання з приводу видання, нелегкі умови роботи в останні місяці життя, плани щодо структури „Кобзаря” та його шкільного аналога⁴. Таким чином, вже тоді П. Стебницький розумів, наскільки важливим джерелом відомостей про підготовку до друку „Кобзаря” є його листування з В. Доманицьким.

Окремо розглядаючи перипетії видання „Кобзаря” Т. Шевченка в Росії, П. Стебницький з теплою відгукувався про роботу над ним В. Доманицького. За його твердженнями, щоб „Кобзар” виглядав ідеально з наукової точки зору, слід було звірити текст „по всім джерелам і рукописам”, а з цією роботою, на думку П. Стебницького, належним чином міг впоратися лише В. Доманицький⁵.

Завдяки П. Стебницькому громадськість довідалася, чому не побачив світ останній варіант „Кобзаря”. Він повідомив, як на нього наклали арешт й забрали його на склад, описав судову тяганину з цього приводу⁶.

Ю. Романчук, характеризуючи свої критичні замітки до текстів поезій Т. Шевченка, досить скептично ставиться до В. Доманицького в плані роботи над „Кобзарем”, закидаючи йому та І. Франку похибки у датуванні окремих творів⁷. Таку критику Ю. Романчука можна пояснити його редакторською роботою над своїм варіантом „Кобзаря” Т. Шевченка. Тому природньо, Ю. Романчук вбачав у В. Доманицькому свого конкурента.

Свою думку про видання В. Доманицьким „Кобзаря” Т. Шевченка висловив С. Єфремов. На відміну від Ю. Романчука, він високо оцінив роботу В. Доманицького над укладанням збірки поезій Т. Шевченка. Зокрема, він відзначив, що саме за сприяння В. Доманицького „Кобзар” набув вигляду близького до наукового видання⁸. На думку С. Єфремова, „Кобзар” В. Доманицького – це перше в Росії повне і критично опрацьоване видання творів Т. Шевченка, котре упорядник з кожною новою публікацією намагався максимально вдосконалити, збираючи все новий матеріал та редагуючи текст на основі останнього варіанту. Прина-

гідно слід відзначити, що він чи не вперше висловив думку про видання листування В. Доманицького, котре б, на його думку, дало можливість з'ясувати всі перипетії, пов'язані з виданням „Кобзаря”⁹.

Про виснажливу роботу В. Доманицького над виданням „Кобзаря” свідчить також і Ф. Матушевський. Зокрема він відзначає, наскільки напружено працював над „Кобзарем” В. Доманицький, як по дитячому радів, коли знаходив новий твір чи автограф Т. Шевченка та обурювався на попередніх видавців за їхні помилки. Саме Ф. Матушевський вказав на умови роботи В. Доманицького над першим виданням, який в той час вів нелегальне або напівлегальне життя за чужим паспортом у Петербурзі, переховуючись від арешту¹⁰.

Цінні відомості подає Ф. Матушевський про останній рік життя В. Доманицького, який співпав з появою третього видання „Кобзаря” Т. Шевченка. Він описав переживання редактора у зв'язку із затримкою у виданні, для появи якого було затрачено багато сил вже смертельно хворого В. Доманицького. Затримка виходу „Кобзаря”, за свідченням Ф. Матушевського, серйозно загрожувала фінансовим статкам В. Доманицького, котрий, готуючись їхати на лікування до Франції, потребував значних коштів¹¹.

Зверталися до цієї теми дослідники і пізніше. Так, про роботу В. Доманицького над „Кобзарем” Т. Шевченка відгукувався також його давній приятель та однодумець О. Лотоцький (Білоусенко). У своїх спогадах він характеризував В. Доманицького як найбільш відповідального редактора, котрий перед початком роботи опрацював „Критичний розслід над текстом „Кобзаря””: „Без перебільшення можна сказати, що Доманицький вперше виявив перед нами чистий образ Шевченка, якого в протязі більш пів-століття однаковостаранно закривали од нас – і цензура своїм червоним чорнилом, і видавці своїм класичним недбальством”. Він розповідає про напружену роботу В. Доманицького над виданням, що тривала по десять – чотирнадцять годин на добу. Лише важка хвороба стала на заваді його творчим починанням. Будучи смертельно хворим, В. Доманицький не зміг написати статтю про Т. Шевченка до української енциклопедії¹². А це свід-

чить, що шевченкіана В. Доманицького не обмежувалася лише виданням „Кобзаря” та „Критичним розслідуванням над текстом „Кобзаря” Шевченка”.

Про роботу В. Доманицького над “Кобзарем” Т. Шевченка згадує і М. Павловський. Як зазначає автор, працюючи над першим повним виданням “Кобзаря”, В. Доманицький ретельно збирав потрібні матеріали, перевіряючи всі попередні видання “Кобзаря” з власними рукописами Т. Шевченка. Наслідком цієї напруженої праці В. Доманицького стала його робота “Критичний розслідування над текстом “Кобзаря” Шевченка”, без якої за даними М. Павловського, “не можна обійтися тепер нікому, хто пише про Т. Шевченка”¹³.

Свою думку стосовно видання „Кобзаря” Т. Шевченка висловили і українці на еміграції. Зокрема, Б. Мартос позитивно оцінив вихід повного видання, акцентував увагу на хронологічних межах виходу та його розповсюдження¹⁴.

Позитивно охарактеризували видання “Кобзаря” Т. Шевченка за редакцією В. Доманицького також і деякі радянські літературознавці. Так, наприклад, М. Гуменюк відзначає В. Доманицького, як найкращого тогочасного знавця текстів Шевченкового “Кобзаря”, а роботу “Критичний розслідування над текстом “Кобзаря” Шевченка”, як найкращу його працю¹⁵.

Як знавця текстів творів Т. Шевченка характеризує В. Доманицького Б. Любач-Жученко. На думку літературознавця, ім’я В. Доманицького назавжди залишиться в українській літературі як ім’я першого наукового редактора “Кобзаря”, першого українського текстолога, як невтомного і палкого захисника літературних біографій “Кобзаря”¹⁶.

В умовах незалежної України постать В. Доманицького та його роль у підготовці повного видання „Кобзаря” стали також привертати увагу дослідників.

Позитивно охарактеризувала редакторську роботу В. Доманицького над “Кобзарем” Т. Шевченка Л. Нілова. На її думку “Кобзар” В. Доманицького 1907 р. видання – значний етап в історії українського літературного редагування. Робота, проведена ним над цим виданням, – це своєрідний подвиг, який заслуговує на найвищу похвалу¹⁷.

В. Доманицькому, як редактору першого повного видання „Кобзаря” Т. Шевченка, присвятив статтю А. Качор. Він характеризує В. Доманицького як молоду але в той же час надзвичайно уважну та відповідальну людину. Працю над першим виданням „Кобзаря”, за даними А. Качора, В. Доманицький виконав дуже дбайливо, про що свідчать пізніші дослідники Шевченкової творчості. На думку автора, він перший перевіряв усі рукописи Т. Шевченка, які збереглися, а крім цього, використав усю доступну йому літературу з історії текстів¹⁸.

Узагальнені дані про видання В. Доманицьким „Кобзаря” Т. Шевченка подає А. Болаболченко Акцентуючи увагу на вище згаданій роботі В. Доманицького „Розслід над текстом „Кобзаря”, автор приходить до висновку, що поява даної праці створила умови для видання повного, не спотвореного цензурою та попередніми видавцями, очищеного від чужих текстів „Кобзаря”¹⁹.

Коротко виклав історію підготовки В. Доманицьким усіх трьох видань повного „Кобзаря” Т. Шевченка С. Гальченко у „Післямові” до факсимільного перевидання третього найповнішого видання (1910 року), що було здійснене у 2004 році до 190-ліття Тараса Шевченка²⁰. Дослідник високо оцінив подвижницьку працю упорядника і редактора „Кобзаря”: „Кобзар” 1910 року – результат найсумліннішої праці В. Доманицького, життя якого згоріло в активній, часто непосильній праці”. Він констатував, що „Кобзар” 1910 року надовго став найавторитетнішим виданням, з якого передруковували тексти в численних перевиданнях²¹.

Детально інформацію про В. Доманицького як упорядника „Кобзаря” подає М. Наєнко. Він докладно описав обставини укладання В. Доманицьким трьох редакцій „Кобзаря”, звертав увагу на таких осіб, що допомагали В. Доманицькому в його роботі, як О. Лотоцький, В. Науменко, П. Стебницький, О. Русов, Ф. Вовк²².

Висвітленню проблем видання та розповсюдження повного „Кобзаря” Т. Шевченка, що вийшов у Петербурзі за редакцією В. Доманицького, що піднімались у листуванні П. Стебницького з Є. Чикаленком, присвячена стаття І. Старовойтенко²³.

Автори вищезазначених праць змогли окреслити не всі аспекти підготовки В. Доманицьким варіантів „Кобзаря”. Низка сюжетів, на жаль, залишилась поза увагою дослідників. Зокрема, ще не було предметом спеціального дослідження листування В. Доманицького з П. Стебницьким з точки зору його джерельної цінності для вивчення процесу підготовки повного видання „Кобзаря” Т. Шевченка. Мета автора даної статті полягає в тому, щоб визначити, яка інформація про роботу В. Доманицького над виданням повного варіанту „Кобзаря” Т. Шевченка міститься у його листуванні із П. Стебницьким.

Стебницький Петро Януарович (25.ІІ.1862–14.ІІІ.1923) – громадсько-політичний діяч, публіцист, письменник. Закінчив фізико-математичний факультет Київського університету, працював у Петербурзі на різних посадах (в основному у міністерстві фінансів та торгово-телеграфному агенстві). Був одним з керівників української громади у Петербурзі, секретарем, а потім головою Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг. Співредактор першого та другого повного видання „Кобзаря”. В. Доманицький, готуючи „Кобзаря” до видання, активно листувався із П. Стебницьким, обговорюючи різноманітні питання підготовки публікації. Тому листування В. Доманицького із П. Стебницьким є одним з важливих джерел до вивчення підготовки першого фундаментального видання „Кобзаря” Т. Шевченка. У ході дослідження було використано 32 листи взаємного листування, 11 з яких – листи П. Стебницького, що зберігаються у Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 47), інша частина епістолярію листи В. Доманицького, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ф. ІІІ).

В. Доманицькому, який зі студентських років активно цікавився творчістю Кобзаря, вдалося дослідити близько 270 автографів Шевченка, 18 копій з них, а також усі прижиттєві та посмертні видання поета. Він зумів частково упорядкувати хронологію написання поетом його творів, вперше опублікував низку невідомих доти віршів та аргументовано заперечив авторство Т. Шев-

ченка щодо кількох поезій²⁴. Тому дослідник, як ніхто інший, розумів потребу видання максимально повнішої, в порівнянні з існуючими, збірки творів великого поета. Цьому, власне, сприяла і політична ситуація в країні, де після революції 1905 р. дещо ослабла цензура на видання літератури українською мовою.

Одним із етапів підготовки „Кобзаря” до нового видання було завдання: встановити ідентичність творів Т. Шевченка та точну дату їх написання. У своєму листі до П. Стебницького від 28 липня 1906 р. В. Доманицький повідомляв про датування „Черниці Мар’яни”: „А ще одсилаю одкритку з приводу „Черниці Мар’яни”. Нехай вона стоїть, як і стояла, під р. 1841 – принаймні гріха на душі не буде! А до того ж це безперечно відомо, що р. 1841 вона була написана, бо сам Ш[евченко] обіщав Тарновському до великодня (р. 1842) її надрукувати (та й копія її була в редактора „Сніп” р. 1841!)²⁵.

Листування свідчить, що В. Доманицькому питання датування окремих творів під час укладання „Кобзаря” стояло надзвичайно гостро. Намагаючись вирішити дану проблему, він до дрібниць вивчав творчість поета. Цікавий у цьому плані лист до П. Стебницького від 30 липня 1906 р., в якому В. Доманицький, на основі епістолярної спадщини Т. Шевченка, встановлює дати трьох його творів: „Тяжко важко в світі жити”, „Н. Маркевичу” та „Утоплена”. Для уточнення дат він перечитував наукові статті різних видань, які стосувалися датування, аналізував та звіряв їх з оригіналами Т. Шевченка. В результаті В. Доманицький прийшов до висновку, що датувати ці твори потрібно 1841 роком²⁶. Таким чином, даний лист свідчить про В. Доманицького як вченого з широким дослідницьким інструментарієм.

Інколи встановлення хронології написання окремих творів Т. Шевченка навіть для В. Доманицького залишалося відкритим питанням. Так, зокрема, було з віршем Т. Шевченка, „Вітер в гаї”, стосовно якого упорядник не мав найменшого уявлення, до яких хронологічних рамок його віднести. В листі до П. Стебницького від 13 жовтня 1906 р. В. Доманицький відзначає, що датувати цей твір 1846 р. не можна, оскільки в поезіях 1843–1847 рр. „Вітер в гаї” відсутній. Як припущення, В. Доманицький висловлює

гіпотезу, що даний вірш був написаний після 1847 р., хоча знову сам собі заперечує тим фактом, що всі твори з кінця 40-х рр. і до 1856 р. (періоду заслання Т. Шевченка) „до одного рядка єсть в автографах В. Науменка”²⁷. Це також стосувалося, як видно з листа, й інших віршів, написаних у період з 1856 по 1861 рр. „крім „Юродивого”, який не був викінчений і через те не заведений в альбом автографів”²⁸. Тому перед В. Доманицьким стояло питання: „Кудиж цей вірш притулимо? До якого року? Я не бачу ніякої найменшої підстави його до якого небудь року чіпляти. А щоб так рішучо не викидати його з „Кобзаря” – то дати йому „понижение” – і перерахувати в „Примітки”... Така моя думка... А зрештою – міркуйте. Тільки яким роком Ви датуватимете його?”²⁹.

Попри це В. Доманицький був упевнений, що сам він зуміє скласти більш-менш цілісну картину датування творів Т. Шевченка. В листі від 11 липня 1906 р. він, зокрема, відзначає: „Що до певности дат, то наше видання мусить бути безперечно певніше од галицького (спеціально про хронологію творів Шевченка також цього літа виготую статтю – дам або до „Записок Товариства”, або „Нов[ої] Громади”, хоч для неї це буде мабуть важко трохи)”³⁰.

З метою текстологічного аналізу творів Т. Шевченка В. Доманицький залучав усі варіанти їх попередніх видань, намагаючись з них виділити найбільш вірогідні дані стосовно творчості поета. У вже згаданому листі до П. Стебницького від 13 жовтня 1906 р. упорядник пише: „Варіанти „Гуса” дуже й дуже мало дають нового, і що усі ті чималі вставки проти видання р. 1883 і навіть Романчукового 1902 (потр. „Молюся, Господи помилуй!” „Спаси ти нас, святая сило!” та й менші ще які) – все це відоме з варіанта Л. Жемчужникова видрукуваного в „Записках НТШ” т. 39. Але варіант цей (Л. Жемчужникова), а з ним і Департаментський – раніше за той, що потім з’явився в „Правді” р. 1873 та який взято до „Кобзаря”. Варіант Дей-ий (Дейкунівський – Л. К.) стоїть посередині між варіантом „Записок К.” і копією Жемчужникова (це до „Посланія”). Що ж до самої поеми – то він майже нічим (одна, дві дрібних одміни) не різниться од варі-

анту Л. Жемчужникова А тим часом деякі подробиці цінні і поправляють текст, – ото ж їми й треба скористатися”³¹.

Про методику підготовки видання „Кобзаря” Т. Шевченка В. Доманицький згадує у листі до П. Стебницького від 11 липня 1906 р. Як видно з нього, в тексті видання зберігалися не лише слова без змін, а й розділові знаки згідно з Шевченківським варіантом: „Взагалі ж, мушу застерегти (жالیю, що не згадав про це в попередньому листі), що а ні жодної коми, – не то зміни слів чи варіантів, – не допускаю без підстави, і такою підставою майже завжди є автографи Шевченка”³². Крім того, В. Доманицький у вересні – жовтні цього ж року написав про це спеціальну статтю, котра була опублікована в „Київській Старовині”³³.

З цього ж листа дізнаємося також і про те, як упорядник бачив структуру майбутнього видання. „Кобзар” мав складатися з передмови та коментарів по кожному окремому твору: „Більш того, я навіть маю на думці до кожного вірша додати пару слів про місце і час та обставини написання і потім подати більш пояснень, ніж це зроблено в виданню Романчука. Це можна буде робити повагом, уже тоді як будуть видрукуванні перші аркуші набору... Що до „передмови” то, на мою думку, її безперечно треба подати, і там власне, де їй належить бути – тобто „перед мовою”, а не „серед мови” чи „після мови”³⁴.

Намагаючись максимально доповнити майбутнє видання порівняно з попередніми, В. Доманицький заручається підтримкою галицької інтелігенції, зокрема І. Франка. У згаданому листі В. Доманицький повідомляє П. Стебницькому що стосовно видання „Кобзаря” він активно листується з І. Франком, котрий обіцяв йому надіслати деякі автографи великого поета із фондів Наукового товариства ім. Шевченка³⁵. Упорядник передає пропозицію І. Франка співпрацювати з Благодійним товариством видання загальнокорисних та дешевих книг у плані укладання „Кобзаря”, обмінюючись відбитками аркушів з різних варіантів видань Т. Шевченка, оскільки „Франко (тобто нау[ове] товариство) видає видання критичне (з варіантами усяких видань)...”³⁶. Тобто, видання „Кобзаря” Т. Шевченка за сприяння В. Доманицького ставало загальнонаціональною справою не лише українців Наддніпрянщини, а й Галичини.

Врешті-решт на вересень 1906 р. основна частина роботи по підготовці „Кобзаря” була виконана. Як дізнаємося з листа В. Доманицького до П. Стебницького від 16 вересня 1906 р., було уточнено датування творів Т. Шевченка до другої половини 1847 р., залишалася ще редакційна робота. „Засилаю також список порядку поезій до р. 1847 (II половини), в якому мусять вони стояти. Думаю, що немає жодних підстав заперечити такому розпорядку, крім єдиної „Вітер в гаї”, для якої дати певної немає, – для решти ж маємо дати”, писав В. Доманицький³⁷.

З цього ж листа видно, що одним із конфліктних моментів, які виникли на завершальному етапі, були стосунки з коректорами, оскільки вони на свій розсуд розставляли твори, не консультуючись упорядником. Посилаючи П. Стебницькому згаданий вище список поезій, В. Доманицький аргументує це таким чином: „Посилаю навмисне для того, щоб переглянули Ви порядок, бо я ніяк не збагну, чому в коректі викинуто було „Кавказ” (після „Розритої могили”, а „Черницю Марьяну” (уривок новий)) поставлено зараз за „Дівочими ночами”³⁸. Природньо, це викликало обурення В. Доманицького, адже йшлося про його компетентність: „Може який у кого сумнів постане про яку поезію, то готов зараз же подати мотиви”³⁹. Тому він просив П. Стебницького „до II полов[ини] року 1847 коректи подавайте мені неодмінно”⁴⁰.

Листування В. Доманицького з П. Стебницьким дає можливість уточнити дату виходу в світ повного видання „Кобзаря” під редакцією В. Доманицького. Не зважаючи на те, що у багатьох дослідженнях, тому числі і Б. Мартоса, зазначена дата виходу першого видання „Кобзаря” під 1907 роком⁴¹, яка зафіксована на обкладинці, листування дозволяє встановити, що фактичним роком його видання був 1906 рік. Так, у листі В. Доманицького до П. Стебницького за 25 грудня 1906 р., автор уже цікавиться продажем видання: „Тепер про „Кобзаря”. Шкода, що Ви не писали, як іде він: скільки – більш-менш розійшлося кожного видання? І чи пустили вже в ход 3-ий сорт... Ой пускайте, бо, чув я, за ним дуже побиваються... Є такі що купили б по десятку на село (писали мені з Волині), але я так і не знаю, чи він вже (3-ий

сорт) вільно продається (тобто, чи пущений з складу)⁴². В кінці листа автор ще раз прохає: „Напишіть же хоч коротко про те, як стоїть справа з продажем „Кобзаря”⁴³. Тобто, запитання В. Доманицького про продаж книги на кінець 1906 р. спростовує твердження дослідників про вихід першого повного видання „Кобзаря” на початку 1907 р. Дані про появу „Кобзаря” Т. Шевченка в кінці 1906 р. підтверджує і сам П. Стебницький⁴⁴. Цілком ймовірно припустити, що поява видання припадає на листопад – грудень 1906 р. Крім того, з даного листа видно, що видання розтиражовувалося у трьох варіантах, які різнилися в ціні.

Про факт появи „Кобзаря” раніше 1907 р. свідчить також лист П. Стебницького до В. Доманицького від 5 березня 1907 р. У ньому автор повідомляє, що „Кобзаря”, справді, лишилось може сот п’ять не більше...”⁴⁵. Таким чином, видається мало ймовірним, що наклад видання (10 тисяч примірників) за два місяці з початку року міг так швидко розійтися.

На початок березня 1907 р., у зв’язку з рекордним продажем, з’являється ідея другого видання „Кобзаря”. У вищезазначеному листі П. Стебницький повідомляє В. Доманицькому, що „товариство висловилося за те, щоб готувати друге видання. Я писав Науменку про дозвіл”⁴⁶. За задумом П. Стебницького, В. Доманицький, як і в попередньому виданні, мав працювати безпосередньо з текстом, вдосконалюючи його: „Коли візьмемось, то, на мій погляд, центром ваги повинен бути все-таки текст, котрий Ви тепер після критики вже улаштуєте конче”⁴⁷. Тобто В. Доманицький, як видно, повинен був врахувати оцінку критиків стосовно тексту у першому виданні. За структурою друге видання повинно було відрізнитися від попереднього. П. Стебницький радився з В. Доманицьким з цього приводу: „Далі – доведеться додати алфавітний покажчик, хоч короткужиттепис, а може й критико-літературну статтю? [...] Як думаєте?”⁴⁸. До того ж, чи не вперше постала ідея вмістити ілюстрації, хоча П. Стебницький поставився до неї досить скептично: „Що ж до ілюстрацій, то вже не знаю. Думаю що з того не буденічого, бо нема ні художників ні грошей, ні часу. Мабуть ілюстрований „Кобзарь” вийде вже тоді як буде вільно видавати всім, – от

кацапи і видадуть. Аджеж майже 10 років базікають про ілюстрації – тай нічого нема досі. От – додамо нові портрети тай по всім⁴⁹. Згадується в даному листі і про рецензії на перше видання „Кобзаря”: „Рецензій – майже нема, – писав П. Стебницький – одна, дурна, в „Телеграфі”, друга, коротка – в „Руск[их] Ведомостях”. Більше не бачив⁵⁰.

На відміну від попереднього видання „Кобзаря” про його другу появу у світ за сприяння В. Доманицького не збереглося так багато свідчень епістолярних джерел. Про сам процес підготовки дізнаємося з листа В. Доманицького до П. Стебницького від 4 серпня 1907 р. З нього видно, що як і в попередньому випадку, редагування лягало на плечі кореспондента. В цьому плані він активно співпрацював з І. Франком: „Дякую за переслані аркуші, – вони міні дуже зараз придадуться, щоб перевірити по них аркуші видання Франка (прислав міні усі „Гайдамаки”. Доречі: комеднеякесь видання буде бо за „Черницею Марьяною”, як пише він, йтиме „Слепая”)⁵¹. Робота над примітками теж була постійною турботою В. Доманицького. У цьому ж листі він жаліється П. Стебницькому на неможливість виправити примітки, оскільки для цього треба їхати в Петербург: „У „Неофітах” їх треба стільки, що аж страшно. Даватиму по два-три слова пояснень, та й край⁵². Крім того, вочевидь зважаючи на складнощі підготовки першого видання, коректорську роботу по підготовці другого він також взяв під свій контроль. Принаймні, як видно з даного листа, оригінал тексту та примітки коректував сам В. Доманицький. Мабуть лише за браком часу, окремі частини він доручав вчитувати іншим людям, зокрема О. Лотоцькому „Тим часом 1-7 коректуру проситиму читати Ол[ександра] Ігнатовича⁵³.

Продаж другого видання був далеко не таким, як очікували упорядники та видавці. Це, зокрема, видно з листа П. Стебницького до В. Доманицького від 17 червня 1908 р.: „Питаєте про те як іде „Кобзарь”. На жаль – дуже туго. І скрізь – як в петербурзьких магазинах, так і в провінції. Мабуть помилились ми в числі, треба було друкувати не так багато⁵⁴. Такий стан справ пояснювався тим, на думку П. Стебницького, що дехто публі-

кував „свої” варіанти „Кобзаря”. Принаймні останній згадує якогось Новікова, котрий для них „перебіг дорогу, та збив публіку своїм виданням. Все-ж 5000 розпустив. Це не жарт”⁵⁵.

Розповсюдження „Кобзаря”, судячи з даного листа, відбувалося через земства та управи й поширювалося в земські школи, бібліотеки „та безпосередньо таким людям, що купували для роздачі та продажу селянам”⁵⁶. Такі, наприклад, земства як Харківське та Полтавське придбали по тисячі примірників, інші трохи менше⁵⁷. Попри побоювання П. Стебницького, такі дані свідчать, що і друге видання користувалося попитом.

Друге видання „Кобзаря” Т. Шевченка за накладом було значно більшим від попереднього і становило 25 тис. примірників. У вищезазначеному листі П. Стебницького до В. Доманицького йдеться про хід реалізації цього видання. Зокрема, вказано, що станом на середину червня 1908 р. було продано близько 4 тис. примірників і ще „зосталось на руках 12000”⁵⁸.

Як і в попередньому випадку, „Кобзар” виходив у трьох варіантах: дорогий, середній та дешевий. З листа дізнаємося, що ціна на дорогий примірник складала 3 р., середній 1 р. 50 коп. та дешевий по 40 коп.⁵⁹. На той час наклад дорого видання складав більше тисячі примірників, середнього близько трьох тисяч, все інше – дешеве видання⁶⁰. Тобто, можемо констатувати, що дешеве видання, природньо розраховане на нижчі верстви населення, складало переважну частину накладу.

Той факт, що нове видання „Кобзаря” розходилося не так швидко, як на те сподівалися видавці, викликав у П. Стебницького певне розчарування. Він писав: „Ще новий скандал нашому самолюбству і нашій самосвідомості: боялись конфіскації – а на нас ніхто уваги не звертає; нікому наш новий „Кобзар” не страшний, та виходить – мало кому і потрібний”⁶¹.

Підготовка до ще одного видання „Кобзаря” свідчить, що всі побоювання П. Стебницького стосовно реалізації попереднього були марними. Знову ж таки, як і минулих разів, редагуванням займався В. Доманицький. З його листа до П. Стебницького від 28 липня 1909 р. стає відомо, що незважаючи на два попередні видання, В. Доманицький і надалі мав певні сумніви стосовно датування

окремих творів Т. Шевченка до 1847 р., а щодо віршів, написаних у період 1847–1861 р., то, за висловом самого упорядника, „вони у нас будуть „вне конкуренції“⁶². Як і під час підготовки першого видання, В. Доманицький прискіпливо приглядався до попередніх варіантів „Кобзаря”, відбираючи найвірогідніші тексти⁶³. До вичитки та коректування тексту В. Доманицький також залучав О. Лотоцького та Д. Дорошенка⁶⁴.

Незважаючи на два попередні видання, „Кобзар” весь час доповнювався новими творами Т. Шевченка, які знаходив В. Доманицький. Справжньою радістю останнього була поява в Європі роботи М. Могилянського, „Неизвестные стихотворения Шевч[енка]”, про що довідуємося з листа В. Доманицького до П. Стебницького від 6 червня 1910 р.⁶⁵. У цій праці друкувалися раніше невідомі широкому загалу вірші Т. Шевченка, такі, наприклад, як „Човен”, котрий відсутній у двох перших виданнях. „А нам його от як бракувало, – писав В. Доманицький – Що воно Шевченківське, то скільки пригадую, булор. 1840 оголошено в редакції Харківського збірника”⁶⁶. Тому В. Доманицький прохав П. Стебницького дістати дану роботу, щоб новий „Кобзар” міг „украситися „новинкою”⁶⁷. Таким чином, залучаючи нові твори Т. Шевченка, В. Доманицький намагався максимально вдосконалити видання „Кобзаря”.

Істотно новою, в порівнянні з попередніми виданнями, виглядала ідея створення також дитячого та шкільного „Кобзарів”. Зокрема, про плани реалізації шкільного варіанту збірок віршів великого поета довідуємося з листа В. Доманицького до П. Стебницького, датованого 8/21 травня 1910 р.⁶⁸. За планом В. Доманицького, дитячий „Кобзар” мав складатися з трьох – чотирьох маленьких книжечок, „...кожна з іншою начинкою: в одній Шевченко сам про себе (вінігрет біографічний) в другій – Шевченка а світ і люде, в третій – Шевченка а Україна, в четвертій – забув що – але десь у мене це вже намічено, і до кожного розділу підібрані вірші”⁶⁹. Аудиторія, що мала складати читачький загал даного типу видання, за припущеннями В. Доманицького, не повинна була перевищувати вік „до 14–15 літ (для школярів нижчої школи)”⁷⁰.

Третє видання „Кобзаря” Т. Шевченка, як свідчить лист П. Стебницького до В. Доманицького від 1 січня 1910 р., складалося з двох

варіантів: „одне – відповідне нашому дешевому (себто щодо формату і шрифту), тільки мабуть з гіршим трохи папером [...] Друге видання – шкільне, себто з виборним текстом, відповідно меті”⁷¹. Видавати „Кобзаря” мали через видавця І. Ситіна, котрий повинен був випустити його в обіг ще до Великодня⁷².

Однак, на превеликий жаль, В. Доманицькому не судилося побачити дане видання. Коли книжка вийшла з друку, його вже не було живих. Зі смертю В. Доманицького поступово завмирає і справа з „Кобзарем”. Спочатку третє видання, як вже зазначалося, повинен був здійснити І. Ситін, проте через тиск з боку цензури змушений був відмовитися. Тоді упорядники звернулися за допомогою до іншого видавця В. Яковенка Але, як і у випадку з І. Ситіним, цензура зробила свою справу: з виходом третього видання „Кобзаря” його було заборонено та на нього було накладено арешт, котрий діяв до Лютневої революції 1917 р.⁷³

„Ще той не вмер, хто живе в своїх працях, а Доманицький живе й житиме і в „Кобзарі”, і в „Історії України”, на які поклав так багато щирої праці” – так висловився про редактора видання „Кобзаря” С. Єфремов⁷⁴. І справді, внесок В. Доманицького у видання „Кобзаря” є неоціненний. Як шевченкознавець того часу, літературний редактор та коректор він не мав собі рівних. Науковий доробок В. Доманицького в галузі шевченкознавства створений століття тому, не втратив своєї актуальності і в наш час. Його будуть далі вивчати дослідники і їм стане в нагоді листування В. Доманицького із П. Стебницьким, у якому знайшли відображення важливі моменти роботи В. Доманицького як редактора Шевченкового „Кобзаря”.

¹ Шевченко Т. Кобзарь. Видання „Общества имени Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцамъ южной Россіи, учащимся въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ С.-Петербурга” та „Благотворительного Общества изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ” / за ред. В. Доманицького – С.-Петербург. Книгопечатня Шмидт, Звенигородська 20, 1907. – С. 6, 8–9.

² Доманицький В. Критичний розслідування над текстом „Кобзаря” Шевченка // Киевская старина – 1906. – Т. 94. – № 9. – Отд. 1. – С. 21–82; № 10. – С. 198–268; № 11/12. – С. 22–23.

³ *Доманицький В.* Новознайдені поезії Т. Шевченка // Нова громада: літературно-науковий місячник. – № 8. – 1906. – С. 104, 110, 112.

⁴ *Смуток П.* Останні місяці В. М. Доманицького // Чистому серцем. Пам'яті Василя Доманицького Біографія, спомини, похорон – К., 1912. – С. 76, 79–80.

⁵ *Стебницький П.* Повний „Кобзар” в Росії // Літературний Вісник – 1914. – Т. 45. – Кн. 2. – С. 280.

⁶ *Стебницький П.* „Кобзар” під судом // Записки історико-філологічного відділу ВУАН – 1923. – Кн. IV. – С. 38–39, 44–48.

⁷ *Романчук Ю.* Критичні замітки до тексту поезій Шевченка // Записки Наукового товариства імені Шевченка – 1912. – Т. СХL. – С. 118–119.

⁸ *Ефремов С.* Накануне (к Шевченковскому юбилею) // Украинская жизнь. – № 12. – М., 1913. – С. 6.

⁹ *Василь Доманицький.* Біографічна згадка // Чистому серцем. Пам'яті Василя Доманицького Біографія, спомини, похорон – К., 1912. – С. 8.

¹⁰ *Матушевський Ф.* В роковини смерті друга-товариша // Чистому серцем. Пам'яті Василя Доманицького Біографія, спомини, похорон – К., 1912. – С. 59–60.

¹¹ *Матушевський Ф.* З останніх літ життя В. Доманицького // Чистому серцем. Пам'яті Василя Доманицького Біографія, спомини, похорон – К., 1912. – С. 88–90, 95.

¹² *Білоусенко О.* Трудовницідеї // Чистому серцем. Пам'яті Василя Доманицького Біографія, спомини, похорон – К., 1912. – С. 35, 38, 42; *Лотоцький О.* Як появилoся повне видання „Кобзаря” (сторінка зі спогадів) // Тризуб – № 23. – 1926. – С. 9.

¹³ *Павловський М.* Хто такий був Василь Доманицький. Видання організаційного комітету по влаштуванню X-річних роковин смерті В. Доманицького – К., 1920. – С. 9.

¹⁴ *Мартос Б.* Василь Доманицький: його життя і діяльність. – Прага: Українське видавництво „Пробоем”, 1943. – С. 35.

¹⁵ *Гуменюк М.* Свіжий вітер // Вітчизна. – 1965. – № 2. – С. 178.

¹⁶ *Любач-Жученко Б. Б.* З нових матеріалів про Василя Доманицького // Радянське літературознавство – 1970. – № 8. – С. 32, 39.

¹⁷ *Нілова Л. Ю.* Василь Доманицький – редактор творів Шевченка // Дослідження творчості Т. Г. Шевченка Тематичний збірник наукових праць. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 175.

¹⁸ *Качор А.* Василь Доманицький (1877–1910) редактор першого повного видання „Кобзаря” Тараса Шевченка // Хроніка 2000–2001. – В. 44/45. – С. 144.

¹⁹ *Болабольченко А.* Побратими. Сергій Єфремов, Василь Доманицький – нариси життя та творчості – К.: „Щек і Хорив”, 2003. – С. 100.

²⁰ Гальченко С. Післямова // Шевченко Т. Кобзар. – Рівне: Волинські обереги, 2004. – 640 с.

²¹ Гальченко С. – С. 606, 607.

²² Наснко М. „Вігер”. До 130-річчя Василя Доманицького і 100-річчя повного видання „Кобзаря” // Літературна Україна – 2 серпня 2007. – С. 4, 7.

²³ Старовойтенко І. Повний “Кобзар” Т. Шевченка (1907–1908 рр. видань) у листуванні П. Стебницького з Є. Чикаленком // Слово і Час. – 2008. – № 3. – С. 17–25.

²⁴ Доманицький В. Т. Г. Шевченко Сорок п’яти роковини (1861–1906) // Громадська думка. – 1906. – № 45. – 26 лют. – С. 2–3.

²⁵ Листівка В. Доманицького до П. Стебницького від 28 липня 1906 р. // Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. III. – № 52104.

²⁶ Лист В. Доманицького до П. Стебницького від 30 липня 1906 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 52105.

²⁷ Лист В. Доманицького до П. Стебницького від 13 жовтня 1906 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 51919.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Лист В. Доманицького до П. Стебницького від 11 липня 1906 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 52101.

³¹ Лист В. Доманицького до П. Стебницького від 13 жовтня 1906 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 51919.

³² Лист В. Доманицького до П. Стебницького від 11 липня 1906 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 52101.

³³ Доманицький В. Критичний розслідування над текстом „Кобзаря” Шевченка // Киевская старина – 1906. – Т. 94. – № 9. – Отд. 1. – С. 21–82; № 10. – С. 198–268; № 11/12. – С. 331–564.

³⁴ Лист В. Доманицького до П. Стебницького від 11 липня 1906 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 52101.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Лист В. Доманицького до П. Стебницького від 16 вересня 1906 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 51918.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Мартос Б. Василь Доманицький... – С. 35.

⁴² Лист В. Доманицького до П. Стебницького від 12/25 грудня 1906 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 52106.

⁴³ Там само.

- 44 *Стебницький П.* „Кобзар” під судом... – С. 37.
- 45 Лист П. Стебницького до В. Доманицького від 5 березня 1907 р. // Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – ВР ІЛШ). – Ф. 47. – № 731.
- 46 Там само.
- 47 Там само.
- 48 Там само.
- 49 Там само.
- 50 Там само.
- 51 Лист В. Доманицького до П. Стебницького від 4 серпня 1907 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 52107.
- 52 Там само.
- 53 Там само.
- 54 Лист П. Стебницького до В. Доманицького від 17 червня 1908 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 734.
- 55 Там само.
- 56 Там само.
- 57 Там само.
- 58 Лист П. Стебницького до В. Доманицького від 17 червня 1908 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 734.
- 59 Там само.
- 60 Там само.
- 61 Там само.
- 62 Лист В. Доманицького до П. Стебницького від 28 липня 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 52128.
- 63 Там само.
- 64 Там само.
- 65 Лист В. Доманицького до П. Стебницького від 6 червня 1910 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 52120.
- 66 Там само.
- 67 Там само.
- 68 Лист В. Доманицького до П. Стебницького від 21 травня 1910 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 52119.
- 69 Там само.
- 70 Там само.
- 71 Лист П. Стебницького до В. Доманицького від 1 січня 1910 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 740.
- 72 Там само.
- 73 *Стебницький П.* „Кобзар” під судом.. – С. 36–48.
- 74 *Єфремов С.* Передне слово // Чистому серцем. Пам’яті Василя Доманицького Біографія, спомини, похорон – К., 1912. – С. 3–4.

Григорій СТАРИКОВ (Київ)

В. Б. Антонович у листах, спогадах та працях Д. І. Багалія

Історіографія, присвячена патріарху української історичної науки Володимиру Боніфатійовичу Антоновичу, на сьогоднішній день налічує значну кількість праць. Але взаємини, що склались між В.Б. Антоновичем та одним з найталановитіших його вихованців Дмитром Івановичем Багалієм, ще залишаються недостатньо дослідженими. Останній у своїх наукових працях відвів своєму вчителю значне місце. На окрему увагу заслуговує і листування двох істориків, у якому містяться важливі дані про наукове та особисте життя В. Б. Антоновича. Листування Д. І. Багалія з В. Б. Антоновичем починається з 1880 року і завершується зі смертю останнього у 1908 р. Свого часу цей епістолярій був опублікований самим Д. І. Багалієм¹ та М. З. Левченком². Зараз ці листи зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ) та у відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної Академії Наук України (далі ІЛ НАНУ).

18 травня 1895 р. В. Б. Антонович отримав від Д. І. Багалія привітання з 35-літтям наукової діяльності³. За цей період, що «проходить часто бесследно в индивидуальной человеческой жизни»⁴, він, працюючи професором Київського університету, зміг створити першу українську історичну школу і стояв біля витоків першого українського історичного журналу «Київська Старовина». У дожовтневий період Д. І. Багалій називав В. Б. Антоновича «родоначальником современной южнорусской исторической школы»⁵, а потім «київської документальної школи істориків

України»⁶, (остання назва і закріпилась в історіографії). Цією школою була розроблена одна з перших парадигм української історії, що методологічно базувалась на обласній концепції («федеративно-областной», за висловом Д. І. Багалія⁷). Провідною ідеєю виступало твердження про неможливість дослідження історії Руської землі як єдиного цілого. Кожне слов'янське плем'я являло собою етнографічну одиницю і поява Рюриковичів не змогла змінити цієї ситуації. Таким чином, Русь розглядалась як ряд областей, що складались з великої кількості дрібних князівств тісно між собою пов'язаних. Кількість і розміри князівств могли бути якими завгодно, але в межах своєї етнографічної території – землі. З часом відбулось об'єднання дрібних етнографічних груп, що призвело до створення народностей, кожна з яких мала свою землю і центр – стольний град. Але спільність походження, побуту, мови, княжого дому та християнської віри об'єднувало всі ці землі у своєрідну федерацію – Руську землю⁸. Вперше подібні думки у свій час висловлювались кн. Щербатовим та М. І. Костомаровим, але найповнішого виразу набули у працях В. Б. Антоновича та його учнів. Так, в період з 1881 р. по 1903 р. під керівництвом В. Б. Антоновича були написані дослідження з історії окремих земель-областей: М. П. Дашкевича (Болохівська та Галицька землі), П. А. Іванова й О. М. Андріяшева (Волинська земля), Н. В. Молчановського (Подільська земля), П. В. Голубовської самого Д. І. Багалія (Сіверська земля), В. Г. Ляскоронського (Переяславська земля), М. С. Грушевського (Київська земля), І. А. Лінниченка (Галицька земля). До цих робіт також слід віднести і праці О. С. Грушевського (Турово-Пінське полісся), М. В. Довнар-Запольського (Кривичська та Дреговичська землі) та В. Ю. Данилевича (Полоцька земля)⁹. У своїй сукупності ці дослідження утворювали завершений цикл відтворення обласної картини Руської землі, де у завуальованій формі була продемонстрована окремішність українського народу від російського з його централістичною концепцією, створеною істориками зі школи С. М. Соловйова. В. Б. Антоновичем та його учнями було доведено, що Руська держава була, власне, українською, спадкоємицею якої є Україна, а не Московія-Російська

імперія. Цю ідею пізніше учень В. Б. Антоновича М. С. Грушевський відкрито висловив в «Історії України-Руси».

До київської документальної школи, окрім названих вище, Д. І. Багалій відносить ще О. І. Левицького, І. А. Лінниченка (який згодом перейшов на позиції «єдиной, неделимой России»), І. М. Каманіна, І. П. Новицького, М. І. Петрова, а також дослідників західно-руського та українського права М. Ф. Володимирського-Буданова, Ф. І. Леонтовича та їх учнів (М. О. Максимейко, Й. О. Малиновського, М. М. Ясинського)¹⁰. Як бачимо, у розумінні Д. І. Багалія, київська документальна школа – це не школа учнів В. Б. Антоновича, а певний напрям, започаткований В. Б. Антоновичем, по збиранню, опрацюванню та публікації джерел з української історії. У цій справі він мав попередників у постатях М. О. Максимовича та М. Д. Іванишева. Останній своїми працями про копні суди в контексті общинно-вічевої теорії справив великий вплив на В. Б. Антоновича, який застосував цю теорію до проблеми первісної організації козацтва¹¹. Але ні М. О. Максимович, ні М. Д. Іванишев, на відміну від В. Б. Антоновича, не утворили власної школи та ідеології. Питанням з'ясування останньої Д. І. Багалієм було прикладено чимало зусиль.

В. Б. Антонович залишив лише автобіографічні уривки, перший з яких почав писати у Римі 1897 року. Продовжив він свої спомини тільки у 1900 р. і знов в Італії. Третій уривок є незакінченим і не відомо де писався. Словом «пам'ятаю...» уривається автограф В. Б. Антоновича і подальшу частину споминів він диктував перед своєю смертю¹². Закінчуються ці уривки початком 60-х рр., тобто коли він тільки став на науковий шлях¹³. В. Б. Антонович у 1864 р. був призначений редактором наукових видань Археографічної комісії а 1870 року його обрали штатним доцентом (оминувши приват-доцента) Київського університету св. Володимира¹⁴. Ці дві події зв'язали його з роботою по опрацюванню і видавництву історичних джерел та з молодими науковими силами, що і дозволило йому створити свою наукову школу. В. Б. Антонович не виступав з теоретичним освітленням історичного процесу України. Причиною цього Д. І. Багалій вважає те, що його вчителя вважали за сепаратиста, він постійно перебував під полі-

цейським наглядом і декілька разів притягався до слідства¹⁵. Єдиним винятком стали неофіційні лекції «Бесіди про часи козацькі» та стаття «Три національні типи народні». У них В. Б. Антонович дав визначення провідним ідеям в історичному процесі для Росії, Польщі та України. Для росіян такою він називає етатизм (державна, на користь якої вони зреклись своїх прав), для поляків – демократичний аристократизм (рівність шляхти між собою), для українців – повний демократизм (визнання прав кожної особи). Ідею державності для українців В. Б. Антонович вважав неприродною і багато надій покладав на відродження в етнографічній формі. Д. І. Багалій вважає, що таке твердження було як наслідком «його настрою сутніх часів реакції», так і того, що В. Б. Антонович мав «якусь органічну ненависть до державної ідеї»¹⁶. Д. І. Багалій згадує, як скептично його вчитель ставився до спроб дати визначення поняття «державна», а самого Дмитра Івановича за нахил до історико-юридичних розвідок (зокрема про магдебурзьке право у містах Лівобережної України) жартома називав «юристом». Причини такого ставлення Д. І. Багалій вбачав у тому, що В. Б. Антонович «з одного боку не любив юридичних теорій, бо стояв на природничо-позитивному ґрунті, а з другого, тому що держава, утворена великорусами, уявлялася йому в дуже одіозній формі»¹⁷. Сам В. Б. Антонович обґрунтовував провідні ідеї для трьох народів базуючись на даних антропології, анатомії, етнографії та фізіології, які він виклав у статті «Три національні типи народні»¹⁸. На його думку, під словом «народ» як правило розуміються зовнішні прикмети: мова, віра, звичаї і т. ін. Але насправді ці прикмети залежать від внутрішніх причин, тих, якими сама природа наділила людей і тих, що з'явилися на основі перших і зумовлені історією нації, її культурою та історичним вихованням¹⁹. В. Б. Антонович виокремлює три основні стереотипи в автобіографії кожної людини: спадщина від предків, власні надбання та виховання, з яких на перше припадає 75%, на друге – 15% і на третє – 5–10%²⁰. Формуванню такого «природничо-позитивістського» світогляду сприяло те, що за наполяганням матері Володимир Боніфатійович вступив на медичний факультет Київського університету св. Володимира і мусив його

закінчити, бо перехід на інший факультет тоді був заборонений. Лише після цього він зміг навчатись на історико-філологічному факультеті, який закінчив у 1860 р.²¹. Крім цього, В. Б. Антонович у квітні 1888 р. повідомляв Д. І. Багалію, що він поглибив свої знання з антропології, навчанням в Антропологічному інституті в Парижі у Топінара²². Топінар був учнем засновника паризької антропологічної школи Брока. Антропологія ними ставилась у зв'язок з етнографією та етнологією і поєднувала поняття природознавства, народознавства, соціології та історії. Правда, згодом Топінар перейшов на більш сувору природничо-наукову точку зору: розглядати людину як особливий зоологічний вид зі своїми фізичними та «психічними» ознаками, а народознавство, соціологія та історія має вивчати більш складні прояви культурного життя людей²³.

Здобуті ним знання у галузі природничих та гуманітарних наук В. Б. Антонович з великим успіхом реалізував в археології. Так, влітку 1887 р. він писав Д. І. Багалію, що розкопав більш, ніж 200 курганів²⁴. Підсумком занять археологією стало складання для Московського археологічного з'їзду археологічної карти Київської губернії, що на той час складалась з 12 повітів²⁵. У повідомленні Д. І. Багалію про завершення цієї величезної роботи Володимир Боніфатійович писав, що ним зведені відомості про 12000 курганів, більш, ніж 400 городищ, про кам'яні, бронзові та залізні знахідки, печери, кам'яних баб, монетні скарби, вали і близько 400 проведених розкопок²⁶. Свої археологічні розкопки В. Б. Антонович проводив базуючись на принципі системності, досліджуючи кургани групами, що давало змогу визначити типи як похоронного обряду, так і самих речей, а не розкопуючи окремі могили, що обіцяли дати багато золота (як це часто робила Археологічна комісія). Такий підхід дозволив йому дати загальні характеристики передісторичних епох (кам'яної та бронзової) і слов'янської доби на території України. Завдяки своїй праці Володимир Боніфатійович посів одне з найпочесніших місць серед археологів Російської імперії. Як і в історії України В. Б. Антонович і в її археології створив власну школу, видатними представниками якої стали Д. І. Багалій (який теж створив детальну

археологічну карту Харківської губернії), М. Ф. Біляшівський, В. Ю. Данилевич, І. А. Лінниченко, К. М. Мельник-Антонович, Д. І. Яворницький та ін.²⁷

Д. І. Багалій також відводить значне місце народницькій складовій в ідеології В. Б. Антоновича. Її формуванню сприяли біологічний батько Володимира Боніфатійовича – угорський повстанець Джидай Матіяш, під впливом якого він засвоїв раціоналістичні погляди Вольтера, Монтеск'є, Руссо та його бабці (позашлюбної доньки князя Любомирського), яка співала йому народних пісень, розповідала про гайдамаччину тощо. Велике враження справило на В. Б. Антоновича і поведження шляхти з кріпаками-українцями. Так, Володимир Боніфатійович згадував, що поміщик Абрамович практикував чотири ступені кари різками: перший – до 200 різок, другий – від 200 до 500, третій – од 500 до 1000, четвертий – бити, поки не втратить свідомості. Свої літні канікули він почав присвячувати безпосередньому знайомству з українським народом. В. Б. Антонович з товаришами (зокрема, Тадеєм Рильським) обійшов Київщину, Волинь, Поділля, Холмщину, частину Катеринославщини та Херсонщини²⁸. Корінний перелом відбувся під час польського повстання 1863 р., коли В. Б. Антонович змінює католицизм на православ'я. Д. І. Багалій оцінює цей акт як розірвання зв'язків, що пов'язували його з польським народом і шляхетським класом, бо до обрядового питання Володимир Боніфатійович виявляв байдужість. Але цим вчинком він «не переходить до табору московського а навпаки закладає табір український»²⁹. Також Д. І. Багалій доводить, що звинувачення польської історіографії у зраді повстання 1863 р. В. Б. Антоновичем є цілком безпідставними. Той, хоч і був добре обізнаним у цій справі, тримався осторонь і використав ці події із суто тактичних міркувань для розриву з польською стороною³⁰. Сам В. Б. Антонович відповів на ці звинувачення у своїй «Сповіді»: «...надеюсь, что трудами любовью заслужу когда-нибудь, что украинцы признают меня сыном своего народа, так как я все готов разделить с ними. Я перевертень, и я горжусь этим, так точно, как я гордился бы в Америке, если б стал аболиционистом из плантатора, или в Италии, если б, просветив свой образ

мыслей, я из паписта сделался честным, трудолюбивым слугой общенародного дела»³¹.

У Київському університеті св. Володимира В. Б. Антонович читав курси по «древнему периоду Русской истории», з історії «Литовской Руси» та історіографії, що у своїй сукупності фактично утворювали курс історії України. Д. І. Багалій згадує, що особливу увагу Володимир Боніфатійович звертав на історію козаччини, історії Гетьманщини майже не торкався, а курс історіографії зводив до джерелознавства. Читав свої офіційні лекції В. Б. Антонович російською, але приватні курси з історії козаччини, історичної географії України та ін. обов'язково українською мовою. Важливим додатком до лекційних курсів були семінари, на яких головним чином розбирались іноземні джерела з історії Русі: хроніки Дітмара Мерзебурзького, Мартина Галла, Вінцентія Кадлубка, Льва Диякона та ін. Власне, і перша наукова розвідка Д. І. Багалія (1876 р.) присвячена хроніці Льва Диякона³². Дослідження з історії козаччини використовувались В. Б. Антоновичем (як і обласна концепція) для доведення пріоритету общинно-демократичних засад перед родовими, хоч це іноді і шкодило науковості його праць³³.

В. Б. Антонович величезного культурно-національного значення надавав справі складання та видання біографічного словника українських діячів (політичних, громадських, літературних та артистів). Найближчими його помічниками у цій справі виступили К. М. Мельник-Антонович, В. М. Доманицький, О. І. Левицький, І. М. Каманін та ін. У листі від 19 грудня 1893 р. Володимир Боніфатійович повідомляв Д. І. Багалію, що на літеру А готово більше 100 біографій і вже почали роботу над літерою Б. При цьому під українськими діячами В. Б. Антонович розумів тих, що народились і працювали на Україні, тих, що народились на Україні, але працювали поза її межами і тих, що народились не на Україні, але працювали тут³⁴. Але втілити цей проект В. Б. Антонович не зміг. Частина готових матеріалів (серед яких були біографії Івана Гонти, Максима Залізняка, Петра Дорошенка) була ним надіслана для друку у Галичину, але світу так і не побачила. Основна частина матеріалів залишилась в архіві

Володимира Боніфатійовича. Д. І. Багалій згодився допомогти у роботі над словником складанням біографій діячів Слобідської України, багато з яких містила його фундаментальна робота «Опыт истории Харьковского Университета». Видання цієї праці зтяглось і I том вийшов у 1898 р., а другий побачив світ 1904 р., коли робота над словником вже припинилась. Але ідея В. Б. Антоновича не була забута. У 1918 р. зі створенням Академії Наук за ініціативи Д. І. Багалія при Історико-Філологічному Відділі утворили «Комісію для складання біографічного словника діячів України», першим головою якої був він сам³⁵.

Д. І. Багалій згадує, що за довгі роки наукової праці В. Б. Антонович зібрав велику бібліотеку до якої увійшло «все, що було цінного і рідкого по усіх галузях українознавства, а не лише по українській і російській історії»³⁶. Крім бібліотеки Володимир Боніфатійович зібрав археологічну та нумізматичну колекції, значну кількість стародруків та рукописів. Через свою «домашню лабораторію» В. Б. Антонович зміцнював громадський зв'язок зі своїми слухачами, його дім відвідували усі, хто так чи інакше був причетний до українського руху та Київської Громади зокрема³⁷. Так, Д. І. Багалій писав В. Б. Антоновичу, що «Ваша бібліотека была как бы моею собственною, Вы сделали из меня библиомана»³⁸. Потім, будучи вже головою I-го Відділу УАН (1919 р.) він наполіг на тому, щоб Академія викупила цю бібліотеку³⁹.

В. Б. Антонович органічно поєднував наукову і громадську діяльність. Будучи з кінця 50-х рр. лідером українського руху, в очах російської влади він виглядав як «хохломан», «мазепинець», «сепаратист», (а польських поміщиків взагалі «комуніст»). Хоч жандармерія і знала про Київську Громаду і не припиняла її діяльності, В. Б. Антонович перебував під наглядом поліції, притягався до слідства та суду, міг бути навіть висланий. Все це значно обмежувало його наукову діяльність (наприклад, його праці не виходили більш ніж у 200–300 примірниках, а лекції взагалі не були надруковані), підривало здоров'я⁴⁰. Ще у 1884 р. Володимир Боніфатійович писав Д. І. Багалію, що «кашель, который я схватил в Одессе, разразился у меня горловым крово-

течением, которое вот уже целый тиждень продолжается...»⁴¹, а ще через п'ять років – «...я все более и более хвораю, у меня сильно развивается какой-то беспорядок в сердце, вследствие этого постоянные бессонницы, потеря аппетита и т. п. Но, впрочем, может быть, и пора собираться в далекий и безотложный путь»⁴². Листом від 27 грудня 1896 р. В. Б. Антонович повідомляв, що через три дні від'їздить на лікування до Італії⁴³, але хвороби його не відпустили і до самої смерті (1908 р.) він тихо згасав і вже нікуди не виходив з дому.

В. Б. Антонович керував науковою підготовкою Д. І. Багалія протягом всього курсу його навчання у Київському університеті св. Володимира, прищепив зацікавлення археологією України, дозволяв користуватись своєю бібліотекою ввів до складу Київської Громади. Д. І. Багалій згадує, що саме під впливом Володимира Боніфатійовича він зайнявся історією України⁴⁴. Характеризуючи свого вчителя він пише: «...головною рисою видатного розуму Антоновича, який і склав його величезний авторитет як у наукових, так і в громадських колах, був його позитивізм і реалізм...»⁴⁵. Приблизно те саме можна сказати і про самого Д. І. Багалія. Взагалі у постатей В. Б. Антоновича та Д. І. Багалія є дуже багато спільного: у науковій сфері обидва створили власні школи, зробили значний внесок в археологію, для написання своїх досліджень використовували переважно першоджерела, послуговувались методологією позитивізму (умовно кажучи «природничого» та «соціально-економічного»); громадська позиція вчителя та учня характеризувалась вимушеною аполітичністю (щоб не йти на конфлікт із владою), активною культурно-просвітницькою діяльністю та українським патріотизмом, характерам обох істориків були притаманні такі риси, як обережність, гнучкість, вираженість.

Окрім становлення Д. І. Багалія як науковця В. Б. Антонович зіграв у його долі значно більшу роль. Володимир Боніфатійович рекомендував свого учня О. О. Потебні для обрання на посаду приват-доцента по кафедрі російської історії у Харківський університет. Для цього, В. Б. Антонович пішов на порушення правил щодо написання магістерських робіт. Наслідком цього стала розгромна стаття іншого учня Володимира Боніфатійовича – Іва-

на Андрійовича Лінниченка, який стверджував, що магістерська робота Д. І. Багалія (рецензував яку В. Б. Антонович) є плагіатом. Але Д. І. Багалій все ж посів вакантну посаду у Харківському університеті⁴⁶. Йдучи на такий крок, В. Б. Антонович бажав, щоб Д. І. Багалій зробив для українського руху у Харкові не менше, ніж він сам у Києві та забезпечити подальшу наукову кар'єру для свого учня. Дмитро Іванович Багалій зазнав через цей крок багато неприємностей, але у повній мірі справдив усі сподівання свого вчителя і багато зробив для збереження пам'яті про нього.

¹ *Багалій Д. І.* Листи до мене проф. В. Б. Антоновича як матеріал до його біографії // Наукові Записки Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури 1925. – Т. 2–3. – С. 125–139; Багалій Д. І. Листування В. Б. Антоновича з Д. І. Багалієм // ЗІФВ ВУАН – 1928. – Кн. XVI. – С. 267–269.

² *Левченко М. З.* З листування В. Б. Антоновича // ЗІФВ ВУАН – 1928. – Кн. XVI. – С. 270–272.

³ Лист Багалія Д. І. до Антоновича В. Б. від 16 травня 1895 р. – ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 46837. – Арк. 1–3.

⁴ Там само.

⁵ Телеграма Багалія Д. І. до Антоновича К. М. від 9 березня 1908 р. – ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 47317 – Арк. 1.

⁶ *Багалій Д. І.* Київська документальна школа істориків України / Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] / Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / Упорядкув, вступ. ст., комент В. В. Кравченка. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 239–243.

⁷ *Багалей Д. И.* Удельный период и его изучение (пробная лекция, читанная в Харьковском университете 17 декабря 1882 г.) // Киевская старина. – 1883. – № 2. – С. 315.

⁸ Там само. – С. 315–316.

⁹ Багалій Д. І. Проф[есор] В. Б. Антонович / Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] / Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / Упорядкув, вступ. ст., комент В. В. Кравченка. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 238.

¹⁰ *Багалій Д. І.* Київська документальна школа істориків України / Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] / Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерело-

знавство та історіографія історії України / Упорядкув, вступ. ст., комент В. В. Кравченка. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 240, 243.

¹¹ *Багалій Д. І.* Проф[есор] М. Д. Іванішев / Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] / Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / Упорядкув, вступ. ст., комент В. В. Кравченка. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 232.

¹² *Багалій Д. І.* Передне слово. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45056. – Арк. 1–4.

¹³ *Багалій Д. І.* «Уривки автобіографічні Володимира Боніфатійовича...». – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45058. – Арк. 2.

¹⁴ *Ульяновський В. І.* Син України (Володимир Антонович громадянин, учений, людина) / Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук В. Ульяновський Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського – К.: Либідь, 1995. – С. 25–26.

¹⁵ *Багалій Д. І.* «Уривки автобіографічні Володимира Боніфатійовича...». – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45058. – Арк. 2.

¹⁶ *Багалій Д. І.* Історія України Русі. Схема Грушевського – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45070. – Арк. 16.

¹⁷ Там само. – Арк. 16–18.

¹⁸ *Антонович В. Б.* Три національні типи народні / Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук В. Ульяновський Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського – К.: Либідь, 1995. – С. 90–101.

¹⁹ Там само. – С. 91–92.

²⁰ *Багалій Д. І.* «Уривки автобіографічні Володимира Боніфатійовича...». – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45058. – Арк. 2.

²¹ *Ульяновський В. І.* Вказ. праця. С. 24–25.

²² Лист Антоновича В. Б. до Багалія Д. І. від 1 квітня 1888 р. – ІЛ НАНУ. – Ф. 37. – Спр. 123. – Арк. 1–2.

²³ *Лаппо-Данилевский А. С.* Методология истории. Выпуск первый (посмертное издание). – Петроград, 1923. – С. 173.

²⁴ Лист Антоновича В. Б. до Багалія Д. І. від 2 листопада 1887 р. – ІР НБУВ. – Ф. 80. – Од. зб. 70. – Арк. 7.

²⁵ Лист Антоновича В. Б. до Багалія Д. І. від 30 серпня 1889 р. – ІР НБУВ. – Ф. 80. – Од. зб. 71. – Арк. 8–9.

²⁶ Лист Антоновича В. Б. до Багалія Д. І. від 23 жовтня 1889 р. – ІР НБУВ. – Ф. 80. – Од. зб. 73. – Арк. 12–13.

²⁷ *Багалій Д. І.* В. Б. Антонович / Багалій Д. І. Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної / Багалій Д. І.

Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / Упорядкув, вступ ст., комент В. В. Кравченка. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 507–508.

²⁸ Там само. – С. 485–487.

²⁹ *Багалій Д. І.* «Уривки автобіографічні Володимира Боніфатійовича...». – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45058. – Арк. 8.

³⁰ *Багалій Д. І.* В. Б. Антонович / Багалій Д. І. Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної / Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / Упорядкув, вступ ст., комент В. В. Кравченка. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 490–495.

³¹ *Антонович В. Б.* Моя исповедь. Ответ пану Падалице (по поводу статьи в VII книжке «Основы»: «Что об этом думать?») и письма в X книжке) / Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук В. Ульяновський Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського – К.: Либідь, 1995. – С. 88–89.

³² *Багалій Д. І.* «Улаштована громада і у Києві...». – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45060. – Арк. 3.

³³ *Багалій Д. І.* Історія України Русі. Схема Грушевського – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45070. – Арк. 18.

³⁴ Лист Антоновича В. Б. до Багалія Д. І. від 19 грудня 1893 р. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 22566. – Арк. 1–2.

³⁵ *Левченко М. З.* З листування В. Б. Антоновича // ЗІФВ ВУАН–1928. – Кн. XVI. – С. 270–272.

³⁶ *Багалій Д. І.* «Улаштована громада і у Києві...». – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45060. – Арк. 4.

³⁷ Там само. – Арк. 4–5.

³⁸ Лист Багалія Д. І. до Антоновича В. Б. від 16 травня 1895 р. – ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 46837. – Арк. 1–3.

³⁹ *Багалій Д. І.* Листи до мене проф. В. Б. Антоновича, як матеріали до його біографії. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45057. – Арк. 2.

⁴⁰ Там само. – Арк. 1–4.

⁴¹ Лист Антоновича В. Б. до Багалія Д. І. від 12 жовтня 1884 р. – ІР НБУВ. – Ф. 80. – Од. зб. 69. – Арк. 5–6.

⁴² Лист Антоновича В. Б. до Багалія Д. І. від 30 серпня 1889 р. – ІР НБУВ. – Ф. 80. – Од. зб. 71. – Арк. 8–9.

⁴³ Лист Антоновича В. Б. до Багалія Д. І. від 27 грудня 1896 р. – ІР НБУВ. – Ф. 80. – Од. зб. 80. – Арк. 24.

⁴⁴ *Багалій Д. І.* Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1: Автобіографія Ювілейні матеріали. Бібліографія / Упорядкув, вступ ст., комент В. В. Кравченка. – Х.: ХГІ «НУА», 1999. – С. 76–77.

⁴⁵ *Багалій Д. І.* Історія України Русі. Схема Грушевського – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45070. – Арк. 18.

⁴⁶ Докладніше див.: *Линниченко И. А.* Сочинения П. Голубовского и Д. Багалей. Критическая оценка Ивана Линниченка – С.-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1883. – С. 9–43; *Михальченко С. И.* Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.: Прометей–Брянск: Издательство БГПУ, 1997. – С. 41–44; *Толочко О. П.* Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Линниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський) // Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 2. – Том 5. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 92–97. *Багалій Д. І.* Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія. / Упорядкув, вступ. ст., комент В. В. Кравченка. – Х.: ХГІ «НУА», 1999. – С. 95–102.

Надія ЯКОБЧУК (*Київ*)

**Листування І. М. Каманіна з Ганною Барвінок (1901–1910 рр.)
у фондах Інституту рукопису Національної Бібліотеки
України ім. В. Вернадського**

Ім'я Івана Михайловича Каманіна (1850–1921) на сьогодні відоме практично всім дослідникам вітчизняної історії. Видатний вчений-історик, архівіст, археограф, палеограф і громадський діяч, який віддав всі свої сили для розвитку і збагачення української науки. Ця людина залишила по собі значну та різнопланову за змістом творчу та епістолярну спадщину, яка досі залишається мало дослідженою. Якщо деякі наукові та публіцистичні праці І. М. Каманіна (зокрема з історії козацтва) використовувалися в комплексі історіографічних джерел наукових досліджень, то епістолярії практично не залучалися до наукового обігу. Так вдалося виявити лише одну публікацію, об'єктом дослідження в якій стали листи вченого. Це невелика за обсягом стаття Ю. Мицика¹, присвячена вивченню взаємовідносин І. М. Каманіна з М. С. Грушевським на основі кореспонденцій першого. Крім того, кілька листів вченого, адресованих М. Довнар-Запольському, М. Ф. Володимирському-Буданову А. П. Шелухіну було включено до 1-го тому збірника документів «Київський центральний архів давніх актів 1852–1943» (2002 р.).

Епістолярна спадщина вченого досить об'ємна (понад 500 листів), хоча кореспонденцій, адресованих І. М. Каманіну виявлено менше, ніж написаних ним особисто. Серед його адресатів видатні особистості кінця ХІХ – початку ХХ століття: науковці, письменники, громадські діячі. Це зокрема В. Антонович, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський, М. Біляшівський, Б. Грінченко, В. Іконніков, О. Кулішта і інші.

Листування дослідника з О. М. Куліш(псевд. – Ганна Барвінок) становить значну частину його епістолярної спадщини. Це джерело досі ще не розглядалося окремо і не було об'єктом спеціального дослідження, що робить наше повідомлення актуальним і не позбавленим наукової новизни. У ньому буде здійснено аналіз і визначено інформаційну цінність частини кореспонденцій Івана Каманіна до Ганни Барвінок.

На сьогоднішній день вдалося виявити 486 епістоляріїв дописувачів, з них 87 написані І. М. Каманіним. Листування І. М. Каманіна і О. М. Куліш зберігається в двох наукових установах: Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського та відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка². Оскільки комплекс епістоляріїв досить великий, об'єктом даного повідомлення ми обрали кореспонденції І. М. Каманіна, знайдені у Фонді І (Літературні матеріали) ІР НБУВ. Це 33 листи розміром від 1 до 3 аркушів, написані на білому папері. Вони мають задовільний стан, і лише на деяких виявлено значні пошкодження, що утруднюють прочитання тексту³.

Хронологічно епістолярії охоплюють період з 1903 до 1910 року, при цьому наявні кореспонденції без дати. Один з них не має початку і більше схожий на непов'язані між собою уривки.

Тон всіх листів дуже доброзичливий, щирий і відвертий. Можемо зробити висновок, що між собою спілкуються добрі друзі, яких об'єднують спільна мета та інтереси. Вже у привітаннях на початку кожного послання «Висоповажна пані добродійка», «Дорога пані», «Дорогий мій друг» вбачається глибока повага і надзвичайна прихильність до адресата.

Основною сюжетною лінією всіх 33 листів є справа підготовки до друку та публікація повного «видання творів и листивъ [П.] Кулиша и зъ його біографією, у котрої будуть розслідувані не тільки внiшні факты его життя, але і еволюція його творчества і його историчнихъ поглядівъ»⁴, якою на прохання Олександри Михайлівни скрупульозно займається І. Каманін. Крім того, в них містяться факти, які можна використати для уточнення психологічного портрету дослідника, а також інформація про

поточні події громадського і культурного життя Києва і України, сучасниками яких були респонденти. За даним масивом джерел можна визначити коло колег і знайомих І. М. Каманіна, з якими він підтримував постійні зв'язки.

Те, що на основі виявлених епістоляріїв можна майже по днях відтворити процес підготовки багатотомного видання творів одного з найвідоміших українських письменників, робить їх важливим історичним джерелом, а вміщену в них інформацію надзвичайно цінною для дослідників історії вітчизняної літератури. Ми ж можемо дійти висновку, що дана робота була досить тривалою і вимагала багато сил обох дописувачів.

Так у першому з виявлених листів містяться відомості про збір та систематизацію епістолярної спадщини письменника як базового матеріалу для складання найповнішого варіанту його біографії⁵. А з наступного дізнаємося про пошук видавця творів П. Кулішав Києві та приблизну суму, у яку може обійтися запланований проєкт⁶. Наголошується на особливій важливості справи і зазначено, що у її здійсненні можуть допомогти Б. Грінченка та А. Стороженко. Досить цінною є інформація про рубрикацію творчого доробку письменника для видання окремими томами: «Я розібравъ твори Пант[елеймона]. Ол[ександрови]ча и роздѣливъ их на таки виддили: 1, литературны произведения, вирши, драми, оповидання и романы; уси вони займуть тома чотири або й п'ять; 2, Исторични твори – томивъ висимъ; 3, Истор'я языка и лературы – тома два чи три; сюда увийдуть и полимични стати; 4, Етнографични твори – одинъ або два тома. 5, Письма – два тома; сюди увийде и біографія. Ціле видання займе отъ 15-20 томовъ»⁷. Тут же окреслено коло питань, які мають бути вирішені при підготовці видання⁸. У цьому ж листі знаходимо інформацію про періодичні видання, в яких вміщені не перевидані твори письменника, а також про те, що до майбутніх томів планувалось залучити публікації і з зарубіжних журналів, з яких робилися рукописні копії. Більш того, за змістом вже одного з перших епістоляріїв можемо встановити приблизний термін закінчення збору матеріалів для комплектації томів – літо 1904 року⁹. Маємо відомості, що влітку цього ж року І. М. Каманін

знайшов чотири рукописи історичних творів П. Куліша, які за його редакцією мала друкувати Київська Археографічна комісія.

У наступних листах міститься інформація про плани щодо друку другого тому «Матеріалів до історії возз'єднання Русі», який не був виданий автором. Книга мала з'явитися весною 1905 року¹⁰, але, як видно з подальшого листування, у березні цього року за відсутності дозволу Київської Археографічної Комісії її ще не почали друкувати¹¹. Далі маємо дані про отримання цього дозволу, але з певними поправками, відповідно до програми Комісії¹². А в цей час у Києві продовжують готувати до публікації твори П. Куліша під чітким керівництвом І. М. Каманіна: «...я і доглядаю і руководжу писарями, що переписують твори Пант[елеймона] Ол[ександрови]ча. Не мало вже попереписувано й печатаного»¹³. Поряд з цим наявні відомості про пошук творів письменника не лише у Києві, а й в інших містах України, зокрема у Львові, оскільки вони друкувалися в галицьких часописах. Щоб їх отримати і залучити до справи І. М. Каманін сподівається на допомогу М. С. Грушевського¹⁴.

У кореспонденції датованій лютим 1906 року знаходимо відомості про продовження безперервної та дуже ретельної роботи з рукописами творів П. Куліша. Вони перечитуються та вивіряються, оскільки упорядник прагне зробити «изданіє научным», зі збереженням всіх доповнень відповідно оригіналу. Поряд з цим дізнаємося, що до опрацювання залучаються не тільки рукописи письменника, а і публікації про нього та його творчість у періодичній пресі початку ХХ століття¹⁵.

Досить цінна інформація міститься у листі від 20 червня 1906 року, а саме історія видання праці П. Куліша «Святе Письмо», перелік інших його творів («Крашанка», «Іовъ», «Слава», «Розмова» та ін.), а також зміст роботи «Хутірна філософія». У наступній кореспонденції знаходимо відомості про закінчення складання програми «изданія сочиненій Пант[елеймона] Ол[ександрови]ча», яка у кількох екземплярах була надіслана особам, думка яких особливо цікавила І. М. Каманіна. Серед них В. П. Горленко, І. І. Білозерський, А. В. Стороженко, М. Н. Кочубей. «Зібравши і обговоривши усі поради і думки, – пише вче-

ний, – я пришло своє мнение як треба почати друк і тоді з Божою допомогою приймемося до роботи». Тут же знаходиться згадка про статтю П. Куліша «Польша и Русь», яка зберігається в Державному Архіві у Петербурзі¹⁶.

З наступних епістоляріїв маємо відомості про отримання позитивного відгуку щодо програми майбутнього видання та відповідних рекомендацій від усіх діячів, що ознайомилися з нею. Тут же знаходимо перелік питань організаційного характеру (підбір паперу, шрифтів, портретів, об'єм томів, тираж), а також розрахунки витрат на друк.

Лист, датований 25 жовтня 1906 року цікавий тим, що вміщує інформацію про підготовку передмови до повного зібрання творів П. Куліша написання якої І. М. Каманін залишає особисто за собою: «...я предисловіе напишу самъ и никого не допущу до участія въ немъ; такъ какъ издание будетъ серьезное и научное». Далі визначені основні сюжетні лінії майбутнього переднього слова: «Въ предисловіи же надо сказать о значеніи литературныхъ трудовъ и научныхъ сочиненій его для исторіи украинскаго самосознанія; такъ какъ это значенее обусловліваеьтсамое издание»¹⁷. Усі примітки та пояснення вчений також прагне оформити сам.

З наступних кореспонденцій дізнаємося, що у січні-лютому 1907 року перші томи повного зібрання творів та листів П. Куліша укомплектовано і віддано в набір. Важливою є інформація про структуру першого з них. Туди увійшли збірки віршів письменника «Хутір на поезія», «Дзвін», «Досвітки» та інші невеликі за обсягом твори. У кінці січня з'явилися перші друковані аркуші, однак робота просувається повільно, бо упорядник прагне уникнути описок і помилок¹⁸. Паралельно з цим вирішуються фінансові та організаційні проблеми. Ще одним цікавим фактом є те, що І. Каманіну допомагають готувати видання відомі діячі того часу: зокрема А. П. Шелухін робить рукописну копію з віршованого перекладу Біблії, знайденої в Чернігові. Крім того, при друці планується керуватися рекомендаціями, наданими М. Дашкевичем, А. Стороженком І. Білозерським, В. Горленком Тут же містяться дані про намір залучити до справи петербурзьких

видавців Вольфа та Маркса, хоча сподівань на них покладається мало. Однак усі питання з приводу цензури, друку, друкарень, контрактів вирішуються тільки з урахуванням думки Ганни Барвінок.

Лист від 23 лютого 1907 року містить цінну інформацію про псевдоніми П. О. Куліша «Невідомий» та «Іван Гроза» (першим підписано кілька віршів в журналі «Основа», а другий виявити не вдалося), а також його сатиричний твір «Кулішу пеклі», який теж планують включити до видання. Хоча Олександра Михайлівна проти цього вчинку, бо це компрометуватиме осіб-прототипів персонажів¹⁹.

У наступному епістолярії знаходимо відомості про продовження копіювання творів для видання, а також перший удар масштабній справі І. М. Каманіна і О. М. Куліш. Справа в тому, що в цей час з'явилася чутка про видання тритомника творів письменника у Львові, і це, як пише вчений «не только страшный подрывъ нашему изданію, но прямо зарезываетъ насъ без ножа», тому що призведе до втрати «широкой публики» і звужить коло поширення книг до «ученыхъ, библиотекъ и учебныхъ учреждений». Тут же є інформація, що за місяць почнуть друкувати повне зібрання творів П. Куліша, тому дописувачі погоджують питання тиражу, ціни та гонорару редактору хоча останнє менше всього цікавить І. Каманіна. Дізнаємося, що тираж першого тому складатиме 3 тисячі примірників, а його друк обійдеться у 1000–1200 карб. Визначено приблизний час на видання кожного тому – 2-3 місяці, а також обговорюються умови договору і розрахунків з друкарнею²⁰.

Листи, датовані груднем 1907 року, вміщують інформацію про неперервну роботу над друком першого тому творів П. Куліша: виготовлення коректурних і перших редакторських аркушів. До кожної збірки віршів готуються необхідні примітки і пояснення, а самі вірші розташовуються за тематичним та хронологічним принципом. Поряд з цим цікавими є відомості про сумніви щодо авторства збірки «Три сльози дівочі»: В. Горленко наполягає, що її писав не Куліш. З тексту листа ми можемо встановити дату її написання і першого видання у журналі «Хата» –

1847 і 1860 роки. Все ж видавці погодились включити дані вірші до багатотомника, але «съ оговоркой, что на нихъ такъ отпечатлелась рука и стиль Пант[елеймона] Ол[ександрови]ча, что стихи безъ риска могутъ быть отнесены, хотя и на половину и на его счетъ: тотъ же чудный ... совсемъ не девический стихъ, таже нежность чувства и таже любовь къ родине».

Далі знаходимо інформацію про історію видання збірки «Досвітки». Вона вперше з'явилася у 1862 році у Санкт-Петербурзі, а вдруге з примітками автора у Харкові 1899 року. Тут же знову перераховуються подані Ганною Барвінок псевдоніми П. Куліша: Николай М., козакъ Белебень, Панько Небреха та інші, серед них і Невідомий. Також маємо інформацію, що у виданні буде багато портретів з родинного архіву письменника²¹.

Крім того, у даних кореспонденціях дописувачі обговорюють пов'язані з видавництвом фінансові питання. Цікавими є відомості про виготовлення звичайних і подарункових екземплярів книг. Зокрема 10 примірників буденадруковано на дорогому венелевому папері, оскільки вони призначаються на подарунки «важним особам». Взагалі можна зробити висновок, що на кінець грудня 1907 року друк успішно просувається, тому перший том скоро вийде у світ. Ще одним цікавим моментом листа є повідомлення І. Каманіна, що йому наснився П. Куліш. Це він пояснює тим, що багато думає про письменника, особливо під час роботи з його творами²².

Перший епістолярій за наступний 1908 рік, написаний аж у травні. З нього черпаємо інформацію про закінчення друку першого тому повного зібрання творів П. Куліша і відправку віддрукованих аркушів О. М. Куліш. Вказується, що до книги увійшли поезії письменника до 1879 року включно, які розміщено на 396 сторінках. Крім того, там буде ще 80 сторінок приміток і 16 сторінок зауважень. Таким чином загальний об'єм досягне 500 сторінок. З цього ж листа дізнаємося цікаві подробиці щодо підбору портретних зображень до кожного тому. Зокрема у першому планується помістити портрет Олександри Михайлівни з підписом «Ганна Барвінок 1866г.» рукою П. Куліша та його власне фото 1843р.²³.

Також заслуговують на увагу перші рядки листа, де сповіщається про отримання І. Каманіним чудового подарунка – рушника, на якому вишиті рядки з творів Пантелеймона Олександровича, що цілком можуть «служить епіграфом кь его стихотворениям» і тому можливо підуть у заголовок першого тому видання. Крім того тут же маємо дані про залучення до видання рукописів раніше невідомих творів автора, отриманих від приватних осіб.

З наступних листів дізнаємося, що в червні 1908 року перший том «Повного зібрання творів і листів П. О. Куліша» вийшов у світ і справив велике враження на громадськість. «Вишли красивые книжки, всемь нравятся. Все хвалятъ», – повідомляє І. Каманін. Книги розсилаються передплатникам. Подарункові екземпляри отримали О. М. Куліш, І. Білозерський, І. Пулюй, В. Шанрок, О. Маковей та інші²⁴.

Наступна кореспонденція від 4 вересня 1908 року також вміщує важливу інформацію. Це зокрема коло передплатників видання, серед яких книговидавець М. Оглоблін, книгарні Д. Степаненка і Л. Ідзиковського. Також повідомляється про початок друку другого тому видання та появу у столичній періодичній пресі оголошень про вихід першого.

З листа датованого кінцем березня 1909 року отримуємо відомості про закінчення укладання третього тому творів П. Куліша, в «который будутъ помещены все стихотворения, какія только известны...», і подання його до друку. З появою останнього, на думку І. Каманіна, вдалося воскресити найкращу сторону творчості письменника, і це дякуючи турботам і невтомній праці його дружини. Три перші томи видання упорядники планують продавати тільки разом, не виділяючи окремо якийсь один з них. До речі слід зауважити, що до 3-ї книги під назвою «Додатки до Дзвона» і «Додатки до Позиченої Кобзи» було включено передані Ганною Барвінок раніше невідомі поезії П. Куліша, датовані серединою грудня 1896 року. Цікаво, що на деяких з цих рукописів було виявлено помітку «Послано Кобринской» (такі вірші є у збірці «Дзвін»).

Тут же читаємо про підготовку до друку наступного тому, у якому будуть розміщені «драмы, сцены и представления», що

відображають історичне минуле України. При цьому зазначається, що тираж даної книги будестановити 1000 примірників, всіх подальших – 500, бо «стихи будутьпокупатся больше, драмы и романы меньше, исторические и научные труды еще меньше»²⁵. Найцікавішим моментомданого листа є точне визначення мети, яку поставили перед собою дописувачі «сделать издание точным и представит таким Пант[елеймона] Ал[ександрови]ча, какимъ онъ былъ въ своей сущности, т.е. истинного Пант[елеймона] Ал[ександрови]ча».

З наступного листа, який на жаль не має початку, маємо інформацію про вирішення питання друку віршованого перекладу «Біблії» та поеми «Маруся Богуславка». Тут же ще раз обговорюється гонорар для редактора, але І. Каманін, ставлячи спільну справу вище грошової винагороди, не переймається його розміром і цілком довіряє думці О. М. Куліш з цього приводу.

Кореспонденції, датовані 1909 роком вміщують інформацію про процес видання наступного 4 тому, тираж якого через нестачу коштів скорочують спочатку до 300, а потім – до 100 примірників. Зазначається, що у липні цього року з'явився 3 том творів П. Куліша Книга вийшла дуже велика за обсягом – 45 друкованих аркушів (понад 700 сторінок). Поряд з цим маємо відомості, що на видання відкрито передплату але бажаючих дуже мало (близько 40, а пізніше 60 осіб), що призводить до збільшення ціни вдвічі – до 50 карбованців за том²⁶. А у грудні, як видно з наступних сторінок, упорядники взагалі вирішують її закрити, бо віддрукованих примірників може просто не вистачити на всіх, і тоді, на думку І. Каманіна, справа закінчиться ганьбою. Томи, які залишаться після забезпечення передплатників, планується продавати по збільшеній ціні: нові – по 50–100, а перші три і частину тиражу четвертого – по 7 карбованців за одну книгу (тоді як передплата становить 3 карбованці). Тобто можна сказати, що не зважаючи на самовіддану працю упорядників проблема коштів на даний момент стоїть дуже гостро. І. Каманін навіть думає у разі великих фінансових труднощів звернутися за підтримкою до Академії Наук²⁷.

У листі від 9 липня 1910 року знаходимо відомості про зміст п'ятого тому видання і плани видати його до 27 числа цього ж

місяця – річниці з дня народження П. Куліша. Вказано, що до нього включено прозові твори, останнім з яких буде «Орися». Наступний шостий том розпочнеться «Чорною радою», яку друкуватимуть «на малорусском языке». Крім того наголошується, що в примітках обов'язково будуть згадані попередні видання роману²⁸.

З цієї ж кореспонденції дізнаємося про смерть Б. Грінченка і не надто приємний факт, що саме він «быль непримиримый враг издания и что все враждебные нападки на... редактирование писались въ Кіеве подъ его диктовку». І. Каманін висловлює здивування і не розуміє причин такої поведінки діяча.

З листа, написаного через два тижні дізнаємося, що Київська Археографічна комісія ще досі не почала друк рукопису П. Куліша, відклавши початок даної роботи до осені-зими 1910 року. Тут же наявні відомості про підготовку урочистостей до річниці з дня народження письменника на його батьківщині.

Останній, із знайдених і фондів І Інституту рукопису НБУВ листів не має дати. Цінним моментом тут є остаточне узгодження змісту біографії П. Куліша, а також передмови, приміток і посвяти до книги. Можемо зробити висновок, що біографія є, на думку І. Каманіна, найголовнішим елементом всьому великому виданні, а для нього самого – першочерговим завданням: «Біографія Пант[елеймона] Ал[ександрови]ча, обстоятельная и исчерпывающая все и разъясняющая потомству характеръ, думы, творчество и дѣятельность славного мужа України... – ...моя всегдашняя забота в эти годы. Я стремлюсь глубоко проникнуть в его, Кулиша, душу, чтобы перечувствовать то, что онъ чувствовалъ»²⁹. Поряд з цим дізнаємося, що Ганні Барвінок вислано для ознайомлення зразок посвяти для видання, і І. Каманін чекає її дальших вказівок та побажань. З нею редактор консультується і стосовно інших важливих питань, зокрема кола осіб, яким слід надіслати повне зібрання творів П. Куліша в подарунок, оформлення оправ, кількості екземплярів для неї тощо.

Стосовно ж характеристики передмови та приміток читаємо наступне: «В придисловіи я даю только объясненіе пріемовъ принятыхъ при изданіи, а въ примѣчаніяхъ въ конце тома только

внешней судьбестихотвореній, что же касается ихъ содержания, смысла, ихъ идей, ... эстетического значенія – все это будетъ въ біографіи»³⁰.

Отже, можемо зробити висновок, що на основі інформації, вміщеної у розглянутих вище епістоляріях, можна точно відтворити не тільки процес видання частини багатотомника П. Куліша (до шостого тому), але й атмосферу, в якій воно відбувалося, простежити особисті переживання, задуми і прагнення упорядників. Досить детально характеризується зміст і структура майже кожного тому, а також обставини їх комплектації. Взагалі ми можемо пересвідчитися наскільки важко, і в плані власних зусиль, і фінансовому, було підготувати це ґрунтовне і об'ємне видання.

Треба сказати, що, окрім цінної інформації про таку безпосередньо велику подію в історії літератури, як видання повного зібрання творів і листів П. Куліша, в епістоляріях І. Каманіна до О. М. Кулішмістяться цікаві характеристики особистості самого вченого. Так, зокрема бачимо, що йому притаманні такі якості, як надзвичайна акуратність, пильність у роботі з документами, професіоналізм, щире переживання за доручену справу, відданість їй, відповідальність і велика порядність. Саме ці риси цінують в ньому сучасники, які вважають, що саме він може підготувати справді гарне і серйозне видання. «Я боюся наперед хвалиться, – пише вчений, – скажу лиш, что стараюсь этого достигь и работаю со страхомъ и трепетомъ сознавая важность работы, гениальность моего героя и несправедливость по отношению къ нему современниковъ»³¹.

Окрім цього в одному з листів знаходимо інформацію про історичні події початку ХХ століття, сучасниками яких були дописувачі, зокрема революційний рух 1905 року. Як безпосередній очевидець, вчений дає власну оцінку наслідкам революції для українського народу і національного життя Києва³².

Підводячи підсумок, треба сказати, що комплекс епістоляріїв І. М. Каманіна до Ганни Барвінок, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського мають значну інформативну цінність. На їх основі можна відтворити обставини та процес підготовки до друку і видання перших

шести томів повного зібрання творів і листів Пантелеймона Куліша. А крім того, вони дозволяють уточнити авторство і хронологію його віршів і прози та виявити псевдоніми, які він використовував.

Як джерело дані листи можуть бути цікаві насамперед для дослідників історії української літератури XIX століття, бо вміщені в них відомості дозволяють уточнити багато фактів стосовно творчої спадщини одного з найвідоміших вітчизняних письменників. Також в них наявні деякі деталі громадського життя Києва на початку XX століття та характеристики, що доповнюють особистісний портрет автора кореспонденцій.

Нижче ми подаємо один з листів І. М. Каманіна до Ганни Барвінок, виявлених у Інституті рукопису НБУВ.

Лист друкується за автографом. У квадратних дужках розкрито авторські скорочення і непрочитані фрагменти тексту. Згідно норм сучасного правопису виправлено деякі слова та вирази, написані разом чи окремо, (типу «нетільки» «ИКаман[ин]», «у вечері», «що дня»). Мовностилістичні особливості та авторську лексику документу збережено. Внесені наступні правки орфографії: 1) знято твердий знак у кінці слів; 2) *ѣ* замінений літерою *е*; 3) *ы* в українських словах замінено на *и*, а *и* – на *і* всередині слів та на *ї* у кінці; 4) буквосполучення *еи* змінено на *єї*, а *йи* – на *ї*; 5) російські букви *э* та *е* замінено українськими відповідниками; 6) в деяких словах *ь* замінено апострофом. У примітці у кінці листа подана легенда (місце його зберігання).

З паперів І. М. Каманіна

30 січня 1905 року

Високоповажана й дорога пані добродійко
Олександра Михайловна!

Правду Вы кажите, що моя «мовчанка не раз все повторяєця [...] і не даром» Я вже писав Вам, що занедужав перед Різдвом; на свята різдвяні трошки полегшало, а з 12 січня знов стало дуже не добремені; застудив голову і все тіло стало болить, а найбільше уши. Хожу до дохтора усяк[ий] божій день і щодня роблю своє

діло у в Архіві. Тільки не вихожу з хати увечері; тепер знов мені лучче. Но як не було мені худо, я роботи своєї не кидав и доглядаю и руководжу писарями, що переписують твори Пант[елеймона] Ол[ександрови]ча.

Я б вже й сам хотів, щоб скоріше зібратъ все до купи, але не так скоро робищя, як мені хочещя. Рукописи Пант[елеймона] Ол[ександрови]ча і усі ненапечатані его «письма», листи – закінчующя перепискою. Не мало вже переписувано й печатаного. Печатане скорішекопируещя. Попередуж треба кінчатъ з рукописами. Але ж і багато понаписував Пант[елеймон] Ол[ександрови]ч!

Скоро цензурні кандали здіймуться зо всіх малоруських творів, – тоді прийдещя забути усего Шекспира і Байрона і видання творів Пант[елеймона] Ол[ександрови]ча будемать величезні розміри. Тоді [П.] Кулішустане перед борачем української літератури у всьому своєму виличію тоді і д. [І.] Франку треба буде ограничити свій відзив об музі Пант[елеймона] Ол[ександрови]ча. Д[обродій] [І.] Франко забуває, що все на світі старіє. І [О.] Пушкін і [М.] Гогольтеж [...] постаріли; постаріє і [П.] Кулиш, і сам д. [І.] Франко. Тільки тим і рознящя писатели, що одні старіють швидко, а другі довго, довго світять людям. І муза [П.] Куліша довго буде невмируща. Що до його поезії, то у їй усе йде, як треба. Поезія молодих літ повна більш гарячого чувства, ніж поезія чоловіка в 60-70 літ. Це треба не забувать оцінюя твори генія. Але творцем слова геній зостаещя незминяючимя [...] [...] і у цім його значення у історії літератури. Треба ж не забувать и того, що потомки завжди повинні быть вище своїх предків. З сего слідує, що писателя треба оцінювать, рівняя його з его предками, а не потомками. І [П.] Куліша треба цінити по тому, що було до його и що він зробив, а не потому що сталося опісля його, бо то, що робищя опісля його, не залежить від його, а складаещя під впливом і других причин. Історику треба тільки показати як широк був вплив писателя на його пресмників. Того-то мене і не турбують такі відозви об [П.] Куліші, як [І.] Франків. Я казав, що усякий писатель старіє.

Состарився й [В.] Шекспир, и цінити його тепер треба уміючи. Але у нас ще соромлящя признати, що [В.] Шекспир зоста-

рився. Його молодять тільки перекладачки, що раз у раз перекладають на нову мову. Но старість писателя не зміншує його нестерпної слави за заслуги для потомства

Теперь поговорімо об своєму ділі.

Гроши пятьдесят карбованців я получил і скоро (у конці цієї неділі) усі роздам перепищикам, а потому знов прошу Вас прислати на розплату за роботу. Квитки у мене усі сохранныя, і відчит у мене всигда готовый

Ів[ану] Ів[ановичу] Білозерськомузавтра або послізавтра пишу подрібно на його запитання об музеях.

Друковання 2-го тома «Материалов по истории воссоединения Руси» як я Вам писав задержалось із-за формалізму Археограф[ічної] комісії, де сидить [О.] Левицькій, але не Нечуй Ів[ан] Семеновичь, а Левицький Орест Іванович, родич прох[ф]есора [В.Б.] Антоновича. Це дві різні особи. Скоро мабуть начнемо. Я думав, що діло устроїцца до Нового року, вони тягнуть до Пасхи.

Хай їм усячина!

Простіть мене, будьтеласкови и пишіть обо всім, що Вас турбує. Бажаю Вам від щирого сердца здоров'ячка и застаюся з великою шанобою прихильністю до Вас найпокорнішим слугою.

І. Каман[ін]

Що то робитцца на білому світі і що то буде. До чого ми дійдемо? Хаос, тай годі!³³

Усім Вашим близьким рідним знайомим мені, незесенько вклоняюсь³⁴.

ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 49730. – Арк. 13–14.

¹ Мицик Ю. А. Листи І. М. Каманіна до М. С. Грушевського// Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. – К., 1997. – С.209-212.

² В Інституті рукописуНБУВ (Фонд І) зберігається 33 листи І. Каманіна до О. М. Куліш а в Інститутілітератури(Фонд 19) – 54 листи І. Каманіна і 399 листів О. М. Куліш

³ ІнститутрукописуНаціональної бібліотеки України ім. В. Вернадського – Ф. І. – № 49732. (лист від 14 квітня 1905р.). – Арк. 16-17.

- 4 Там само. – № 49735. (лист від 16 березня 1901(1)р). – Арк. 23зв.
- 5 Там само. – № 49724 (лист від 15 квітня 1903р.). – Арк. 1.
- 6 Там само. – № 49725 (лист від 17 жовтня 1903р.). – Арк. 3.
- 7 Там само. – Арк. 3зв.
- 8 Там само. – Арк. 3зв.-4.
- 9 Там само. – №49726 (лист від 30 квітня 1904р.). – Арк. 5.
- 10 Там само – № 49728 (лист від 14 листопада 1904р.). – Арк. 9зв.
- 11 Там само. – № 49731 (лист від 28 березня 1905р.). – Арк. 16зв.
- 12 Там само. – № 49732 (лист від 14 квітня 1905р.). – Арк. 18.
- 13 Там само. – № 49730 (лист від 30 січня 1905р.). – Арк. 13.
- 14 Там само. – № 49731. – Арк. 15-15зв.
- 15 Там само. – № 49734. – Арк. 22-22зв.
- 16 Там само. – № 49738. – Арк. 29-30.
- 17 Там само. – № 49740. – Арк. 34.
- 18 Там само. – № 49741 (лист від 15 січня 1907 року). – Арк. 35-35зв.
- 19 Там само. – №49742. – Арк. 38-38зв.
- 20 Там само. – № 49743. – Арк. 40-40зв.
- 21 Там само. – № 49744. – Арк. 42.
- 22 Там само. – № 49756. – Арк. 73зв.
- 23 Там само. – № 49745. – Арк. 43зв.
- 24 Там само. – №49746. – Арк. 46.
- 25 Там само. – № 49748. – Арк. 50зв-51.
- 26 Там само. – № 49750 (лист від 7 липня 1909 року). – Арк. 58-59.
- 27 Там само. – № 49751 (лист від 26 грудня 1909 року). – Арк. 60-61.
- 28 Там само. – № 49752. – Арк. 62-62зв.
- 29 Там само. – № 49755. – Арк. 68.
- 30 Там само. – № 49755. – Арк. 69зв.
- 31 Там само. – № 49741 (лист від 15 січня 1907 року). – Арк. 36.
- 32 Там само. – № 49733 (лист від 9 грудня 1905 року). – Арк. 19-19зв.
- 33 Речення дописане вгорі на звороті аркуша 14.
- 34 Речення дописане з лівого краю на звороті аркуша 14.

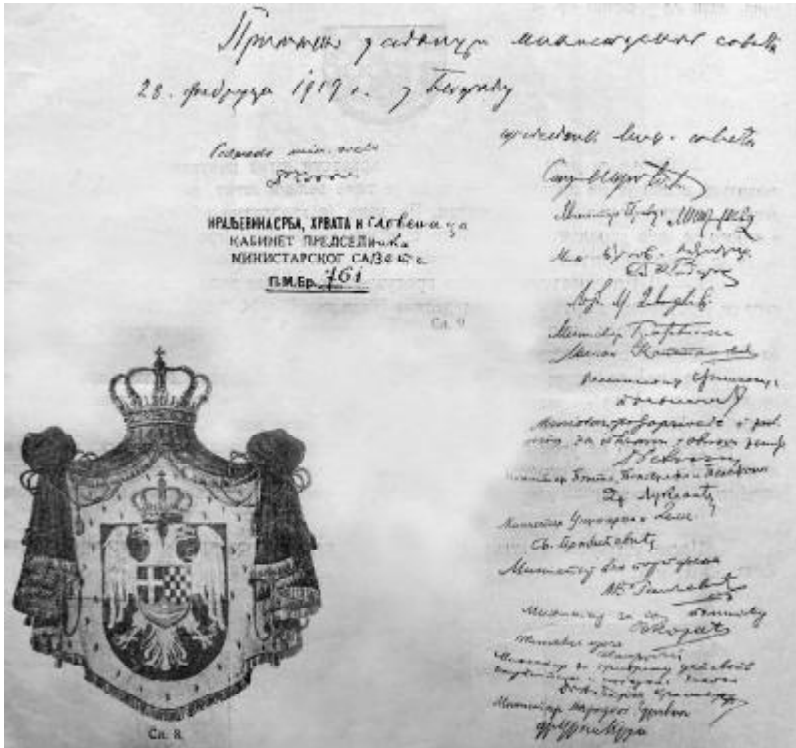
Сергій КОРОТКОВ (Київ)

Державна символіка Королівства сербів, хорватів та словенців – компроміс заради єднання

Наприкінці Першої світової війни на Балканах активізувалися об'єднавчі процеси. Значним стимулом до цього були геополітичні зміни під час війни. Послаблення і розпад імперії Габсбургів відкрили нові можливості для самостійного розвитку Хорватії та Словенії. Водночас вони потребували підтримки, зокрема військової, оскільки військові частини у армії Габсбургів, де служили слов'яни, після загальної поразки Четвертного союзу було розформовано. Крім того, прагнення Італії поширити свій вплив на Балкани було серйозною загрозою процесу об'єднання південнослов'янських народів.

Складною була ситуація у Сербії. Після військової поразки від Австро-Угорщини залишки сербської армії і уряд у вигнанні залишили Сербію і зупинилися на острові Корфу¹. Водночас сербські плани по об'єднанню балканських сербів під владою Карагеоргієвичів залишилися без змін. Ще 7 грудня 1914 року у місті Ніш було прийнято декларацію, відповідно до якої метою війни було звільнення поневолених сербів, хорватів і словенців².

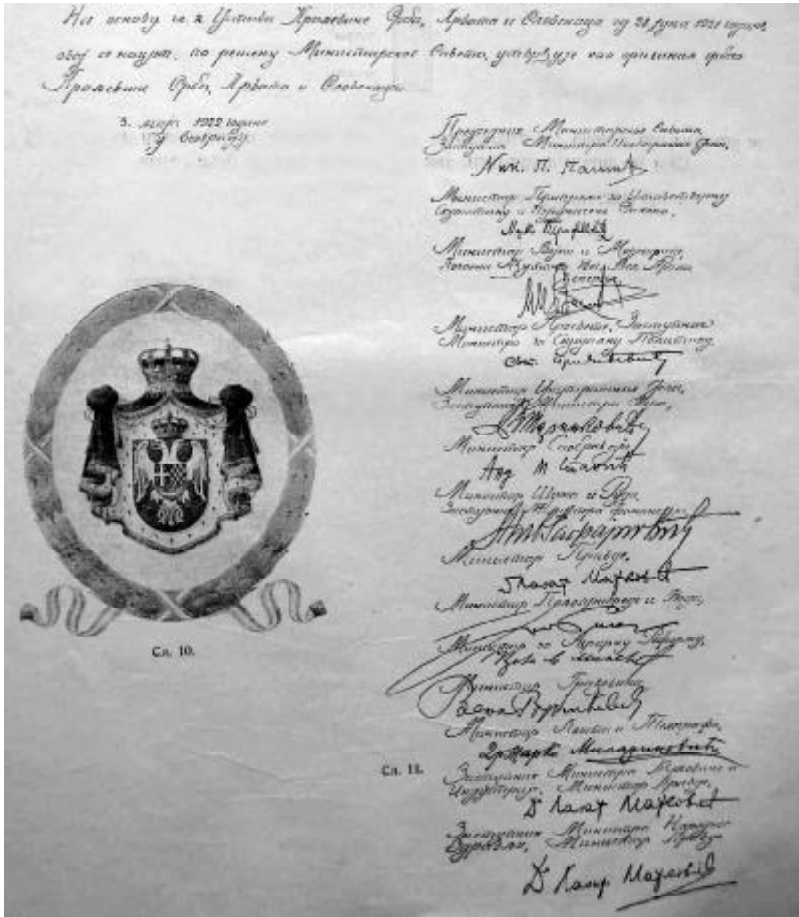
Лютнева революція у Росії позбавила Сербію російської підтримки на державному рівні і змусила шукати нових союзників. На острів Корфу для переговорів було запрошено представників Югославського комітету очолюваного Анте Трумбичем. Широке коло зв'язків із сербськими, хорватськими, австро-угорськими політиками, а також контакти з сербськими та хорватськими діаспорами у Європі та Америці, які підтримував Комітет, значно вплинуло на процес створення нової об'єднаної держави на Балканах.

20 липня 1917 року на Корфу було підписано Корфську декларацію, яка передбачала післявоєнне об'єднання південно-слов'янських земель, які знаходилися під владою Австро-Угорщини, із Сербією³.

У жовтні 1918 року у Загребі було створено Національну раду словенців, хорватів та сербів. За короткий час Рада поширила свій вплив на більшість національних територій Хорватії, Словенії, Боснії та Герцеговини.

До нової держави приєдналася і Чорногорія. Незважаючи на протидію Ніколи I Петровича-Негоша, рішенням Великої народної скупщини сербського народу у Чорногорії Чорногорія увійшла до складу Королівства сербів, хорватів та словенців, а Негошів було відсторонено від влади. У рішенні Народної скупщини про при-

еднання до Королівства від 13 листопада 1918 року підкреслюється близькість економічних політичних інтересів Сербії та Чорногорії, а також мовну, релігійну і кровну близькість двох народів. У той же час Чорногорія не стала титульною нацією у новому державному утворенні і питання про нову державну символіку вирішувалося без урахування чорногорської символіки.

1 грудня 1918 року Делегация Національної ради прибула до Белграда з офіційною пропозицією про об'єднання Словенії

та Хорватії з Сербією. Тодішній регент князь Олександр прийняв цю пропозицію. Отже, дата 1 грудня 1918 року є офіційною датою створення Королівства сербів, хорватів та словенців⁴.

Нова багатонаціональна держава потребувала нової державної символіки. Оскільки нові символи мали відобразити історичний розвиток титульних націй, необхідно було провести дослідження щодо історичної символіки сербів, хорватів та словенців. Крім того, значну увагу необхідно було приділяти достовірності

зображення з точки зору геральдики. Отже, розробники нових прапора, герба і гімну мали справді неординарне завдання.

Очевидним було, що новий герб об'єднаної держави мав відображати сербську, хорватську і словенську символіку. За основу герба Королівствасербів, хорватів та словенців було прийнято герб Королівства Сербії, затверджений у 1882 році. Це двоголовий білий орел на червоному щиті з королівською короною. Над обома головами орла стоїть королівська корона, а під лапами – по одній золотій лілії. На грудях в орла – червоний щит⁵.

У правій верхній частині цього щита⁶ знаходиться герб Сербії – червоне поле, поділене білим хрестом на чотири частини, у кожній з яких знаходиться жовте (золоте) кресало. Поряд з ним у лівій верхній частині щита знаходиться хорватський герб – шахівниця з 25 червоних і білих полів, при цьому поле у верхньому лівому куті – червоного кольору. У гербі Королівства використовується саме такий варіант, хоча на деяких більш ранніх зображеннях цього герба шахівниця налічувала не 25, а 16 полів. Зокрема такі зображення зустрічаються у роботах Христофора Жефаровича XVII століття.

Певні труднощі виникли з гербом Словенії. Оскільки словенські землі до того часу не були об'єднані у єдину державу і не мали єдиного герба, довелося шукати компромісний варіант. У першому варіанті герба Королівствасербів, хорватів та словенців, затвердженому 28 лютого 1919 року, словенський герб, що був розташований на щиті під гербами Сербії та Хорватії, мав такий вигляд: на блакитному полі внизу по центру – білий півмісяць, над яким – золота п'ятикутна зірка. Це так звана «ілірійська» символіка. До цього часу серед дослідників тривають суперечки щодо походження цього символу.

За Відовданською конституцією від 28 червня 1921 року малий герб Королівства сербів, хорватів та словенців мав такий вигляд: білий двоголовий орел у польоті на червоному щиті. Над обома головами двоголового білого орла знаходиться корона Королівства. На грудях в орла знаходиться щит, на якому знаходяться герби: сербський – білий хрест на червоному полі із жовтими (золотими) кресалами у кожному куті; хорватський – щит

з двадцяти п'яти білих та червоних полів, які розташовано у шаховому порядку; словенський – на синьому полі три жовті шестикутні зірки, під якими білий півмісяць⁷.

Три жовті шестикутні зірки – це символ графів Цельських⁸, відомих на території Словенії у XIV–XV століттях. Цей символ більш точно відповідав словенцям як державотворчій нації. Його обрано не випадково, оскільки графи Цельські вписали одну зі славетних сторінок в історію словенських земель у XIV–XV столітті.

Одним з головних засобів закріплення влади графів Цельських були династичні шлюби. Так, перший Цельський граф Фрідріх мав двох синів – Ульріха і Германа. Герман одружився з дочкою боснійського бана Стефана II Котроманича, а син Ульріха Вілім став чоловіком Анни, доньки польського короля Казимира. Граф Герман II Цельський вже носив титули графа Цельського і Загорського, бана Далмації, Хорватії і Славонії. Ульріх II Цельський, маючи земельні володіння в Штірії, Карінтії та Країні, Угорщині і хорватської Славонії, носив титул бана Славонії, Хорватія і Далмації і вів активну боротьбу проти Яноша Хуньяді, що прагнув об'єднати угорські і хорватські землі для боротьби проти турок. Лише після того, як у 1456 році граф Ульріх Цельський був убитий прихильниками Яноша Хуньяді, Габсбурги змогли, нарешті, стати повновладними господарями всієї Штірії, Карінтії і Країни⁹.

Великий герб Королівства формувався додаванням до малого герба геральдичної королівської мантії та корони.

Новий прапор Королівства сербів, хорватів та словенців створювався з розрахунком на те, щоб не повторити розташуванням кольорів сербського, хорватського або словенського триколових прапорів. Він являв з себе триколовий, який складався з трьох горизонтальних смуг, розташованих згори вниз наступним чином: синя, біла, червона. Кожна смуга займає одну третину прапора. Його ширина відносилася до його довжини як 2:3¹⁰.

Не менш оригінально було вирішено питання щодо того, яким мав бути державний гімн Королівства сербів, хорватів та словенців. Оскільки на той момент кожна з націй вже мала свій гімн (у Сербії – «*Bože pravde*») – слова Йована Джорджевіча, музика Даворіна Йенко,

у Хорватії – «Lijera naša domovino» – слова Антуна Міхановича, музика Йосипа Рунянина, у Словенії – «Naprej zastava slave» з музикою Даворіна Єнко на слова Симона Єнко), у якості гімну Королівства виконували попури (суміш) національних гімнів у такому порядку: куплет із сербського гімну, потім із хорватського потім із словенського потім знову із сербського

Створення Королівства сербів, хорватів та словенців стало результатом компромісу між представниками вищезгаданих націй. Це у повній мірі відобразилося у державній символіці, в основу якої теж був покладений компроміс. Державний прапор, герб та гімн Королівства сербів, хорватів та словенців створені або з ухилом у повну нейтральність щодо згаданих країн (прапор), або з урахуванням історичної символіки усіх трьох народів (герб та гімн).

Державна символіка Королівства мала відображати єдність і рівноправність державотворчих націй. Незважаючи на внутрішні конфлікти і боротьбу за владу всередині держави Королівство сербів, хорватів та словенців проіснувало близько двадцяти років у міжвоєнний період і фактично припинило своє існування під час Другої світової війни.

¹ *Славич Б.* Історія Балкан. ХХ століття – Пер. з англ. Р. А. Семків. – К.: Свенас, 2004. – С. 185.

² Проглашење Краљевине Срба Хрвата и Словенаца 1918. – Београд, 1998. – С. 5.

³ *Славич Б.* Історія Балкан. ХХ століття – Пер. з англ. Р. А. Семків. – К.: Свенас, 2004. – С. 188.

⁴ Там само. – С. 190.

⁵ О грбу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца // Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. – број 229. – 14.10.1922.

⁶ У геральдиці позначення правої і лівої сторони щита визначається відносно носія щита. Тобто зображення, яке на малюнку знаходиться зліва, для щитоносця буде знаходитися справа, і позначатися «справа». Див. *Ю.В. Арсенєв.* Геральдика – М., 2001. – С. 169.

⁷ *Златко В.* Младићевић. Симболе српске државности. Кратки исторјски преглед хералдичког развоја у Срба. – Крагујевац, 1994. – С. 68.

⁸ <http://zeljko-heimer-fame.from.hr>

⁹ Enciklopedija Jugoslavije. k. 2. – Zagreb, 1956. – S. 349.

¹⁰ <http://zeljko-heimer-fame.from.hr>

Ірина САХНО (*Kuiv*)

Відображення політичних поглядів В. Винниченка в його листуванні

Володимир Винниченко є видатною особистістю в українській літературі та історії. Висвітлення подій періоду Української революції неможливе без розуміння політичних поглядів і кроків голови Генерального Секретаріату Центральної Ради та голови Директорії. Політичний світогляд Володимира Винниченка є внеском до скарбниці української політичної думки, він мав чимало послідовників, та й сучасникам будедокорисним багатий політичний досвід українського революціонера.

Оскільки дослідження політичних поглядів В. Винниченка є обов'язковою складовою для висвітлення історії України взагалі і історії української революції зокрема, то до цього питання вже не раз зверталися дослідники, які залучали й листування В. Винниченка для вивчення його політичних поглядів.

Одним з перших відомих дослідників на еміграції був Григорій Костюк¹, він розглядав особистість і діяльність В. Винниченка комплексно в т. ч. і його політичні погляди. Сучасні українські дослідники уже висвітлювали ті чи інші аспекти політичної позиції В. Винниченка в своїх монографіях і статтях². Л. Лозинська захистила дисертацію на тему “Державотворча діяльність В. К. Винниченка (березень 1917 – вересень 1920 рр.)”³. Найбільш повно політичні погляди В. Винниченка досліджені в статтях та узагальнюючій монографії Валерія Солдатенка⁴. У своїх дослідженнях він використав широкий комплекс джерел, в тому числі й епістолярну спадщину. Особливу увагу В. Солдатенко приділив дослідженню офіційного листування В. Винни-

ченка з радянським керівництвом. На конференції “Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка”, присвяченій його 125-річчю, більшість доповідей тою чи іншою мірою висвітлювала політичні погляди В. Винниченка⁵. Деякі автори спираються в своїх дослідженнях на матеріали листування, наприклад, Н. Миронець за допомогою епістолярних джерел, в т. ч. листів В. Винниченка до П. Стебницького і дружини Розалії, висвітлила настрої українських політичних діячів, ситуацію, що склалася в суспільстві за часів Центральної Ради, та ін.⁶; також дослідниця звернула увагу на роль епістолярної спадщини В. Винниченка для створення його просопографічного портрету, в т. ч. і політичних поглядів⁷; О. Чумаченко, розглядаючи спроби об’єднання соціалістичних сил на еміграції, звертається до листування В. Винниченка і Ю. Шаповала⁸, вищезгадана стаття І. Старовойтенко ґрунтується на матеріалах листування В. Винниченка та Є. Чикаленка. Н. Кичигіна і Н. Миронець опублікували листування В. Винниченка з Ю. Тищенком за 1933 р., яке містить багато цінної для історика інформації⁹. Також видана частина листування В. Винниченка з Є. Чикаленком¹⁰, М. Горьким¹¹, А. Приходьком¹². В. Панченко вперше опублікував лист В. Винниченка до Й. Сталіна від 1936 р. у згаданій вище статті¹³.

Як видно з історіографічного огляду, листування В. Винниченка як джерело вивчення його політичних поглядів вже було частково використане дослідниками. Але, по-перше, далеко не весь масив листування був розглянутий, по-друге, використання листів носило епізодичний характер, комплексного дослідження відображення політичних поглядів В. Винниченка в його листуванні не було.

Епістолярна спадщина є цінним джерелом для вивчення даного питання. Думки, викладені в листах, реакцію на ті чи інші події, можна вважати більш щирими, “не зрєдагованими” під впливом вимог етикету чи якихось обставин. Саме листування дає можливість прослідкувати за народженням і формуванням політичних концепцій ще до того, як вони стали відомі широкому загалу. Метою даної статті є висвітлення того, як саме у приватному листуванні В. Винниченка відобразилися його політичні погляди.

Основний масив листів, що залучений в даному дослідженні, неопублікований і зберігається в київських архівах. Використовується листування В. Винниченка з Є. Чикаленком¹⁴, В. Левінським¹⁵, М. Шаповалом¹⁶, Г. Паламарем¹⁷, Ю. Тищенком¹⁸, Баском¹⁹, М. Грушевським²⁰, Л. Гольдмерштейн²¹, С. Задвиною²², радянським керівництвом²³ та ін., листи до В. Леніна²⁴, Й. Сталіна²⁵. Відкриті листи, які є особливим жанром публіцистики, можуть бути предметом спеціального дослідження, у даній статті не аналізуються, лише деякі згадуються принагідно.

Політичні погляди В. Винниченка у загальних рисах відомі. Вони почали формуватися ще в дитинстві. Чутлива, спостережлива, кмітлива дитина з легкістю усвідомлювала сутність устрою тогочасного суспільства, а її горду, тонку душу не могли не вразити недосконалість і несправедливість цього устрою. Саме в цих дитячих переживаннях слід шукати зародки переконань майбутнього політика.

Володимир відчув, що його покликання – захищати національні та соціальні інтереси свого народу. З огляду на це, закономірним був його шлях до української соціал-демократії – активна участь у створенні Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), а потім у керуванні нею. Намагання прокласти свій шлях у політиці, який би повністю відповідав власним переконанням, а не приєднання до вже існуючих політичних сил, було властиве В. Винниченку протягом усього життя. Провідними ідеями українських соціал-демократів були – поєднання свободи з соціальною справедливістю, а також розуміння того, що національна незалежність не може бути надійно захищена доти, доки організований робітничий рух, широкі маси селянства не усвідомлять національні інтереси всіх робітників як свої власні.

Досліджуючи листування В. Винниченка, можна дізнатися про деякі нюанси його політичних поглядів, їхню еволюцію, а іноді й суперечливість, мотиви тих чи інших політичних кроків. Зокрема, можна побачити, як впродовж багатьох років життя він відстоював свої політичні погляди. Найкраще підтвердження тому, звісно, його життя: ув'язнення, еміграція не змусили його

припинити свою боротьбу він і словом, і ділом відстоював свої погляди. Листи ж допомагають зрозуміти, чому практично все свідоме життя він залишався вірним соціалістичній ідеї. У листі до свого друга й однопартійця В. Левінського (Левіні) від 26 вересня 1921 р. він писав: “Коли б я розчарувався в соціалізмі (що будене з одним соціалістом) чи хоч би остив в своїх прагненнях, мені стало б взагалі дуже нудно жити на світі. Тільки робота для цього й дає принаду до життя. Не політика, Левіні, а боротьба за всю філософію життя, от що мене найбільше цікавить. Політика один із засобів, не більше... Але філософія соціалістичного світогляду лишається обов’язковою скрізь. Перемога й торжество цього світогляду – от що є єдино цінне й важне”²⁶.

Політичним поглядам В. Винниченка було притаманне прагнення поєднати соціалістичну ідею з національною.

Любов до всього українського, мови, культури, прагнення служити народу було з В. Винниченкою протягом усього життя. Ця тема не раз підіймалася в листуванні, зокрема з Євгеном Чикаленком. Український письменник жалівся на українську критику, ображався, що його називають російським письменником, за те, що видавав свої твори в Росії російською мовою, пояснював свою позицію тим, що він хотів лише стати “на березі росс[ійського] моря”, не виходячи “з меж нашого невеличкого укр[аїнського] степу”. “... Я розумію, що теперішні “свої”, теперішні поводитирі укр[аїнського] народу – ще не народ, що моє діло бути чесним і щирим, не вважаючи ні на що. Моє діло служити тим, які дали мені життя, служити всім своїм життям, служити так, як по щирості і розуму вважаю за найкраще. І через це, мені здається, я ніколи не буду рос[ійським] письменником. Можливо, що я років на два на три одйду від української преси, можливо, що я таки наберусь одваги і порву з “Вістником” раз на все, можливо, що ні з одним українцем (інтеллігентом) я не схочу мати діла, але перестати бути сином свого народу, перестати служити тим, кому я хочу служити, – цього не буде І я певний, що не дивлячись на крик, який підіймуть наші інтеллігенти, радіючи з мого “ренегатства”, – настане час, коли буде оцінено як слід, на чийому боці дійсне служення укр[аїнському] народові (масі селянства і робіт-

ництва, а не тім, які тепер звать поводитрями його). І не для цього я будуслужити, не для того, щоб мене колись так чи сяк цінили. Ні, служитиму через те, що інакше не можу, як не можу дихати вухами чи очима. Бо це єсть та точка, в якій “чесність з собою” (гармонія чуття і розуму) приросла до мене”²⁷.

Можливо, це твердження виглядає занадто запальним і навіть патетичним, цілком в душі В. Винниченка, але слід сказати, що він говорив про служіння народу і перебуваючив більш спокійному стані, і, що найголовніше, слова не розходилися з ділом. Твори він писав обов’язково українською мовою, і коли планувалося друкувати їх в Росії, однією з найголовніших умов висував те, щоб було зазначено, що це переклад з української хоча гононар за переклад часто був меншим, ніж за оригінал, та й закордонном більш схильні були видавати переклад з добре відомої російської, ніж менш популярної української мови. В. Винниченко невтомно впродовж багатьох років слідкував, щоб його знали саме як українського письменника, цьому є багато підтверджень. У листі до Є. Чикаленка від 28 березня 1913 р. Володимир Кирилович розповідав, як до нього звернувся російський підприємець, що хотів видати альбом російських авторів, В. Винниченко погодився, тільки з умовою, що він там буде представлений як українець²⁸; якось у листі до М. Шаповала від 3 грудня 1924 р. висловив образу з приводу того, що в Римі при постановці його п’єси “Брехня” сказали, що автор russo²⁹. У творах В. Винниченко використовував сюжети з українського життя, популяризуючи таким чином українську культуру сучасники, наприклад, Басок, цінували за це його творчість³⁰. Перебуваючи закордоном, Володимир Кирилович піклувався про українську справу, звертався до Є. Чикаленка з приводу грошей, що потрібні були для створення українського розділу у всесвітньо відомому журналі “Сourrier Eurorijen”³¹, намагався зібрати бібліотеку для Української Громади в Парижі³².

Українське життя цікавить В. Винниченка як людину і як письменника. Часто він звертається до Євгена Харлампійовича з проханням розповісти які-небудь цікаві дрібниці, які стануть в нагоді під час написання творів. Володимир Винниченко

намагався показати читачам реалістичний, справжній образ українця. Недбале ставлення до української культури викликало в нього образ. Обурення шовіністичним ставленням багатьох російських діячів до українського народу знаходило вихід в публічній та особистій полеміці. В листі до М. Горького український соціаліст засуджує політику російського уряду на українських землях під час I світової війни, знищенням свободи на галицьких землях, закриттям українських видань на Наддніпрянській Україні і т. д. І знову він вказує на лицемірство російського суспільства: з одного боку проголошується визвольна мета війни, з іншого утискаються права нації³³.

Відомо, як обурила В. Винниченка звістка про те, що Максим Горький, відомий письменник-соціаліст, а потім шанований радянською владою “буревісник революції” та давній приятель самого Володимира Кириловича, відмовився видати роман “Мати” українською мовою, бо вважав шкідливим робити з “наріччя” мову. Своє ставлення до колишнього однодумця В. Винниченка висловив досить різко, звинувативши його в ультратрашовіністичній позиції.

Але представників іншого табору, українських націоналістів В. Винниченко також засуджував. З ідеологічних причин не склалися у нього стосунки з М. Міхновським, виник конфлікт з ще одним відомим націоналістом – Д. Донцовим. З листа до Є. Чикаленка від 1 жовтня 1913 р.: “Я мушу сказати, що ми також незадоволені статтями Д. Донцова. На мою думку, це – якийсь національний провокатор. Інакше не можна зрозуміти його упертий, глупий сепаратизм, його ідіотське підкреслювання скрізь, що нам треба сепаруватися від Росії. Мало того, що наша редакція зовсім не поділяє непотрібних цих сепаратизмів, але й того способу полеміки, з яким Донцов виступав. Це і інші причини (його невиразність в соціально-політичному світогляді) примусили нас виключити його з числа наших співробітників”³⁴. Конфлікт поглибився через те, що В. Винниченко використав свого опонента як прототип героя оповідання “Переможець” Цвяха, це дуже образило Д. Донцова, розгорілася полеміка, яка логічно завершилася статтею Василька (А. Ніковського), після якої

вже нічого було відповідати³⁵, “змальований сам признався”, висловлюючи своє обурення.

Доля змусила В. Винниченка більшу частину життя провести на еміграції. Він дуже важко переживав це, часто його листи сповнені тугою за Україною, серце його рвалося туди, хоча розумів небезпеку бути заарештованим за революційну діяльність. Наприклад, у листі до Є. Чикаленка він писав: “Хочу їхати я, Євг[ене] Харл[амповичу], на Україну. Нудно мені тут без життя і людей. Хочу рухатись, чути сльози, самому плакати, а не можу дивитись на чужі гарні гори, читати книжки і годі. Надокучило страшенно тільки дивитись, як люди живуть, працюють, мають якісь інтереси, а я навіть не можу з ними побалкати, бо і мова чужа і самі вони з їх інтересами чужі мені”³⁶. Ті самі мотиви лунають і в листах до Михайла Коцюбинського “Але живучи хоч би у самому раю, я не можу не жити разом з тим душею на Україні”³⁷, Люсі Гольдмерштейн³⁸. Туга за рідною землею і заборона дружині через емігрантство працювати в Європі змусили В. Винниченка розглядати ескападні плани повернення на Батьківщину, наприклад, добровільно віддатися правосуддю, якщо ув’язнення буде тривати не більше, ніж півтора року.³⁹ Віра в краще майбутнє, в можливість жити на рідній землі не полишала вічного емігранта ніколи, як він зазначив в листі до В. Левінського від 4 січня 1924 р.⁴⁰ Любов до рідної землі, туга за нею рефреном лунають у листах, щоденникових записах протягом усього життя Володимира Кириловича. Навіть коли межі його патріотизму розширюються, і він, згідно конкордизму почуває себе патріотом землі, коли “Україна стає казкою, а Земля набирає плоти і крові” (це запис від 1 січня 1927 р.)⁴¹, він не викидає з серця батьківщину, навіть називає себе поганим патріотом Землі, бо тужить за одним її клаптиком⁴².

З листів бачимо, що українським духом було сповнене не лише громадське, а й особисте життя Володимира Кириловича. Він пише Чикаленку: “Жінка моя – жидівка, але ми погодились, що сім’я буде українською і будемо мати дітей тільки тоді, коли мати їх підготується остільки, щоб вони могли бути виховані українцями”⁴³. І, дійсно, вони навіть жили деякий час в Галичині,

щоб Розалія Яківна Ліфшиць відчула український дух, краще вивчила українську мову і спосіб життя. Те, що В. Винниченко не бентежився через неукраїнське походження дружини, свідчить, що його патріотизм був справжнім патріотизмом, не переходячи в шовінізм.

В. Винниченко обов'язково хотів бачити у жінці любов до України, хотів, щоб вона розмовляла українською мовою. Якось навіть у листі до Катерини Голіцинської він дав зрозуміти, що вважає значним недоліком для гарної жінки те, що вона не українка⁴⁴. В листі до Софії Задвиної він писав, що хоче, щоб вона полюбила Україну душею, а не розумом⁴⁵. Стосунки з Люсею Гольдмерштейн також підтверджують це. Для Володимира було дуже важливо те, що вона любила Україну, намагалася розмовляти українською мовою: “Не соромся, що погано напишеш по укр[аїнськи], **пиши тільки так**, бо инакше ніколи не зможеш добре вивчитись”⁴⁶. Певно, що любов до України об'єднувала їх⁴⁷, але видно, що ставлення В. Винниченка до національного питання не виходило за межі здорового глузду: українська національність була бажаним фактором, але не обов'язковим, Володимир зрештою залишився з Розалією, єврейкою за походженням, яку він кохав, і яка відповідала його уявленням про ідеал, а не з Люсею, українкою.

Саме з листів дізнаємося, що не лише національна, а й класова позиція соціаліста була настільки принциповою, що вплелася навіть у його особисте життя. Яскраво це простежується в його складному ставленні до Люсі Гольдмерштейн. В листі до С. Задвиної він писав: “Всеї своей кровью изъ народа я ненавижу въ ней упадочность панства, никчёмность, негодность к жизни”⁴⁸. Хоча це не свідчить про неадекватне сприйняття будь-якого представника панівного прошарку і абсолютизацію такого ставлення.

Для аналізу позиції щодо національного питання необхідно розглянути не лише любов до рідного народу, патріотичні риси, а й ставлення до представників інших національностей. Націоналізм інколи переходить в шовінізм, а любов до свого народу в ненависть до іншого. До честі Володимира Винниченка, це його

не стосується. Не секрет, що на українських землях євреїв не завжди сприймали прихильно, і навіть багатьом українським інтелігентам, які самі засуджували погроми, був властивий так званий “побутовий антисемітизм”. В. Винниченко намагався бути послідовним і щирим і в цьому питанні. Засвідчує це суперечка з товаришами (М. Шаповалом, Г. Паламарем, В. Левінським) з приводу єврейського питання, яка виникла в 1926 р. після вбивства С. Петлюри євреєм Шварцбардом. Володимир Винниченко був здивований і обурений реакцією української еміграції на вбивство С. Петлюри: лунали заклики до об’єднання українства (проти кого? – ставив він питання), критика євреїв, особливо неприємно було бачити таку реакцію від найближчих друзів і однодумців, соціалістів, передових українців.

Під цим враженням написані листи до М. Шаповала, Г. Паламаря. В. Винниченко звертає увагу, що така позиція є дрібноміщанською, вона відходить від соціалістичних гасел, бо пропагує національну ворожнечу, а не класову, серед євреїв же були не лише торговці і промисловці, а й робітники і ремісники⁴⁹. Також нелогічними, на його думку, виглядали заяви про те, що вбивство С. Петлюри є акцією проти усіх українців, одна людина не може уособлювати весь народ, бо якби знайшлися якісь докази проти С. Петлюри, то всі українці не мали б нести за нього відповідальність⁵⁰. Більше того, вважав він, заяви про “жидів – кровопивців українського народу” шкідливі. По-перше, можуть викликати погроми, бо чого ж хотіти від п’яного отамана, якщо навіть відомий соціолог (М. Шаповал) так вважає? По-друге, така точка зору може бути використана і на процесі над Шварцбардом для виправдання і ворогами української державності: мовляв, це єдиний засіб об’єднати українців, бо голої ідеї української держави недостатньо⁵¹. В. Винниченко так сформулював своє ставлення до єврейського питання: “Або треба приймати жидівство як історичний факт, і не роблячи з нього ніякого ідола (хто цього вимагає?), старатися пристосувати його до потреб і інтересів своєї нації, як роблять одні, або “безпошадно” боротися, як роблять другі”. Себе він відносив до першої категорії, а своїх опонентів, які називавають євреїв ворогом, до другої, бо погроми автома-

тично витікають з такої позиції, якщо навіть на словах вони заперечують можливість фізичного тиску. І тому порівняння їх з отаманами не образливе, а логічне⁵².

З образою Володимир Кирилович відкидав припущення, що його погляди сформувалися під тиском особистих причин (національність дружини Розалії Яківни та конфлікт з С. Петлюрою). Молодий соціаліст ще в 1905 р. боронив євреїв від погромів, ледь не втративши життя, такі погляди у нього були завжди. Що стосується другого зауваження, то Шварцбарда В. Винниченка не виправдовував, і самого Головного Отамана справжнім погромником, як Денікін, не вважав, хоч і називав його так у відповідь на антисемітські висловлювання. Та й ворожнеча між ними, за словами В. Винниченка, була політичною, а не особистою, хоча “дрібноміщанська демагогія” і “козакофільство” суперника були йому неприємні⁵³.

Ставлення Володимира Кириловича до вбивства С. Петлюри та пов'язані з ним погляди на національне питання знайшли відображення і в листах до Ю. Тищенка. В. Винниченко в листі від 7 серпня 1926 р. писав, що в перший момент вони з Розалією Яківною були вражені злочином, “говорили між собою різкі слова”, але пізніше, після спокійного аналізу, дійшли більш “мирних” висновків, за думкою автора листа, інші мають поставитися до ситуації так само⁵⁴.

Таким чином, з листів вимальовуються риси просопографічного портрету Володимира Винниченка як українського соціаліста, захисника політичних та економічних прав свого народу і, водночас, прихильника інтернаціоналізму, як складової частини соціалістичного вчення.

Історія надала В. Винниченку можливість втілювати на практиці, відкрито, на очах всього народу всі ті ідеї, погляди, теорії, що сформувалися протягом багаторічної підпільної громадсько-політичної діяльності. Перша світова війна розмила підвалини самодержавства, колос свиявився на глиняних ногах і впав під власною вагою, навіть його вороги, і внутрішні, і зовнішні зніжковіли від здивування.

За листами В. Винниченка часів Української революції важко досліджувати його політичні погляди. За однієї причини: їх було

дуже мало, а до пошукача надійшло ще менше. Зрозуміло, революцію треба було робити, діяти, а не писати. Це пізніше, коли згасне полум'я битви, коли щоденне колесо подій збавить оберти, настане час для рефлексій, аналізу, роздумів. Але окремі штрихи до просопографічного портрету голови Генерального Секретаріату та Директорії УНР вони додають. Збереглося кілька листів до Є. Чикаленка та від нього, які й дають уявлення про настрій В. Винниченка у ті роки, його погляди на різні політичні сили й події, він щиро ділився зі своїм давнім другом прикροщами, той давав поради державному діячу, спілкування носило все той же характер дружньої розмови з літературним “хрещеним батьком”.

Як видно з цих листів, політичне становище Центральної Ради в липні 1917 року В. Винниченко розцінював як хороше і погане одночасно, хороше, бо багато зроблено, погане, бо важко втримати надбаня. Основним шкідливим фактором для революційного поступу він вважав низький політичний і моральний рівень частини самих революціонерів “Не знаєш, на кого можна опертись, хто той, кому можна довіритись, не знаєш, во ім'я чого вони йдуть. Всі поголовно вживають такі вирази, як ми, “революційна демократія”, не виключаючи М. Грушевського який прийняв слово “товариш” в свій лексикон без всяких лапок і ні трішки не конфузиться, коли його зачисляють до «революційної демократії”. А тим часом у більшості надзвичайна політична невихованість, неосвіченість, дикість і... страшна націоналістичність”⁵⁵. Прикладом такої шкоди від революціонерів В. Винниченко вважав виступ полуботківців, бо протиправні дії та терор, які вони чинили, прикриваючись ім'ям Центральної Ради лише шкодили її репутації⁵⁶. Це, звичайно, особиста оцінка Володимира Кириловича, зроблена із властивою йому суб'єктивністю та емоційністю. З цього випливає ставлення голови Генерального Секретаріату до питання державного статусу України. Він, як і раніше, не схвалював самостійницькі настрої, підтримуючи ідею федеративного устрою та вважав не доцільним розрив з Тимчасовим урядом.

Критична оцінка революційного оточення не раз трапляється в листах голови Генерального Секретаріату, хоча деяких діячів

він досить високо оцінював: “Біда, дорогий Євг[енію] Харл[амповичу], мати діло з людьми, які покладають всю роботу свою в фразеології, резолюціях і безоглядній, безглуздії непримиренности. Але є хорошого трошки: в склад Секретаріату ввійшов проф[есор] Туган-Барановський. Боюсь, що він налякається згодом нашої бідности, нерозвинености й одстане...”⁵⁷

Надзвичайно важко було вистояти, зберегти адекватність і логічність дій і думок у ситуації надзвичайної відповідальності за кожен крок перед багатомільйонним рідним народом, психологічного та фізичного перевантаження, ворожості й нерозуміння з різних боків, що виливалися навіть в загрозу життю. Що стосується останнього, то, за словами В. Винниченка, він так часто з цим зустрічався, що вже ніякої реакції погрози в нього не викликали. Але психологічне, нервово навантаження переносити було не так просто, особливо такій емоційній людині, яка повністю віддавалася виру подій, справі. Саме в листах до близьких людей – дружини, Євгена Чикаленка – голова Генерального Секретаріату найбільше розкривав свої потаємні думки, сумніви, вагання, те, що не відображено в офіційних документах. У травні 1917 р., під час перебування в Петрограді з українською делегацією, В. Винниченко написав Розалії Яківні листа, в якому описав деталі переговорів, розповів про свій важкий психологічний стан, сумніви стосовно українських політичних сил, рішень, які треба прийняти: “Втомлений дуже, бо не сплю, а все думаю. І про Київ думаю, про партію, про внутрішніх ворогів. І знов натикаюсь на те саме: сил нема. Нема тих сил, яких вимагає несподівана ситуація, до яких історія не підготувала нас. Ми тільки першокласники, а треба удавати з себе восьмикласників. І від цього і боляче, і соромно, і бере лють на прокляту історію”⁵⁸. Висловлював він подібні настрої і в листі до Є. Чикаленка: “Взагалі, яка це болюча і невимовно трудна робота – творити новий національно-політичний лад. Як легко ставити «пункти» в програму і як далеко від тої легкоти, безжурности та пафосу здійснення їх”⁵⁹. Володимир Кирилович скаржиться йому на втому, повсякчас ділиться мріями про відпочинок: “Ой, хочеться в степ. Я ж ще ні разу за цю весну й літо не лежав на траві. Ні разу не

був у полі, в саду, у лісі. Ні одного вечора вільного. Не бачив своїх п'єс, які тут виставлялись по-укр[аїнськи] і по-руськи. Та, мабуть, не скоро й вирвусь з цього добровільного пекла”⁶⁰. З листів видно, що лише страх зашкодити справі утримував голову Генерального Секретаріату від відходу від політики.

Лист до П. Стебницького від 26 жовтня 1917 р., написаний відразу після більшовицького перевороту свідчить, що Володимир Кирилович не сумнівався в тому, що після падіння Тимчасового уряду Україна буде проголошена незалежною державою – Українською республікою і радив П. Стебницькому поводити себе як посол цієї держави: “Я певен, що в Києві вже проголошено Укр. Республіку. А коли ще не проголошено, то буде зроблено незабаром. Так що Ви в сих днях одержите певні директиви”⁶¹.

Подальші події, поразка Центральної Ради призвели до змушеної, проте бажаної перерви в політичній діяльності на кілька місяців, коли В. Винниченко, живучи під Каневом, відпочивав душою і займався улюбленою письменницькою справою. Але пройшло не так багато часу, і він очолив антигетьманське повстання. Цей крок, напевно, й досі залишається найбільш дискусійним серед усіх політичних кроків В. Винниченка. Чи доцільним він був? Чи не зробив він ту саму фатальну помилку, що знищила надії на українську державність, як вважають деякі історики? Багато списів зламано в дискусійних баталіях, й додати нові аргументи складно. Мета даного дослідження – розкрити виражені в листах погляди В. Винниченка на цю ситуацію, навести ті суб'єктивні мотиви, якими він керувався у своїх діях. І допоможуть у цьому знову ж таки його листи до Є. Чикаленка.

Є. Чикаленко, консервативний за своїми поглядами, був серед тих, хто засуджував повстання і вважав гетьманську владу найкращою опорою українства. З листування видно, що така розбіжність у поглядах, якщо й затьмарила трохи стосунки між давніми друзями, але не більше. Їх епістолярна дискусія є цікавою для дослідника. В. Винниченко намагався переконати свого адресата, що гетьманат все одно не витримав би тиску більшовиків, він уже був не життєздатним, але в такому випадку не було б і цієї, тимчасової української соціалістичної державності, яку очо-

лила Директорія. Крім того, не все ще було втрачене, як він гадав: “Та, на мою думку, – писав він, – справа з відродженням нашої нації не стоїть так погано, як здається. Так чи інакше процес відродження іде і йтиме далі безупинно. І в тій чи інчій державній формі цей процес зафіксується таки колись. Ми робили багато помилок, але життя їх само виправляє. Найшвидше й найлегче може існувати така наша державність, яка відповідає основі нашої нації – селянству й робітництву – себто селянсько-робітничої державності, іншими словами – большевицької, соціалістичної. Трудніше майже неможливо утворити тепер буржуазну українську державу, бо не маємо власних буржуазних класів”⁶². Євген Харлампійович аргументовано висловлював свою незгоду. Він вважав, що за гетьманату була можливість створити демократичну українську державність, якби українці не відвернулись від П. Скоропадського і він не був змушений оточити себе російським офіцерством. В будь-якому випадку, можна було спробувати повернути його до потрібного напрямку⁶³. Звичайно ж В. Винниченко залишився при своїй думці, що якби вони цього не зробили (тобто, не підняли антигетьманського повстання), то зробив би хтось інший, до того ж всі українці, за його словами, вийшли з гетьманського кабінету ще до виступу з огляду на прийнятий ним курс⁶⁴.

Поступовець, поміщик Є. Чикаленко та соціаліст В. Винниченко часто дискутували з приводу своїх політичних переконань. У листі від 10 березня 1921 р. В. Винниченко наводить свої думки з приводу політичного становища в Україні, оцінює роль реакційних, на його думку, сил: “Бідна українська реакція, вона така мізерна, що навіть реакцією не зможе бути. Нічого вони не зроблять, ніякі Антанти й Гогенцолерни не допоможуть. Реакція – це велике феодальне поміщицтво, аристократія, стара бюрократія, велика фінансова буржуазія, високе духовенство. Де ж це все у нашої селянської нації? Селянство без цих класів не може бути реакційним. А коли панове Ліпінські мріють про національну українську реакцію, то це вже просто утопія, це – самообман, це підсвідоме бажання зберегти свої соціальні привілеї під прапором “ідейності”, це – зарані згода на панування *руської* реакції,

руської феодальної й фінансової буржуазії а, значить, на панування руської культури й національності. Це – неминуха консеквенція. Так само, як і дрібна реакція в особі Нац[іональної] Ради чи Ради Республіки з Грековими та Петлюрами нічого іншого не можуть дати, як панування буржуазії а як своєї немає, то неукраїнської себто знищення української державности й поневолення укр[аїнської] культури Єдина можливість урятуватись – це, перехопивши владу з рук руських большевиків, добивати на Україні *приватний* і великий капітал, нищити (не фізично, а соціально) буржуазію і провадити господарство методами громадської ініціативи, надавши укр[аїнській] *кооперації* роллю торговельного й промислового центрального фактора. Я певен, що кооперація справилась би з цим завданням, бо в ній сполучається і особистий інтерес, і громадський, і **національний**. Приватний капіталіст при сучасному стані річей нічого зробити не зможе, приватна ініціатива буде безсила, треба ці моменти з'єднати з громадським.

Розуміється, на таке розуміння завдань нац[іональної] політики наші ні великі ні дрібні реакціонери не згодяться, боячись антантської буржуазії яка без захоплення поставиться до нищення її сестри на Україні. Таке завдання можуть взяти на себє тільки революційні нац[іональні] укр[аїнські] елементи. Але ж їм “свої” будуть заважати, “свої” ради лакомств нещасних хотітимуть “рятувати” Україну й бити та нищити укр[аїнських] революціонерів як то вже й було. А момент такий, що від його багато залежить”⁶⁵.

У 1919 р. після остаточного розриву з політикою УНР, В. Винниченко вважав, що треба співпрацювати з більшовиками, що вони єдина сила, яка надасть можливість розвиватися українству. Ця позиція знайшла відображення в листуванні. В листі до Ю. Тищенка від 7 серпня 1919 р. він писав, що чи поляки, чи більшовики обов'язково переможуть українські сили в Кам'янці. “Коли ж цього не зроблять ні поляки, ні більшовики, то зробить третій – Денікін. Він палить українські книжки, зтира вівіски, закрива школи і вішає людей. (З цього, між инчим, можна довідатись, що під більшовиками існують і школи, і книжки, і укр[аїнські] діячі)”⁶⁶. Також В. Винниченко давно не схвалював С. Петлюру, який узяв на себе повно-

важення Голови Директорії В різних джерелах, в т. ч. листах до приятелів, можна зустріти критику С. Петлюри: В. Винниченко звинувачував його в славолюбності, безпринципності, любові до парадів, вважав, що той продається комузавгодно за “державність”, паради з попами і дзвонами і т. д.⁶⁷

Політичну діяльність, погляди і мотивації колишнього голови Директорії впродовж 1920 р., коли відбувалися переговори з більшовиками з метою співпраці, детально розглянув В. Солдатенко⁶⁸. Дослідження значною мірою ґрунтується на листуванні з політиками і політичними групами. Саме листи найкраще дають змогу пояснити мотиви вчинків В. Винниченка, його настрої, також за списками дослідник відтворює етапи переговорного процесу.

Вчинки В. Винниченка влітку 1920 р. дуже складно аналізувати та пояснювати, вони видаються непослідовними й імпульсивними, цим часто користувалися його критики. Він то прагнув співпрацювати з радянською владою, то критикував її. Листи допомагають зрозуміти мотивації такої поведінки політика. В. Винниченко вважав політичний курс, який проголошували радянські урядовці, оптимальним для України, але був стурбований, чи буде цей курс втілюватися в життя, чи буде він сам мати змогу здійснювати реальні зміни, а не просто займати посаду без можливості діяти. Ці думки та пропозиції з приводу політики на Україні В. Винниченко висловив у листі до В. Леніна. Вороже ставлення до В. Винниченка, уникання зустрічей свідчать, на його думку, про те, що ніяких змін не буде, а за таких умов він не згодний співпрацювати, бо бути чиновником не хоче, їхав до товаришів. Також В. Винниченко звернув увагу на помилки в урядовій політиці, передусім незважання на національний фактор. На його думку, необхідно об'єднатися на соціальному ґрунті, бо сили роздрібнені: ті, хто міг боротися за соціалізм, борються за національні ідеї. В. Винниченко зазначив, що бажано замінити уряд Раковського, бо той був причетний до помилкового курсу. Вступ самого В. Винниченка до цього уряду зрозуміють лише як його зраду, і це відверне багатьох потенційних прихильників, а якщо змінять уряд, то всі повірять, що за цим настане зміна національної політики⁶⁹.

Важко сказати, чи причиною такої непослідовності є важкий емоціональний стан, якраз в цей період в щоденнику з'являється запис про намір самогубства⁷⁰, чи тактичні міркування, не завжди очевидні на перший погляд, змушують В. Винниченка постійно змінювати рішення. Мабуть, і те, і інше.

Поїздка В. Винниченка до Радянської Росії й України викликала шквал нищівної критики й осуду, спробу приєднатися до більшовиків не пробачили йому ані сучасники, ані нащадки. В листі до Є. Чикаленка він писав: “Приїхав я в Карлсбад змучений п'ятимісячними митарствами, з болючою раною і за революцію, і за Україну, з чеканням глуму й насмішок над собою від політичних ворогів і противників, глуму за те, що хотів оддати себе за дорогу мені справу, приїхав я от-такий і зразу, справді, на мене посипали, як з мішка, всіма гидотами, що за ці п'ять місяців моїх митарств мої політичні противники тут обкидали і мене, і мою родину, і моїх друзів, і мою честь”⁷¹.

Не дивлячись на не раз проголошене перманентне бажання відійти від політики, Володимир Кирилович так і не зміг цього зробити. Не так легко було відмовитись від ідеї вільної соціалістичної України, якій він присвятив усе життя. Політична робота на еміграції продовжувалася. Довгий час В. Винниченко разом з М. Шаповалом, М. Галаганом і Н. Григорієвим виношували плани об'єднання соціалістично-демократичних сил створенням їх коаліції – Робітничо-Демократичного Союзу (РДС). Друкованим органом цієї організації мав стати журнал “Нова Україна”, що видавався в Празі в 1922–1928 рр., засновником і головним редактором був М. Шаповал. В 1923–1924 рр. співредактором працював В. Винниченко, про поточні справи журналу він часто згадує в листуванні з самим М. Шаповалом, а також з Ю. Тищенком⁷².

В. Винниченко здійснює заходи щодо організації РДС, їздить у Прагу і зустрічається з різними особами в Українському Громадському Комітеті⁷³. Навіть американські соціалісти висловили згоду вступити до Союзу. Але справа не клеїлася, мабуть, не останньою причиною були сутички між В. Винниченком та іншими організаторами, зокрема М. Шаповалом. Розпочалися вони через дрібні конфлікти під час праці над “Новою Україною”, далі ситу-

ація загострилася і привела до остаточного розриву, основною причиною, певно, став особистий конфлікт між амбітними лідерами.

Всебічно і коротковисвітлена політична платформа В. Винниченка в створеному ним нарисі програми Революційно-Соціалістичного Союзу – спробі об'єднання емігрантів лівого спрямування з колишніх УСДРП та УПСР. Свій варіант програми РСС В. Винниченко пропонує в листі до М. Шаповала від 7 липня 1921 року:

“І. В соціальній галузі:

а) одстоювання і розвивання соціалістичної революції на Україні всіма засобами, що маються в розпорядженні організації, що входять в Український Революційно-Соціалістичний Союз;

б) боротьба з капіталістичними буржуазними класами на Україні і світовим імперіалізмом

в) заведення справжньої диктатури працюючих класів.

2. В економічній галузі:

а) знищення приватно-капіталістичної системи господарства;

б) як перехідний період до соціалістичного господарства від бюрократично-централізованої й мілітаризованої системи державного капіталізму, заведеного Російською Комуністичною Партією;

в) скасування мілітаризації праці;

г) допущення дрібного приватно-товарного господарства тільки в обмежених формах і на певний час, доки працюючий колектив не зможе перейняти на себе всі функції поділу й обміну між продуцентами.

В силу цього – допущення вільної торгівлі продуктами сільського господарства.

3. В політичній галузі:

а) радянська система влади;

б) виборність рад по 4-членній формулі (рівне, пряме, тайне голосування з пропорціональним представництвом);

в) коаліційний Уряд революційних соціалістичних партій, що стоять на цій платформі;

г) свобода слова, зборів, союзів для радянської демократії;

- д) скасування чрезвычайок;
 - є) заведення дійсного Народного Суду
4. В міжнародній галузі:
- а) цілковита самостійність і незалежність Української Радянської Соціалістичної Республіки в її етнографічних межах;
 - б) союз з іншими радянськими республіками;
 - в) недійсність ризького і варшавського миру.
5. В національній галузі:
- а) українська мова – державна;
 - б) забезпечення інтересів національних меншостей⁷⁴.

В. Винниченко і М. Шаповал представляли дві основні течії українського соціалізму – УСДРП та УПСР, – їх погляди в основних питаннях співпадали, але між політичними лідерами не раз виникали дрібні розбіжності, що, врешті, й призвели до неможливості консолідації соціалістичних сил. Ці розбіжності висвітлюються в їхньому листуванні. З нього видно, що В. Винниченко не згоджувався з позицією М. Шаповала стосовно дозволу вільної торгівлі, концесій, вважаючи, що наявність приватного капіталу суперечить основним марксистським положенням і призведе до загибелі революції. Кооперацію він вважав допустимою поступкою для досягнення компромісу⁷⁵.

Володимир Кирилович закидав прибічникам М. Шаповала те, що вони приділяють велику увагу культурним питанням і нехтують політичними, якщо ж по-іншому їм діяти немає змоги, то, вважає він, це треба чітко окреслити, і тоді залишити спроби спільної діяльності. Також В. Винниченко був незадоволений і “грушенятами” (послідовниками М. Грушевського), які погоджувалися на те, щоб займатися в Україні культурною діяльністю за умови відмови від політичної⁷⁶. Критику В. Винниченка викликала переоцінка М. Шаповалом ролі Українського Громадського Комітету (УГК), завдяки чому вся робота зосереджувалася за кордоном, а власне Україні приділялося мало уваги⁷⁷.

З листування видно, що ще одним фактором, який вплинув на занепад ідеї РДС, був конфлікт між групами есерів. Виокремилася група Д. Ісаєвича, що протестувала проти прихильників М. Шаповала. Такий конфлікт гальмував справу створення

Союзу, бо не зрозуміло було, приймати ці групи разом чи як окремі організації. В. Винниченко переймався цією проблемою, навіть писав листа до Д. Ісаєвича 22 лютого 1925 р., в якому викладав свій погляд на шлях вирішення проблеми – призначення арбітра, просив уникати публічного розголошення конфлікту в пресі⁷⁸. Потім він відмовився від ідеї суду. Слід додати, що все це не покращило стосунків з М. Шаповалом: той висловив незадоволення втручанням В. Винниченка, який, у свою чергу, не зміг втриматися від критики стилю спілкування з товаришами та керівництва ними, що був властивий М. Шаповалу⁷⁹.

20 червня 1925 р. В. Винниченко пише обуреного листа “трійці”, як він називав М. Шаповала, М. Галагана і Н. Григорієва, з якого ясно видно, що Союз не склався⁸⁰.

Ну і, звичайно, в цьому конфлікті не обійшлося без так званого “людського фактору”, між приятелями часто траплялися непорозуміння, зіткнення амбіцій. То Володимир Кирилович обурювався невиконанням якихось домовленостей, які Микита Юхимович і домовленостями не вважав, то кожен з них був незадоволений тоном спілкування опонента. В листі до В. Левінського від 11 червня 1923 р. В. Винниченко так характеризує свого товариша: “Людина він не зла і не дурна, але дуже самозакохана і має мало філософського погляду на життя та на ті цінності, яких так жагуче добивається”⁸¹. В інших листах відгуки про М. Шаповала досить схвальні. Також, за словами Володимира Кириловича, важливим чинником розвалу справи РДС стала його сварка з М. Галаганом, коли В. Винниченко намагався допомогти своїм друзям В. Левінському та Ю. Сірому⁸².

Нарешті, приятелі прийшли до усвідомлення, що причина в різному розумінні поняття товариських відносин, В. Винниченко в листі від 7 червня 1925 р. до М. Шаповала писав: “Ви вважаєте, що товариське відношення полягає в тому, щоб усе в товаришеві **покривати й находити добрим**. Я гадаю навпаки: товариш повинен бути **щирим** і не покривати помилок і хиб, а помагати їх викривати в собі і боротись з ними”⁸³. Через це їх шляхи розійшлися, але із запевненнями, що ворожнечі між колишніми товаришами немає. Але в листі від 25 червня 1927 р. до М. Ша-

пovala Володимир Кирилович обурювався тим, що той порушив домовленість обійтися без лайок та переходів на особистості⁸⁴.

Наріжним питанням української еміграційної політики було ставлення до правлячої на Україні комуністичної партії. Листи допомагають зрозуміти позицію В. Винниченка відносно цієї проблеми. Після невдалої спроби порозуміння з більшовиками у 1920 р. ставлення В. Винниченка до них було вкрай негативне. Він не розчарувався в комуністичній ідеї, але вважав, що український радянський уряд нехтує соціальними і національними інтересами народу, називаючи його “окупаційним, руїнницьким, явно ворожим до нашої нації і народу органом Москви”⁸⁵. Не раз в різкій формі він засуджував прихильників порозуміння з Радами, називаючи їх “сменовеховцями”, ці оцінки не раз з’являлися у листах до Ю. Тищенка, М. Шаповала. Наприклад, в листі до Ю. Тищенка, що за змістом відноситься до початку 20-х рр., В. Винниченко писав: “Я питаю Вас, Юрію Пилиповичу, і знайдіть мужність чесно відповісти на питання: чи є ця влада на Україні **українським радянським урядом**? Не думаю, що Ви зможете її так назвати. І ніхто не зможе і не визнає. **Крім сменовеховців**. Не будучи самі комуністами, сменовеховці визнають цю владу й кличуть інших до визнання”⁸⁶. Хоча вже у листі до М. Шаповала від 21 березня 1924 р. В. Винниченко писав, що може й добре, що М. Грушевський у Києві, хай хоч щось робить⁸⁷.

У листі до М. Шаповала від 7 липня 1921 р. В. Винниченко аналізував політику більшовиків, вважав її коаліцією з капіталістами, але з метою обдурити капіталістів. На його думку, помилка більшовиків полягала в тому, що вони розглядали “соціалізм як **факт**, який треба і можна установити поза масами, а не розглядають його як **процес**, який повинен **одбуватися** як в економіці так і в психіці мас”, цим вони порушують основу марксизму. “Не тим порушують, як твердять меньшевики, що в невідготовленій країні заводять соціалізм, а тим, що свідомість мас одривають від господарчого процесу, що стають на ґрунт метафізичного ідеалізму. І за це будуть покарані”⁸⁸. Але не зважаючи на явне незадоволення радянською владою і небажання, на той час, співпрацювати з нею, коли зайшла мова про загрозу іноземної інтер-

венції з боку незадоволених більшовицьким режимом західних країн, В. Винниченко, на відміну від деяких інших діячів, хотів боронити хоча б підвалини революції⁸⁹.

Однак у 1922 р. у Володимира Кириловича з'являються думки про повернення на Україну. Напевно, його спонукали до цього скептичне ставлення до союзу еміграції та розчарування в емігрантській діяльності взагалі, бо, на його думку, ніякого реального результату вона не принесе, лише викличе зневір'я у прихильних та самовпевненість у ворогів. “Щодо мене особисто, то я не хотів би йти в дрібну політичну емігрантську роботу, бо моя натура така, що я не можу робити частково”. В. Винниченко наголошував на необхідності виступити проти нищення української культури комуністами, “але виступити для того, щоб знов замовкнути, **дуже** мені не хочеться. Тоді вже треба і **діяти**”⁹⁰. Така позиція цілком в дусі амбітного, схильного до масштабної діяльності, та й до діяльності взагалі Володимира Кириловича.

У 1925–1926 рр. повернення на Україну стає наріжним питанням для В. Винниченка. Він звертається до офіційних радянських інстанцій, листується з А. Приходьком, працівником посольства СРСР в Чехословаччині. В. Винниченко пояснив, що не просить дозволу на повернення, бо завжди протягом свого еміграційного життя приїжджав на Україну за власним бажанням, повернутися ж хотів лише з громадських і політичних інтересів, щоб працювати для українського народу, зазначає, що його національні погляди залишилися тими самими. Володимир Кирилович зауважив, що дехто вважає, що його спроби повернення на батьківщину зумовлені особистими інтересами: честолюбністю, непорозумінням з адміністрацією, бажанням видати на Україні „Сонячну машину” та ін., такі висловлювання сам емігрант називає виявом дріб'язковості і ворожості соціалізму⁹¹.

Душевні переживання, настрої, бажання повернутися на Україну і сумніви в доцільності цього викладені Володимиром Кириловичем в “Щоденнику”⁹², Валерій Солдатенко детально проаналізував ці записи і висвітлив позицію українського діяча⁹³.

На щастя, повернення на Україну не відбулося, бо В. Винниченко, певно, став би однією з перших жертв репресій. Воло-

димир Кирилович дуже страждав від того, що радянська влада не приймає його, щирого соціаліста і патріота, українські ж емігрантські кола не приймали його через комуністичні погляди.

Через кілька років думка В. Винниченка щодо радянської влади почала змінюватися. Він сам пояснює це поворотом більшовицької політики в бік українізації, що видно з його листування з Ю. Тищенком. В масиві листування за 1933 р. В. Винниченко і Ю. Тищенко полемізують з приводу ставлення до радянської влади. Юрій Пилипович пише про національні утиски в УРСР, злочини влади, він цитує слова міністра освіти В. Затонського, який хвалиться збільшенням шкіл з російською мовою викладання, розказує про процес над філологами, що склали Українсько-російський академічний словник, згадує про голодомор⁹⁴. Ці відомості Ю. Тищенко отримав з листування з українцями і радянської преси. В. Винниченко не вірить в наведені свідчення, вважає їх інсинуаціями ворогів комуністичної влади, слова В. Затонського характеризує як окремих випадок, а причинами процесів над українською інтелігенцією і самогубств, зокрема М. Скрипника, згідно зі словами В. Винниченка, може бути що завгодно. “Тяжкі жертви, що спали тепер на Україну, є наслідок збігу обставин, з одного боку, з другого, тої самої обставини, яка за всю нашу історію стягала на нас ворогів і визискувачів, себто **багатство нашого краю**; з третього (немає що) русифікаторські намагання великодержавницької течії”⁹⁵. Його позиція така: будь-яка інша російська влада гірше ставилася б до України, більшовики вірять в комуністичну ідею і йдуть до неї, а за свободами соціальними прийдуть і національні, “національність я розумію не як самоціль, а як суму, як сукупність **засобів**, які служать для духовного розвитку членів певного етнографічного колективу”⁹⁶. Володимир Кирилович акцентує увагу на своїй позиції стосовно державної незалежності України: “Коли Україна є в складі країн, що змагаються за соціалістичний устрій суспільства, то непослідовно і шкідливо для справи здобуття соціалізму домагатися державної Української відокремленості. Соціалізм вимагає знищення якої-будь державної самостійності на земній планеті. І, розуміється, всі перегородки колись (може, й не так

далеко) позникають. Але зовсім інша річ, коли мова йде про буржуазну державність. Тоді я рішуче й гаряче стою за цілковиту самостійність і відокремленість України⁹⁷.

Справедливим був закид Ю. Тищенка щодо того, чому ж тоді радянська влада не дозволяє Винниченку повернутися на Україну, чому не друкують його працю “Щастя”, в якій викладена національно-соціалістична позиція автора, якщо вона збігається з офіційним курсом партії? В. Винниченко пояснював це так: “Партійні комуністи мене не розуміють і лають останніми словами. Вони гадають, що коли я маю незалежність у поглядах, то це значить, що ці погляди неправильні. Контрреволюційні укр. елементи теж гадають, мабуть, що мої погляди неправильні, бо вони незалежні”, з тих же причин не видають і “Щастя”⁹⁸. Винниченко глибоко і жорстоко помилявся в оцінці дій радянської влади, та це він і сам невдовзі зрозумів.

Самогубство М. Скрипника привело В. Винниченка до нових переосмислень, внутрішніх конфліктів. Підтвердження цьому є як в листуванні, так і в “Щоденнику”⁹⁹. В. Винниченко зрозумів, що радянська влада проводить антиукраїнську політику. Свої думки він виклав в листі до Політбюро ЦК КП(б)У від 15 вересня 1933 р., детально проаналізованому В. Солдатенком¹⁰⁰. Переконливим свідченням упередженості в національному питанні В. Винниченко назвав те, що йому, щирому і послідовному комуністу не дозволяють повернутися на радянську Україну. Єдине розходження в поглядах емігранта і правлячої партії полягає в національному питанні, отже, саме через це влада не допускає його повернення, бо він українець, а члени Політбюро не можуть подолати шовіністичних імперських замашок. Також заборонено друкування його літературних праць, зокрема останньої книги “Щастя”, соціально-філософського роману про комунізм. Такі дії, зазначає В. Винниченко, шкодять, бо відвертають його прихильників від радянської влади. “Якщо мене приносять в жертву російському націоналізму, якщо мої сили відштовхуються від роботи для соціалізму лише тому, що вони – українські, якщо для того, щоб відштовхнути мене, свідомо йдуть на те, щоб шкодити соціалізму, то чи немає цієї ж самої політики щодо

й інших українських сил і то лише тому, що вони українські? Чи немає і в інших відношеннях жертв російському націоналізму на шкоду соціалізму?” Саме тут доречно згадати, як у цьому листі В. Винниченко оцінює причини самогубства М. Скрипника. “Я не знаю всіх умов і причин смерті таких видатних цінних людей на Україні, як Хвильовий і Скрипник, але мені, як всім зрозуміло, що сталася вона на ґрунті конфліктиву національних стосунках. І якщо навіть припустити, що лише вони самі винні в усьому(як це дехто намагається представити), то й тоді виникає питання: як же це так дивно розв’язано національне питання, що **такі** люди позбавляють себе життя через нього? І якої ж сили й безвихідності повинні бути ці конфлікти, якщо такий, у всіх інших відношеннях випробуваний, вірний, чесний партійний товариш як Скрипник не міг знайти у своїх старих партійних друзів ні мирного розв’язання питань, ні втіхи, ні підтримки, ні поблажливості, нічого іншого, видно, як ворожості, яка зштовхнула його в смерть”¹⁰¹.

В. Винниченко закликав до об’єднання усіх сил, особливо проти агресії зовнішнього ворога, ще раз застерігав радянських політиків від помилок. Українці не захочуть будувати соціалізм, якщо це, насправді, не соціалізм, а відновлення старої тюрми народів, тому партійному керівництву варто звільнитися від темних застарілих інстинктів¹⁰². Звичайно, Політбюро не прислухалося до думки “ворога народу”, наслідком стало остаточне припинення будь-яких контактів з ним, в т. ч. і пересилання гонорарів.

Причини своєї життєвої драми, становища, в якому він опинився, В. Винниченко розумів і намагався сприймати філософськи, що видно з його листа до Ю. Тищенка, написаного 27 вересня 1933 р., тобто невдовзі після листа до Політбюро ЦК КП(б)У: “Але як я не можу й не хочу перестати бути ні українцем, ні комуністом, то й виходить, що мені місця ніде немає в укр. сучасному суспільстві й фактично доведеться перестати бути і українським письменником та, мабуть, і українським громадянином, (коли теперішня влада за українізм поставила мене, комуніста, поза законом і позбавила Українського громадянства, то ясно,

що “національна” “патріотична” (себто простіше буржуазна чи дрібнобуржуазна) українська влада це саме зробила б зо мною за комунізм”¹⁰³.

Листування В. Винниченка останніх двадцяти років життя зберігається переважно в зарубіжних архівах, що ускладнює його вивчення українськими дослідниками.

Хоч В. Винниченко вже остаточно відійшов від політики, тобто не здійснював прямої політичної діяльності, але цікавився міжнародною політикою, активно „проживав” і осмислював кожен подію, про що свідчать його листи та щоденникові записи. В 1935 р. він написав “Открытое письмо Й. Сталину и членам Политбюро ВКП”. Він констатував загрозу війни, без якої неможливо в капіталістичному суспільстві. Це і так шкідливо для соціалізму, а курс на кооптування з капіталістичними країнами, який тримало радянське керівництво, небезпечний в будь-якому випадку: у разі поразки – шкода очевидна, у разі перемоги – союзник-переможець захоче знищити соціалістичне суспільство. Необхідно звернутися до внутрішніх резервів: мобілізувати духовні сили, підняти ентузіазм¹⁰⁴.

У листі до Й. Сталіна від 15 липня 1936 р. Володимир Кирилович ще раз проголошує свою позицію стосовно міжнародної політики СРСР і радить використати український патріотизм – ефективну зброю проти зовнішнього ворога, але російський націоналізм цьому заважає. В. Винниченко намагається підштовхнути Й. Сталіна змінити національну політику стосовно України, даючи зрозуміти, що сам він є прихильником самостійної соціалістичної України. Можна погодитись з публікатором цього листа, що “це з багатьох поглядів цікавий документ української політичної думки передвоєнної пори”¹⁰⁵.

Хоча Володимир Винниченко і не займався активною політичною діяльністю, його життя, розум, душа і почування все одно були присвячені пошукам покращення оточуючого світу й існування людства. Вінцем життя і творчості видатної особистості стала філософська система конкордизму (від фр. concordance – згода). Соціалістичні ідеї, моральне гасло “чесності з собою”, проголошення першочерговими цінностями свободи і гуманізму трансфор-

мувалися і злилися в єдину цілісну і структуровану систему життя, за якою єдиним шляхом до гармонійного самопочуття людини, щастя було її життя у згоді з природою і основними законами людства. В працях, написаних мислителем в 30–40-х рр., – “Конкордизм”, романи “Лепрозорій”, “Вічний імператив”, – детально пояснюється суть цієї філософської системи.

У 1944–1945 рр. В. Винниченко навіть пише листа до Сталіна, в якому рекомендує свою систему¹⁰⁶. Він прагне переконати адресата, що конкордизм не заперечує явища соціалізму та комунізму просто вони є певними формами, етапами, а конкордизм – синтезом, узагальненням. Також він розкриває в листі суть свого вчення.

Конкордизм охоплює усі сфери життя, аж до стилю харчування. Що стосується політичних та економічних аспектів, то тепер В. Винниченко піднявся над класичними політичними категоріями класу, нації і т. д., розв’язавши внутрішню суперечність у своїх соціально-національних поглядах. Ключовою ідеєю системи є колектократія. На думку В. Винниченка, людство, поділене на класи, стани, зайшло в глухий, безвихідний кут, а причиною цього є недосконала, вкорінена в традиційних формах, соціально-господарча структура суспільства. На Заході і на Сході панує чи то приватна, чи державна власність. І тут, і там панує експлуатація людини людиною, у більшій чи меншій мірі є пригноблені й панівні нації. За такого стану будь-яке порозуміння між народами світу неможливе. І рано чи пізно людство прийде до катастрофи. Щоб запобігти цьому, слід світову соціально-економічну структуру (приватно-власницьку на Заході й державно-кооперативну на Сході) перебудувати на правдиво кооперативну, суспільну форму, її автор і називає колектократією. Осмислюючи особистий життєвий досвід, спостерігаючи політичне та економічне життя Європи, він доходить висновку, що наявні системи господарювання, котрі ґрунтувалися на приватній чи державній власності, не здатні забезпечити повного розкріпачення фізичних і духовних здібностей людини та задоволення її різноманітних запитів. Для цього потрібні колективні пошуки іншої системи, яка, по-можливості, увібрала б у себе позитивні

й життєздатні елементи відомих політико-правових моделей, і, водночас, пододала найсуттєвіші їх вади, або просто відкинула їх, залишила у минулому.

Всі працівники будь-якого підприємства одночасно мають бути і співвласниками його, а прибутки, згідно із законами, розподілятися між усіма членами колективу. На думку В. Винниченка, така, справді народна кооперативна система розрахована не на конкуренцію між народами, не на поборювання одних іншими, а на гармонійну співпрацю.

У листах В. Винниченка можна також знайти й відповіді на критику, якої він зазнав більше, ніж будь-хто з діячів української революції. При чому критики як з боку радянської історіографії, так і з боку самих українців. Та й зараз багато істориків негативно оцінюють особистість і діяльність В. Винниченка. Прикладом може бути стаття Ю. Шаповала “Володимир Винниченко. Трансформація образу у дискурсі новітньої історіографії”¹⁰⁷, в якій наведені аргументи сучасних істориків, що критичну оцінюють політичну діяльність та постать В. Винниченка.

Лунають закиди в нещирості, пошуках особистої вигоди, артистизмі, позерстві. Що стосується пошуків особистої вигоди, то для кожного, хто добре знає біографію Володимира Кириловича, очевидно, що він багато раз відмовлявся від грошей і від слави заради своїх переконань, починаючи від вимог позначки “переводъ съ украинского” для творів, що видавалися в Росії, та відмови від спокуси приєднатися до кола російських письменників, де до В. Винниченка ставилися прихильніше, ніж серед українських літераторів, і пропонували високі гонорари¹⁰⁸, закінчуючи відмовою від посад у радянському уряді, про що переконливо свідчить його листування¹⁰⁹. Позерство? В. Винниченко завжди залишався митцем, письменником, це не могло не позначитися на ньому, як на політичному діячеві, тому часто можна побачити недоречний пафос та художні перебільшення в тексті листів, але це не є самоціллю, вирішальним фактором, лише художньою окантовкою політичної позиції.

Як це не парадоксально, прагнення бути щирим, “чесним з собою”, призвело до звинувачень в нещирості і непослідовності.

В одному з листів (особу адресата встановити не вдалося) він розвінчував ідеї про свої помилки (єдиною вважав те, що під час революції не поставився серйозно до соціальної проблеми), коли радянський уряд схилився в бік українізації, то був за них, коли в бік русифікації – то проти. Вважав, що його розкриття невірної національної політики на початку 20-х рр. сприяло українізації, побачивши цей процес він знову став на бік радянської влади, але більшовицькі лідери були в ньому не впевнені, до його думок апріорі виникало недовір'я, тому з поверненням до УРСР не склалося¹¹⁰. Справді, непослідовність у відносинах з радянською владою можна побачити тільки на перший погляд. Стратегічною метою В. Винниченка було «всебічне визволення» людства, якої він послідовно дотримувався, а ті чи інші політичні сили були лише тактичними засобами для досягнення мети і доцільність співпраці з ними обумовлювалася лише тим, наскільки вони здатні прислужитися цій меті. Так і ставлення до більшовиків обумовлювалося їх позицією, чи, точніше, уявленням про їх позицію В. Винниченка.

У листуванні В. Винниченка відображена внутрішня боротьба в його душі між ним як письменником і як політиком. Володимир Кирилович в листах часто говорив про те, що письменництво є його улюбленим заняттям, а політика лише обов'язком. Наприклад, в листі до В. Левінського від 26 вересня 1921 р. він писав: “**Моя давня мрія** – цілком віддатись мистецтву і науці. Але є щось, що називається **сумлінням** і це сумління не дозволяє цього робити. “Інстинкт”, як у собаки, що не може за чимось не гнатися. Хоча б і всупереч особистим інтересам і бажанням”¹¹¹. Подібні думки не раз зустрічаються і в щоденнику. Володимир Винниченко справді був більшою мірою письменником, ніж політиком. Справжнім, “стовідсотковим” політиком йому завважала бути не лише емоційна, імпульсивна вдача, а більшою мірою те, що свої власні переконання він ставив вище, ніж диктувала історична реальність.

Отже, аналіз епістолярної спадщини Володимира Винниченка дає підстави для висновку, що вона досить повно висвітлює його політичну позицію, дає можливість глибше зрозуміти суть

націонал-комуністичної концепції. Саме з листування також найкраще видно вплив психологічного стану, настроїв, характеру автора на його політичні погляди і діяльність. Як свідчить листування, політична позиція В. Винниченка є досить неоднозначною і, на перший погляд, не завжди зрозумілою. Це є головною причиною того, що В. Винниченко став найбільш дискусійною постаттю в українській революції, як і кожній видатній за своєю природою, а не за волею випадку, особистості, йому довелося пізнати зворотній бік обдарованості – нерозуміння з боку більшості. Оцінка за допомогою стандартних шаблонів політичних поглядів В. Винниченка буде суперечливою і невірною. На перший погляд, національні і комуністичні погляди несумісні, відстоювання інтересів однієї нації суперечить інтернаціональним положенням комунізму. Листування дає змогу пояснити цю невідповідність. По-перше, слід сказати, що національні і соціальні позиції в переконаннях українського революціонера були нерівноцінні, соціальні, класові інтереси стояли вище, точніше, соціальна свобода мала включати в себе національну, це трохи вирівнює суперечливість. По-друге, якщо дивитися ширше, то Володимир Кирилович, взагалі-то, відстоював “всебічне визволення” (соціальне, національне, політичне, моральне, культурне), а стандартні політичні форми (комунізм, соціалізм, націоналізм) були лише засобами досягнення цього визволення, так би мовити, формою, в якій воно мало втілитися.

¹ Костюк Г. Володимир Винниченка його доба. – Нью-Йорк, 1980. – 280 с.

² Кичигіна Н. “Україна, якої я домагався” (Чому В. Винниченко повернувся на батьківщину 1920 року) // Політологічні читання. – 1994. – № 3. – С. 10–30; *її ж* Політична концепція В. К. Винниченка // Трибуна – 1994. – № 9–10. – С. 27–28; // Політологічні читання. – 1994. – № 2. – С. 83–95; *її ж* Соціалістична концепція В. К. Винниченка крізь призму 90-х // Віче. – 1996. – № 10. – С. 112; Капнок О. В. Суспільно-політичні погляди Володимира Винниченка // Теоритичні та практичні проблеми становлення правової держави в Україні. – Вип. 2. – Чернівці. – 1995. – С. 69–76; Лозинська Л. Громадсько-політична діяльність В. Винниченка в дореволюційний період // Наукові записки інституту української архео-

графії та джерелознавства – 1999. – Т. 4. – С. 154–186; *Гайванович І.* Винниченкова система конкордизму як проект саморегуляції суспільства // Молода нація. – 2000. – №3. – С. 180–191; *Реснт О. П.* Володимир Винниченко та його роль у створенні Генерального Секретаріату [підходи погляди, події] // Вісник Київського національного університету – Сер. Філософія. Політологія – 2003. – В. 48. – С. 36–38; *Бежнар Г. П.* Еволюція політико-філософського світогляду В. Винниченка // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка – Філософія. Політологія – 2003. – Вип. 48. – С. 55–57; *Сиваченко Г.* Пророк не своєї вітчизни. Експатріантський „метароман” Володимира Винниченка: текст і контекст – К., 2003; *Панченко В.* Володимир Винниченко парадокси долі й творчості. – К., 2004. – 287 с.

³ *Лозинська Л. О.* Державотворча діяльність В. К. Винниченка (березень 1917 – вересень 1920 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1996. – 26 с.

⁴ *Солдатенко В.* Володимир Винниченко на перехресті соціальних і національних прагнень. – К., 2005. – 324 с.

Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко – К., 2005. – 374 с.

⁵ *Бевз Т. А.* Еволюція світогляду В. Винниченка та створення концепцій “конкордизму” та “колектократії” // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження) / Збірник статей. – К., 2006. – С. 245–267; *Кульчицький С. В.* Володимир Винниченко світоглядна еволюція // Там само. – С. 32–71; *Курас І. Ф.* Володимир Винниченко – політик. – Там само. – С. 9–19; *Кучер В. І.* Володимир Винниченко про політичні події міжвоєнної доби: політологічний аналіз // Там само. – С. 206–221; *Медвідь Ф. М.* Українська державницька ідея Володимира Винниченка політико-правові засади // Там само. – С. 198–205; *Миронець Н. І.* Еволюція поглядів В. Винниченка на політику російських більшовиків (від “Між двох сил” до “Відродження нації”) // Там само. – С. 170–185.

Панченко В. Є. Політичний проект Володимира Винниченка 1936 року. Невідомий лист письменника до Сталіна // Там само. – С. 222–235; *Сахно І. О.* Відображення громадсько-політичної діяльності Володимира Винниченка в його листуванні з Юрієм Тищенко (Сірим) // Там само. – С. 236–244; *Собачко О. М.* Проблемна національного відродження в творах В. Винниченка // Там само. – С. 268–277; *Солдатенко В. Ф.* Суспільно-політичні погляди, революційна і державна діяльність В. Винниченка // Там само. – С. 20–31; *Старовойтенко І. М.* Листи В. Винниченка до Є. Чикаленка як джерело дослідження його громадсько-політичної діяльності // Там само. – С. 82–94.

⁶ *Миронець Н.* Епістолярна спадщина українських громадсько-політичних діячів доби Центральної Ради як історичне джерело // Центральна

Рада і український державотворчий процес: (до 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наук конф., 20 березня 1997 р. В 2 ч. – Ч. 2. – К., 1997. – С. 340–347.

⁷ *Миронець Н.* Епістолярна спадщина Володимира Винниченка як джерело просопографічної інформації // Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету – Сер.: філологічні науки. – Вип. 27. – 2000. – С. 9–17.

⁸ *Чумаченко О.* Спроби консолідації українських соціалістів в еміграції (1923–1925) // Розбудова держави. – 1998. – № 9–10. – С. 113–124.

⁹ *Кичигіна Н., Миронець Н.* З листування В. Винниченка з Ю. Тищенком (серпень–грудень 1933р.) // Розбудова держави. – 1994. – № 7. – С. 55–64.; № 8. – С. 39–44.

¹⁰ Листування Володимира Винниченка і Євгена Чикаленка (1902–1916). Вступне слово Н. Миронець і В. Панченка // Вежа. – 1997. – № 8–9. – С. 187–220; *Миронець Н.* Листування Євгена Чикаленка з Володимиром Винниченком // Українське слово. – 1996. – 4 січня; 18 січня; 1 лютого; 15 лютого; 29 лютого; *її ж* Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 119–135; № 6 – С. 103–122; *її ж* “Історія наша се... боротьба за національне існування...” (Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком) // Пам’ять століть. – 2001. – № 6. – С. 3–33; 2002. – № 1. – С. 6–33; 2002. – № 5. – С. 28–34; 2002. – № 6. – С. 115–145; *Панченко В.* Володимир Винниченка парадокси долі й творчості. – К., 2004. – С. 244–272.

¹¹ Листування Максима Горького з Володимиром Винниченком (1908–1909 рр.) // Січ. – 1993. – № 2. – С. 46–52; 72; *Винниченко В.* Одвертий лист до М. Горького // Слово і час. – 1990. – № 6. – С. 33–39.

¹² Листи В. Винниченка до А. Г. Приходька від 10 та 19 жовтня 1925 р. / Вступна стаття Р. Мішука // Слово і час. – 1990. – № 2. – С. 28–33.

¹³ *Панченко В. Є.* Політичний проект Володимира Винниченка 1936 року. Невідомий лист письменника до Сталіна. // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження). Збірник статей. – К., 2006. – С. 222–235.

¹⁴ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ (далі – ІР НБУВ). – Ф. 293. – № 193, 198.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України м. Києві (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 35.

¹⁵ Відділ рукописних фондів та текстології Інституту української літератури імені Т. Шевченка НАН України (далі – ВР ІЛШ). – Ф. 171. – Спр. 130–225; ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 31.

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 149–152; ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 36.

- ¹⁷ ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 228–258.
- ¹⁸ ЦДАВО України 3803 с. – Оп. 1, спр. 46; ЦДАВО України – Ф. 1823. – Оп. 1, спр. 36.
- ¹⁹ ЦДАВО України – Ф. 1823. – Оп. 1, спр. 23.
- ²⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДА УКУ); ЦДАВО України – Ф. 1823. – Оп. 1, спр. 26.
- ²¹ ЦДАВО України – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 28–29.
- ²² ЦДАВО України – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 30.
- ²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7, 11; Оп. 20. – Спр. 156; Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45; ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 260, 270, 277, 280.
- ²⁴ ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 226–227.
- ²⁵ Там само. – Спр. 273–274.
- ²⁶ Там само. – Спр. 154. – Арк. 5.
- ²⁷ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 23 липня [1912 р.] // Пам'ять століть – 2002. – № 6. – С. 134.
- ²⁸ ІР НБУВ. – Ф. 293. – № 147.
- ²⁹ ЦДАВО України – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 54.
- ³⁰ Лист від Баска до В. Винниченка // ЦДАВО України – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 43.
- ³¹ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від [29 листопада 1912 р.] // Пам'ять століть – 2002. – № 6. – С. 141.
- ³² Лист від В. Винниченка до Є. Чикаленка від 29 жовтня 1908 р. // Там само. – 2001. – № 6. – С. 26.
- ³³ ЦДАВО України – Ф. 1823. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 3–4.
- ³⁴ ІР НБУВ. – Ф. 293. – № 150.
- ³⁵ *Василько А.* Надмірні претензії і смішні наслідки // Рада. – 1913. – № 255. – С. 2–3.
- ³⁶ Лист від В. Винниченка до Є. Чикаленка від 27 серпня 1908 р. // Пам'ять століть – 2001. – № 6. – С. 20.
- ³⁷ Лист В. Винниченка до М. Коцюбинського від 16 жовтня 1907 р. // Листування М. Коцюбинського з В. Винниченка // Радянське літературознавство. – 1988. – № 2. – С. 40.
- ³⁸ Лист В. Винниченка до Л. Гольдмерштейн від 26 лютого 1908 р. // *Миронець Н.* Таємниці кохання Володимира Винниченка. // Кур'єр Кривбасу – 2001. – № 138. – С. 95.
- ³⁹ Лист від В. Винниченка до Є. Чикаленка від 4 лютого 1914 р. // ІР НБУВ. – Ф. 293. – № 147.
- ⁴⁰ ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 188. – Арк. 2.
- ⁴¹ Щоденники Володимира Винниченка (1926–1928) // Слово і час. – 2000. – № 3. – С. 160.

- ⁴² Там само. – № 4. – С. 68.
- ⁴³ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 30 жовтня 1911 р. // Пам'ять століть – 2002. – № 6. – С. 119.
- ⁴⁴ Лист В. Винниченка до К. Голіцинської від 7 серпня 1907 р. // ЦДАВО України – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 235 зв.
- ⁴⁵ ЦДАВО України – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 172.
- ⁴⁶ Лист В. Винниченка до Л. Гольдмерштейн від 24 лютого 1908 р. // *Миронець Н.* Тасмниці кохання Володимира Винниченка.. // Кур'єр Кривбасу – 2001 – № 138. – С. 95.
- ⁴⁷ *Миронець Н.* Тасмниці кохання Володимира Винниченка.. // Кур'єр Кривбасу – 2001 – № 138. – С. 94.
- ⁴⁸ ЦДАВО України – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 100.
- ⁴⁹ Лист В. Винниченка до Г. Паламаря від 12 липня 1926 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 252. – Арк. 3.
- ⁵⁰ Лист В. Винниченка до Г. Паламаря від 28 липня 1926 р. // Там само. – Спр. 253. – Арк. 3.
- ⁵¹ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 24 червня 1926 р. // ЦДАВО України – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 105.
- ⁵² Лист В. Винниченка до Г. Паламаря від 28 липня 1926 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 253. – Арк. 2.
- ⁵³ Лист В. Винниченка до Г. Паламаря від 28 липня 1926 р. // Там само. – Арк. 3.
- ⁵⁴ ЦДАВО України – Ф. 3803 с. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 155–156.
- ⁵⁵ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 7 липня 1917 р. // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 104.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 21 серпня 1917 р. // Там само. – С. 116.
- ⁵⁸ Цит. за: *Миронець Н.* Епістолярна спадщина українських громадсько-політичних діячів доби Центральної Ради ... – С. 344.
- ⁵⁹ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 21 серпня 1917 р. // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 115.
- ⁶⁰ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 7 липня 1917 р. // Там само. – С. 105.
- ⁶¹ Цит. за: *Миронець Н.* Епістолярна спадщина українських громадсько-політичних діячів доби Центральної Ради як історичне джерело // Центральна Рада і український державотворчий процес... – Ч. 2. – К., 1997. – С. 342.
- ⁶² Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 13 лютого 1919 р. // *Панченко В.* Володимир Винниченко.. – С. 249.

⁶³ Лист Є. Чикаленка до В. Винниченка від 1 січня 1920 р. // *Учитель*. – 1998. – № 7–8. – С. 15.

⁶⁴ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 3 січня 1920 р. // *Панченко В. Володимир Винниченко..* – С. 250–251.

⁶⁵ *Панченко В. Володимир Винниченко..* – С. 256.

⁶⁶ ЦДАВО України – Ф. 3803 с. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 5зв.

⁶⁷ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 25 листопада 1919 р. // ЦДАВО України – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 1–2.

⁶⁸ *Солдатенко В. Володимир Винниченка на перехресті...* – С. 161–203.

⁶⁹ Лист В. Винниченка до В. Леніна (травень – червень 1920 р.) // ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 226. – Арк. 1–38.

⁷⁰ *Винниченко В. Щоденник Т. 1.* – Едмонтон – Нью-Йорк – 1980. – С. 461–462.

⁷¹ Лист від В. Винниченка до Є. Чикаленка від 19 жовтня 1920 р. // *Панченко В. Володимир Винниченко..* – С. 251.

⁷² Лист В. Винниченка до Ю. Тищенка від 3 березня 1925 р. // ЦДАВО України – Ф. 3803 с. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 98.

⁷³ *Винниченко В. Щоденник 1921–1925.* – Т. 2. – Едмонтон – Нью-Йорк – 1983. – С. 497.

⁷⁴ ЦДАВО України – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 46–47. (*Солдатенко В. Володимир Винниченка на перехресті...* – С. 216–217. — Ілюзії, що переросли час. Невідомі листи Володимира Винниченка // *Культура і життя*. – 1993. – 5 червня; *Винниченко В. Щоденник* – Т. 2. 1921–1925. – Едмонтон – Нью-Йорк, 1983. – С. 68–70).

⁷⁵ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 30 січня 1921 р. // ЦДАВО України – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 10.

⁷⁶ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 2 липня 1922 р. // Там само. – Спр. 150. – Арк. 33–34.

⁷⁷ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 20 березня 1923 р. // Там само. – Спр. 151. – Арк. 31.

⁷⁸ ЦДАВО України – Ф. 3803 с. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 97.

⁷⁹ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 23 лютого 1925 р. // ЦДАВО України – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 62.

⁸⁰ ЦДАВО України – Ф. 3803 с. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 113.

⁸¹ ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 179. – Арк. 1.

⁸² Лист В. Винниченка до В. Левінського від 16 серпня 1925 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 218. – Арк. 2.

⁸³ ЦДАВО України – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 78.

⁸⁴ Там само. – Арк. 110–113.

- ⁸⁵ ЦДАВО України – Ф. 3803 с. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 46.
- ⁸⁶ Там само.
- ⁸⁷ ЦДАВО України – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 13.
- ⁸⁸ Там само. – Спр. 149. – Арк. 44.
- ⁸⁹ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 24 вересня 1921 р. // ЦДАВО України – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 65–66.
- ⁹⁰ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 19 червня 1922 р. // Там само. – Спр. 150. – Арк. 31.
- ⁹¹ Листи до А. Г. Приходька від 10 та 19 жовтня 1925 р. / Вступна стаття Р. Міщука // Слово і час. – 1990. – № 2. – С. 28–33.
- ⁹² *Винниченко В.* Щоденник 1921–1925. – Т. 2. – Едмонтон – Нью-Йорк. – 1983. – С. 378–607; *Щоденники Володимира Винниченка* // Слово і час. – 2000. – № 7 (1926–1928); № 8 (1928–1931); № 9 (1932–1937).
- ⁹³ *Солдатенко В.* Володимир Винниченка на перехресті... – С. 220–228.
- ⁹⁴ Лист Ю. Тищенка до В. Винниченка від 9 вересня 1933 р. // *Кичігіна Н., Миронець Н.* З листування В. Винниченка з Ю. Тищенком (серпень–грудень 1933р.) // Розбудова держави. – 1994. – № 7. – С. 59.
- ⁹⁵ Лист В. Винниченка до Ю. Тищенка від 27 вересня 1933 р. // Там само. – С. 61.
- ⁹⁶ ЦДАВО України – Ф. 3803с. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 243.
- ⁹⁷ Там само. – Арк. 244.
- ⁹⁸ Лист В. Винниченка до Ю. Тищенка від 27 вересня 1933 р. // *Кичігіна Н., Миронець Н.* З листування В. Винниченка з Ю. Тищенком (серпень–грудень 1933р.) // Розбудова держави. – 1994. – № 7. – С. 63.
- ⁹⁹ *Щоденники Володимира Винниченка (1932–1937)* // Слово і час. – 2000. – № 9. – С. 75.
- ¹⁰⁰ Див.: *Солдатенко В.* Володимир Винниченка на перехресті... – С. 243.
- ¹⁰¹ Там само.
- ¹⁰² Там само. – С. 244.
- ¹⁰³ *Кичігіна Н., Миронець Н.* З листування В. Винниченка з Ю. Тищенком (серпень–грудень 1933 р.) // Розбудова держави. – 1994. – № 7. – С. 63–64.
- ¹⁰⁴ ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 272. – 80 арк.
- ¹⁰⁵ *Панченко В. С.* Політичний проект Володимира Винниченка 1936 року. Невідомий лист письменника до Сталіна. // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження): Збірник статей. – К., 2006. – С. 222–235.
- ¹⁰⁶ ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 274. – 21 арк.
- ¹⁰⁷ *Шаповал Ю.* Володимир Винниченко Трансформація образу у дискурсі новітньої історіографії // Генеза: Філософія. Історія. Політологія – 2006. – № 1 (17). – С. 144–148.

¹⁰⁸ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 23 липня [1912 р.]. // *Миронець Н.* “Історія наша се...” // Пам’ять століть – 2002. – № 6. – С. 133–135; Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від [30 липня 1912 р.] // Там само. – С. 135–136.

¹⁰⁹ ЦДАГОУ – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7, 11; Оп. 20. – Спр. 156; Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45; ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 226–227, 260, 270, 277, 280.

¹¹⁰ Лист В. Винниченка до Константина Олександровича від 23 травня 1937 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 281. – 7 арк.

¹¹¹ ВР ІЛШ. – Ф. 171. – Спр. 154. – Арк. 3.

Ольга КІРІЄНКО (Київ)

Щоденники Вероніки Черняхівської як джерело до реконструкції її просопографічного портрета

Поетка і перекладачка Вероніка Олександрівна Черняхівська (1900–1938) була донькою відомої української письменниці і громадської діячки Людмили Михайлівни Старицької–Черняхівської¹ та онукою видатного українського драматурга, корифея українського театру Михайла Петровича Старицького². Доля Вероніки – ніби символ долі української інтелігенції молодшого покоління, того прошарку еліти, що сформувався на значних здобутках національної культури кінця XIX століття та був знищений у період лютування сталінських репресій 30 років XX ст.

Тривалий час ім'я та творчий доробок Вероніки Олександрівни перебували у забутті. Після 1990 р. постать В. О. Черняхівської почала привертати увагу дослідників, але і до сьогоднішнього дня вивчена вона недостатньо. Потребує уточнення і доповнення ряд важливих моментів у біографії письменниці та дослідження її творчого доробку. В контексті сучасних історичних досліджень не менш важливою справою є робота над створенням просопографічного портрета В. О. Черняхівської як члена визначної родини Старицьких–Черняхівських–Штешенків, та однієї з представників української інтелігенції 20–30 рр. XX ст. Вирішення цієї проблеми, в свою чергу, потребує виявлення та дослідження джерельної бази, визначення цінності та інформативних можливостей окремих її компонентів. Метою даної публікації є дослідження щоденників Вероніки Олександрівни, як одного з основних джерел до реконструкції її просопографічного портрета, визначення їх специфіки, інформативних можливос-

тей, значення порівняно з іншими джерелами для доповнення вже відомої сучасній українській історіографії інформації про її долю.

Особистість Вероніки, її біографія, наповнена як романтичними сюжетами, так і трагічними моментами, час від часу і раніше привертала увагу науковців та публіцистів. Перші згадки про неї з'явилися у публікаціях представників української діаспори у зв'язку з постаттю її матері. Більшість цих статей рясніє майже детективними моментами, але подана у них інформація є не завжди достовірною і часто не відповідає дійсним фактам життя письменниці³. Після здобуття Україною незалежності та повернення до наукового та публіцистичного обігу імен репресованих членів родини Старицьких до постаті письменниці звернувся Юрій Хорунжий, він присвятив В. О. Черняхівській кілька статей у періодиці та розділ у книзі „Шляхетні українки”⁴. У редакційному журналі політ'язнів та репресованих „Зона” з'явилися перші публікації елементів творчої та епістолярної спадщини, серед них і уривки з щоденників Вероніки Черняхівської⁵, було надруковано спогади про неї Алли Грінченко⁶, яка в дитинстві чимало спілкувалась з Веронікою⁷ Варто зауважити, що при написанні розділу у книзі “Шляхетні українки” Ю. М. Хорунжий згадує про щоденникові записи В. О. Черняхівської, але відомості взяті із них досить фрагментарні, ілюструють лише кілька фактів з її біографії. Опубліковані ж у № 13 журналу „Зона” невеликі за обсягом уривки з „Щоденника” Вероніки Олександрівни датуються 1922 р. і дають ілюстрацію лише до окремих моментів її подружнього життя.

Таким чином, до сьогоденного дня відсутнє повноцінне дослідження щоденників В. О. Черняхівської, які є важливим джерелом при вивченні її життєвого та творчого шляху, одним з найвагоміших компонентів джерельної бази при створенні просопографічного портрету.

Загалом джерельну базу для реставрації біографії та дослідження творчого доробку В. О. Черняхівської можна поділити на три групи. Перша – щоденники, листи, записники, чернетки та рукописи творів і перекладів письменниці. Все це складає її

особистий архів, який зберігається у фондах Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панааса Саксаганського та Михайла Старицького і є частиною родинного архіву Старицьких–Черняхівських–Стешенків. Другою групою матеріалів, щоправда малочисельною, є судово-слідчі документи – справа арешту Вероніки Олександрівни у зв'язку з процесом „Спілки Визволення України” 1929 року⁸, справа арешту 1938 року (у двох томах)⁹, сюди ж можна віднести слідчі справи інших представників родини Старицьких та їхнього оточення, що містять матеріали до біографії поетки та перекладачки, серед них варто назвати справи Л. М. Старицької–Черняхівської, О. Г. Черняховської, С. О. Єфремова, В. Ф. Дурдуківського, А. В. Ніковського, В. М. Чеховського та ін., що зберігаються у галузевому архіві Служби Безпеки України, а також слідчу справу двоюрідного брата Вероніки, Ярослава Стешенка (1904–1939), яка зараз знаходиться у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Наступним видом джерел є спогади про родину Черняхівських, які містять чимало інформації щодо долі Вероніки. При дослідженні долі В. О. Черняхівської як письменниці та перекладачки варто зацентрувати увагу і на її творчій спадщині – перекладах, оригінальних поезіях, дитячих творах, звернувшись при тому і до поодиноких критичних зауваг щодо них, які друкувалися у періодиці 20–30-х років минулого століття. Але, як було вище зазначено, у даній статті зупинимося на одному з найважливіших джерел для розкриття образу Вероніки Олександрівни – на її щоденниках, як на матеріалах, де досить повно розкриваються не лише життєві обставини, а й внутрішній світ жінки.

При відтворенні біографії тієї чи іншої постаті одним з найвагоміших джерел є щоденники. Саме у них, особливо якщо вони охоплюють більш-менш тривалий період, фіксуються не лише життєві факти, а більше ніж у будь-яких інших матеріалах виявляється психіка людини, настрої, вірування, зацікавлення, смаки. У більшості з них віддзеркалюються сімейні стосунки, інтимні сторони життя. Разом з тим вони можуть фіксувати і події державного, політичного значення, згадка про них, навіть якщо автор

не був державним чи політичним діячем, вже говорить про те, що вони відігравали певну роль у його житті, принаймні у сенсі переживань та роздумів.

Різні люди пишуть щоденники з різною метою – для реєстрації подій, самоспостереження, морального чи професійного самовдосконалення, як матеріал для майбутніх записок чи нарисів. Але у будь-яких випадках у щоденниках присутня особистість автора, яка віддзеркалюється з різних сторін. Час від часу, особливо у не фаховій, довідковій літературі можна зустріти визначення щоденника, як літературного жанру, позначеного високою чесністю і відвертістю оповіді. Як доводять сучасні дослідження¹⁰, це не завжди буває так. Не рідко при вивченні цих джерел можна виявити відкриті, або ж завуальовані зізнання авторів щодо неправдивості написаного. Часто щоденники пишуться не лише для себе, і це, в свою чергу, суттєво впливає на подану в них інформацію, а отже вимагає і спеціального підходу до їх використання як історичного джерела. Ці моменти необхідно враховувати при використанні подібних матеріалів. Як видно з щоденників Вероніки Черняхівської, вона вела записи з метою самоспостереження, прагнула до фіксації власних переживань та вражень, але найголовніше – щоденники давали можливість дівчині створити окремий, досконалий, віртуальний світ.

У фондах Музею Михайла Старицького, що входить до комплексу Музей видатних діячів української культури зберігається три щоденника В. О. Черняхівської, що охоплюють період з 1917 по 1924 рр. Як видно, час написання документів збігається з найдраматичнішими роками в нашій історії. Саме на часи визвольних змагань та становлення радянської влади на українських теренах припала юність майбутньої письменниці та перекладачки. Але перед тим як перейти до безпосереднього розгляду документів, коротко оглянемо основні віхи біографії В. О. Черняхівської.

Вероніка народилась 25 квітня 1900 року. Дівчина вихувалась у вишуканій мистецькій атмосфері, що панувала як в родині її батьків, так і в сім'ї діда – М. П. Старицького, з дитинства захоплювалась літературою, іноземними мовами, музикою,

театром, у підлітковому віці мріяла про сцену. 1918 року з золотою медаллю закінчила Другу українську гімназію ім. Кирило-Мефодіївського братства, за радянських часів здобула вищу економічну освіту, але пішла працювати за покликанням – перекладачкою, перекладала як фахову літературу так і твори світових класиків – Джека Лондона, Емілі Золя, Чарльза Діккенса, Стендаля, Гі де Мопассана. Але життя В. О. Черняхівської було обірвано рішенням трійки при Київському облуправлінні НКВД УРСР. За сфабрикованим звинуваченням у шпигунстві на користь Німеччини 23 вересня 1938 року Вероніку було розстріляно¹¹. Про трагічну долю Вероніки Олександрівни Черняхівської дізналися лише 1990 року, коли на запит Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського та Михайла Старицького була видана довідка КДБ УРСР про її реабілітацію¹².

1917 року, в період з якого беруть початок записи у щоденниках, розпочалася нова сторінка в житті Вероніки: по-перше, вона однією з перших вступила до Другої української гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства, навчання в новому закладі суттєво відрізнялося від навчання у жіночій гімназії царських часів, і враження від цього, що правда дуже особисті, юна гімназистка неодмінно фіксувала у щоденнику. По друге, саме в цей час вона зустріла своє перше справжнє кохання – офіцера Костянтина Велігорського¹³. Тема нещасливого, розбитого війною кохання стала лейтмотивом у щоденниках Вероніки.

Аналітична та синтетична критика джерела дає підстави для висновку, що перед нами оригінальний, автентичний документ про це свідчить аналіз почерку Вероніки Олександрівни, порівняння щоденників з іншими видами її рукописів. Збереглися три щоденники В. О. Черняхівської 1) 1917–1918 рр.¹⁴, 2) 1918–1919 рр., в нього ж вкладено частину зошита без обкладинки з записами за 1920 р.¹⁵, 3) 1922–1924 рр.¹⁶, всі вони написані у загальних зошитах в лінійку, писані чорним, фіолетовим, червоним чорнилом, подекуди хімічним олівцем. Щоденник 1917–1918 рр. вміщено у зошиті в твердій обкладинці, обсягом у 132 аркуші, перший запис датований 1 жовтня 1917 р., останній –

25 вересня 1918, сюди ж вкладено 7 аркушів з фрагментами записів зроблених протягом року. Щоденник за 1918–1919, 1920 рр. написано у зошиті в м'якій шкіряній обкладинці, записи налічують усього 79 аркушів, у нього вкладено частину зошита в лінійку без обкладинки із записами за 1920 р., усього в зшитку 108 аркушів. Записи охоплюють період 28 вересня 1918 р. до 17 березня 1920. Третій, останній щоденник 1922–1924 рр. міститься у зошиті у твердій обкладинці з підписом І. Євлащенко¹⁷ „З природи”¹⁸, налічує 55 аркушів, щоденникові записи на аркушах 1–43 охоплюють період від 4 січня 1922 р. до 30 січня 1924 р., далі з 44 по 55 аркушах чернетки з фрагментами творів, вправи з іноземних мов записані рукою Вероніки.

Мова документів здебільшого українська, час від часу з'являються записи російською та французькою. У перших двох щоденниках записи регулярні, поденні. Але зустрічаються і перерви, продиктовані складними життєвими обставинами воєнних років, коли дівчина не мала змоги занотовувати. У щоденнику 1917–1918 років паузи у період з 1 січня до 25 лютого 1918 р., від 1 липня до 25 серпня (в цей час перебувала з батьками на дачі в Плютах). Записи 20-х нерегулярні, у щоденнику за 1922–1924 роки трапляються досить значні перерви кілька місяців, місяць, кілька тижнів. Перерви у нотатках за 1917–1920 рр. трапляються і тому, що деякі аркуші були пізніше вирвані. Однією з особливостей, (чи не найголовнішою) щоденників В. О. Черняхівської є те, що чимало записів у них ретельно замальовано або стерто, а деякі фрагменти, або навіть і цілі аркуші вирізано. Судячи з усього, це було зроблено пізніше часу написання, найвірогідніше в 1930-х роках, коли Вероніка перебувала під арештом, можна припустити, що батьки, щоб запобігти використанню документів при фабрикації звинувачення, могли видалити з них будь-які компрометуючі записи. Можна зробити й інше припущення, що ці вилучення зроблені після 1945 р., коли сімейний архів знаходився у двоюрідній сестри Вероніки, Ірини Стешенко (1898–1987)¹⁹, адже зберігати документи репресованих було справою досить небезпечною. З тексту видалені місця, де, судячи з часу й контексту, подано негативні характеристики більшовиків, червоної

армії, згадки про битву під Крутами, пересування військових частин української армії, оцінки дівчиною тогочасних політичних подій, негативні характеристики умов життя 1922–1924 роках. Детальніше розглянувши вилучення з тексту документів, можна зробити такі висновки. Аркуші, вирізані повністю, мають відповідати записам на часових проміжках: між першим січня та 25 лютого 1918 р., кінця березня – початок квітня 1918 р., в період між 3 і 16 вересня 1918 р., кінця жовтня 1918, початку листопаду 1918 р., середина грудня 1918 р., 21 січня – 2 лютого 1919 р., 24–25 лютого, кінець квітня – початок травня 1919 р., перша половина грудня 1919 р., кінця лютого 1920 р., кінець травня – середина липня 1922 р., середина лютого 1923 р. Більшість з них збігається з етапними в історії нашої держави історичними подіями – проголошення IV Універсалу Центральної Ради, захоплення у січні 1918 р. Києва більшовиками, зміна урядів (вступ до Києва Директорії), проголошення злуки ЗУНР та УНР, вступ до Києва радянських військ у лютому та грудні 1919 р., часи нестабільної ситуації вже після встановленні радянської влади та ін.

Значна частина записів у щоденниках збереглася у фрагментарному вигляді – адже частина аркушів була обірвана або ж вирізана. Найчастіше це записи, в яких В. О. Черняхівська міркує про місцезнаходження та загибель К. Велігорського²⁰, у щоденнику за 1917–1918 рр. видалено фрагмент аркуша з кінцівкою поезії Вероніки „Мое покаяние”²¹, згадка про смерть І. М. Стешенка²², роздуми про умови життя за часів громадянської війни та в період становлення радянської влади та ставлення до цих подій²³. Наприклад, запис від 22 грудня 1917 року*: “Сижу я собі сьогодні в самому мінорному настрою і учу урок музики, коли це чую різкий, рішучий дзвіночок, біжу одчиняти двері, а в душі і надія і страх – одчиняю – Кока! Він був такий добрий, що виконав моє прохання і зайшов за мною. Він попросив мене заграти йому в останній раз вальс з „Ноктюрна”, а потім ми одпра-

* Туті далі цитати з щоденників В. О. Черняхівської подасмо зі збереженням авторської орфографії.

вилились аж на товарну станцію, де стоїть його ешелон. Я перший раз була там, і дуже рада, що досягла свого: побачила принаймні потяг і вагон, в якому Кока поїде... Зараз може вже стукають потихеньку колеса його потяга, в полі свистить вітер, а Кокочка лежить на верхній полиці і думає про мене; він сказав «я буду часто вспоминать об этих днях», а як часто будузгадувать їх я? Сумно якось, і стискається серце, коли подумаю, що в [далі обі-рвано, на звороті:]... що він їде з ешелонмкозаків. Те, що Кока не хоче лишатись тут, в тилу, ставить його дуже високо в моїх очах, от де видно благородство душі – волю краще ризкувати життям, ніж бути трусом і ховатись...»²⁴.

Ще одним, важливим різновидом вилучень у щоденникових записах В. О. Черняхівської є замальовані або ж витерті слова, фрази, речення²⁵. Ці вилучення так само виникають у місцях, де мова йде про битви української армії з більшовиками, витерто топоніми з вказівкою на місця битв та поховання К. Велігорського, замальовано окремі прізвища та імена. Наприклад, у описі перепоховання на Аскольдовій могилі загиблих під Крутами юнаків присутні такі вилучення: “Вчора поховали нещасних [кілька слів стерто] між ними і Володю²⁶. Було так невимовно гарно дивитись з Аскольдовоїмогили, широкий прозорий Дніпро, рожеві хмарки, дерева з бруньками і дивно, що в такий чудовий вечір їх, молодих, таких близьких і знайомих, спускають в сиру землю...”²⁷. Нижче у цьому записі ще одне вилучення: “Батюшка перечислював імена убитих – між ними був і Константин. І з жахом думалося, а що коли десь далеко в [1 слово стерто, ймовірно топонім] на могилі убитих так само поминають Константина”²⁸. Цікавими є вилучення окремих речень у щоденнику за 1922–1924 рр. Тут було видалено фрази, що негативно характеризували умови тогочасногожиття. Наприклад, запис від 5 липня 1923 року: “Зараз нема роботи і більше думаю, а це погано, не копаюсь в своїх почуттях, бо їх, власне, нема, а гидко від всього. Паршиво тепер [далі кілька слів стерто]...”²⁹. Дещо з видаленого тексту піддається прочитанню, але відновити більшість елементів на сьогоднішній день неможливо. Закінчуючи характеристику вилучень у щоденниках В. О. Черняхівської,

варто зауважити, що так само частково витерто, а частково вирізано інформацію, що свідчить про пересування частин української армії та майбутні битви з більшовиками в тексті листа до Вероніки Костянтина Велігоського³⁰, що надійшов дівчині у кінці грудня 1917 року громадською поштою, тож пояснення втручанням військової цензури мало вірогідне.

Ще однією, важливою особливістю щоденників, є коментарі самої Вероніки, які авторка робила на полях щоденника або поруч із записами. Вона неодноразово перечитувала власні щоденники, робила приписки, коментувала записи з позиції пізнішого сприйняття: наприклад, запис 1917 року, в якому йдеться про її зустрічі з коханим. Поруч олівцем дописано: “Пройшло вже чотири роки. І коли я заплюшую очі і вдумаюсь – розуміющо я втратила. У порівнянні з цим дійсність – карикатура...”³¹. Або ж поруч із записом від 11 травня 1918 року, у якому йдеться про спілкування з подругою, що померла 1922 р., зроблено такий коментар: “І нема навіть тої втіхи, як про Коку що йому краще бути зараз мертвим. Вона любила життя, уміла жити, бути потрібною життю. Тепер за гранями у мене дві найрідніші людини, а тут тільки мама. 22”³². Деякі рядки у щоденниках дещо пізніше були підкреслені хімічним олівцем, серед них мрії про зустріч з коханим, про щасливе життя в майбутньому сподівання, що виявились марними.

Для Вероніки щоденники були і першим місцем для авторських випробувань – у зошитах поруч із звичайними записами знаходимо чимало поезій дівчини, пізніше і її переклади. Враховуючи те, що у періодичних виданнях 1920-х років поезії Вероніки друкувала не часто, то щоденники виступають на сьогодні єдиним джерелом для збирання її творчості.

Але неможливо дослідити природу щоденників Вероніки Черняхівської як джерела до вивчення її особистості, не звернувшись до розгляду їх інтертекстуальності

Одразу слід відзначити, що щоденники майже не фіксують проявів буденного життя, історичних подій. Лише деякі, пооди-

* Рік, коли було дописано цей коментар, проставлений самою В. О. Черняхівською

нокі моменти (як наприклад, мобілізація українських військових, вибухи складів на Звіринці, поховання крутян, відкриття Української Академії Мистецтв) знаходять досить суб'єктивне, вибіркове відображення через описання враження авторки від навколишніх подій. Ці джерела суттєво відрізняються від відомих широкому науковому загалу щоденників Євгена Чикаленка³³, який досить повно (хоч за визначенням самого автора і “однобоко”) описав розвиток українського національно-визвольного і культурницького руху та умови становлення української державності, або Сергія Єфремова³⁴, що описують умови життя представників української наукової та культурницької еліти у 1920-х роках та рясніють гострими коментарями. Автори цих документів мали на меті зафіксувати події і явища в історії, залишити поденний спогад про життя української інтелігенції, прокоментувати та пояснити тогочасну ситуацію. В матеріалах юної Вероніки перш за все знаходимо відображення внутрішнього світу дівчини, її сприйняття буття, людської особистості як феномену. І лише певна імпресія, враження від реальності, історичних подій, подій в житті родини Черняхівських, Стешенків, Старицьких знаходять своє місце на сторінках зошита. Таким чином, щоденники Вероніки 1917–1920 років перш за все втілюють її настрої, психічний стан, мрії, які час від часу перемежуються з поезіями дівчини, інколи виклад у щоденниках перетворюється на художнє описання снів-марень. Щоденникові записи 1922–1924 років більш медитативні, в них домінують роздуми над життям у новоствореному Радянському Союзі, місцем у ньому людини, особливо – представниці інтелігенції. Інколи в щоденниках обмірковуються певні факти з життя їх авторки, але як і раніше переважають не описи події того чи іншого дня, а викликані ними переживання, міркування з їх приводу.

Як вище згадувалося, основною темою щоденникових записів Вероніки стало її кохання до Костянтина Велігорського. Цей сюжет суттєво вплинув на внутрішньо текстову будову щоденників, але найбільше вартий уваги при просопографічному дослідженні. Позналилися вони на початку 1917 року, Велігорські, судячи з відомої інформації, були досить близькими друзями ро-

дини Черняхівських. Спілкування з ними Вероніки розпочалося ще з дитячого роману з Олександром Велігорським. Але саме його брат, Костянтин, став для Вероніки тим, чий образ ототожнювався з образом ідеальної, здебільшого придуманої людини. Зустрічалися вони в реальному житті небагато, невдовзі після знайомства Костянтин, як учень артилерійської школи, був мобілізований, повернувся до Києва в грудні 1917-го року і одразу вступив добровольцем до лав української армії. За десять днів відбув у напрямку північного фронту. Разом вони були небагато, але мрія про красеня-офіцера супроводжувала Вероніку кілька років. У січні 1918 року Костянтин загинув, про це вона дізналася лише за кілька місяців. Цей досить простий сюжет суттєво ускладнив композицію щоденника, яка вже сама по собі виявила одну з найголовніших рис особистості письменниці.

В першу чергу, саме щоденник став тим загадковим світом, в якому Вероніка отримала змогу наблизитися до ідеального, з її точки зору, життя, устрій якого нагадував сюжет одного з французьких або німецьких романів, якими вона зачитувалась. Реальний світ виглядав для неї занадто грубим і недосконалим, у ранніх записах відчувалось суттєве прагнення до мрії, до буття спорідненого з вигаданим світом літератури. В цьому вона навіть зізнається в одному з щоденникових записів: „...Щоб людина почувалась добре навіть в горі, треба щоб вона жила в суспільстві підходящому до неї. У мене цього нема, я не для нашого товариства, воно-ж викликає у мене скуку здебільшого і незадоволення. Мені хотілося-би жити в „мире” Rod’a³⁵ або Pierr’a Loti³⁶, мене ваблять їх типи, є в них щось тонке, надзвичайно, невимовно гарне, чого у нас ніколи не буде бо надто ми ще сирі, необроблені.. француз-же Ростан³⁷ написав „La princesse lointaine”³⁸ – „ведь в мире одна красота – мечта, дорогая мечта”... Вінніченко цього не скаже...”³⁹.

Не менш важливим виявилось і захоплення творчістю поетів декадансу. Тому і декадансове заперечення недосконалого світу, його мотиви занепаду в переплетінні з суттєвими соціальними перетвореннями, руйнацією старого устрою, стали тою точкою відліку, з якої розпочалася гра, яка протягом тривалого часу (аж до 1922 року) домінувала у матеріалах Вероніки.

Фактично нею була створена окрема реальність, сповнена літературою, поетичним сприйняттям світу, в якій і було розіграно роман, в основі сюжету якого нещасливе кохання. Роман розігрувався в три етапи – перший – очікування на приїзд К. Велігорського, далі, після його приїзду фіксувалася у вигляді своєрідної хроніки частота їхніх побачень, прагнення до високих, книжних стосунків, але життя приносило свої розчарування, і на сторінках зошита замиготіли розпачливі нотки, в яких Вероніка сумувала за втраченою мрією. Від'їзд і прощання з Костянтином дали змогу продовжувати гру і моделювати ситуацію вірного, подекуди безнадійного чекання. Але тут не можна не помітити зі строкатих обривків опису буденного життя, що сум і чекання виникали лише на папері. Зафіксовані поруч події, матеріали листування Вероніки тих часів доводять зовсім протилежну картину. Гра тривала. Третя, фінальна частина – втрачене кохання, за обсягом вона найбільша і затягується майже на два роки. В ній стає зрозумілим, згідно з яким твором моделюється ситуація у власній історії Вероніки. В сюжеті власного кохання, і в цьому вона майже відкрито зізнається в одному з записів, дівчина наслідувала сюжет опери-хвилинки Людмили Старицької-Черняхівської „Nocturno”. Сюжет доволі простий – кохання паньки і офіцера. Офіцер загинув під час війни 1812 року, але дівчина все своє життя чекала на коханого. В кінці стверджується вічність і краса почуття. Вероніка неодноразово цитувала як ілюстрацію до власних переживань уривки з „Ноктюрну”. Та врешті гра набридла, виникло бажання жити у реальному світі: „І пройде час наш бурхливий, і для других, щасливих, і може для мене самої все це буде тільки тїнь, ніби і поетично, і романтично – вірність до гроба, вічний сум. Але ріжниця та, що легко сказати панночці з Ноктюрна „а легка голка золота скрашала молодіє літа, його чекала я його, його єдиного мого...” , а як мені, живій людині жити, виконувати всі потреби крикливого життя і тіла і чекати, чекати його, коли я знаю, що це даремно...”⁴⁰.

Але на тому етапі гра вже стала дійсністю, а в її фіналі відбувалося ототожнення власної скаліченої долі, зруйнованого суспільного життя, винищеного покоління. І перед молодого жін-

кою врешті решт з'являється чорна пустка: „Аж страшно робиться, коли придивишся до сучасного життя – така безчесність і безпринципність, що просто диво. Що вийде з нового покоління – це-ж будуть не люди, а якісь чудовища І, головне, сама прекрасно бачу, що старі колони – чесність, правда, право і т. д. повалились; на їх руїнах безсоромно танцюють і богохульствують або спекулюють їхніми обломками. [...] Найкращі убиті. Ціле прекрасне, творче, сильне покоління знищене, осталися виродки. Більш старші люди все-ж приємніші од молодих: у них хоч трохи зосталось чогось людського..”⁴¹.

Власне кажучи, та гра, що стала реакцією творчої тонкої натури на недосконалість реального буття, програна гра, до якої долучилася втрата близьких людей, у значній мірі змінила свідомість жінки. Фактично розпач та розчарування, втрата зв'язку з зовнішнім світом стали одними з основних сюжетів подальших, більш зрілих записів. У щоденниках, написаних за радянських часів мінорний настрій та неприйняття зовнішнього світу межують з повною відірваністю від нього.

Отже, при вивченні постаті Вероніки Олександрівни Черняхівської одним з ключових моментів постає прискіпливе дослідження саме щоденників, які, крім того, дозволяють з'ясувати і коло її зацікавлень, значення для неї літератури, мистецтва взагалі та визначення нею самою власного місця у світі.

На сторінках зошитів зафіксовано не лише прояв гри, а й чимало відомостей про визначення свого власного місця у світі, устремління, прагнення, уподобання майбутньої письменниці-перекладачки. Одне з ключових місць у житті Вероніки відіграло мистецтво. Часто у ньому вона шукала порятунку від жорстокості навколишньої дійсності, розмірковуючи над подіями 1917–1918 років, вона записала: «Яке щастя, що на світі лишається хоч мистецтво, що хоч воно дає можливість забути весь гідкий сум сучасного життя...»⁴². Юна гімназистка захоплювалась музикою, театром, літературою. З тих відомостей, що знайшли втілення у джерелі, легко визначити її уподобання, захоплення: „...А музика... Це болюче питання для мене. Так її люблю, так ніжної люблю, і такі невиражні результати! Правда, багато в

чому вина моєї вчительки, але все-ж якось боляче. Я-б оддала 10 років життя, аби тільки гарно, талановито грати. Цей рік – останній коли знов сидітиму на гаммах і т. и. гадості, бо зовсім кину. Для себе гратиму, звичайно, але вчитись – годі.

Краще музики нема на світі нічого, особливо інтимної, не гучної. Я закохана в Шопена, Чайковського Люблю Бетховена...”⁴³.

Але все-таки ключове місце в її уподобаннях посідала література. З юнацьких років вона зачитувалась творами французьких, німецьких, англійських письменників, відзначала досконалість поезії Р. Тагора, найкращими творами української літератури вважала драматургію Лесі Українки. І вільно володіючи по закінченні гімназії французькою, планувала удосконаливати англійську та німецьку мови. Втім і раніше твори французьких письменників читала вона в оригіналі, не звертаючись до перекладів. Складніше було ставлення до власної оригінальної творчості. В щоденниках легко помітити поетичні рядки, а то навіть і цілі поезії, написані Веронікою, приміром, а поруч із тим – розпач через невправність у написанні власних віршів.

Судячи з контексту щоденникових записів, вона ніколи не планувала друкувати свої літературні твори, щоправда її мати, Л. Старицька–Черняхівська тривалий час не полишала надії виховати в доньці поетку, помічаючи в неї неабиякі здібності до літератури. Але в цьому випадку домінуючим виявлялося критичне ставлення самої Вероніки до своїх можливостей. Деякі з її творів все таки побачили світ у літературних часописах, багато залишилися не друкowanими і були втрачені. Перелік же творів з її архіву досить коротенький. Інша справа з перекладами. Ще в сімнадцять років дівчина планувала займатися мовами. У вересні 1917 року, розмірковуючи над своїм подальшим життям, вона записала до щоденника: „...Мої плани приймають більш конкретну форму. Через 7 місяців я кінчаю гімназію. Я рішила, що треба зразу взятись за голову і не теряти марно часу. Звичайно, все залежатиме од війни. Коли вона ще не скінчиться, то я першим ділом роблюся сестрою і пристроююся до серйозної роботи в якомусь лазареті...

Восени поступлю в університет на філологічний фак[ультет] і візьму собі франц[узську] і італійську мову. Паралельно з цим

будузанімались практичним французьким і коли зможу, англійським. Музику я теж буду підтримувать...”⁴⁴.

Вступ і навчання за настановою матері на юридичному, а пізніше на економічному факультеті їй не випадково видавалось безглуздом, і зміна фаху таким чином теж виглядає досить умотивованою і зрозумілою.

Огляд щоденників як джерела до вивчення особистості В. О. Черняхівської неможливо закінчити, не звернувши увагу на світогляд дівчини, який у ході викладу її міркувань досить повно відбився у щоденниках. Перш за все зазначимо, що для неї навіть у досить зрілому віці була притаманна така риса як інфантильність. Одночасно, вивчаючи матеріали щоденникових записів, не можливо не помітити зовсім не дитячих чи юнацьких, довгих міркувань про життя, про всесвіт, про місце і призначення в ньому людини. Саме людське життя було для неї, у широкому сенсі, найбільшою цінністю, про це яскраво свідчить один із записів, зроблений восени 1917 року: „...Люде можуть робити великі відкриття, розум їх може дивувати, захоплювати, але пройде 2-3 століття і на ученє їх почнуть дивитись, як на щось невірне, а ще деякий час і забудеться і воно; в даний момент нас хвилює питання щодо устрою Росії, до долі революції, але років через 50–100 ми одійдем в історію, про революцію 1917 року будуть вчить в підручниках, про Керенського, про український рух, але це будуть мертві слова, події повторяться, і, може ще в якійсь державі будетака-ж революція, але все це буде давно відомим – всяке действе вызывает противодействие і т д., в літературі, в мистецтві, в всьому старе одживає свій вік, робиться нікому непотрібним, хіба що якийсь аматор ним зацікавиться. І тільки в душі людини, в людині взагалі, не в ученому, або герої я бачу вічність...”⁴⁵. З подібними міркуваннями часто пов'язані роздуми про війну, революційні події та інші потрясіння 1917–1920 років. Війна в її розумінні виглядала безглуздою. Так само безглуздими були прагнення до влади, політична боротьба, амбіції. Все це виглядало не вартим тих жертв, які за собою потягло. Досить показовим у цьому аспекті став запис, зроблений невдовзі після смерті І. М. Стешенка, у якому дівчина приходиться до ви-

сновку, що війна і політична боротьба безглузді та непотрібні, оскільки відбирають найбільшу цінність – життя людини⁴⁶.

Сенс життя для неї нерідковкладався у переживання витонченого почуття. Особа юної Вероніки безкінечно прагнула прекрасного, майже все навколо сприймалося творчою поетичною свідомістю 18 річної дівчини через переживання естетичних почуттів. Все грубе, потворне неодмінно навівало на неї розпач і песимістичні думки. Краса, на думку Вероніки, мала бути у всьому, в цьому виявлявся і сенс життя. Але все було знищене війною, зруйнований старий світ і темний та незрозумілий новий, сповнений переслідувань, з втратою звичних духовних орієнтирів, з девальвованими цінностями, такими як мораль, благородство, здавався непридатним для життя. Спочатку революція була сприйнята Веронікою Олександрівною як одне з найбільших звершень в історії нашої держави. Але подальші події визвольних змагань 1917–1918 р., мобілізація до лав української армії близьких друзів та знайомих Вероніки, загибель багатьох з них у вирі громадянської війни, битві під Крутами, три вступи більшовиків до Києва, жорстоке вбивство дядька, Івана Стешенка, а потім зміна життєвих цінностей та орієнтирів, які прийшли зі встановленням влади більшовиків, суттєво вплинули на світосприйняття Вероніки. Прагнучи до ідеалу, жінка не могла зрозуміти нових канонів, поглядів, не розуміла вона й прірви між тим, що пропагується, і виконується насправді. Тому щоденник двадцятих років позначений нотами розчарування, коли смерть видається кращою за життя. З цього часу вже мало що видавалось привабливим і веселим. Натомість в інших джерелах постає зовсім протилежний образ молодої красуні, життєрадісної, сповненої енергії, але байдужою до багатьох подій.

Отже, щоденники В. О. Черняхівської дають змогу дослідити, як доба української революції та громадянської війни відбилась на долі молодого людини, позбавивши її відчуття особистого щастя, зруйнували гармонію між нею та навколишнім світом.

Важливим джерелом виступають щоденники при вивченні ставлення дівчини до батьків, особливо до матері, рідних, подій в родині Старицьких, Черняхівських, Стешенків. Хочці згадки

і епізодичні, але дають можливість уточнити ряд фактів при дослідженні сімейної історії, ширше зрозуміти стиль життя родини, стосунки в родині Старицьких–Черняхівських–Стешенків. Щоправда, відомості ці малоінформативні, найчастіше Вероніка описує свої враження та своє ставлення до рідних. Наприклад, такими є записи про смерть І. М. Стешенка: “До власної невпинної нудьги єднається горе близьких, про яке без страху і думати не можу. Хоч би Ярکو⁴⁷ залишився живим – ця думка доводить до божевілля. Які підлі ті, хто зважається на вбивство людини. Не можу повірити цьому страшному жорстокому факту. Мене дратує спокій цієї „равнодушної природи”, і моя змушена інертність. І уявляю собі розпач Оксани⁴⁸, мами, Ярка, уявляю похорони...”⁴⁹. І далі: “...Нема нічого, що-б єднало мене з минулим, – нічого... А зараз може спускають в землю гроб з І[ваном] М[атвійовичем]. Яке дивне, незрозуміле це життя. Чи хто-небудь сподівався, що раптово, так раптово, вночі з-за кута його уб’ють якісь подледи. Вчора, коли я почула „по ошибке” мені зробилось гидко. „По ошибке” убити живу людину, одняти у неї життя...”⁵⁰. Загалом інформація про життя родини Стешенків не знайшла значного втілення на сторінках щоденників В. О. Черняхівської, є короткі згадки про негативне ставлення родини до першого шлюбу двоюрідної сестри Вероніки, Ірини Стешенко, смерть новонародженої дитини Ірини Іванівни.

Короткорозглянувши щоденники Вероніки Олександрівни як джерело до реконструкції її просопографічного портрета, можемо зробити такі висновки. Перше, у щоденникових записах 1917–1920 рр., 1922–1924 рр. В. О. Черняхівської відображено ряд фактів її біографії, які не знайшли втілення у інших джерелах цього періоду – листах та особових документах. У матеріалах пізнішого періоду відомості про цей проміжок її життя зовсім відсутні. Отже щоденникові записи є унікальним джерелом при дослідженні біографії та творчості Вероніки Черняхівської у 1917–1924 рр. Друге, саме у щоденниках знайшли відображення формування світогляду перекладачки, її смаки, погляди на різні сторони буття, прагнення та уподобання. На сторінках зошита постає високоосвічена, витончена, мрійлива, творча особистість,

яка не сприймає буденності, а прагне до вишуканого буття, наближеного до мистецтва. В окремих записах спостерігається протиставлення власного я навколишньому світу. Мистецтво, особливо література, виступало для неї порятунком від «грубої» реальності, а час від часу замінювало її. Із щоденникових записів можна помітити, що на світогляді молодої жінки суттєво позначився вплив песимізму творів Рода, прагнення до екзотичної вишуканості почуттів Лоті, мотивів занепаду Верлена. Третє, щоденники В. О. Черняхівської дозволяють спостерігати, як бурхливі події доби української революції та громадянської війни вплинули на становлення особистості, адже джерела в повній мірі ілюструють залежність життя молодої людини, зміну її поглядів, настроїв, уподобань від навколишніх подій. Важливими є щоденники при дослідженні і наступних років життя В. О. Черняхівської, оскільки зроблені нею записи допомагають зрозуміти низку подальших фактів її біографії, таких як обрання фаху перекладачки, перший шлюб, відмову виїхати назавжди до Німеччини.

Отже, щоденники В. О. Черняхівської, позначені високими інформативними можливостями з точки зору дослідження основних моментів її життя та творчості, (хоч і мало інформативні з точки зору відображення у них історичних подій, на що в свою чергу суттєво вплинули численні вилучення) є важливим джерелом як при реконструкції просопографічного портрету перекладачки, так і при вивченні особистості на тлі епохи загалом.

¹ Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868–1941) – письменниця і громадська діячка. З 1895 р. брала участь у роботі Літературно-Артистичного товариства, з 1908 р. входила до складу Товариства українських поступовців, з 1912 р. – голова Київського українського клубу „Родина”. З 1917 р. входила до складу Української Центральної Ради, працювала у Департаменті Мистецтв при Генеральному секретаріаті освіти України. Як письменниця відома драмами „Сафо”, „Гетьман Дорошенко”, „Мазепа” та ін., спогадами про Лесю Українку, Михайла Старицького, Володимира Самійленка та ін., перекладами творів західноєвропейської літератури.

² Старицький Михайло Петрович (1840–1904) – видатний український драматург, поет, прозаїк, перекладач, громадський і театральний діяч. 1883 р. очолив першу українську професійну трупу, режисером у якій був М. Л. Кропивницький, серед акторів – М. К. Садовський, М. К. Заньковецька, П. К. Саксаганський та ін.

³ Наприклад у збірнику „СВУ”, що виданий у Нью-Йорку 1953 року автори нарису про Людмилу Старицьку–Черняхівську пишуть про те, що Вероніці вдалось втекти з-під арешту. Така саме версія, перевантажена жорстокими, але малодостовірними подробностями, подана у статті Н. Данилевської, „Загублений рід Старицьких–Черняхівських–Стешенків”, надрукованій у збірнику „Визначні жінки України”. – Торонто – 1950. – С. 67–84.

⁴ *Хорунжий Ю. М.* Шляхетні українки. – К., 2003. – С. 111–132.

⁵ *Черняхівська В.* Тихокриланіч... // Зона. – 1998. – Вип. 13. – С. 232; З щоденника В. Черняхівської // Зона. – 1998. – Вип. 13. – С. 232–234; *Черняхівська В.* Листи // Зона. – 1998. – Вип. 13. – С. 234–237.

⁶ *Грінченко Алла.* „І весь світ був дуже задоволений..” // Зона. – 1998. – Вип. 13. – С. 225–231.

⁷ Грінченко Алла Миколаївна (1923 р. н.) – кандидат медичних наук, донька видатного музикознавця, фольклориста, педагога М. О. Грінченка (1888–1942). 1929 р. родина Грінченків оселилася у будинку за адресою Ладо–Кецховелі 31, у квартирі, де вже мешкали родини Черняхівських та Стешенків.

⁸ *Справа Черняхівської–Геккен В. О.* // Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. № 38768 фп.

⁹ *Справа Черняхівської–Ганжі В. О.* // ЦДАГОУ. – Ф. 263 – Оп. 1. – Спр. 63406 фп.

¹⁰ *Петровская И. Ф.* Биографика: Введение в науку и обзор источников биографических сведений о деятелях России 1801 – 1917 годов. – СПб, 2003. – С. 65–68.

¹¹ *Справа Черняхівської–Ганжі В. О.* // ЦДАГОУ. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. № 63406 фп.

¹² Довідка № 2818 від 3 серпня 1990 року про реабілітацію В. О. Черняхівської–Ганжі. Видана КДБ УРСР. – Київ. – 1990 р. // Музей Михайла Старицького (далі – ММС). – Книга Надходжень (далі – КН). – 585. – Рукописні документи (далі – РД). – 4.

¹³ *Велігорський Константин Антонович (? – 1918)* – військовий, у грудні 1917 р. вступив до лав української армії. Загинув 17 січня 1918 р.

¹⁴ *Черняхівська В.* Щоденник 1917–1918 рр. // ММС – КН. – 6158. – РД–130. – 137 арк.

¹⁵ *Черняхівська В.* Щоденник 1918–1919, 1920 рр. // ММС – КН. – 11029. – РД–632. – 108 арк.

¹⁶ *Черняхівська В.* Щоденник 1922–1924 рр. // ММС – КН. – 11026. – РД–634. – 55 арк.

¹⁷ Євлашенко Іван (?–?) – перший чоловік В. О. Черняхівської

¹⁸ З відомої інформації І. Євлашенкоробив спроби у написанні оригінальних, здебільшого поетичних, творів, але у даному зошиті записи його рукою відсутні

¹⁹ Стешенко Ірина Іванівна (1898–1987) – акторка та перекладачка Працювала у театрі „Березиль” Леся Курбаса, пізніше у Харківському державному театрі ім. Т. Г. Шевченка З 1945 р. зберігала родинні речі та архів, які за заповітом Ірини Іванівни перейшли до фондів Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського та Михайла Старицького

²⁰ *Черняхівська В.* Щоденник 1917–1918 рр. // ММС – КН. – 6158. – РД–130. – Арк. 13, 23, 26б, 36, 37, 47, 48, 48б, 50, 72, 76б, 76в, 108, 108б, 109б, 110, 118, 119, 119б, 126–132.

Черняхівська В. Щоденник 1918–1919, 1920 рр. // ММС – КН. – 11029. – РД–632. – Арк. 16, 27, 60, 82, 83, 84б, 85б, 99б, 100, 104.

²¹ *Черняхівська В.* Щоденник 1917–1918 рр. // ММС – КН. – 6158. – РД–130. – Арк. 21.

²² Там само. – Арк. 119.

²³ *Черняхівська В.* Щоденник 1917–1918 рр. // ММС. – КН. – 6158. – РД–130. – Арк. 11, 22, 44, 49, 96, 97, 100; *Черняхівська В.* Щоденник 1918–1919, 1920 рр. // ММС – КН. – 11029. – РД–632. – Арк. 16, 27, 57; *Черняхівська В.* Щоденник 1922–1924 рр. // ММС – КН. – 11026. – РД–634. – Арк. 9б, 42, 43.

²⁴ *Черняхівська В.* Щоденник 1917–1918 рр. // ММС. – КН. – 6158. – РД–130 – Арк. 37.

²⁵ *Черняхівська В.* Щоденник 1917–1918 рр. // ММС. – КН. – 6158. – РД–130. – Арк. 55, 58зв., 59, 63, 64зв, 65, 68, 68зв, 70зв., 72, 92зв., 93, 94зв., 97, 98зв, 100, 102 зв., 103, 107зв., 110зв., 123, 123зв, 124; *Черняхівська В.* Щоденник. 1918–1919, 1920 рр. // ММС – КН. – 11029. – РД–632. – Арк. 3, 5, 6, 11, 15, 21, 23, 28, 38, 58, 62, 66 72зв., 73, 76зв., 79, 86, 91, 101; *Черняхівська В.* Щоденник 1922–1924 рр. // ММС – КН. – 11026. – РД–634. – Арк. 13, 21, 27, 27зв., 30, 30зв., 34зв., 37зв., 38, 38зв., 39.

²⁶ Шульгин Володимир (1894–1918) – студентський діяч, з 1913 р. організатор і керівник Української Студентської Громади в Києві. З 1917 р. член Виконавчого Губернського Комітету Ради представників Київщини. Загинув у битві під Крутами.

²⁷ Черняхівська В. Щоденник 1917–1918 рр. // ММС. – КН. – 6158. – РД–130. – Арк. 58зв.

²⁸ Там само.

²⁹ Черняхівська В. Щоденник 1922–1924 рр. // ММС – КН. – 11026. – РД–634. – Арк. 38зв.

³⁰ Велігорський К. Лист до Черняхівської В. // ММС – КН. – 6802. – Листи (Л) – 647.

³¹ Черняхівська В. Щоденник 1917–1918 рр. // ММС. – КН. – 6158. – РД–130. – Арк. 39.

³² Черняхівська В. Щоденник 1917–1918 рр. // ММС. – КН. – 6158. – РД–130. – Арк. 97.

³³ Чикаленко С. Щоденник (1907 – 1917). У 2-х т.: Документально-художнєвидання. – Т. 1. – К., 2004. – 428 с., Т. 2. – К., 2004. – 464 с.

³⁴ Єфремов С. Щоденники 1923–1929. – К., 1997. – 834 с.

³⁵ Rod'a (франц.) Род, Едуард (1857–1910) – французький письменник, творчість якого засвідчила перехід від натуралізму до інтимно-психологічної прози. Твори „Пальміра Велар”, „Воскресіння”, „Поток” та ін.

³⁶ Riegt'a Loti (франц.) – Лоті, П'єр (1850–1923) – французький письменник, член Французької академії, засновник жанру колоніального роману. Твори “Азіаде”, “Бал в Ієддо”, “Матрос” та ін.

³⁷ Ростан, Едмон (1868–1918) – французький поет і драматург член Французької академії. Літературна діяльність розпочав у 80-х рр. XIX ст. збіркою поезій „Примхи музи”. Відомий за творами „Принцеса Мрія”, „Самаритянка”, „Сірано де Бержерак”, „Шантаклер”, “Остання ніч Дон Жуана” та ін.

³⁸ „La princesse lointaine” (франц.) – „Принцеса Мрія” (Paris, 1895) – драма Е. Ростана, у якій він подає поетичну модель світу. Сюжет твору ґрунтується на основі легенди про кохання трубадура Жоффрау Рюделя до принцеси Мелісінди. У драмі людина не протистоїть навколишньому світу, а гармонійно з ним зливається, типи героїв – витончені, рафіновані.

³⁹ Черняхівська В. Щоденник 1918–1920. // ММС – КН. – 11029. – РД–632. – Арк. 19–20.

⁴⁰ Черняхівська В. Щоденник 1917–1918 // ММС. – КН. – 6158. – РД–130. – Арк. 129.

⁴¹ Черняхівська В. Щоденник 1918–1920 рр. // ММС. – КН. – 1624. – РД–632. – Арк. 85.

⁴² Там само. – Арк. 30.

⁴³ Черняхівська В. Щоденник 1918–1919, 1920 рр. // ММС. – КН. – 1624. – РД–632. – Арк. 13.

⁴⁴ Черняхівська В. Щоденник 1917–1918 // ММС. – КН. – 6158. – РД–130. – Арк. 3.

Ірина КАНЕВСЬКА (Київ)

Подорож Ольгерда Бочковського до Північної Америки: пошуки підтримки українських емігрантів у Європі

У результаті складних та неоднозначних процесів розвитку української державності, відсутності достатнього ступеня консолідації українського етносу, впливу зовнішніх та під дією внутрішніх факторів українці масово емігрували з українських земель. На початок ХХ століття представники української нації були розкидані по багатьох країнах світу. Проте, не зважаючи на розпорошеність та труднощі повсякденного життя, українські міжвоєнні емігранти виявили достатні внутрішні сили для самоорганізації. Особливістю стало те, що найсвідоміші представники не припинили політичної і культурної діяльності, спрямованої на відродження української державності. Свої зусилля вони зосередили на створенні потужної громадської, наукової та соціальної інфраструктури для збереження самобутності. Проте стосунки у міжвоєнній емігрантській спільноті від самого початку характеризувалися глибокою конфліктністю та політичною полярністю. Враховуючи це, реальною проблемою стало налагодження контактів між українськими емігрантськими організаціями різних країн та континентів у період між Двома світовими війнами.

Серед найпотужніших українських осередків того періоду важливу роль відігравали представники європейської, зокрема Чехословацької та північноамериканської частин емігрантських організацій. На кінець 1920-х років склалася певна культурно-освітня, економічна, організаційна та політико-правова різниця між європейськими та американськими емігрантами. Через сві-

тову економічну кризу уряди європейських країн зменшували фінансування та поступово обмежували діяльність українських емігрантських осередків. Така доля спіткала перш за все вищі українські навчальні заклади, які були зосереджені на теренах Чехословацької республіки. Наприклад, Українська господарська академія у Подєбрадах (УГА), починаючи з 1928 р., взагалі підлягала поступовій ліквідації. Розуміючи катастрофічність такого перебігу подій, українська інтелігенція, зокрема викладачі академії, створили Товариство прихильників (ТПУГА), яке мало своїм завданням забезпечити фінансування діяльності навчального закладу. Офіційно Товариство розпочало свою діяльність з жовтня 1931 р. під головуванням професора Б. Матюшенка, а з 11 листопада 1934 р. головою Товариства було обрано Ольгерда Аполоновича Бочковського

ТПУГА представлялося як “статутарна громадська організація, що ставить своїм завданням спільними силами українських організацій, установ, і т.п. та поодиноких активних і свідомих громадян утримувати власними коштами свою Національну Політехніку”. О. Бочковський був теоретиком основного гасла організації “Нарід – собі”. У своїй однойменній праці він обґрунтував необхідність існування товариства, розкрив значення основної засади англосаксонської практики self-help (самопомогі) як “підвалини культурного гота господарського життя”, доводить та переконує про спроможність і готовність української громадськості до “своєрідної національної кооперації”, показав вплив девізу “Нарід – собі” на розвиток національного відродження поневолених народів (ісландців, фінів, ірландців, каталонців, чехів тощо)¹.

Однак врятувати академію від остаточної ліквідації не вдалося. Тоді було вирішено створити Український технічно-господарський інститут з позаочною формою навчання (УТГІ), як спадкоємця УГА. Забезпечення фінансової частини роботи навчального закладу брало на себе ТПУГА. З цією метою проводилися збори коштів серед представників українських емігрантських організацій та окремих осіб.

Ідея делегувати представника Товариства прихильників Української господарської академії на американський континент з метою пропаганди справи Української Політехніки та зібрання

коштів для підтримки навчального закладу виникла у 1933 р. Продиктована вона була перш за все фінансовими можливостями українських емігрантів, інформацією про організаційно потужну українську американську діаспору, їх політичну та правову активність тощо. Впродовж двох років велося листування з цього приводу з українськими осередками у Канаді. Після взаємних консультацій вирішено було організувати поїздку у червні-вересні 1935 р. та приурочити її до Всеканадського українського конгресу який мав відбутися в липні місяці того року². Представником товариства було обрано О. Бочковського оскільки, як відзначали організатори поїздки, він “людина високогуманна й кришталевої чесноти, користується величезною популярністю в українських громадських колах без ріжниць політичних напрямків та громадських симпатій”³.

Однак, незважаючи на всі старання, Ольгерд Аполонович не зміг прибути вчасно через незалежні від обох сторін причини. Оформлення документів затяглося і до Праги надіслана віза надійшла вже після початку роботи конгресу.

З'їзд ТПУГА в 1935 році постановив, що агітаційна поїздка до Канади “конче має відбутися в 1936 році і делегував свого голову доцента О. І. Бочковського”⁴. Управі товариства було доручено забезпечити технічне проведення цієї справи. Для вирішення фінансового боку справи зі скарбниці товариства було виділено 6924,75 крон чеських. Крім того, Інститут ім. Петра Могили в Едмонтоні (Канада) виділив 100 доларів, які мали б покрити витрати на купівлю квитків.

Початок подорожі та тематика виступів узгоджувалися протягом зими-весни 1936 р. Ольгерд Аполонович надіслав українською та англійською мовами тези доповідей, що планувалося виголосити під час перебування в Канаді. Виклади були намічені як про діяльність ТПУГА та УТГІ, так і загальноосвітньої тематики. Канадська сторона пропонувала обережно поводитися в тих випадках, коли виклади будуть торкатися політичних та релігійних питань. О. Бочковський взагалі намагався абстрагуватися від цих тем, оскільки його завданням було залучити якомога більшу частину свідомого громадянства до збору коштів.

Відповідно до розробленого маршруту, поїздку Ольгерд Аполонович мав розпочати “зо сходу Канади. Перший ... виступ був би в Монтреалі. Опісля в Торонто, в провінції Онтеріо, а з Торонта Ви відвідували б місцевости в Онтеріо. Це мало б бути перед з’їздом в Саскатуні. На з’їзді мав би бути Ваш перший виступ в західній Канаді”, зазначалося у листі канадської сторони⁵. Організатор поїздки – Союз Українських Самостійників⁶ – взяв на себе підготовку інформаційних повідомлень про приїзд українського вченого. Були розроблені та розіслані афіші із зазначенням тематики виступів до місцевостей, які входили до маршруту, оголошено по радіо, у місцевих канадських газетах вийшли інформаційні матеріали про Українську господарську академію, Товариство прихильників УГА та Український технічно-господарський інститут. Особливо важливу роль в рекламній акції відігравав “Український Голос”, який був офіційним друкованим органом організації Українських Самостійників. Власне ця газета найдетальніше висвітлювала поїздку науковця та враження місцевого населення від неї. Крім того інформаційні матеріали з’явилися й у європейських газетах (чернівецькій газеті “Час”, французьких виданнях української еміграції – “Українське слово”, “Тризуб”).

До від’їзду на американський континент Ольгерд Аполонович окремо зустрічався з представниками друкованих засобів масової інформації. Один із журналістів залишив свої враження від інтерв’ю з науковцем “Релятивно молодий ще чоловік, середнього зросту, з гарними замисленими очима, професор Бочковський вже одним своїм зовнішнім виглядом викликає до себе симпатію. Ця симпатія ще більше збільшується у процесі розмови з ним. Він просто зачаровує співбесідника своєю коректністю, простотою і особливою щирістю та сердечністю. А разом з тим відразу дає себе відчувати його висока інтелігентність, глибока ерудиція та надзвичайна ясність думки. Це тип справжнього європейського ученого в найліпшому розумінню цього слова. За шляхетною достойною скромністю, в кожному реченні його чується стійкість і тверде переконання проголошуваних ним засадах, сміливість і щира правдивість. Професор Бочковський всім

живо цікавиться про все має свою викристалізовану думку. Коли говорить – слухав би його безконечно. Це енциклопедія знання. А його добірна літературна мова впливає на слухача як музика”⁷.

Свою поїздку О. Бочковський, як і планувалося, розпочав з провінції Квебек, що на сході Канади. 3 червня 1936 р. він виїхав з Праги та 11 червня прибув до Монреалу, звідки і почалася подорож по Канаді, а пізніше і Сполучених Штатах Америки. Подорож тривала всього 180 днів, від 11 червня до 1 грудня. На перебування в Канаді припадав час від 11 червня до 31 жовтня, на Сполучені Штати Америки – від 1 до 18 листопада. Повертаючись до Праги, Ольгерд Аполонович на деякий час затримався в Англії (від 23 до 30 листопада).

У Канаді О. Бочковський відвідав провінції Квебек, Онтаріо, Саскачеван, Альберта, Манітоба, Британська Колумбія. У цих провінціях він зупинився в містах Монреаль, Торонто, Вінніпег, Саскатун, Едмонтон, Ванкувер, Ріджайна. У центрі уваги вченого були перш за все місця проживання української еміграції. У звіті про свою поїздку на IV з’їзді Товариства прихильників УГА О. Бочковський відзначав, що в Онтаріо він об’їхав 15 місцевостей, у Манітобі – 16, у Саскачевані – 30, в Альберті – 12, Квебеку і Британській Колумбії по одній⁸. Всього науковець відвідав 81 населений пункт, проїхавши всю Канаду від Атлантичного океану до Тихого.

Агітаційна подорож відбувалася в формі викладових лекцій на вільні теми. Ці виклади були в більшості публічними лекціями, а також у формі промов на різних засіданнях, урочисто-товариських зібраннях тощо. За період свого перебування в Канаді Ольгерд Бочковський встиг зробити 105 викладів для представників української еміграції, з яких на Онтаріо припало 20, Квебек – 3, Манітобу – 30, Саскачеван – 37, Альберту – 14, Британську Колумбію – 1. Після таких публічних виступів проводилось збирання коштів. У багатьох місцевостях вони мали подвійний характер: “вступне” при вході до приміщення, де відбувалася зустріч (переважно дрібні гроші), і пожертва після викладу. Дрібні збірки, як “вступне”, в більшості надходили місцевим організаціям на покриття їх власних витрат на влаштування зустрічі.

Під час збору коштів необхідно було дотримуватися певної фінансової звітності, а тому на всі зібрані суми, що призначалися для ТПУГА на місцях Ольгерд Аполонович видавав “поквитовання”⁹ зі спеціальних блоків, виданих товариством у Празі. На блокових видаткових бланках вчений ставив свій підпис в одержанні грошей, і на копії розписувався той, хто гроші жертвував. У випадках, коли зібрані гроші організація мала сама вислати до ТПУГА, або коли організатори подорожі отримували гроші на їх потреби по влаштуванню чи організації подальших виступів науковця, то ті, хто отримував гроші розписувалися на копіях блокових бланків. Завдяки цій системі О. Бочковський зміг уникнути зайвих звинувачень у нецільовому використанні коштів та поставив всі збірки під сувору звітність і контроль.

Громадські виступи вченого не залишали байдужими українську еміграцію. Головними з них стали як загальнонаукової тематики, так і суто українського спрямування. Широкий розголос та позитивні відгуки у пресі отримали лекції О. Бочковського “Національний здвиг сучасного людства”, “Боротьба народів за національне визволення”, “Засади і тактика національної визвольної боротьби”, “Українська справа під цей час”, “Українська господарська академія і Товариство прихильників”. Кількість слухачів, як правило, залежала від чисельності українців у кожній місцевості, у середньому на виступи вченого приходили від 70 до 350 осіб.

Окремо варто виділити доповіді на З’їзді Союзу Українських Самостійників в Саскатуні у липні 1936 року, де О. Бочковський був головним промовцем. Він виступив з викладами “Українська справа, як світова проблема” та “Національні конгреси у різних народів”. Крім того, там же і в той же час на З’їзді українських учителів Канади він мав інформаційний виклад про Українську господарську академію і Український технічно-господарський інститут у Подебрадах. На з’їзді Союзу української молоді Канади (СУМК) Ольгерд Аполонович виступав з темою “Молодь і нація”. У Вінніпегу, де відбулося найбільше викладів – 9, увагу слухачів привернули доповіді “Криза сучасної Європи”, “Демократія і диктатура”, “Нація і держава”.

Крім аудиторних доповідей, в Едмонтоні О. Бочковський виголосив по радіо промову-звернення до української молоді у Канаді. Цей захід організував представник молоді та голова клубу “Прометей” В. Дикур, який багато допомагав науковцю під час перебування в Едмонтоні. Тоді ж виникла ідея організувати серію подібних радіопрограм (всього відбулося 9), однак через відсутність грошової підтримки від проекту відмовилися¹⁰.

Текст промови був надрукований у газетах “Діло”, “Новий час”, “Час”, “Український тиждень”, “Земля й воля”. Цей виступ по радіо викликав жваву полеміку у тогочасних засобах масової інформації з приводу необхідності творення “типу нового канадійського українця”¹¹.

Найбільш спірним питанням серед української інтелігенції було ставлення до набуття українськими емігрантами громадянства країни поселення. Трощинський В. П. відзначав, що процес натуралізації розпочинався повільно та під кінець 1920-х рр. набув інтенсивнішого характеру¹². Лідери української політичної еміграції докладали зусилля щодо зменшення кількості людей, які відходили від емігрантського середовища.

У промові О. Бочковський виступив на захист права набуття емігрантами громадянства країни поселення. Однак зауважив, що потрібно навіть після натуралізації не припиняти діяльності спрямованої на продовження української справи. Враховуючи канадські реалії, вчений відзначав позитивне ставлення уряду до політичної діяльності українців та їх намагання відстояти свої права. Наприкінці виступу він закликав: “Будьте добрими канадійцями, але також і щирими українцями! Бо як свідомі українці Ви будете водночас найкращими канадійцями. Хай у Ваших серцях Україна з Канадою зіллється в щось одно”¹³. Ідеальною державою у поєднанні національної культури та інституту громадянства, на думку науковця, була Швейцарія. Її приклад він пропонував використати українській громаді у Канаді при побудові стосунків з державними органами.

Під час перебування голови ТПУГА в Саскатуні на товариських сходах була заснована спеціальна комісія під головуванням професора місцевого університету Дж. В. Сімпсона. О. Бочков-

ський взяв участь у створенні комітету що мав зайнятися підготовкою великого англо-українського та україно-англійського словника, який став би передумовою до формування кафедри українознавства в місцевому університеті. 30 жовтня у Вінніпезі відбулася урочиста спільна вечера з промовами та концертною програмою, влаштовані місцевими українськими організаціями (присутніми були близько 300 осіб). За даними газет, від імені української громади слово мав Я.В. Арсенич, від жіноцтва пані Ю. Бачинська, представник чеської громади Л. Воржак тощо. На завершення урочистостей Н. В. Бачинський від імені присутніх вручив гостеві у подарунок друкарську машинку¹⁴, дуже цінний на той час для забезпечення науково-організаційної діяльності технічний засіб.

У той же час своє перебування на американському континенті Ольгерд Бочковський намагався не обмежувати лише публічними виступами. Під час своєї подорожі він поставив собі за мету дослідити українське церковно-релігійне, культурне господарське та політичне життя. Для цього він оглянув велику кількість народних і робітничих будинків, навколо яких зосереджувалася діяльність українських емігрантів, їх бібліотеки та українські навчальні заклади в Едмонтоні, Саскатуні й Вінніпегу, побував на виставах та концертах, влаштованих з нагоди приїзду шанованого гостя з Європи. На цих заходах також збирали кошти для українських вищих шкіл у Чехословаччині. Учений відвідав товариство “Просвіта” у Форт-Вільямі, побував в українських книгарнях у Торонто, Форт-Вільямі, Ванкувері, Вінніпегу, Едмонтоні, де особисто домовлявся з власниками книжкових магазинів про можливість продавати та популяризувати книжки викладачів УГА. В українських редакціях і друкарнях Торонто, Вінніпегу й Едмонтона, Ольгерд Аполонович перейнявся видавничими справами. Співпрацюючи з європейськими видавництвами, він уважно вивчав роботу журналістів на іншому континенті. Свої спостереження він виклав у підручнику “Основи журналістики”, над яким працював протягом 1938 р.

Не оминув О. Бочковський і побутових тем життя українських емігрантів. Він відвідав українські квартали у великих містах

Канади, дрібні селища українців, а також українські приватні підприємства – майстерні, крамниці, ресторани, готелі. Його увагу привернули ферми та їх господарське устаткування у Манітобі й Альберті, де українці жили з хліборобства, висока агрикультурна школа у Вінніпегу. Він оглянув фабрики, заводи й елеватори, на яких працювали українські робітники, зокрема, на той час найбільший у світі елеватор в Форт-Вільямі.

Не залишилися поза увагою вченого його наукові захоплення. Під час мандрівок Канадою він зацікавився індіанськими традиційними віруваннями і традиціями, усім, що стосувалося їхнього життя. Оскільки супутники не могли повністю задовольнити його інтерес з цього питання, І. Данильчук, директор Інституту імені Петра Могили, звернувся до канадського спеціально уповноваженого з індіанських справ в м. Оттава з проханням надати О. Бочковському усю доступну інформацію про індіанців, що проживали в Канаді¹⁵.

Вчений зібрав значну кількість друкованих і рукописних матеріалів, фотографій, нотаток для підготовки виступів про життя українців у Канаді для європейської частини української еміграції. Значна частина цих документів з колекції науковця була передана ним у дар Музею визвольної боротьби України¹⁶.

Поруч з прихильним і гостинним ставленням з боку організацій, що знаходилися під впливом чи керівництвом Союзу Українських Самостійників, у своїй агітаційній акції О. Бочковському довелося зустрітись з опозицією – представниками Союзу Українських Націоналістів та українськими комуністами. Не виявляли прихильності також греко-католики. Місцеві взаємини в українському суспільно-політичному житті Канади були дуже своєрідними, та характеризувалися внутрішньою боротьбою на політичному і релігійному ґрунті. Орієнтуючись у цих відносинах на безсторонню позицію та переслідуючи лише завдання товариства, Ольгерду Аполоновичу, як голові ТПУГА, вдалося перебороти опозиційність з боку Українських націоналістів та пасивну неприхильність українських греко-католиків і навіть отримати з їх боку частину підтримки для справи УТГГ і ТПУГА. Виступаючи з лекціями у Ванкувері, вчений мав інцидент з

представниками російських емігрантських кіл. У замітці в газеті описана ситуація була так: “Кілька червоних русотяпів хотіли спровокувати промовця дурними питаннями, одначе дістали належну відправу”¹⁷.

Як зазначалося, подорож українського вченого висвітлювала преса як американська, так і європейська. Проте не всі матеріали мали виключно позитивний характер. Наприклад, у червні 1936 р. у паризькій газеті “Українське слово” вийшла стаття, в якій містилися відверті випадки проти О. Бочковського як голови Товариства прихильників УГА. На той момент сам науковець вже відбув до Канади, а тому особисто не міг відповісти на статтю. Управа Товариства на своєму засіданні 27 червня 1936 р. розглянула це питання та ухвалила: “1) кваліфікувати статтю як виступ редакції Українського слова, спрямований на те, щоби пошкодити пропагандній акції ТПУГА в Канаді. Стаття має шкідницький характер і на неї управа товариства вважає необхідним видати спростування; 2) доручити заступнику голови В. Сапіцькому і секретарю Г. Денисенку скласти текст спростування з поправками і доповненнями Б. Мартоса та О. Козловського. Статтю надіслати до редакції Українського слова в Парижі”¹⁸.

Подібна стаття з’явилася й у канадській газеті “Новий шлях”, яка фактично була суперником “Українського Голосу” (офіційне видання Союзу Українських Самостійників, організатори поїздки) на теренах Канади. Як потім з’ясувалося, це був просто передрук з паризького видання “Українського слова”. В. Сапіцький, який виконував обов’язки заступника голови товариства, у своєму листі від 21 липня 1936 р. так пояснював О. Бочковському ситуацію: “Ми з свого боку заслали до редакції “Українського слова” коротенький лист, в якому з’ясовуємо ціль вашої подорожі в зв’язку з завданням нашого товариства. Тим часом цього листа редакція не вмістила. Для нас також ясно, що цілий цей переполох викликаний підозрінням, що Вас запрошено до Канади для того, щоб паралізувати вражіння од подорожі по Канаді Капустянського”¹⁹. Очевидно, що це єрунда, і їхні прихильники, там в Канаді, мають на ділі переконатися, що ви не займаєте ген. Капустянського”²⁰.

У номері від 14 липня 1936 р. газета “Новий шлях” вмістила статтю під назвою “Лист до пана Бочковської заклик до членів УНО, УСГ, ОУК, МУН, УСНО і симпатиків”. Автором листа виступив Д. С. Метельський, який відвідав виступ вченого у Кіркленд Лейку (провінція Онтаріо) та “декларував певну суму”. Причиною звернення до газети стала заява Ольгерда Аполоновича під час лекції про те, що він є безпартійною особою. Д. Метельський звернувся із закликом “прошу здержатися з датками на Український Інститут заочного навчання в Подєбрадах”²¹, доки на сторінках “Нового часу” не вийде офіційне роз’яснення від О. Бочковського. Для самого вченого це було неприємною, але очікуваною ситуацією. Однак відповідь науковця редакція надрукувала із запізненням²². Сам науковець вкотре наголошував на тому, що він “приїхав до Канади не як партійна людина й не з метою партійної пропаганди, але як голова ТПУГА в Подєбрадах (Чехословаччина), установи аполітичної і безпартійної”²³. С. Пелешок, представник української громади у Кіркленд Лейк, у листі від 16 вересня 1936 р.²⁴ підтвердив, що Д. Метельський все ж таки виділив для товариства 50 канадських доларів, і на цьому інцидент був вичерпаний.

Під час подорожі довелося науковцю мати зустрічі з представниками іноземної преси. Основною метою було – інтерв’ю, інформація з перших вуст про перебування О. Бочковського в Канаді. Серед них в Монреалі з представником французької “Le Press”, в Торонто – “Toronto Star”, в Вінніпегу – “Free Press”, яка регулярно реферувала про усі виклади. Також були інтерв’ю в місцевих англійських органах в Тименсі, в Кіркленд-Лейку, в Судборі, в Форт-Вільям та в Порт-Френсіс, в Саскатуні, Сарні тощо. Канадська англомовна преса також подавала інформації про подорож Ольгерда Аполоновича і про його виступи. З української преси систематично стежила за подорожжю, докладно подаючи перебіг справ з окремих місцевостей та оголошуючи в кожному номері звіти про кількість зібраних коштів газета “Український Голос”.

О. Бочковському вдалося налагодити зв’язки як особисті, так і від імені Товариства прихильників УГА з багатьма культурними

і господарськими організаціями українців у Канаді. Основну увагу вчений зосереджував на поглиблені співпраці з ними та подальшій координації діяльності.

За час перебування в Канаді науковець разом з представниками Союзу Українців Самостійників (М. Стечишин, П. Лазарович) розробив план акцій для продовження збору коштів на користь УГА і на побудову у Празі Українського дому для Музею визвольної боротьби України. До заходів приєдналися також Український інститут імені Петра Могили в Саскатуні та Український інститут імені Михайла Грушевського в Едмонтоні. У процесі реалізації спільної програми надавала матеріальну підтримку й українська автокефальна церква в Канаді, особливо її архієпископ І. Теодорович.

Українські газети “Український Голос” та “Канадійський Фермер” стали основними інформаційними партнерами ТПУГА і регулярно повідомляли про стан справ української громади у Чехословаччині. Не залишилися осторонь громадської діяльності й представники українського учительства, об’єднання абсолювентів високих шкіл Канади і Америки, жіночі організації, Союз української молоді в Канаді та ін.

Для ознайомлення з організацією навчання в американських університетах О. Бочковський відвідав державні університети в провінціях Альберта, Онтаріо, Манітоба, Саскачеван, де протягом кількох днів ознайомився з постановкою навчання і зібрав матеріал, який характеризує організацію вищих шкіл в Канаді. Цей досвід було використано для вдосконалення діяльності УТГІ в Подєбрадах.

За час перебування в Канаді О. І. Бочковському довелося зустрітися з професором Манітобського університету Кіркеллоном, знавцем слов’янських літератур і української мови; професором Саскатунського університету, істориком Сімпсоном, який саме працював над написанням історії України і завдяки якому О. Бочковський мав можливість ознайомитися докладно із Саскатунським університетом, отцем реверендом Кенди (Форт-Вільям) видатним американським україністом, автором англійської публікації про Івана Франка та про нову українську літературу

У дні свого відрядження Ольгерд Аполонович відвідав Манітобський, Саскачеванський та Британсько-Колумбійський парламенти, зустрівся із Саскачеванським міністром освіти та з головою міста Саскатун. Вчений особливо підкреслював у своєму звіті, що Канада зустріла і приймала його надзвичайно гостинно, ставлячись прихильно до завдань товариства і допомагаючи всебічно для найкращого їх здійснення.

На відміну від Канади, перебування О. Бочковського у Сполучених Штатах було доволі обмеженим. На зворотному шляху до Європи йому вдалося відвідати лише п'ять міст. Як відзначав науковець у своєму звіті про відрядження, за браком часу ним не було використано всіх можливостей. Ольгерд Аполонович відвідав й читав лекції для представників української еміграції у Сен-Полі (Мінеаполіс), Чикаго, Детройті, Клівленді і Нью-Йорку. Всього було 10 викладів: по одному в Мінеаполісі, Детройті і Клівленді, три в Нью-Йорку (відбувалися у “Студії Авраменка”) і чотири в Чикаго. Теми виступів фактично були тими ж, що й для канадських українських осередків.

Йому вдалося встановити ділові контакти з провідними діячами українського руху, зокрема з професором Грановським, редактором видання “Наш Стяг” полковником О. Шаповалом, редактором “Народної Волі” Мостовим та редактором часопису “Свобода” Мишугою. Особливу підтримку О. Бочковському надали директор школи народного українського танку В. Авраменко та директор пароплавної агентури П. Ковбаснюк.

Як у США, так і в Канаді представники влади ставилися прихильно до виступів Ольгерда Аполоновича. Наприклад, в Канаді голови міст (Рейні-Рівер та Мус-Джоу) відкривали його виклади привітальними промовами. Це можна пояснити тим впливовим становищем, яке здобула українська громада за кордоном. Під час перебування голови ТПУГА в Канаді та США він зустрічався з абсолювентами Української господарської академії і з багатьма студентами УТГІ, які щиро вітали і приймали науковця та допомагали йому.

Управою товариства, враховуючи позитивний перебіг справи, було ініційоване питання про подовження терміну відря-

дження. Однак з технічних причин (термін візи) цим намірам не судилося збутися.

По дорозі з Нью-Йорка до Європи О. Бочковський відвідав Українське Бюро у Лондоні. Там він познайомився з редактором і секретарем журналу “Contemporary Russia”, відвідав посла Девіса у парламенті та на засіданні Англійсько-українського комітету виступив з доповіддю “Українська справа і Англія”.

Відрядження за кордон мало не лише моральний успіх, але й принесло товариству поважну матеріальну підтримку з боку української еміграції. Українська громада в Канаді та у Сполучених Штатах Америки виявила прихильне ставлення до ідеї утримання своєї української політехніки власними коштами і це розуміння довели своєю жертовністю— було зібрано 3834,45 американських доларів готівкою і 119,25 дол., переказаних поштою. Ця сума, з урахуванням зменшення купівельної спроможності грошової одиниці, становила б у 2007 р. 59020,70 американських доларів²⁵.

Зібрані кошти склалися з одноразових пожертв і членських внесків від осіб та установ, що вступили в члени товариства. Під впливом виступів О. Бочковського до ТПУГА вписалося чимало нових членів. Відповідно до звіту IV з’їзду ТПУГА, з Канади членами товариства стали 22 організації та 167 окремих осіб, зі Сполучених Штатів Америки вступило 10 чоловік.

Кошти, зібрані за час відрядження Ольгерда Аполоновича до Північної Америки, дозволили забезпечити фінансування української вищої школи на наступний академічний рік, поширити діяльність Українського технічно-господарського інституту відкриттям Високої школи політехнічних наук, Високих курсів громадської агрономії тощо. Як громадський звіт перед українськими канадсько-американським громадянством, Управа видала спеціальну брошуру з подякою. У виданні під назвою “Соборними силами за Українську Політехніку”, обсягом 36 сторінок, крім загальних інформацій про Товариство та Український Технічно-Господарський Інститут, подано докладний фінансовий звіт щодо проведеної Товариством у Канаді та Сполучених Штатах Америки акції на користь української національної політех-

ніки з поіменними списками жертводавців (вказувалися прізвища жертводавців із зазначенням суми, місця та часу збору коштів) та підсумком по окремих місцевостях. Брошура була розіслана всім безкоштовно, а текст переданий до канадських часописів “Українські Робітники”, “Канадійський Фермер”, “Український Голос” та “Новий Шлях”.

Наслідком перебування у Канаді та Сполучених Штатах Америки для О. Бочковського стала поява лекцій-спостережень з побуту українських емігрантів. Занотовані спостереження не були видані окремою збіркою, однак учений виголошував їх на різних зібраннях еміграційних організацій, прилюдних засіданнях, дискусіях, літературних вечорах. Такі виклади відбулися протягом лютого-березня 1937 р. для Української Гімназії в Ржевицях, у Товаристві Українських інженерів у Празі і Товаристві Українських журналістів і письменників у Празі тощо. Крім того, під час перебування у Франції ці матеріали були презентовані у Бібліотеці ім. С. Петлюри. Сам автор був вражений рівнем життя, свобод та демократичністю настрою самих мешканців Канади. “Мені не будуть вірити в Європі, коли я скажу їм про високий стандарт життя й свободу, яку ви маєте”, – сказав він своїм слухачам у Вегревилі²⁶. Цікавим є також той факт, що вже після успішного перебування О. Бочковського у Канаді, Інститут ім. П. Могилі в Саскатуні прийняв рішення систематично запрошувати науковців з емігрантських організацій та влаштовувати громадські виступи. 1937 і 1938 рр. сюди зі своїми публічними виступами приїхав проф. Д. Дорошенко, який у листах до Ольгерда Аполоновича підтверджував надзвичайно позитивне ставлення канадської діаспори до ТПУГА²⁷. Велику підтримку та допомогу О. Бочковському надавав протягом поїздки американським континентом ректор Українського Інституту імені Петра Могилі професор Василь Буряник. Листи, що збереглися у ЦДАВО України, свідчать про те, що дружні взаємини їм вдалося зберегти до останніх хвилин життя.

Виступаючи на П'ятому загальному з'їзді Товариства, О. Бочковський у своїй промові підкреслив, що його науковедирядження мало на меті не лише збір коштів: “Справа виросла

так, що чи хочемо, чи не хочемо, але кожна подорож зміцнює контакти національно-політичні. Загал виявляє інтерес до цілого комплексу національних справ, і з цим мусимо рахуватися, коли хочемо успішно продовжувати свою дальшу діяльність. Подорож до Канади розворушила тамтешні кола українського громадянства. Наслідком того на черзі заснування українських кафедр при високих школах, видання словників, підручників англійською мовою тощо”²⁸. Для підтримки і збереження систематичних та більш близьких стосунків з українською еміграцією в Канаді було створено сталий осередок – Канадійський Комітет ТПУГА. Бути секретарем дав свою згоду професор В. Буряник, а скарбником П. Ткачук. Ідея та план діяльності осередку обговорювався О. Бочковським ще під час його перебування в Саскатуні. На засіданні Управи ТПУГА у Празі 18 грудня 1936 р. офіційно затверджено існування осередку. На думку членів пражського ТПУГА, “здійснення цього плану в такому масштабі на тренах Канади покладе міцні фінансові підвалини для удержання УТПГ власним коштом українського народу, дасть можливість поступової розбудови Інституту у великий всеукраїнський центр технічно-господарської суспільно-політичної і українознавчої позаочної освіти для всіх теренів українських земель (окрім УСССР) і української еміграції у всіх країнах Європи, Америки та Канади”²⁹. Зі свого боку ТПУГА брало на себе підготовку і надсилання різних агітаційних матеріалів, зокрема, було видано брошуру про подорож Ольгерда Аполоновича, підготовлено діаграми про діяльність УТПГ та ТПУГА, які використовувалися у пересувній виставці з експонатами Інституту і Товариства, статті та реферати для травневих акцій тощо. Членам Товариства, які пожертвували великі суми грошей, а також тим, хто систематично сплачував внески, дарувалися книжки видавництва УГА. Особливою популярністю в Канаді користувалися книги О. Бочковського “Вступ до націології”, “Нарід собі”, “Національне пробудження, відродження, самоозначення” тощо. Крім того, серія його збірників видавалася у Вінніпегу: “Б. Б’єрнсон – поневолені народи та українська справа”³⁰. Саме із приватних колекцій ка-

надської діаспори праці вченого потрапили до фондів бібліотек України протягом 1990-х рр. У той же час праці науковця представлені у каталогах Наукового товариства ім. Т. Шевченка (Нью-Йорк, США) та слов'янського відділу бібліотеки Манітобського університету (Канада).

Канаду і Сполучені Штати Америки відвідували в основному політичні діячі та партійні лідери. Винятком стали доклади загальнонаціональної та наукової тематики О. Бочковського. Він був першим науковцем, який приїхав на американський континент з гуманітарними цілями. Протягом кількох місяців наукового відрядження його виступи значно вплинули суспільне життя діаспори та піднесли авторитет українських вчених. За визначенням Д. Дорошенка, приїзд гостей зі “старого краю” оживлював духовний зв'язок з батьківщиною. Він акцентував увагу на важливості контактів емігрантів та, зокрема, високо оцінив громадську діяльність науковця³¹.

Ольгерд Аполонович у своїх промовах наголошував на необхідності об'єднання української діаспори, створення потужного єдиного центру, який би мав стати виразником інтересів всього громадянства без акценту на політичних моментах. Один із відвідувачів публічних лекцій у листі відзначав, що слова вченого “розчулили найбільш закам'янілі серця, спростували розум, і вчасі промови, многим з чл.[енів] У.[країнської] Н.[аціональної] О.[рганізації] хотілося кинутися в обійми і розцілуватись. І забути всі партійні сварки і інші непорозуміння. Відколи в Канаді чув кілька бесідників, то ні оден промовець недорівняв і недорівняє проф. Бочковському”³².

Перебування вченого на американському континенті показало, що українська еміграція позитивно сприйняла завдання товариства щодо підтримки національної вищої школи власним коштом, охоче виявляла свою жертвовність. Поїздка до Канади і США представника наукових кіл європейської української еміграції створила сприятливі умови для налагодження подальшої співпраці української еміграції у міжвоєнний період, особливо у науковому та культурному напрямках, активізувала діяльність

емігрантських установ та організацій на європейському та американському континентах, показала здатність української міжвоєнної еміграції до внутрішньої консолідації заради продовження національної справи.

¹ *Бочковський О.* Нарід – собі (Шляхами національної самопомогі серед ріжних народів). – Прага – Подебради, 1932. – 44 с.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО) України – Ф. 3795. – Оп. 5. – Спр. 769. – Арк. 35.

³ ЦДАВО України – Ф. 3796. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 52.

⁴ Там само. – Спр. 4. – Арк. 160.

⁵ ЦДАВО України – Ф. 3795. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 4.

⁶ Союз Українців Самостійників (СУС, Ukrainian self-reliance league of Canada) – центральне об'єднання крайових організацій українців у Канаді. До складу СУС входять Товариство Українців Самостійників (ТУС), Союз Українок Канади (СУК), Союз Української Молоді Канади (СУМК), Союз Українських Народних Домів (СУНД), Інститут ім. П. Могили в Саскатуні, Інститут св. Івана в Едмонтоні, Інститут св. Володимира в Торонто та Колегія св. Андрія у Вінніпезі. Створений у грудні 1927 р. на з'їздах в Едмонтоні й Саскатуні. Основна діяльність продовжується в наші часи. Головна завдання СУС – координувати працю названих установ і підтримувати діяльність Української греко-православної церкви (УГПЦ). До засновників СУС відносять: В. Свистуц, брати Стечишини (Мирослав, Михайло, Юліян), о. В. Кудрич, Я. Арсенич, о. С. Савчук, П. Войценко, Т. Гуменюк та ін. З молодшої генерації: В. Буряник, П. Лазарович, І. Сирник та ін. Пресовий орган – “Український Голос”.

⁷ ЦДАВО України – Ф. 3795. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 198.

⁸ ЦДАВО України – Ф. 3796. – Оп. 1. – Арк. 161.

⁹ Там само. – Спр. 2. – Арк. 217.

¹⁰ *Когуська Н. Л.* Ювілейна книжка Союзу Української Молоді Канади. – Вінніпег, 1956. – С. 129.

¹¹ Молодь мусить бути візріцем свідомогой активного українства (промова професора О. І. Бочковського до Української молоді в Канаді) // Час. – 1936. – 18 листопада. – ч. 2310. – С. 2; Вісник: Місячник літератури мистецтва, науки та громадського життя. – 1936. – Т. 4, кн. 12. – С. 929; Діло. – 1936. – 11 листопада.

¹² *Троцинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історично і соціально-політичне явище. – К., 1996. – С. 57.

¹³ ЦДАВО України – Ф. 3795. – Оп. 3. – Спр. 29. – Арк. 3.

- ¹⁴ Час. – 1936. – 6 грудня – ч. 2325. – С. 3.
- ¹⁵ ЦДАВО України – Ф. 3795. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 23.
- ¹⁶ NA CR. – F. Ukrajinske muzeum v Praze. – Karton с. 20. – Doc. 7.
- ¹⁷ 3 життя української колонії в Ванкувер// Новий шлях. – 1936. – 27 жовтня. – ч. 43. – С. 7.
- ¹⁸ ЦДАВО України – Ф. 3796. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 207.
- ¹⁹ Капустянський Микола (1881–1969) – український військовий і політичний діяч, генерал-хорунжий Армії УНР, один з керівників Організації українських націоналістів. Очолював Український Національний Союз у Франції. Протягом 1935 р. перебував на запрошення Союзу Українських Націоналістів (опозиційно налаштована організація до Союзу Українських Самостійників) у Канаді з виступами про українську справу.
- ²⁰ ЦДАВО України – Ф. 3796. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 7.
- ²¹ Лист до пана Бочковського і заклик до членів УНО, УСГ, ОУК, МУН, УСНО і симпатиків// Новий шлях. – 1936. – 14 липня. – ч. 28. – С. 6.
- ²² Відповідь на одвертий лист// Новий шлях. – 1936. – 1 вересня. – ч. 35. – С. 8.
- ²³ Там само.
- ²⁴ ЦДАВО України – Ф. 3795. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 38.
- ²⁵ Інформація надана інтернет-ресурсом Purchasing Power of Money in the United States [<http://www.measuringworth.com/ppowerus/>].
- ²⁶ Час. – 1936. – 21 листопада. – ч. 2313. – С. 3.
- ²⁷ ЦДАВО України – Ф. 3796. – Оп. 1. – Спр. 16 – Арк. 23.
- ²⁸ Там само. – Спр. 4. – Арк. 135.
- ²⁹ ЦДАВО України – Ф. 3795. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 62.
- ³⁰ *Бочковський О. Б.* Б'єрнсон – поневолені народи та українська справа. – Вінніпег, 1939. – 51 с.
- ³¹ Вражіння з Канади (Розмова з професором Д. Дорошенком про подорож його) // Тризуб – 1938. – ч. 34–35. – С. 16–17.
- ³² ЦДАВО України – Ф. 3795. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 5.

Олександр ДУДНІК (Київ)

**Міжнародна діяльність та взаємовідносини
українських студентів-емігрантів з іноземною
вузівською молоддю в період
між двома світовими війнами**

Поразка українського народу в національно-визвольній війні 1918–1921 рр. та наступна антиукраїнська політика держав, що окупували українські землі призвели до багатотисячної еміграції українців. Поряд з визначними політиками, державними та громадськими діячами, науковцями, які до того часу визначали та впливали на національно-культурний та політичний розвиток українського народу, за кордоном опинилася велика кількість молоді, зокрема студентської від якої в значній мірі залежало майбутнє української нації та держави, яка вважалася своєрідним потенціалом їх наступного прогресивного розвитку.

Завдяки підтримці українських дипломатичних місій урядів УНР та ЗУНР в країнах Європи, а також міжнародних благодійних організацій, української діаспори в Америці та урядів деяких країн, зокрема Чехословаччини, українська молодь отримала можливість вступати до університетів та різних вищих фахових навчальних закладів Європи. На початку 20-х рр. в ЧСР були створені українські вузи: Український Вільний Університет (УВУ), Український Вищий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова (УВПІ), обидва в Празі та Українська Господарська Академія (УГА) в м. Подебрадах. У результаті, протягом міжвоєнної доби у Відні, Брно, Граці, Празі, Берліні, Кенігсберзі, Варшаві, Кракові, Данцигу та інших європейських містах навчалося декілька тисяч українських студентів. У кожному академічному центрі вони створювали свої громади. У 1922 р. на установчому конгресі українських студентів-емігрантів і вузівської молоді західноукраїнських земель більшість з них були

об'єднанні в Центральний Союз Українського Студентства (ЦеСУС), який входив до складу таких міжнародних студентських організацій, як: Міжнародна Студентська Конфедерація (СІЕ) в 1922–1938 рр., Міжнародна Студентська Ліга для перебудови Європи (ІSL) в 1933–1939 рр. Через Союз, а також завдяки його співпраці зі Світовою Федерацією Християнського Студентства (WSCF), Асоціацією молодих чоловіків-християн (YMCA), Європейським Студентським Допомоговим Фондом (ЄСДФ), а згодом Міжнародною Студентською Поміччю (ISS), українська вузівська молодь за кордоном стала активним учасником міжнародного студентського руху. Крім того, вона налагоджувала зв'язки та співпрацювала з окремими студентськими організаціями (централями) різних держав і народів, а також поодинокими їх представниками. Однак, взаємовідносини української молоді з іноземними ровесниками та їх організаціями були неоднозначними і непростими. В першу чергу, вони визначалися тодішнім міжнародним становищем їх народів чи держав, по-друге, – ставленням до української проблеми і насамкінець, – етнічними, культурними та історичними зв'язками з українцями. В залежності від цього їх можна класифікувати на дві групи. Перша – стосунки зі слов'янським студентством а) недержавних; б) державних народів. Друга – відносини з вузівською молоддю не слов'янських народів та держав.

В першій групі найбільш близькими були стосунки з білоруськими студентами, становище яких на еміграції було подібним до українського. Боротьба проти спільних ворогів за ті самі ідеали, спільна історична доля двох народів сприяли налагодженню співпраці та заснуванню українсько-білоруських товариств і об'єднань. Прикладом може служити “Спілка українських і білоруських студентів” в Братиславі¹. В середині 1920-х рр. у Празі існувала українсько-білоруська Спілка студентів-агронів. З 1921 р. під опікою Чесько-Українського Комітету (ЧУК) перебували і білоруські студенти. Так, у 1923 р. Комітет надавав допомогу 23 білоруським студентам, а пізніше їх кількість зростає до 150 осіб². Білоруська молодь навчалася в УВУ та УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі, а також в УГА в Подєбрадах (ЧСР)³. У 1928 р., з метою працевлаштування випускників вузів, в ЧСР

було створено Центральне Бюро Праці української та білоруської академічної еміграції. Правда, проіснувало воно лише півроку, самоліквідувавшись внаслідок існування організацій з подібними функціями⁴. Проте, майже одночасно виникло товариство “Допомоговий фонд українських і білоруських студентів в Празі”, яке до 1938 р. успішно надавало допомогу вузівській молоді братніх народів⁵. У 1926 р. завдяки старанням ЦеСУСа білоруська централь – “Аб’єднанье Беларусских Студенческих Арганізацій” (АБСА) стала членом Міжнародної Студентської Конфедерації (СІЕ)⁶. Вона часто доручала свій мандат Центральному Союзу, який заступав її інтереси на міжнародних з’їздах і конференціях. Прикладом служать Х-й і XI-й з’їзди СІЕ в 1928 р. та 1929 р., відповідно в Парижі та Будапешті⁷. Українські та білоруські студентимали постійні зв’язки в Празі, Братиславі, Вільно. Вони часто проводили спільні вечори, репрезентаційні заходи, читали реферати, брали участь у хорі. Як вважали очевидці, життєві цінності українського студентства мали тоді великий вплив на формування ідеології та практичну діяльність білоруської студентської молоді⁸.

Що стосується студентських організацій слов’янських народів, які мали свої держави, то найкращі відносини були з чехословацькою централлю. Вони відбувалися переважно, на особистому рівні. Так, у 1921 р. завдяки прихильному ставленню чехословацьких студентів, які були господарями з’їзду СІЕ, українська вузівська молодь в еміграції на західноукраїнських землях вступила до міжнародної студентської Конфедерації, ще не маючи своєї централі.

Українці прагнули до тісних взаємостосунків з усіма представниками югославського студентства. Вони робили все, щоб вивести його з-під російського впливу. У Празі, навіть, діяв Українсько-Югославський студентський клуб, і хоч його статут не був затверджений владою, зібрання представників обох народів відбувалися часто⁹. Панування великоросійських настроїв серед сербів, які, подібно до російських емігрантів, причину поразки у боротьбі з більшовиками вбачали в українському сепаратизмі, сприяло негативному їх ставленню до українців¹⁰. Звідси незнач-

ні зв'язки та неоднозначні відносини ЦеСУСа з югославською академічною централлю – “Побратимство”. Крім того, югославська організація не мала єдності і взаєморозуміння між студентством народів, що входили до її складу. Так на брюссельській конференції СІЕ в 1930 р. хорвати і македонці подали заяви з проханням прийняти їх до Конфедерації як рівноправних членів, оскільки “Побратимство”, на їх думку, фактично заступало інтереси сербів. Виходячи з цього, українці мали кращі стосунки з хорватами, словенцями та македонцями. Саме в Загребі, де було поважне ставлення до українців, існувала Українська Студентська Громада (УСГ), розквіт якої припадав на початок 20-х і 30-х рр.¹¹. Культурно-освітній гурток, який об'єднував українських студентів і входив до складу ЦеСУСа існував і в м. Любляна в Словенії¹².

Неоднозначними були стосунки і з болгарами, які на відміну від сербів досить приязно ставилися до українців. Проте, підтримуючи українців у протистояннях з поляками, вони завжди були на боці росіян. Українці ж за будь-якої нагоди намагалися йти їм назустріч. Так, у 1928 р. на прохання болгарської централі допомогти потерпілим від землетрусу співвітчизникам відгукнулася українська вузівська молодь та професори в Чехословаччині, які, в той час, самі знаходилися в досить скрутному матеріальному становищі. Доказом справжньої солідарності між двома народами було створення українсько-болгарських студентських товариств.

Ворожими були стосунки з російською еміграційною та польською академічними централлями, проте з ними приходилося співпрацювати на офіційному рівні в складі міжнародних організацій та на загальнослов'янських форумах. Уже перший післявоєнний слов'янський студентський конгрес 1922 р. в Празі, який мав засвідчити всеслов'янську солідарність та створити єдину загальнослов'янську студентську групу, щоб посісти чинне місце в міжнародному студентському житті, виявив значні розходження між студентськими представниками різних націй. Через непорозуміння між югославами та болгарами, росіянами та українцями, поляками та білорусами Конгрес не вирішив поставлених

завдань. Цьому завадило й те, що студентська молодь державних націй прагнула використати його в своїх політичних цілях, а тому не мала ніякого бажання йти на правову слов'янську солідарність зі студентством недержавних націй.

Підвівши підсумки участі в слов'янському Конгресі, делегація ЦеСУСа прийшла до висновку, що праця разом з росіянами та поляками є неможливою, але вирішила діяти так, щоб постійно ставити їх в такі обставини, з якими вони мали б рахуватися та яких не могли б змінити¹³.

В той час поляки говорили, що українці не здібні до жодної систематичної праці й не зможуть, як слід, взаємодіяти зі своїми іноземними товаришами. Вони, подібно румунам, визнавали за ЦеСУСом представництво, тільки, над українським еміграційним студентством вимагали від нього зректися представництва над українськими студентами-громадянами Польщі¹⁴.

Центральне Об'єднання Російського Еміграційного Студентства (ОРЕС), яке включало велику кількість українців-малоросів, спочатку взагалі ігнорувало ЦеСУС та українське питання. Росіяни всюди агітували проти прийняття українців до міжнародних студентських організацій, називаючи їх інтриганми та зрадниками “русскогонарода”. Проте, згодом вони визнали Централь як організацію, що об'єднує українців з теренів Польщі та Румунії, а не студентів-емігрантів з території УСРР¹⁵. В подальшому, змушені до співпраці з українцями, росіяни свої відверто ворожі напади переносили на роботу слов'янських угруповань або вдавалися до підступних акцій. Прикладом може служити слов'янська комісія в складі Конфедерації, яка кожного року визначала офіційну слов'янську мову в СІЕ. Навіть в тій комісії представники ОРЕСо виступали проти участі українських делегатів, але безуспішно.

У 1929 р. в “Студентському віснику” писалось: “На міжнародному студентському форумі настає повільно криза слов'янського студентства, яка яскраво проявляється, між іншим, і в слов'янській комісії, котра не спроможна хоч би на одне засідання. Вихід з цього слов'янське студентство ніколи не знайде без допомоги українців. Тільки ревізія слов'янської політики на між-

народній арені і співпраця з українцями може принести успіх слов'янам серед неслов'янського студентства¹⁶.

Як і в цілому в міжнародному студентському русі, так і серед слов'янських вузівських централей не існувало єдності поглядів на принципи формування міжнародних організацій. Молодь державних націй вважала, що тільки вона має право створювати і бути повноправним членом таких організацій, тобто відстоювала державний принцип їх побудови та функціонування. Представники недержавних народів (українці, білоруси, хорвати, македонці, словенці, а також грузини) виступали за національний принцип, тобто за рівні права студентів державних і недержавних народів у створенні та діяльності міжнародних вузівських організацій.

Прикладом таких непорозумінь став всеслов'янський конгрес студентів-медиків 1928 р. в Празі. Він мав на меті заснувати "Загальнослов'янський з'їзд медиків", але не досяг поставленої мети через розбіжності між чехами, словаками, сербами та поляками з одного боку, які стояли на державницьких основах побудови організації та хорватами, українцями і словенцями з іншого, які виступали за національну форму об'єднання¹⁷.

У 1931 р. у Братиславі відбулася конференція слов'янського студентства, яка повинна була намітити план більш тісної співпраці між окремими студентськими централами та обговорити питання негайної практичної реалізації постанов міжнародних студентських з'їздів, що відносилися спеціально до слов'ян. Але з незрозумілих причин не приїхали поляки. Виступаючи на конференції, представник ЦеСУСа В. Орелецький відмітив, що незважаючи на те, що українське студентство пропагувало ідею зближення слов'янського студентства, його часто обминали під час проведення різноманітних всеслов'янських маніфестацій, що тільки послаблювало відпорну силу слов'ян. Він наголосив на необхідності рахуватися з тим, що без українців неможливе жодне реальне всеслов'янське зближення¹⁸.

Чим менше політичне значення носив той чи інших форум, тим більш позитивний характер і результативні мав. Прикладом служать слов'янські з'їзди студентів-аграріїв, зокрема, I-й сло-

в'янський конгрес студентів-агрономів в м. Любляна в 1924 р.¹⁹ та слов'янський вузівський аграрний семінар в м. Великі Оптавиці (ЧСР) у 1928 р. Крім вирішення професійних завдань, вони служили взаємному ознайомленню студентів з культурними духовним життям та потребами братніх народів, особливо селянства, а також формуванню власного погляду на вирішення слов'янського питання²⁰.

Щоб протистояти росіянам та полякам українські студенти об'єднувалися з представниками інших слов'янських народів та вихідцями з колишньої Росії. Вони формували спільні організації за національним, а не державним принципом. Так, в середині 20-х рр. був створений Союз Студентських Організацій Народів Сходу Європи (ССОНСЄ). Незважаючи на те, що в ЧСР йому було відмовлено в реєстрації, тому що статут Союзу допускав можливість вважати організацію політичною, його філії виникли в Берліні та Варшаві²¹. До складу ССОНСЄ входили грузини, вірмени, литовці, кубанці, білоруси та українці. Союз мав свій орган управління – Ділову раду та видавав журнал – «Orient libre» (Вільний Схід). Головою організації та її уповноваженим був українець Н. Нововірський. Більшість членів організації прагнули залучити до її складу турків, але проти виступали вірмени²². Подібною організацією був Союз Слов'янських Студентів (ССС) у Відні. Українців там представляли члени віденського товариства «Січ». Головне завдання ССС полягало у взаємному ознайомленні його учасників з історією та культурою своїх народів, а також у правдивому висвітленні сучасних подій в їх житті²³.

Більш позитивними були стосунки українських студентів-емігрантів з неслов'янською вузівською молоддю. Як відмічав один з колишніх учасників студентського руху, працювати на загальному міжнародному рівні було легше, ніж на слов'янських з'їздах. Дружніми були відносини з грузинською організацією Урушадзе в Берліні та вірменською центральною еміграційною академічною молоді. Остання також за допомогою ЦеСУСа вступила до СІЕ²⁴.

Члени віденської «Січі» активно проявляли себе в налагодженні та поглибленні міжнародних взаємовідносин зі студент-

ською молоддю країн перебування. Вони мали тісні стосунки з австрійським, німецьким та литовським студентством²⁵. Це ж саме можна сказати про Спілку українських студентів-емігрантів у Берліні, яка мали дружні взаємини з єгипетськими, естонськими, турецькими, грузинськими та іншими студентами і їх громадами.

Добрими, але слабкими і непостійними були стосунки з вузівською молоддю прибалтійських держав, які, подібно до організацій балканських студентів були погано зорганізовані. У 1923 р. естонці надіслали ЦеСУСу інформаційну книжку про Тартуський університет і про свій центральний союз. Згодом українці обговорювали з естонським студентським Союзом проект балтійсько-чорноморського вузівського блоку.

З литовцями доброзичливі відносини були як на міжнародному рівні, так і в поодиноких студентських центрах. Підтримуючи визвольні змагання литовського та білоруського народу, І-й з'їзд ЦеСУСу в 1923 р. оголосив бойкот польському університету у м. Вільнюсі²⁶.

Були контакти з латвійцями, які не вірили в силу українського руху, але все ж таки бажали створення самостійної України. Це, на їх думку, могло відсунути російську небезпеку від їхньої держави. У 1931 р. представника Централі було вперше запрошено на конференцію балтійських держав у м. Ковно.

Доволі слабкі, але добрі відносини мав ЦеСУС зі студентством Скандинавії. Ніколи не було конфліктів з датчанами, навпаки, вони завжди старалися допомогти українцям у суперечках з поляками і часто були у них посередниками. Фіни підтримували українців у конфліктах з московським студентством, але тісних контактів Централь з ними не мала, бо вони мало цікавилися міжнародним студентським рухом. Шведи при зустрічах нагадували про Полтаву, Мазепу та короля Карла. Вони були дуже задоволені, коли отримували від ЦеСУСу листи шведською мовою²⁷. У 1923 р. до Централі надіслали книгу про свої університети норвежці²⁸.

Досить дружніми і взаємовигідними були відносини з центральним союзом англійських студентів. За 1924 р. ЦеСУС

отримав з Англії одинадцять листів, в яких обговорювалися спільні дії на майбутні конференції СІЕ. Зокрема, завдяки англійській підтримці Центральний Союз утвердив свої позиції в Конфедерації. В свою чергу, у 1925 р. Централь підтримала англійського представника на посаду президента СІЕ.

У 1924 р. ЦеСУС отримав від Шотландського студентства ілюстровану публікацію студентського журналу про Единбурзький університет, а також студентський підручник з інформацією про спортивне життя вузівської молоді та друківані докладні дані про окремі факультети Единбурзького університету²⁹.

У першій половині 20-х рр. були налагодженні стосунки з центральними союзами бельгійського, голландського, італійського, угорського, німецького, французького, швейцарського студентства³⁰.

Протягом усього періоду негативні стосунки мала українська академічна молодь з румунським студентством

У другій половині 20-х рр., незважаючи на значне ускладнення фінансового становища ЦеСУСу, він продовжував розширювати і поглиблювати зв'язки з іноземним студентством. У 1928 р. "Студентський вісник" повідомляв про налагодження відносин з іспанським студентством, яке було досить вражене, коли отримало інформацію про український народ та його вузівську молодь на бездоганній іспанській мові. Існували контакти і з португальськими студентами, але внаслідок відсутності у них центральної організації, вони були незначними і нетривалими.

Щодо позаєвропейського студентства, то на середину 20-х рр. міжнародний відділ Союзу встановив зносини з японським студентством. Так, на прохання японського студента Чуїгіро-Голійо, було надіслано інформацію з життя української вузівської молоді, яка була використана ним під час написання книги про світове студентство³¹. У 1930-ті рр. з Японії до Централі надходили на англійській і французькій мовах інформаційні брошури про саму країну, її армію та останні події в Маньчжурії. Зі свого боку, японці цікавилися взаємовідносинами між українцями і росіянами. Саме в той час серед української студентської молоді поширюється пропаганда про можливість та необхідність навчання в японських вузах.

З турками існували лише особисті зв'язки, офіційного листування не було. Турецька молодь цікавилася Україною як своїм сусідом, де проживало багато мусульман³².

Зміна міжнародної ситуації часто впливала на відносини української молоді з ровесниками інших держав чи народів. Так, радянсько-французьке зближення в середині 30-х рр. сприяло тому, що французька молодь стала домагатися прийняття радянських студентів до складу СІЕ. Українці виступили проти, що спричинило між ними та французами конфлікт. У результаті останні домоглися від FIFA (міжнародної футбольної федерації) заборони на участь української команди в студентській Олімпіаді 1937 р. в Парижі, а у 1938 р., за підтримки польських і румунських студентів – виключення ЦеСУСа зі складу СІЕ.

Між українською Централлю та союзами студентів європейських країн постійно здійснювалося листування, під час якого вони обмінювалися інформацією про своє життя, періодичними виданнями та літературою про свої народи і держави. Вони надсилали один одному привітання з нагоди з'їздів, національних свят, реферати на різні теми, що обговорювалися на міжнародних форумах, а також пропозиції, щодо вирішення тих чи інших молодіжних проблем.

Справами української вузівської молоді цікавилися й окремі особи з-поміж іноземного студентства. Серед них американський студент D. S. Snodgrass, шведський Гуго фон Розен. Останній у 1923 р. надіслав до Централі статтю про шведське студентство. Шведська студентка Stanny von Engestrom не лише цікавилася, а й викладала для шведської вузівської молоді відомості про українські таємні вищі школи у Львові³³.

Таким чином, перебування українських студентів за межами Батьківщини у міжвоєнний період сприяло їм у налагодженні взаємовідносин з іноземною студентською молоддю. Тодішні стосунки українського еміграційного студентства з переважною більшістю вузівської молоді різних країн Європи та Азії були добрими і взаємовигідними.

Все це мало велике значення з огляду на тоталітарну замкненість радянської України. Діяльність студентів-емігрантів сприяла ознайомленню європейських націй з українським народом,

його національно-визвольною боротьбою та прагненням здобути свою державу. Участь у роботі міжнародних молодіжних організацій, за відсутності своєї держави, не тільки сприяла набуттю студентством досвіду міжнародної діяльності, а й – зростанню його авторитету та ролі серед української громадськості в еміграції й на західноукраїнських землях.

Переважна частина іноземної вузівської молоді з розумінням ставилась до прагнень українців і часто підтримувала їх у протистоянні зі студентством ворожих країн. Найбільш прикريم було те, що до останніх відносилися, здебільшого, студенти слов'янських народів – поляки, росіяни, серби. Перші і другі не хотіли визнавати за ЦЕСУСом права представляти українську молодь з території Польщі й СРСР, останні їх завжди підтримували. Найкращі стосунки українська емігрантська молодь мала зі слов'янською студентською молоддю чехословацького, білоруського, хорватського, словенського, македонського і болгарського народів.

Міжслов'янської студентської солідарності у міжвоєнну добу не було через те, що вузівські центральні державницьких націй діяли згідно політики урядів своїх країн, тому слов'янська солідарність, в кращому випадку, була у них на другому плані, в гіршому, – своєрідним прикриттям. Доказом цього є те, що конфронтація між поляками і українцями, росіянами і українцями, білорусами і поляками, болгарами і сербами, хорватами і сербами, непорозуміння між чехами і поляками та інші суперечки в слов'янському таборі не припинялися протягом зазначеного періоду.

Молодь так званих «державних націй» відстоювала державний принцип побудови та функціонування міжнародних вузівських організацій, а представники недержавних народів – національний, тобто виступали за рівні права студентів державних і недержавних народів. У результаті чим менше політичне значення носив той чи інших академічний форум, тим більш позитивний характер і результати він мав. У цьому плані особливо цінними були фахові студентські з'їзди, які сприяли не тільки вирішенню професійних завдань, взаємному ознайомленню з культурними і духовним життям та потреб братніх народів, а формуванню власного, незалежного погляду на вирішення слов'янського питання.

Українські студенти-емігранти, щоб протистояти росіянам та полякам об'єднувалися з представниками інших слов'янських народів та вихідцями з колишньої Росії в організації за національним, а не державним принципом.

Більш позитивними були стосунки українських студентів-емігрантів з неслов'янською академічною молоддю, передусім з теренів колишньої Росії. Разом з тим, на розвиток взаємовідносин української еміграційної молоді з ровесниками інших держав і народів мала вплив міжнародна ситуація, їхнє ставлення до українського питання, а також історичні й культурні зв'язки.

Завдяки наполегливості, працьовитості, а головне відданості ідеї української державності, українська академічна молодь в еміграції, не зважаючи на відсутність традицій та досвіду ведення зовнішньополітичних зносин, протидію поляків, румунів, росіян і сербів, зуміла довести свою здатність працювати на міжнародній арені нарівні зі студентством державних націй, що було рівнозначно визнанню готовності й спроможності українського народу самостійно творити свою державу.

¹ З життя українського студентства // Студентський вісник. – Прага (Пр.). – 1924. – № 12. – С. 44.

² *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага., 1942. – Ч. I. – С. 73.

³ *Шрамченко Л.* Українське білоруське та грузинське студентство на високих школах в Чехословацькій республіці – Подебради – 1926. – С. 1–22.

⁴ Центральне Бюро Праці української та білоруської академічної еміграції в ЧСР // Студентський вісник. – Пр. – 1928. – Ч. 4–6. – С. 24.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ) Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 236. – Арк. 2.

⁶ На тему міжнародної акції Цесуса // Студентський вісник. – Пр. – 1929. – Ч. 11–12. – С. 3.

⁷ Звіт // Студентський вісник. – Пр. – 1929. – № 1–2. – С. 15.

⁸ *Семчишин Т.* Дещо з історії білоруського студентського руху // Студентський вісник. – Львів. – 1936. – Ч. 11. – С. 27.

⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 3905. – Оп. 2. – Спр. 162. – Арк. 18.

¹⁰ *Козлитин В.* Русская и украинская эмиграция в Югославии 1919–1945 гг. X.: РА, 1996. – С. 251.

¹¹ З життя студентів Загребі. ЦДАВОУ Ф. 3905. – Оп. 2. – Спр. 165. – Арк. 8.

- ¹² Там само. – Спр. 13. – Арк. 180.
- ¹³ 3 життя українського студентства за кордоном // Український студент. – 1922. – Ч. I. – С. 15.
- ¹⁴ В.О. На тему міжнародної акції ЦеСУСа // Студентський вісник. – 1929. – Ч. 11–12. – С. 2–4.
- ¹⁵ ЦДАВОУ. – Ф. 3905. – Оп. 2. – Спр. 163. – Арк. 32.
- ¹⁶ *Лужанський В.* Криза слов'янської солідарності // Студентський вісник. – Пр. – 1929. – № 3–6. – С. 7.
- ¹⁷ Всеслов'янський конгрес студентів-медиків у Празі // Український вісник. – Пр. – 1928. – Ч. 4–6. – С. 40.
- ¹⁸ Міжнародні студентські їзди 1931 (звіти української делегації) // Студентський вісник. – Пр. – 1931. – № 8–10. – С. 31.
- ¹⁹ З теки міжнародного відділу // Студентський вісник. – Пр. – 1924. – Ч. 8–10. – С. 175.
- ²⁰ До слав'янського академічного аграрного семінару у В. Оптавицях на Мораві // Студентський вісник. – Пр. – № 7–10. – С. 19.
- ²¹ ЦДАВОУ. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 3; Хроніка // Студентський вісник. – Пр. – 1926. – Ч. I. – С. 37.
- ²² ЦДАВОУ. – Ф. 3905. – Оп. 2. – Спр. 80. – Арк. 136.
- ²³ *Вітошинський Ю.* Взаємини віденської "Січі" з чужинцями // Над синім Дунаєм. – Відень. – 1939. – С. 115–130; 3 життя українського студентства // Студентський вісник. – Пр. – 1927. – Ч. 5–6. – С. 26.
- ²⁴ *Антонович М.* Нариси історії Центрального Союзу Українського Студентства (1922–1945) // Український історик. – Нью-Йорк–Мюнхен. – 1974. – № 4. – Рік XI. – С. 28.
- ²⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України в м. Києві. – Фонд 263. – Спр. 921. – Арк. 135.
- ²⁶ ЦДАВОУ. – Ф. 3905. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 2.
- ²⁷ Відділ Міжнародних Зносин // Студентський вісник. – Пр. – 1930. – Ч. 8–10. – С. 14–16.
- ²⁸ *Орелецький В.* Зносини Цесуса з чужоземним студентством // Студентський вісник. – Пр. – 1924. – Ч. III. – С. 50.
- ²⁹ *Орелецький В.* 3 життя світового студентства // Студентський вісник. – Пр. – 1924. – С. 39.
- ³⁰ *Орелецький В.* Переписка Цесуса з міжнародним студентством // Студентський вісник. – Пр. – 1924. – № 12. – С. 25–31.
- ³¹ Звіт з діяльності. Відділ міжнародних зносин // Студентський вісник. – Пр. – 1924. – Ч. I. – С. 10.
- ³² ЦДАВОУ. – Ф. 3905. – Оп. 2. – Спр. 82. – Арк. 472.
- ³³ *Орелецький В.* Зносини Цесуса з чужоземним студентством // Студентський вісник. – Пр. – 1924. – Ч. I. – С. 51.

Наталія Зіневич (Київ)

Проблеми дослідження геноциду ромів (циган) на українських землях у роки Другої світової війни.

Одним із першочергових пріоритетів на нинішньому етапі становлення історичної культури українського соціуму є гармонізація масової свідомості і наукової історіографічної спадщини, вироблення механізмів всебічного діалогу різних верств суспільства у пошуках взаємоузгоджених позицій, поглядів, оцінок [12].

Складовою частиною нацистського “нового порядку” в Україні стало знищення циганського населення. Це насамперед національна політика Німеччини, Румунії, Угорщини на окупованих українських землях в 1939 – 1944 роках. Роми (цигани), дисперсно розселені по світу, цілій Європі й усім без виключення регіонам України. Незначна кількість літератури по темі обумовлює те, що недостатньо вивченим залишається комплекс проблем, пов’язаних з антициганською політикою на окупованих українських землях. Вимагають уточнення етапи і терміни проведення геноциду, регіональна специфіка цих акцій. Поки що в більшості наукових праць переважають описові методи подачі матеріалу, що не дозволяє глибоко проникнути в сутність проблеми. Невирішеність деяких теоретичних питань перешкоджає неупередженому висвітленню конкретно-історичних подій та їх кваліфікованій інтерпретації.

Чи правомірно ставити питання про антиромську політику як окреме, сформоване явище, яка мала ознаки геноциду?

Друга світова війна призвела до появи в лексиці нового слова «геноцид». Багато десятиліть потому Міжнародний трибунал по Руанді назвав геноцид «злочином злочинів», а Наукова

асоціація дослідників геноциду / Association of Genocide Scholars назвала XX століття «століттям геноциду».

Вживаючи термін «геноцид» варто уважно розібратись з його змістом в історичній науці, міжнародному праві. Слово «геноцид» має подвійне походження від латинського «genos» – «група» або грецького «genos» – «рід, плем'я» та латинського «cid» – «вбиваю». Першим це слово ввів в загальний ужиток в 40-ві роки XX ст. Рафаель Лемкін¹.

¹ В 1944 р Лемкін, який 1941 р. емігрував до США, опублікував документальну книгу «Правління Держав «Осі» в окупованій Європі» (Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress), в якій в описі масових вбивств євреїв вперше використано термін «геноцид». В 1945 р. цей термін було застосовано в юридичній практиці – на Нюрнберзькому процесі над нацистськими військовими злочинцями. В 1946 р. було зафіксовано перший випадок застосування терміну «геноцид» в юридичній практиці окремих держав – в Польщі було засуджено колишнього офіцера вермахту винного у масових вбивствах мирних громадян.

Під геноцидом розуміють дії з метою знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу через: вбивство членів такої групи; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумових розладів членам такої групи; зумисне створення для будь-якої групи умов життя, спрямованих на повне або часткове фізичне знищення; заходи, розраховані на унеможливлення дітонародження в середовищі такої групи; насильницька передача дітей із однієї групи людей до іншої. Конвенція також вказує, що карається не тільки геноцид, а й співучасть у ньому, і змова з метою здійснення геноциду, а також прямі і публічні заклики до здійснення геноциду. Конвенція набрала чинності після її ратифікації парламентами двадцяти країн в січні 1951 року. Першими Конвенцію підтримали Франція і Тайвань. СРСР ратифікував її в 1954 р., Великобританія – в 1970, КНР – в 1983, а США – в 1988 р. На практиці ця конвенція – яка є однією з ключових серед багатосторонніх договорів, депозитарієм яких є Генеральний Секретар ООН – почала виконуватись лише в 1990-ті роки. Кілька десятків країн світу, незалежно від неї, додали в національні законодавства відповідні нормативні акти. Однак міжнародне співтовариство розпочало здійснювати реальні дії лише трохи більше ніж десятиліття тому. Ситуації, коли представники меншин ставали жертвами організованого насилля, досить часто називають геноцидом. Однак в міжнародній практиці цей термін застосовується доволі нечасто:

Серед злочинів, які мали стати об'єктом розгляду в процесі роботи Нюрнберзького трибуналу – першого в історії міжнародного кримінального суду, було передбачено дії, що згодом почали кваліфікуватися саме як геноцид, хоча самого цього поняття ще не вживали.

Історія знає декілька випадків, що визнані геноцидом. Одним із перших, достовірно зафіксованих та визнаних світовим співтовариством, є 1915 – 1916 р. тотальне знищення на теренах Оттоманської імперії майже мільйону вірмен. Наймасштабнішим прикладом геноциду, що спонукав до створення відповідних норм міжнародного права стало знищення єврейського населення Європи нацистами в роки Другої світової війни. Чимало дослідників вважають геноцидом і політику, що її Німеччина проводила стосовно ромів. У відповідності до «Домовленості по справі щодо майна жертв Голокосту», урядом Німеччини вважаються особа, або група осіб, які зазнали або стали об'єктами переслідувань з боку нацистського режиму через те, що вони були або вважались євреями, особами національності рома/синті, Свідками Іегови, особами з психічними або фізичними вадами або інвалідами.

Визнання геноцидом нацистської політики по відношенню до ромів (циган) відбувається на сьогодні на рівні окремих європейських держав, яких вже більше 10 щорічно відзначають скор-

загальноприйнято, що геноцидом можна визнати події, які відбувались в окупованій нацистами Європі (геноцид євреїв і циган), колишній Югославії (геноцид хорватів і мусульман) і Руанді (геноцид тутсі).

В багатьох випадках звинувачення тієї чи іншої країни в геноциді виявляються недостатніми. Цей розділ міжнародної юриспруденції залишається «сірою зоною» права: від інших тяжких злочинів, пов'язаних з масовими вбивствами, геноцид вирізняє наявність «особливого наміру» знищення тієї чи іншої групи населення. У багатьох випадках наявність подібного наміру (його юридичне визначення є досить аморфне) не було доведено, тому злочинців, які організували масове знищення людей, звинувачували в здійсненні військових злочинів або злочинів проти людяності. Окрім того, сторони, які діаметрально розходяться в оцінках кривавих подій, активно намагаються спростувати аргументи опонента і при цьому наводять свої версії та інтерпретації фактів.

ботні дні з цього приводу, зокрема, 2 серпня в Угорщині. З 2004 року таким днем в Україні визначено 2 серпня².

В січні 2005 року Європейський парламент ухвалив резолюцію про голокостта антисемітизм, однак відмовився включити до цього документу спеціальну згадку про голокост відносно ромів та антиромські настрої у Європі. Президенти Ізраїлю та Польщі продемонстрували винятково відмінне ставлення під час церемонії вшанування пам'яті загиблих в Освенцимі, згадавши ромів, які стали жертвами геноциду.

Відмова частини вчених визнавати антиромську політику геноцидом обумовлюються їхніх поясненнях тим, що певні дії нацистів мали геноцидарний характер радше за своїми наслідками, ніж за намірами. А отже, не було свідомої планомірної політики винищення етносу, заснованої на нацистській расовій теорії, хоча не робилося спроб пом'якшити політику, побічним наслідком якої став геноцид. Зокрема, серед аргументів, які висувуються, ключовими є тези, що не існувало расового підґрунтя загального плану остаточного вирішення циганського питання, оскільки нацисти зробили відмінності між осілими і кочовими циганами на Сході, а також між змішано і «чистими» циганами в Німеччині, цим уможлививши для частини циган уникнути знищення. Але відсутність прямих офіційних наказів не завжди може підтвердити відсутність геноцидарних дій.

На думку Ентоні Сміта, [29. с.39-40] саме геноцидні дії, проведені нацистами, опосередковано вплинули на кристалізацію усвідомлення етнічної єдності в сучасному русі циганського націоналізму. Це має сенс і стосовно загальносвітових тенденцій [52. р.269-283], і стосується українських реалій політизації етнічності ромської національної меншини періоду незалежності³. Досить

² 8 жовтня 2004 року Верховна Рада України ухвалила постанову про відзначення Міжнародного дня Голокостуромів. Авторами цього проекту були народні депутати І. Мигович (Ужгород) та С. Похиденко (Луцьк).

³ Збір необхідних документів, які мали стати підґрунтям для виплат постраждалим ромам здійснювався через ромські громадські організації. Так, 2004 р. в Україні було зареєстровано понад 100 ромських національно-культурних товариств та громадських організацій різних рівнів.

докладно це питання розглянули в спеціальній розвідці болгарські циганознавці С. Марушиакова та В. Попов [25. с.179-194].

Оскільки українські землі, на яких відбувалося знищення циган, являють собою локальний вимір більш широкого явища, і разом з тим вмішують низку внутрішніх регіональних контекстів, варто розглянути ці рівні. В проблемному полі окресленого темою розвідки дослідження можемо виокремити кілька напрямків та підходів до її вивчення, шляхом з'ясування:

1) відмінностей регіональних, в окремих окупованих радянських районах (зокрема Криму, з його традиційно мусульманським циганським населенням та циганами, що мешкали там нещодавно) – досить значну специфіку місцевої ситуації рельєфно відслідковує у своїх наукових розвідках М. Тяглий [32; 33].

2) відмінностей в межах сучасних українських територій, які на той час перебували у складі кількох держав, де здійснювалась іншими методами антиромська політика.

Нацистська репресивна політика щодо ромів України, окрім директив центральної влади мала численні регіональні відмінності реалізації, інколи, базовані на місцевих ініціативах і не можна казати про однозначно спрямовану та однакову за реалізацією антиромську компанію.

Окупована Україна була розчленована з більшої частини українських земель було створено Рейхскомісаріат «Україна». Землі нинішніх Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської областей (дистрикт «Галичина») увійшли поряд із центральними і південними районами Польщі, до генерал-губернаторства із центром в Кракові. Регіони південно-західної України були приєднані під назвою «Трансністрія» до Румунії. Закарпатська Україна з жовтня 1939 року була окупована угорськими військами.

Найінтенсивніше “циганське питання” розв’язувалось на територіях, які перебували під юрисдикцією військової адміністрації. До такого типу територій належала окупована Київщина, яка згодом, поетапно увійшла до генерального округу “Київ” – складової частини рейхскомісаріату “Україна”. На момент передачі території області у підпорядкування цивільній адміністрації значну частину циган регіону було знищено [14].

М'ягшими від німецького були угорський окупаційний режим у Закарпатті та румунський у Північній Буковині, Бессарабії і Трансністрії. Обидва продовжували політику довоєнних урядів щодо асиміляції національних меншостей. Арешти й політичні процеси відбувалися мало не щодня, але мова не йшла про масове винищення не-угорського і не-румунського населення. Це стосувалося навіть євреїв і циган. Їх виселяли з інших частин румунської держави (в т. ч. з Буковини і Бессарабії) у Трансністрію. Багато з євреїв та циган там і загинуло, але їх винищення не набрало тотального характеру [22; 30; 36; 49; 50].

Зокрема, потребують подальших досліджень питання заходів румунської влади, щодо депортації циган з північної Буковини та Бессарабії у східні райони Трансністрії, з метою їх залучення до примусової праці. Концентрація циган у трудових таборах, з жахливими умовами, призвела до того, що значна частина загинула від голоду та хвороб, про що йдеться у наукових роботах сучасних румунських та молдавських авторів [58-63]. Численні документи періоду румунської окупації в обласних архівах, зокрема, Миколаївському і Одеському (в тому числі румунською та німецькою мовами) ще чекають на своїх дослідників. Дещо подібна, але також інша ситуація на Закарпатті⁴.

3) *відмінностей у реалізації антиромської політики стосовно різних етногруп циган*, які не становили гомогенної спільності і відрізнялись не лише способом життя (кочовим, напівкочовим, осілим), але й культурними та діалектними характеристиками,

⁴ Авторами книжки „Білого каменю з чорної катівні”, яка побачила світ у „Вид-ві Олександри Гаркуші” є Аладар Адам, Юлія Зейкан та Євгенія Навроцька. Це спомини закарпатських ромів, які збиралися протягом 1998 – 2001 років і оформлялися також як заяви-анкети для подання до Окружного суду Лос-Анджелеса – позови до швейцарських банків, в яких зберігалися гроші, вилучені у ромів під час Другої світової війни. У виданні вміщені і деякі архівні документи які стосуються переслідування циган. Матеріали подано українською та ромською мовами. Видання здійснене за підтримки Посольства США в Україні (В Ужгороді відбулася презентація книги очевидців про примусові роботи та концентраційні табори Німеччини і Австрії 28.02.07 [http:// www.news.uzhgorod.ua/novosti/20361/](http://www.news.uzhgorod.ua/novosti/20361/))

ступенем інтеграції в суспільство. Це питання досить успішно розробляє Н. Бессонов [5, 7] в рамках анонсованої дослідником книги «Цыганская трагедия 1941 – 1945. Факты, документы, воспоминания».

Досі малодослідженим залишається питання щодо долі циган, які перекочували на терени України після окупації Польщі німецькими військами в 1939 році [44]. Те що цей процес мав масовий характер опосередковано підтверджують архівні дані та усні свідчення щодо загибелі досить чисельних громад ромів на Волині та Рівненщині. Частина польських циган мігрувала в східні області України, деякі їх нащадки мешкають там і дотепер.

Частині традиційно осілих українських циган (етногрупа серви) вдалося вижити в період окупації завдяки високому ступеню інтеграції з місцевим населенням, коли німці не могли однозначно ідентифікувати циган за зовнішніми характеристиками. В той час, коли усі кочові цигани підпадали під тотальне винищення.

4) *відмінностей антиєврейської політики (ширше – явища Голокосту) від антиромської політики, які здійснювались на українських територіях синхронно [13; 14]. На окупованій території України не створювались гетто спеціально для ромів. Їх досить часто розміщували в єврейських гетто перед знищенням. Так було в єврейському гетто в м. Костопіль на Рівненщині. Це питання потребує подальшого вивчення*⁵.

⁵ В Державному архіві Миколаївської області період румунсько-німецької окупації області (1941-1944) висвітлений фондах установ і організацій окупаційного режиму: генерального комісарату Миколаєва, Миколаївської міської управи, волосних і сільських управ, повітових префектур районних претур, сільських примарій, сільських трудових обшин, поліцейських установ. В розсекречених справах є накази, розпорядження, інструкції гітлерівських окупаційних властей про запровадження загальної трудової повинності, відправку радянських громадян на каторжні роботи до Німеччини, реквізиції продовольства і худоби конфіскацію майна і теплого одягу. Зберігаються списки в'язнів гетто, розсекречені акти і статистичні відомості про звільства, злочини і збитки, реєстри і опитувальні листи громадян, що повернулись у Миколаївську область із Німеччини, зі спогадами про тяжкі умови життя в неволі. У фондах Голтської і Очаківської повітових префектур районних претур містяться списки та інші відомості про перебування в таборах та гетто євреїв і циган.

Після закінчення Другої світової війни, коли тема Голокосту поступово почала займати важливе місце в низці сучасних історичних і філософсько-ідеологічних розробок, стали послідовно здійснюватись спроби виявити комплекс причин в їх історичному, соціальному, економічному психологічному контексті, - який уможливив геноцид євреїв. Підчас відповідного аналізу дослідники звертали увагу на порівняльні характеристики Голокосту, попередніх і подальших фактів расової елімінації, які розглядались як «геноцид». Зокрема в середині 1980-х років була проведена широка дискусія стосовно природи нацизму, оскільки Голокост безпосередньо замкнений на нацизмі⁶.

Переконаність, що «злочином» циган є генетичний дефект, народження «спадково хворого потомства» є расистською по собі, така само як і підстава для знищення ромів тому, що їхнє «життя недостойне життя». Таке трактування було використано нацистською владою в назві закону замовлення стерилізації, яка була спрямована, зокрема, на циган. Циган було віднесено до категорії «іноземець» (тобто не-арійської крові), поряд з євреями та особами африканського походження після 1935 р., а в листопаді того ж року шлюби між представниками цих трьох груп і німців було проголошено незаконними. Заяви проти циган в контексті «расової» проблеми численні і добре документовані Критерії

⁶ Чи можна взагалі розглядати Голокост як самостійне явище поза обговоренням сутності нацизму? Якщо розглядати зсередини єврейства, досвід Голокосту є абсолютною трагедією, оскільки усяке страждання – це Твоє власне страждання і воно абсолютизується стає унікальними формує ідентичність єврейства. Внутрішня логіка ідентифікаційного процесу підштовхує до підкреслення унікальності [9]. Не випадково будь-яке інше застосування слова Голокосту (або Шоа, в єврейській термінології), наприклад, в множині («холокост») або відносно іншого геноциду зазвичай викликає заперечення.

Логічним розвитком деконкретизації Голокосту є позбавлення його навіть ознак власне геноциду коли «Голокост» трансформується в найбільш загальну модель гноблення і соціальної несправедливості. Адже будь-який компаративізм вторгаючись в царину індивідуальної і колективної пам'яті євреїв, нерідко викликає зрозумілу хворобливу реакцію в єврейському середовищі. [16]

для визначення того, хто був циганського походження були не менш суворі, ніж ті, які визначали, хто був єврейського походження. Циган ніколи не розглядали як таких, що несуть політичну, або економічну чи релігійну небезпеку для Третього рейху, а отже особи змішаного ромсько-європейського походження створювали загрозу на расовому ґрунті [20].

Голокост – явище історичне і соціальне, і як таке, претендує на аналіз в більш широкому контексті, ніж лише на рівні пам'яті й свідості єврейського народу – зокрема, на академічному рівні. Необхідність вивчення Голокосту як історичного явища так само змушує оперувати академічною мовою, а логіка історичного дослідження штовхає до компаративізму. Адже зміст історичного уроку Голокоста давно вже вийшов за межі факту геноциду євреїв, і розглядається як модель будь-якого геноциду. Не випадково в низці країн саме вивчення Голокосту введено до шкільної програми як спробу на освітньому рівні подолати расистські й шовіністичні забобони і виховувати національну і релігійну терпимість. Принаймні Голокост може виконувати функцію моделі: або Голокост є унікальним і «уроком» не може бути за визначенням, або це «уроку», але тоді він до певної міри може порівнюватись з іншими подіями минулого і сучасності.

Унікальність Голокосту в світовій історії обумовлено кількома обставинами. Голокост був апофеозом тривалих гонінь єврейського народу, здійснений в умовах декларування етичних та релігійних цінностей «іудейсько-християнської» цивілізації і такой, що демонстрував факт саморуйнування основ цивілізації християнського світу. Усвідомлення трагедії Голокосту значною мірою визначило засудження людством переслідувань за расовими чи релігійними ознаками, нетерпимість до проявів шовінізму та расизму в сучасному світі.

Поза сумнівом, що існує низка характеристик, визначальних для дефініції Голокосту як унікального явища, з особливим місцем і роллю в світовому історичному процесі⁷, що разом з тим не

⁷ Якщо світ протягом повоєнного часу став більш гуманним, то не в останню чергу завдяки «індустрії Голокосту» (дослідницьким проектам, музеям, меморіалам, художній і навчальній літературі).

суперечить його суспільно-соціальної значущості в компаративістських дослідженнях інших нацистських геноцидів, зокрема, геноциду ромів (циган).

Дослідник Голокосту Кац зазначає, що нацистський геноцид циган підчас Другої світової війни, хоч і близький за низкою характеристик до єврейського геноциду, відрізняється тим, що мав не лише етнічне підґрунтя, але був спрямований проти циган як групи з асоціальною поведінкою. До того ж цигани як ніхто інший були піддані масовій стерилізації нацистами. Борці за расову чистоту мали намір виселити «расово неповноцінних» за межі Великої Німеччини (для євреїв планували Палестину, для циган – Абисінію або Полінезію)⁸.

Юридична база, на яку спиралась політика геноциду щодо циган, формувалась нацистами поступово. В 1922 р. цигани отримали «посвідчення кочовиків», в 1927 р. їх примусово дактилоскопіювали в Пруссії, Баварії тоді ж було прийнято закон, який забороняв циганам володіти будь-якою вогнепальною зброєю. Закон 1935 р. «Про захист німецької крові» класифікував циган як «расову групу другої категорії». Представники цієї групи не мали права брати шлюб з німцями, також вони не могли наймати

⁸ Наукове вивчення циган розпочалось в Німеччині за кілька десятиліть до появи Третього Рейху. В 1899 р. Альфред Дилман створив при уряді землі Баварія Бюро по збору інформації про циган, яке проіснувало до 1918 р. В 1936 р. при Міністерстві внутрішніх справ було сформовано Центр по боротьбі з розповсюдженням циган, який очолив доктор Роберт Ріттер. За рік його перейменували в «Центр расової гігієни і біології населення» та істотно розширили коло обов'язків. Зокрема, вивчати стали не тільки циган, а й усі расово чужі народи: євреїв, поляків (слов'ян взагалі), негрів тощо. Один із творців расової теорії нацистів доктор Штукарт-Глобке декларував: «Слід розуміти, що в дійсності в Європі є тільки два народи, в чийх жилах тече чужа кров: євреї і цигани». «Центр расової гігієни» вивчаючи циган, до 1936 р. сформував 19 тис. дос'є на членів циганської громади в Німеччині. До весни 1942 р. нацисти прослідкували генеалогію більш ніж 30 тис. циган, які мешкали на той час як у самій Німеччині, так і на окупованих нею територіях. Всі вони пройшли медичне обстеження, в їх персональних дос'є містилась інформація про стан здоров'я цих людей, антропометричні характеристики тощо.

на роботу німецьку прислугу віком молодше 60 років. Закон 1937 р. «Про боротьбу зі злочинністю» ввів поняття «асоціального елемента». Із царини психології цей термін перекочувався до юриспруденції. Тепер асоціальність стала підставою для репресій. В нацистській трактовці це були «ті, хто своєю антисуспільною поведінкою, нехай і не вчиняють злочин, демонструють небажання бути членом суспільства. Малися на увазі жебраки, бродяги (цигани), повії, інфекційні хворі, які відмовлялись лікуватись, та інші». В 1938 р. Побачив світ указ «Про боротьбу з циганською загрозою», в якому було деталізовано форми обліку і класифікації циганського населення. Відтоді циган обклали 15 % податком на прибуток. З початком Другої світової війни такий податок було введено для поляків та євреїв.

Законодавча база Третього Рейху, яка стала підґрунтям для геноциду слов'ян, євреїв, циган, «асоціальних елементів» вступала в дію шляхом затвердження її рейхсканцлером. Рейхстаг не приймав ці закони. На цій підставі деякі німецькі юристи піддавали сумніву правомірність репараційних виплат, які ФРН надавала жертвам нацистського геноциду на підставі законів 1953, 1965 і 1981 рр. Вони намагались довести, що в злочинах проти людяності винен персонально Адольф Гітлер, а не німецький народ.

5) і, нарешті, відмінностей «вирішення циганського питання» в різних країнах окупованої Європи та, власне, нацистської Німеччини.

Не відкидаючи факту трагедії в процесі її дослідження а потім висвітлення, зокрема у навчальному процесі, необхідно враховувати політико-ідеологічну обумовленість, основні етапи та результати репресивних заходів окупантів у політиці геноциду ромів на українських землях, де мали прояв тенденції як загального порядку, характерні для України у цілому, так і регіональні особливості, наявність яких була спричинена переважно факторами технічного, суб'єктивного, адміністративного та військово-тактичного рівнів, у порівнянні з іншими регіонами Європи. Тому так важливо дослідити регіональні особливості геноциду циганського населення, співставити їх із загальними тенденці-

ями, характерними для реалізації політики геноциду в окупованій Україні та інших європейських країнах; виявити безпосередніх виконавців ліквідаційних акцій та їхніх посібників; з'ясувати кількість жертв політики геноциду на українських землях, демографічні наслідки [24; 36; 39; 41; 44].

Як вже тут зазначалося, проблеми антиромської нацистської політики в окупованих радянських територіях загалом, та на українських землях зокрема, не були предметом досліджень історичної науки в СРСР протягом усього її післявоєнного розвитку. До початку 90-х років XX ст. у радянській історіографії вони вивчалися побіжно і лише у загальному контексті історії Другої світової війни.

Початковий етап вивчення теми пов'язаний з підготовкою в СРСР матеріалів про злочини нацистів, вчинені на окупованій території УРСР. Радянський уряд, використовуючи для впливу на світову громадську думку і готуючись до судових процесів проти нацистських військових злочинців сприяв початку вивчення теми знищення мирного радянського населення. Проте в спеціальних роботах, присвячених проблемі окупаційного режиму в УРСР ця тема замовчувалася, фактично розчиняючись у загальному викладі геноциду проти мирних громадян. Таким чином, донині відсутній комплексний підхід при вивченні теми геноциду ромів(циган) в Україні. Радянська історіографія розглядала проблему геноциду циган контекстуальнота фрагментарно і передусім мала на меті показати звірства нацистів щодо всіх категорій населення.

Осмилення подій геноциду ромів(циган) активно здійснюється дослідниками і зарубіжними істориками. Проте закритість та недоступність для західної історіографії матеріалів із вітчизняних архівів обмежили коло їхніх наукових пошуків, зокрема практично не дослідженим залишається геноцид ромів(циган) України. Лише окремі фрагменти відображено у роботах А. Фрезера, Є.Фіцовського, Д. Кенріка, Г.Паксона та ін.

В рамках дослідницької тематики Інституту міжетнічних досліджень та Інституту історії Академії наук Молдови та було розпочато вивчення історії депортації циган з Придністров'я

(1942 – 1944) [10, с.5]. Результати такої роботи, здійснюваної нині сектором історії і культурології Центру етнології Інституту культурної спадщини Академії наук Молдови представлені в публікаціях Т. Сирбу [60-63]. Становище ромів в міжвоєнний період на цих теренах, зокрема статистичний аналіз чисельності, здійснено в розвідці І. Думініку [42].

Доля радянських циган перебувала у взаємозв'язку з етапами “остаточного розв'язання циганського питання” в Європі. Репресивні заходи нацистів в Україні відзначалися активністю та меншим ступенем технічної організації. Цигани перебували в особливому правовому полі й зазнавали дискримінації. Вони мали статус нації, яка була ворожою арійській расі. Це передбачало окремий порядок реєстрації та ідентифікації, обмеження в пересуванні, використання на трудомістких примусових роботах, виплату контрибуцій, відсутність продовольчого забезпечення, обмеження в цивільно-правових відносинах, позбавлення особистих прав.

Різні підходи до “розв'язання циганського питання” є свідченням відсутності чітких інструкцій з приводу методів виконання, прийнятого вищим політичним керівництвом III Рейху рішення про початок тотального знищення. Керівники каральних структур виявляли власну ініціативу, розробляючи засоби виконання наказу. Окремі представники вермахту та каральних структур намагалися уникати участі в акціях знищення. Расова сегрегація як одна із форм геноциду циган України знайшла вияв у виникненні та функціонуванні таборів праці, створених у південних регіонах України, які входили до складу «Трансністрії».

Разом з тим численні усні свідчення вказують, що цигани, стосовно яких проводилась політика геноциду, не були покірною жертвою нацистів. Форми опору виявлялись у пасивній та активній, неорганізованій формах. Невиконання розпоряджень окупантів, втечі були характерною (хоча і не повсюдною) реакцією циган. Ці форми опору не мали політичної основи, не пов'язувалися з певною ідеологією і спрямовувались переважно на порятунк, збереження людської гідності. Участь місцевого населення у допомозі циганам вмотивовувалася принципами загальнолюд-

ської моралі. Рятували, переховували сусідів по соціуму й ареалу проживання. Факти участі місцевого населення у порятунку співгромадян є непоодинокими – ці дії дослідниками кваліфіковано як окремих вид громадянського опору, спрямований на збереження принципів загальнолюдської моралі. Частина циган брала участь у радянському русі Опору.

До особливостей геноциду ромів на українських землях на сьогодні можна зазначити наступні: досить високий рівень “ефективності” проведених репресивних заходів у перші місяці окупації; відсутність гетто і таборів праці, за винятком південних і західних районів, де вони мали ознаки місць тимчасової концентрації; ліквідація евакуйованих циган; застосування різних методів знищення людей, спричинених відмінними особистими позиціями керівників каральних структур та підвідомчою юрисдикцією території області військовій та цивільній адміністраціям. Політика геноциду на території України здійснювалась у двох формах: організованій та спонтанній (особовим складом підрозділів вермахту). Службові повноваження на проведення акцій знищення циган мали виключно керівники німецьких каральних органів, місцева допоміжна поліція та органи місцевого управління виконували технічні функції. Як свідчать дослідження, нацистам часто не вдалось деструктурувати соціальні зв’язки, що склалися на мікрорівні в українському суспільстві, що дозволило багатьом циганам вижити [5].

Загальними тенденціями політики геноциду в Україні слід вважати повну відкритість нацистських заходів, масові акції знищення, перебування циган в особливому правовому становищі, яке передбачало їх дискримінацію, домінування політико-ідеологічних чинників над економічними, використання каральних органів, обмежене використання технічних засобів знищення, намагання знищити свідчення проведеного геноциду і пам’яті про них. Ускладнює дослідження теми те, що стосовно циган пунктуальні нацисти не вели точної статистики, тоді як в інших випадках педантично підраховували число своїх жертв. Практиковані по всій Східній Європі масові розстріли циган в лісі, за містом. Те, що в роки війни було знищено значний відсоток

циганського населення Європи вказує наявність у більшості сучасних ромських родин трагічних спогадів про загибель близьких або далеких родичів.

Першою фазою антиромської політики в нацистській Німеччині були: створення псевдонаукового інструментарію, селекція і концентрація в таборах, а також створення централізованого налагодженого апарату задля координації подальших антиромських проєктів в масштабах усієї держави на усіх адміністративних рівнях [47]. Від початку серед націонал-соціалістичного керівництва до кінця Третього рейха конкурували дві точки зору на шляхи вирішення «циганського питання», через стерилізацію чи фізичне винищення. В реальній політиці нацисти діяли у трьох напрямках: стерилізації молодого покоління циган (на теренах Німеччини починаючи з другої половини 1930-х років); страти на окупованих територіях (з 1941 року); винищення в концтаборах (починаючи з весни 1943 року). При чому стерилізацію (як більш «гуманний» захід аніж фізичне знищення) здійснювали не лише в шпиталях, а і в концтаборах.

На східному фронті циган ідентифікували, як «шпигунів», «зłodіїв», «чужорідні елементи» або «партизанів». Але менше документальних підстав щодо систематичного полювання на циган (на відміну від євреїв). Німецькі загони безпеки знищували циган «тільки», коли з ними зтикалися, оскільки ті в цілому розглядалися в якості шпигунів і ненадійних. Вчені зазначають, що потребує додаткової аргументації теза чи мало знищення форму впровадження нацистської расової ідеї.

За багатьма свідченнями циган на окупованих радянських територіях почали масово розстрілювати задовго до прийняття рішення щодо ліквідації циган в концтаборах Німеччини. Мешканців циганських таборів, яких затримували в лісах, там же й розстрілювали. Число загиблих залежало від розмірів табору і могло варіюватись від кількох осіб до кількох сотень людей. Циган кочових таборів за власною ініціативою розстрілювали навіть солдати гітлерівської армії. Їх мотивація підживлювалась відчуттям власної безкарності за ці злочини. Найбільш масово в Європі циган знищували в концтаборах Освенцимі, Бжезинці, Трєблінці,

Белазеці, Бухенвальді, Дахау, Маутхаузені, Равенсбрюці, Ясове-новаці та ін.

З приходом до влади в 1940 р. уряду генерала Іона Антонеску становище національних меншин у Румунії погіршилося. Плани вирішення “циганського питання” передбачали заходи від насильницької асиміляції до виселення на землях за Дністром, а також стерилізації. Згідно з “Ресстром расових якостей людського матеріалу” було розроблено теорію малих кроків, що передбачала для різних груп ромів диференційоване застосування цих варіантів. У 1941 р. Антонеску виголосив промову, у якій закликав “викорінити” національні меншини. Він наполягав на тому, щоб усунути циган з усіх сфер громадського життя, виступив за заборону шлюбів з “цією нечистою” і заганяння ромів у трудові табори [30; 36; 58]. У 1942 р. за наказом Гімлера циган сортували за критеріями: полукровки і роми. В ієрархії жертв геноциду було три ступені: перший, чисельно невелика група (близько 300 чоловік) — “чистокровні полукровки”. Їх зараховували до “спадщини арійських предків” і залишали живими для наукових досліджень. Дозволяли оселятися під наглядом СС між Бургенландом і Нойзидлерським озером; другу групу становили “соціально адаптовані”. Їх стерилізували, починаючи з 11-річного віку; третю групу відправляли в концтабори. Дарма, що деякі роми намагалися продемонструвати свою лояльність до уряду, показуючи, наприклад, свастику на одній зі своїх газет, посилаючись на свою християнську віру й антикомуністичні переконання. Їхні могили розкидано по всій Європі.

Масові розстріли ромів в Україні відбувалися на Волині, Рівненщині, Черкащині, Київщині, Кіровоградщині, під Сімферополем, Миколаєвом, під Козельцем, під Артемівськом. Вони були одними з перших жертв Бабиного Яру [43]. Сьогодні в Україні 3,5 тис. ромів вважаються жертвами геноциду. Частина їх свідчень задокументована ромськими громадськими організаціями, але не введена до наукового обігу. В Архіві візуальної історії в Лос-Анджелесі зберігається понад 300 відеосвідчень циган про геноцид, з них 50 інтерв'ю записано в Україні. Утім роми рідко погоджуються давати інтерв'ю, вони не хочуть згадувати про трагедію [25. с. 190-191].

Швидкий відхід живих свідків геноциду – як циган, так і місцевих мешканців в останні роки за кілька років може унеможливити з'ясування багатьох наукових питань, та розширення відомостей архівних джерел. Цигани рідко фігурують в документах як цигани, їх етнічну приналежність дуже складно визначити за прізвищем, що у більшості випадків «закриває» навіть існуючу інформацію архів міністерства оборони [7].

Геноцид щодо різних етногруп циган здійснювався у різних формах і у різні часові проміжки. На часі для роботи науковців у цій проблематиці на наступні роки є написання робіт з подальшим системним аналізом ключових проблем історіографії та методології вивчення історичної долі ромів в роки Другої світової війни.

Ця тема в Україні лише в останні роки набуває актуальності, в той час як на заході вона вже зазнала впливу політичного фактору [25], на це треба зважати й українським дослідникам та певним чином реагувати, перш за все впроваджуючи принципи всебічного вивчення і об'єктивного висвітлення цього малодослідженого пласту української і світової історії.

Осмилення подій геноциду ромів (циган) активно здійснюється західними дослідниками і істориками впродовж понад тридцяти років. Англійські історики геноциду цигани Дональд Кенрік і Греттан Паксон були перші, хто заговорив про масове винищення циган. В 1972 р., за рік після I Всесвітнього конгресу циган, який відбувся в Лондоні, вони видали книгу «The destiny of Europe's gypsies». На думку Н.Бессонова причини, через які знищення циган три післявоєнні десятиліття замовчувалось, лежать на поверхні. Німці не виявляли ініціативи, оскільки тягар їх історичної провини и без того колосальний. Еврейські історики висували тезу про єдину жертву за «національною ознакою». А цигани в силу традиційної замкненості самі переносили біль втрат, і не ділились ним зі світом [8].

Ця публікація мала чимало недоліків та неузгодженостей статистика була неповною і неточною, однак дослідники займаються розробкою актуалізованого в той час питання і донині. Окрім поглиблення власних досліджень, Д. Кенрік і Г. Паксон

залучили до подібних студій колег з різних країн, що дозволило значно об'ємніше вивчити проблему. В 1999 р. побачив світ науковий збірник «In the shadow of the Swastica. The Gypsies during the Second World War». Part 2. Hatfield: University of Hertfordshire Press, де висловлена в першій монографії цифра в 500 тисяч загиблих циган [18; 20; 27] була знижена ними до ста п'ятидесяти тисяч. Хоча протягом цих років в середовищі ромських активістів без належних досліджень втрати циганського народу почали вказувати в значно більшому діапазоні – від півтора до семи мільйонів осіб [25. с.185].

Проте закритість та недоступність для західної історіографії матеріалів із вітчизняних архівів обмежили коло їхніх наукових пошуків в Україні. Лише окремі фрагменти відображено у роботах О. Белікова, Н. Бессонова, М. Тяглого [9; 7; 32; 33].

Незважаючи на наявність регіональних особливостей політики геноциду за національною ознакою в Україні, її результат був єдиним – всі виявлені в зоні окупації і ідентифіковані як цигани підлягали знищенню. Досить часто цигани знищувались разом з євреями. Усі інші категорії населення отримували надію на інтеграцію в майбутній “новій Європі”. Форми та методи “остаточного розв'язання єврейського і циганського питання” в окупованій Україні залежали від часу та особливостей входження регіонів до окупаційних адміністративних утворень, територіальної близькості до лінії фронту, наявності каральних структур і потребує подальших досліджень.

Маємо наголосити на потребі ґрунтовних досліджень проблеми трагічної долі ромів України, з'ясування питання схожості антиромської політики та її принципів відмінностей від політики щодо інших категорій населення, виокремлення її як окремої науково-дослідної проблеми в українській історіографії. Потребують конкретизації і загальні тенденції, щодо відкритості нацистських заходів, позиції різних підрозділів окупаційної адміністрації в Україні з «ромського питання», ступеню переростання масових акцій знищення в тотальні, перебування циган в особливому правовому становищі, яке передбачало їх дискримінацію, домінування політико-ідеологічних чинників над економічними,

використання каральних органів і адміністративних ланок різних рівнів, ступеню використання мобілізованих технічних засобів знищення, намагання знищити свідчення проведеного геноциду і пам'яті про нього.

Нерідко протилежні, або значно відмінні оцінки трагедії ромів в роки Другої світової війни в світовій історіографії мають не тільки науково-історичне, а й соціокультурне ментальне підґрунтя, бо події тієї війни в цілому і нацистської політики щодо ромів зокрема, в широких колах громадськості сприймаються по-різному. І в порівнянні з трагедією інших народів в роки Другої світової війни та з позицій загальнонародського гуманізму різні дослідники виокремлюють або ні геноцид ромів⁹.

Для такої проблематики потрібно шукати зважені підходи, які б мінімізували політичну демагогію, риторику. А соціальне замовлення для історичної науки в цілому і в цій темі зокрема, може бути хіба що у вигляді постановки відповідної наукової проблеми. Домагання ж від істориків-науковців того чи іншого результату висновку – не що інше, як насилля над наукою, що неодноразово вже, на жаль, мало місце в історії, та завжди оберталось значними суспільними втратами та призводило в історіографічній практиці до появи міфів і легенд в історичних монографіях і особливо у навчальній літературі з нашої минувшини.

Саме результати глибоких джерелознавчих та конкретно-історичних досліджень мають бути в основі критичного й неупередженого переосмислення історичного досвіду, який містив такі негативно-руйнівні події як антициганська нацистська політика. Оскільки з фрагментарно-вибіркових, пересмикуваних чи взагалі замовчуваних фактів і подій минулого конструктивних висновків для сьогодення і майбутнього винести неможливо. Цей імператив особливо важливий для такої психологічно щемкої теми.

2 серпня 2008 року в Києві відбулася Міжнародна наукова конференція «Роми Україні в період Другої світової війни: стан

⁹ Широкі дискусії з цього приводу вже відбувались на міжнародному рівні. У січні 2000 р. шведський уряд організував міжнародну конференцію з проблем Голокосту відповідь на різке зростання неонацистської діяльності в Європі. На форумі в Стокгольмі працювала сесія присвячена циганам.

вивчення, викладання та увічнення пам'яті», організована Українським центром вивчення історії Голокосту на якій в рамках трьох секцій було розглянуто різні аспекти джерельної бази нацистської політики щодо ромів у контексті окупації СРСР, регіональні особливості нацистської політики щодо ромів на теренах України у порівнянні з іншими регіонами Європи, геноцид ромів в історичній пам'яті спільноти та суспільства.

Маємо надію, що звернення до окресленої тематики фахових істориків Другої світової війни дозволить ємніше пізнати тему в контексті історії ромів України часів Другої світової війни, а також повоєнних років. Однак і форсувати практичне розв'язання питання, зокрема на українському матеріалі, на нашу думку, не варто, враховуючи не тільки недостатню дослідженість, але й складність морально-етичних нюансів в оцінці проблеми. Більшість науковців намагається уникати позанаукових тверджень, які висувають «політики від народу», не спекулювати на трагічних подіях, оскільки спрощені висновки носитимуть скоріше політичний, аніж науковий характер. Але треба і насторожено поставитись до т.зв. негативістської тенденції у висвітленні цього питання, сформоване у європейській історіографії в останні 10–15 років. І це, на жаль, не можна кваліфікувати лише як невдалі дискусії істориків-любителів.

Разом з тим, маємо усвідомити, що тогочасні події вже стали певною історико-політологічною категорією непростого процесу сучасного етнічного відродження ромів України і світу, їх самоідентифікації й самоствердження на базових принципах ціннісної культури європейського та світового співтовариства [25].

Хоча в радянській історіографії воєнна проблематика, присвячена Другій світовій війні, налічує понад 30 тисяч найменувань, в кількісному виразі значно більше, ніж будь-якого іншого періоду радянської історії, ромам там місця майже не було. Їх доля в комплексному вимірі образно кажучи, залишилась поза увагою науковців 1950–1980-х років. Зокрема і у виробленій тоді в СРСР цілісній концепції війни. Хоча у вузьких колах науковців тоді, і зараз, усвідомлювали існування «закритих» тем, табу на окремі історичні факти, події, явища. Тому нині багато питань і проблем доводиться вивчати фактично заново, не маючи здобутків радянської історіо-

графії і лише освоюючи новітню джерельну базу. Принцип історизму вимагає конкретності, а не абстрактності об'єкту дослідження, відтак причини, обставини і наслідки геноциду ромів/циган в УСРР та інших регіонах необхідно досліджувати окремо, вивчаючи архівні документи, співставляючи не лише кількість загиблих, а також виявляти законодавчу базу, тобто механізм та ідеологію творення геноциду, аналізуючи теорію і практику національної політики націонал-соціалістів на німецьких землях та на окупованих територіях, їх конкретне застосування.

Геноцид – злочин, що вражає не кількістю невинних жертв, а зухвальством його виконавців, цинізмом катів і приреченістю жертв, тому що гине мирне населення, яке неспроможне захистити себе від злочинців. Обмін концептуальними та фактологічними підходами вивчення цієї глобальної соціогуманітарної катастрофи сприятиме подоланню суперечливих тлумачень, поширенню правдивої інформації про неї у світі. Існує потреба відслідковувати фахівцям з більш широкої проблематики цього хронологічного періоду, а тому менш заангажованим, ніж «вузькі» спеціалісти, те, що відбуватиметься в даному напрямку у нашій історіографічній практиці, публіцистиці і особливо підчас підготовки навчальної літератури, оскільки окреслена тема – не тільки проблема наукової істини, а й історичної справедливості, суспільної моралі, що торкається таких фундаментальних загальнолюдських понять як «добро» і «зло».

Література:

1. Аладар А., Зейкан Ю., Навроцька Є. Білий камінь з чорної катівні. Голокостромів Закарпаття – Ужгород 2006. – 146 с.: іл.
2. Адильша оглы Р. Куда подевались крымские цыгане // Кърым. – 1994. – №48.
3. Анфимова А. Геноцид цыган в Смоленской области в годы нацистской оккупации // ТумБа №15 –16. – СПб., 2000. С. 10–12.
4. Бамбула Володимир. Циганська доля – що вітер в полі. Нерідні діти світу. – Переяслав-Хм., 2005.
5. Бессонов Н. Геноцид цыган Украины в годы Великой отечественной войны // Рома в Україні. Історичний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI–XX ст.) Матер. Міжнарод. кругл. столу 3 листоп. 2006 р. – Севастополь, 2006. – С. 4–28.

6. *Бессонов Н.* Об использовании терминов «Пораймос» и «Холокост» в значении «геноцид цыган» // Голокості сучасність Студії в Україні і світі. 1007. – 1(2). – С.71–82.
7. *Бессонов Н.* Нарративные источники как один из информационных ресурсов цыгановедения // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т.15. Тематичний випуск «Роми України із минулого в майбутнє». – К., 2008. – С.73 – 94.
8. *Бессонов Н.* Рецензия на книгу Дональда Кенрика и Грэттана Паксона «Цыгане под свастикой» <http://zigane.pp.ru/retzenzii-12.htm>
9. *Бєліков О.В.* Цигани України під час Другої світової війни // Наука Релігія. Суспільство – 2002. – №4. – С. 64 – 73.
10. *Бодруг И.* Вступительное слово // Ежегодник института междисциплинарных исследований. Т. III. – Кишинев 2002. – С.5.
11. В Ужгороді відбулася презентація книги очевидців про примусові роботи та концентраційні табори Німеччини і Австрії 28.02.07 <http://www.news.uzhgorod.ua/novosti/20361/>
12. Виховуємо людину і громадянина: Навчально-методичний посібник / Упор. С. Буров, О. Войтенко, І. Костюк. – Дрогобич: Відродження, 2006. – С. 111.
13. *Гончаренко О.* Голокост в Україні регіональний аспект // Часопис української історії: Збірник наукових статей. – Київ, 2004. – Вип. 1. – С. 86 – 91.
14. *Гончаренко О.М.* Голокостна територія Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941 – 1944 рр.). – Автореф. на здоб. наук. ступеня к.і.н. за спец. 07.00.01 – історія України – Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького – Черкаси, 2005.
15. *Гранде Ф.* Фламенко... вкус крови во рту...// Курьер ЮНЕСКО. – М., 1984. – ноябрь, – С. 29 – 32.
16. *Данилкин А.* Цыганские дети и нацистские интриги // Тумба – апрель-август 2000. – № 15-16. – С. 42 – 53.
17. *Дементьев Н.Е., Зарубин А.Г.* История Крыма. Часть II: Крым в период Великой Отечественной войны / Ред. Н.В. Николаенко – Симферополь: РИЦ «Атлас», 1993. – 186 с.
18. *Деметер Н.Г., Кутенков В.К.* Судьба цыган в период нацистского террора // Тумба – 2000. – №15-16.
19. *Джанго Барр* Роми – жертви війни. <http://forumn.kiev.ua/5-36-2005/36-6.htm>.
20. *Джурич Р.* Уничтожение цыган в Центральной и Восточной Европе // Тумба – 2000. – № 15 – 16.

21. *Кенрик Д., Паксон Г.* Цыгане под свастикой – М., «Текст», ж-л «Дружба народов», 2001.
22. *Кенрик Д. Пъксът Г.* Съдбата на циганите в Европа / Превод от англ. Рада Цанева. – София: ИК»Стигмат», 2006. – 324 с.
23. *Ковалев Б.Н.* Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941 – 1944. – М.: Аст, 2003.
24. *Кроу, Девід М.* Історія циган Східної Європи та Росії. /Пер. з англ. В.П. Канаша, С.М. Рябчук – К.: Мегатайт, 2003. – 376 с.
25. *Марушиакова Е., Попов В.* Холокостъти циганите. Реконструкция на историческата памет и създаване на нова национална митология// STUDII ROMANI Том VII. Избрано. – София: Парадигма, 2007. – С. 179 – 194.
26. *Мемши Р.* Забытое племя // Голос Крыма. – 1998. – 4 сентября
27. *Нович М.* Полмиллиона цыган – жертвы нацистского террора // Курьер ЮНЕСКО. – М., 1984. – ноябрь. – С. 24–26.
28. *Підпригора С.* Серед двох тисяч циган, знищених в Чернігові, було 37 Козимиренків // Чернігівський вісник. – 2001. – 12 квітня. – С. 14.
29. *Сміт Е.* Національна ідентичність / Перекл. з англ. П. Тарашука – К.: Основи, 1994. – 224 с.
30. *Солонярь В.* Этническая чистка или борьба с преступностью? Депортация румынских цыган в Транснистрию в 1942 г. // Голокост і сучасність Студії в Україні і світі. 2008. – № 1(3). – С. 65 – 87.
31. Справка о количестве лиц других национальностей, находящихся на спецпоселении, выселенных с немцами, с выселенцами Кавказа, Крыма, но не входящих в состав семей этих контингентов// Депортация народов Крыма / Сост. Н.Ф. Бугай – М.: Инсан, 2002.
32. *Тяглый М.* Чингене – жертвы холокоста? Нацистская политика в Крыму в отношении цыган и евреев, 1941 – 1944 // Одесса и еврейская цивилизация / Сборник материалов 4-й международной конференции «Катастрофа, Сопротивление, Победа» 31 октября – 2 ноября 2005 г. – Еврейский общинный центр Мигдало. – Одесса: Студия негоциант 2006. – С. 140 – 175.
33. *Тяглый М.* Палачи – жертвы – наблюдатели. нацистская антицыганская политика в оккупированной Украине и позиция местного населения (1941–1944): методологические замечания // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Т.15. Тематичний випуск «Роми України: із минулого в майбутнє». – К., 2008. – С.437–458.
34. *Фрейзер А.* Цигани: Пер. з англ. – К.: Вид. дім “Всесвіт”, 2003. – 360 с.
35. 63 годас начала фашистского геноцида цыган <http://romanykultury.info/news/news.php?row=194>.

36. *Achim V.* The Roma in Romanian History. Tr. by R. Davies. – Budapest, 1998. – P. 163 – 188.
37. *Barani Z.* The East European Gypsies: Regime Change, Marginality and Ethnopolitics. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
38. *Bernadac C. L'* Holocauste oubl  . – Paris, 1979.
39. *Biondich M.* Persecution of Roma-Sinti in Croatia, 1941-1945 // Roma and Sinti: Understudied Victims of Nazism, p. 36-38.
40. *Crowe David M.* Muslim Roma in the Balkans // Nationalities Papers. – 2000. – Vol. 28. – No. 1.
41. *Djuri  R., Demir L.* Kratka istorija na romite. – Skopje: Darhia, 2005.
42. *Duminika I.* Romii basarabeni  n perioada interbelic  (1918 – 1938) // Ежегодник института межэтнических исследований Т. V. – Кишинев 2004. – С.61 – 66.
43. *Fraser A.* Gypsies at Babiy Yar // The Journal of the Gypsy Lore Society, Third Series. – December 1966. – № 3 – 4. – P. 77 – 78.
44. *Ficowski J.* Ciganie na polskich drogach. Wid 3-e. – Krakow-Wroslaw, 1985. 427c.
45. *Ginio E.* Neither Muslims nor Zimmis: The Gypsies (Roma) in the Ottoman State // Romani Studies 5, Vol. 14. – No. 2 (2004).
46. *Hilberg R.* Perpetrators. Victims. Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933 – 1945. – New York: HarperPerennial, 1992. – 340 p.
47. *Hohmann J.S.* Robert Ritter und die Erben der Kriminalbiologie. – Frankfurt am Main, 1991.
48. *Huttenbach H.R.* The Pomani P rajmos: The Naci genocide of Europe's Gypsies // Nationalities Papers. 1991. 19. P. 373 – 394.
49. *Ionescu V.* Deportarea rromilor in Transnistria. De la Auschwitz la Bug. – Bucuresti, 2000.
50. *Ioanid R.* The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu regime, 1940 – 1944 – Chicago, III, 2000. – P. 225 – 237.
51. *Jelinek Ye.A.* Bosnia – Herzegovina at War: Relations between Moslems and Non-Muslems // Holocaust and Genocide Studies. –1990. – № 3. – P. 289.
52. *Kapralski S.* Identity Building and the Holocaust. Roma Political Nationalizm // Nationalities Papers 25, 1997; 2. – P. 269 – 283.
53. *Karsai L.* A cig nyk rd s Magyarorsz gon 1919 – 1945.  t a zig ny Holocausthoz. – F.I. – 1992.
54. *Kenrick D., G.Puxon* The Destiny of Europe's Gypsies. – London, 1970.
55. *Kenrick D., Crowe* The Gypsies during the Second World War // Holocaust Genocide Studies. Volume 3. 2008; 22. – P. 123 – 125.

56. *Miton S.* Nazi policies towards Roma and Sinti, 1933 – 1945 // Journal of the Gypsy Lore Societe. 1992. (5)2. – P. 1 – 18.
57. *Miton S.* The context of the Holocaust // German Studies Review. 1990. 13. – P. 269 – 283.
58. *Nastasa L., Varga A.* Die Zigeuner aus Rumänien (1919 – 1944). Dokumentarische Zeugnisse ethnokultureller Minderheiten. – Cluj-Napoca/Klausenburg: CDRE, 2001.
59. *Radu I.* The holocaust in Romania: the destruction of jews and gypsies under the Antonescu Regime 1940 – 1944. – 2000.
60. *Sorbu T.* Deportarea romilor on Transnistria (1942 – 1944) // Ежегодник института межэтнических исследований Т. III. – Кишинев 2002. – С. 24 – 28.
61. *Sîrbu T.* Date statistice despre deportarea romilor Basarabeni on Transnistria (1942 – 1944) // Ежегодник института межэтнических исследований Т. IV. – Кишинев 2003. – С. 85 – 87.
62. *Sîrbu T.* Istoriografia cu referire la deportarea romilor din Basarabia on Transnistria (1942 – 1944) // Ежегодник института межэтнических исследований Т. V. – Кишинев 2004. – С. 71 – 73.
63. *Sîrbu T.* Les Roms de Bessarabie sous le gouvernement du maéchal Ion Antonescu // Журнал этнологии и культурологи – Т.1. – Кишинев, 2006. – С. 240 – 250.
64. *Thurner E.* Nationalsozialismus und Zigeuner in Österreich. – Vienna, 1983.
65. *Trubeta S.* “Gypsiness,” Racial Discourse and Persecution: Balkan Roma during the Second World War // Nationalities Papers. – 2003. – Vol. 31. – No. 4. – P. 505 – 506.
66. *Tyrnauer G.* Gypsies and the Holocaust: A bibliography and introductory essay. – Montreal, 1991.
67. *Vossen R.* Zigeuner. – Frankfurt am Main, 1983.
68. *Zimmermann M.* From discrimination to the “Family Camp” at Auschwitz: National Socialist persecution of the Gypsies // Dachau Rewiew. 1990. 2. P. 87 – 113.
69. *Zimmermann M.* Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische «Lozung der Zigeunerfrage». – Hamburg: Christians, 1996. – 574 p.
70. *Wippermann W.* «Auserwählte Opfer?». Shoah und Porrajmos im Vergleich: Eine Kontroverse. – Berlin, 2005. – 170 p.

Володимир УДОВИК (*Київ*)

Київська кіностудія в період нацистської окупації (1941–1943)

Кіномистецтво, як вид мистецтва, особливо набуло популярності в 20-30 роки ХХ ст. Масове зростання чисельності аудиторії дало підстави застосовувати кіно як ефективний засіб ідеологічного впливу на широкі верстви населення. Почали знімати кінострічки з певною пропагандистською метою, особливо в таких тоталітарних країнах як Радянський Союз та гітлерівська Німеччина. Кіно стало рупором пропаганди пануючої ідеології

З початком Другої світової війни виробники кіно розпочали активну пропаганду могутності своєї країни та ідеологічну війну з супротивником. Під час евакуації з України передбачалось, що матеріально-технічна база кіностудій буде повністю евакуйована на Схід. Але через швидкість просування німецької армії і розгубленість керівників установ та організацій, евакуація не була проведена в повному обсязі.

Окупувавши Україну, німецька влада почала використовувати її технічні, матеріальні та людські ресурси для ведення боротьби з Радянським Союзом. Виробники кіно теж стали діяти в інтересах міністерства пропаганди Німеччини. Роль, яку вони відіграли в ідеологічній боротьбі нацистів з більшовиками, й досі недостатньо висвітлено у вітчизняній історіографії. Певною мірою, це пояснюється відсутністю в Україні знімального матеріалу, окремі частини якого знаходяться у ФРН, у сховищах московських архівів або були знищені під час бойових дій.

Дана тематика розглядалася в рамках дослідження німецької пропаганди у працях М. В. Михайлюк, С. Червінського та М. В. Ко-

валя¹. Про її актуальність свідчить підвищена увага дослідників вітчизняного кінематографу до стрічок воєнних років. Так, восени 2007 р. в Києві на спільному семінарі Культурного центру „Гете-інститут в Україні”, Національного союзу кінематографістів та Центрального державного кінофотофоноархіву ім. Г. С. Пшеничного, присвяченому німецько-українським зв'язкам у кіномистецтві, найбільше піднімалися питання, пов'язані з Другою світовою війною, та окупацією України зокрема². На цьому форумі німецький кінознавець Ханс Шлегель представив фільми часів окупації України, які були знайдені в Белградському кіноархіві – “Концтабір лісничих”, „Люди товариша Едельштейна”, „Останній удар”. Ці стрічки мали антирадянський характер і висвітлювали сталінський управлінський апарат.

Джерельною базою даної статті стали кримінальні справи на радянських громадян, що звинувачувались у співробітництві з німецькою окупаційною владою. Згідно “Закону про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” вони були реабілітовані. За їхніми свідченнями спробуємо висвітлити діяльність київської кіностудії в період німецької окупації.

Метою даної статті є дослідження роботи Київської кіностудії “Україне-фільм” у період німецької окупації України.

Пропагандою та контрпропагандою на окупованих східних землях, зокрема й українських, займалась велика кількість німецьких відомств та установ, які знаходились у підпорядкуванні різних контролюючих органів, що мали власні тактичні завдання. Так, ідеологічний вплив на населення українських земель справляли підрозділи вермахту, СС, Міністерства просвіти та пропаганди, Міністерства у справах окупованих східних областей, установи у справах вищої школи, зовнішньополітичне відомство НСДАП, науково-дослідний інституту Сходу та ін.³. Відповідальним за проведення кінопропаганди на східних територіях було Верховне командування вермахту і створене в листопаді 1941 р. центральне фільмооб'єднання „Схід”. Одна з філій останнього – товариство „Україне-фільм”, яке знаходилось на базі Київської кіностудії Керівництво установами здійснювали німецькі чиновники, а в їх підпорядкуванні були місцеві жителі.

На товариство „Україне-фільм”, згідно з постановою Е. Кохавід 8 грудня 1941 р., було покладено керівництво кінопроцесом у рейхскомісаріаті „Україна”. Це передбачало поточний контроль за діяльністю кінотеатрів, кіностудій, кінокопіювальних закладів, підприємств кінопрокату, фабрик виготовлення кіноплівок і кіноапаратури, а також затвердження планів показу кінострічок. Обов’язком товариства була зйомка документальних фільмів про рейхскомісаріат Товариство „Україне-фільм” намагалося забезпечити кінопродукцією більшість населених пунктів рейхскомісаріату. Однак, доставка і показ кінострічок залежали від стану транспортних комунікацій, експлуатаційних можливостей кінотеатрів і наявності робочої апаратури⁴.

Керівництво і контроль за закладами сфери кіно на місцевому рівні здійснювалось через кіносекції відділів мистецтв, що були створені при міських управах у центрах генеральних округів. А таємний контроль здійснювала поліція безпеки і СД.

На території рейхскомісаріату „Україна” в 1941–1944 роках працювала лише київська кіностудія, яка підпорядковувалась Київській міській управі. На чолі кіностудії стояв І. Нікітін, який одночасно працював завідуючим кіносекції відділу культури та освіти міської управи⁵. Дирекція студії займалася пошуком колишніх працівників та відновленням матеріально-технічної бази. До війни київська кінофабрика нараховувала більше тисячі працівників, а в період окупації на студії працювало всього декілька десятків чоловік. Серед них відомі кінооператори М. Топчій („Штурмовые ночи”, „Перекоп”, „Колиивщина”) і Ю. Вовченко, які працювали ще з початку 30-х років, а також Ю. Тамарський, технічні працівники В. Коноплянський, О. Шолохман, В. Новиков та ін.⁶.

Частина приміщень кіностудії була зайнята німецькими військами. Так, в лабораторному корпусі розташувався військовий шпиталь, а в знімальному павільйоні обладнали майстерню з ремонту військових автомашин.

Українські робітники залишилися працювати на своєму місці, за винятком арештованих колишніх працівників НКВС та членів КП(б)У. Спрямував та контролював роботу кіностудії

німецький керівник Т. Андре, якого пізніше арештувало гестапо „за м'яку політику в галузі пропаганди”. Його наступник А. Шведе став працювати більш активніше щодо виробництва пропагандистських фільмів. Заступником у них працював Костянтин Станішевський⁷.

Крім київської кіностудії на окупованих українських землях у складі німецьких військ діяли пересувні знімальні кіногрупи „Вохеншау”, які знімали військові сюжети для німецьких кіножурналів. Вони інколи залучали до себе й українських кінооператорів.

В окупаційний період знімалися лише документальні стрічки, кінохроніки та щотижневі кіножурнали. Зрозуміло, що в період військових дій, за відсутності необхідних матеріальних та людських ресурсів не могло бути й мови про художню стрічку.

Відзняті київською кіностудією фільми за їхнім спрямуванням можна умовно розділити на дві групи.

До першої входять стрічки суто пропагандистського характеру, які містили в собі агітаційний матеріал і використовувалися в ідеологічній боротьбі з Радянським Союзом. Фільм „Київ” був один з перших, над яким почала працювати знімальна група⁸. Кадри цієї кінострічки демонструють руйнування історичного центру української столиці. Вони підтверджують існуючу в сучасній історіографії думку, що нищення вул. Хрещатик та прилеглих до неї територій було здійснено радянським підпіллям, а саме групою НКВС під керівництвом І. Кудря⁹. У фільмі також показані й інші історичні, релігійні та культурні пам'ятки, зруйновані більшовиками. Цей фільм не був озвучений, хоча й мав підготовлений текст. Знімали фільм декілька тижнів, а обробляли – кілька місяців.

Київськими операторами знімалися богослужіння у Володимирському та Андріївському соборах під час святкування Пасхи в травні 1943 року. З цих документальних кадрів пізніше був змонтований фільм, на релігійну тематику, – „Знову Пасха на Україні”¹⁰. Частина фільму присвячена проповіді єпископа Пантелеймона, представника автономної течії православ'я. В своїй проповіді єпископ дякував німецькій армії та її фюреру за надану можливість українському населенню вільно виражати свої релі-

гійні почуття. Пантелеймон також закликав українців смиренно і чесно працювати на користь перемоги над більшовизмом. Фільм був готовий в кінці травня 1943 року і для рецензії був посланий в Берлін. Пізніше його уривки потрапили в кіножурнали, які прокручували в київських кінотеатрах.

До групи пропагандистських фільмів можна віднести і стрічку на сільськогосподарську тематику „Робочий день українського селянина”. Цей кіноролик був відзнятий кінооператором Ю. П. Вовченком та режисером К. В. Лундишевим в с. Дзєнгілівці Уманського району Київської області згідно з адміністративним поділом 1943 р.¹¹. Фільм пропагує позитивні зміни в роботі та житті українських селян з приходом „визвольної” німецької армії та з встановленням „нового аграрного порядку”. Цим же оператором в районах Київської області відбувалась зйомка агітаційного матеріалу „Добровільний виїзд української молоді на роботи до Німеччини”¹². Цей фільм, а також короткометражні картини „Ми творимо в Німеччині”, „Дорога до Рейху” і „Лист на Батьківщину” використовувався метою популяризації життя і побуту оstarбайтерів та заохочення української молоді до виїзду на роботу в рейх. Згідно звіту адміністративного відділу командуючого Першою танковою армією від 31 липня 1943 р. попит на ці пропагандистські стрічки був високий до кінця нацистської окупації¹³.

Плани кіностудії передбачали випуск документальних фільмів антирадянського змісту – „Той, хто повертається” і „Нове життя”. Перший – присвячений поверненню українських селян із радянських таборів, другий – життю у відбудованому німцями Києві. Турботу про населення окупованих територій повинен був продемонструвати документальний фільм „Розенберг в Україні”.

В 1943 році в м. Вінниці окупаційною владою були знайдені масові поховання. Для звинувачення радянської влади в розправі над місцевим населенням, німці зафільмували процес ексгумації та поховання останків. Фільм „Похорони жертв більшовицького терору в м. Вінниця” знімали разом кінооператори „Українефільму” та німецької кіногрупи „Вохеншау”¹⁴, але монтувався

фільм в Берліні. Ця стрічка стала частиною масової агітаційної кампанії нацистів, проведеної в ЗМІ багатьох країн світу, для показу масового терору більшовицького режиму.

До другої групи фільмів, знятих київської кіностудією, входили документальні стрічки, які були зроблені на замовлення певних німецьких організацій. За наказом керівництва кіностудії був створений фільм „Утворення Україне-фільму”¹⁵. Він присвячений київській кіностудії наслідкам її евакуації або „грабунку”, як це представила німецька окупаційна влада. Велика частина фільму демонструє відбудову організації нового фільмового товариства за активного сприяння німецької влади. Головні ролі, під які і робився фільм, грали німецький керівник студії Т. Андре та технічний керівник В. Біллінс.

На приватне замовлення кінооператором М. П. Топчієм були зняті науково-технічні фільми „Тютюн” та „Штрало”¹⁶. Перша стрічка відображає весь технологічний процес виробництва тютюну, від посадки в полі до переробки на фабриці, а друга – роботу однієї німецької транспортної колони, яка прибула на Україну для допомоги місцевим транспортним організаціям.

Окремо від цих груп стоїть фільм „Літо на Україні” або „Цвітуча Україна”. Він не був допрацьований, не був озвучений, тому збереглись лише робочі назви. Фільм мав етнографічний характер, показував природу України, народне мистецтво та архітектуру українського села. Як показав на допиті перед радянськими слідчими оператор М. П. Топчій, фільм можна було однаково використовувати, підставляючи відповідний текст, як німецькою, так і радянською або українською мовами¹⁷.

Говорячи про кіномистецтво окупованої України, необхідно згадати й художній фільм „Вовки”, який знімався в Німеччині в кінці 1943 року. Режисером стрічки був син московського кінорежисера Протазанова, що служив у військах „СС”, а режисером-постановником – німець Йорк. У фільмі знімалися українські актори з відділу „Вінета” при міністерстві пропаганди¹⁸. В епізодичних ролях знялась і частина акторів театру-студії „Гроно”, що виїхав у вересні 1943 року з Києва. У стрічці розповідалось про підпільну боротьбу радянських партизанів, зводячи наклеп

на методи їхньої війни. Напевно, він не був допрацьований, оскільки згадка про нього пізніше жовтня 1943 року відсутня.

Таким чином, міністерство пропаганди Німеччини активно використовувало в ідеологічній боротьбі проти більшовизму кіно, як засіб агітації широких верств населення. Не маючи достатніх власних людських ресурсів та матеріальної бази, німецька влада залучала до кіновиробництва й місцеві українські кадри. Однак, через брак часу, матеріально-технічної бази та розгалуженої демонстраційної мережі, кіно як вид пропаганди на захоплених українських землях не набуло поширення.

В кінопрокаті на окупованій території України, в основному, використовувалися німецькі художні комедійні та драматичні стрічки. Так, в грудні 1942 року в київських кінотеатрах йшли німецькі фільми “Не буду зізнаватись”, “Пропала без сліду”, “Афера Махина”, “Підводні човни на захід”, “Пошлюбна ніч утрюх”, “Такі-то вже чоловіки” та ін.¹⁹. Найбільш популярними серед глядачів були фільми про кохання „Після розлуки”, „Запрошуємо до танців” і „На все життя”²⁰. Вони були поганої якості, “ледь зрозумілі за змістом і звукомі мусять поступалися радянському кінофільму”²¹, – як визнавав начальник поліції безпеки та СД Києва в червні 1942 року. Відвідували українські кінотеатри, переважно німецькі солдати, оскільки офіцери віддавали перевагу театру опери та балету, а місцеве населення – драмтеатру.

В період окупації була відновлена робота кінотеатрів, які залишились не зруйнованими та не були зайняті окупаційною владою. Лише в м. Києві працювало 8 міських кінозакладів: “Глорія” (вул. Костянтинівська, 26), “Оріон” (вул. Мала Володимирська, 79), “ім. Шевченка” (вул. Саксаганського, 102), “Люкс” (вул. Львівська, 95), “Ехо” (вул. Велика Васильківська, 61), “Ліра” (вул. Велика Житомирська, 40), “Метрополь” (вул. Московська, 31), “Титанія” (вул. Васильківська, 22). Також працював суто німецький кінотеатр “Дойче Ліхтшпальгауз” (вул. Рози Люксембург)²².

Таким чином, кіномистецтво в окупованій німцями Україні не мало національних рис. За браком матеріальних та людських ресурсів воно не лише не розвивалось, а й опинилось в занедбаному стані. Українська кіностудія була повністю поставлена на

службу нацистській системі. Деякі працівники київської кіностудії, щоб вижити змушені були співпрацювати з окупантами. Вони брали участь у кіновиробництві, зокрема працювали над документальними зйомками, не визначаючи ідеологічне спрямування фільмів.

Частина кінопродукції, яка була підготовлена київською кіностудією за два окупаційні роки, так і залишилась на полицях недоступною для глядачів. Ці кіноматеріали напрацьовувались у двох напрямках: агітаційному – „Київ”, „Знову Пасха на Україні”, „Добровільний виїзд української молоді на роботи до Німеччини”, „Лист на Батьківщину”, фрагменти яких використовувались у щотижневих кіножурналах, та приватному – „Утворення Україне-фільму”, „Тютюн” та „Штрало”, які залишились власністю відповідних установ. Водночас завдяки цим стрічкам залишилися на плівці невідомі аспекти української історії, які ще чекають свого дослідника.

¹ *Михайлюк Марина*. Нацистська кінопропаганда в окупованій Україні // Український історичний збірник. – 2004. – Вип. 8. – С. 287–292; *Михайлюк М. В.* Нацистська пропаганда в окупованому Києві // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 131–144; *Червінський С.* Українська карта в ідеологічній війні нацистської Німеччини проти СРСР / Київ, ун-т ім. Т. Шевченка 36. наук. праць студентів і аспірантів. – 1998. Вип. 4. Ч. 1.: Гуманітарні науки. – С. 13–18; *його ж:* Провал нацистської пропаганди в Україні (1943–1944 рр.) // Історичний журнал. – 2003. – № 2. – С. 54–58; *Коваль М. В.* Доля української культури за „нового порядку” (1941–1944 рр.) // УІЖ. – 1993. – № 11–12. – С. 15–38.

² Кино под немцами [Електронний ресурс] // ФОКУС. – 2007. – 20.01. – № 3. Режим доступу: <http://focus.in.ua/article/10347.html> – Заголовок з екрану

³ *Гогун А.* Черный PR Адольфа Гитлера: Документы и материалы. – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – 416 с.

⁴ *Михайлюк Марина*. Нацистська кінопропаганда в окупованій Україні // Український історичний збірник. – 2004. – Вип. 8. – С. 287–292.

⁵ Державний архів Служби безпеки України (Далі – ДА СБ України). – Ф.6. – Спр. 70823. – Арк. 25.

⁶ *Фількевич М. О.* Сторінки нашої історії. – К.: Національна кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка, 2003. – С. 77, 96.

- ⁷ ДА СБ України – Ф. 6. – Спр. 74850. – Арк. 53.
- ⁸ ДА СБ України – Ф. 6. – Спр. 74850. – Арк. 29.
- ⁹ Історія України. Документи Матеріали. Посібник / Уклад, комент В. Ю. Короля – К: Академія, 2001. – С. 339–343.
- ¹⁰ ДА СБ України – Ф. 6. – Спр. 74054. – Арк. 98–99.
- ¹¹ ДА СБ України – Ф. 6. – Спр. 74054. – Арк. 36.
- ¹² ДА СБ України – Ф. 6. – Спр. 74054. – Арк. 38.
- ¹³ *Михайлик Марина*. Нацистська кінопропаганда в окупованій Україні // Український історичний збірник. – 2004. – Вип. 8. – С. 287–292.
- ¹⁴ ДА СБ України – Ф. 6. – Спр. 74054. – Арк. 75.
- ¹⁵ ДА СБ України – Ф. 6. – Спр. 74850. – Арк. 29.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ ДА СБ України – Ф. 6. – Спр. 74850. – Арк. 31.
- ¹⁸ ДА СБ України – Ф. 6. – Спр. 73690. – Арк. 170.
- ¹⁹ Нове українське слово. – 16 грудня – 1942. – С. 4.
- ²⁰ *Михайлюк М. В.* Нацистська пропаганда в окупованому Києві // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 131–144.
- ²¹ *Коваль М. В.* Доля української культури за „нового порядку” // Український історичний журнал. – 1993. – № 11–12. – С. 32.
- ²² ДА СБ України – Ф. 6. – Спр. 68093. – Арк. 24.

Володимир ЖИГЛО (*Харків*)

**Джерелознавчі дослідження та видання
документів зони військового управління вермахту
у період 1942 –1991 років**

У державних архівах України зберігається значна кількість документів, які характеризують німецький окупаційний режим у зоні військового управління (ЗВУ). Під час окупації 1941–1943 рр. до ЗВУ, як відомо, входили Харківська, Донецька, Луганська, Сумська та Чернігівська області. Джерельною базою вивчення історії окупації областей ЗВУ виступають діловодні документи німецьких окупаційних структур, колабораційних «органів місцевого самоврядування», а також радянського руху Опору. Характеристика джерельної бази з історії окупації областей, які входили до ЗВУ, міститься у дисертації В. А. Нестеренко У монографії А. В. Скоробогатова подається аналіз документальних джерел по історії окупації Харківщини². Характеристика окремих комплексів документів з історії областей ЗВУ міститься у публікаціях, присвячених 60-ті річчю Перемоги, на сторінках журналу «Архіви України»^{3,4}. Перелік фондів державних архівів, які розкривають історію окупаційного режиму в Україні (так звані «окупаційні фонди»), у тому числі й в областях ЗВУ, поданий у колективній роботі провідних архівістів України⁵. У цьому колективному дослідженні головна увага приділяється фондам окупаційних структур. Проте сам процес пошуку та архівації цієї великої групи документів так і не стали об'єктом спеціального дослідження. Але, у наслідок досить складного розміщення цих документів у фондах державних архівів, подібне дослідження провести необхідно. Це полегшить роботу з ними, особливо для дослідників-початківців. З метою найкращого опрацювання архівної документації з даної теми доцільно визначити

особливості її пошуку, виявлення, відбору та подальшого архівування. Метою статті є висвітлення історії пошуку, збору та концентрації цієї документації у центральних державних та партійних архівах УРСР протягом перших післявоєнних років (до початку 1950-х рр.).

У 40–50-х роках ХХ ст. державні архіви УРСР спочатку входили до структури НКВС, а після його реорганізації (з 1947 р.) до МВС УРСР. Збір документації, яка залишилась від установ, що діяли на території ЗВУ у 1941–1943 р., був покладений на Управління державними архівами (УДА) НКВС України та на місцеві державні архіви. Під час окупації України УДА було евакуйоване до м. Златоусту Челябінської області, куди повинні були переправлятися всі виявлені документи. Відразу після призупинення наступу Вермахту на радянсько-німецькому фронті взимку 1942 р. НКВС УРСР почав готуватися до збору документів, які залишалися на звільнених територіях. У лютому 1942 р. заступник народного комісара внутрішніх справ УРСР М. Ратушний підписує Циркуляр НКВС № 1 «Про виявлення та концентрацію матеріалів Вітчизняної війни»⁶. У циркулярі всім керівникам управлінь НКВС в областях наказувалося відразу після визволення населених пунктів організувати збір документів окупаційного періоду. Для цього створювалися спеціальні виїзні комісії (опергрупи НКВС), до складу яких входили співробітники обласних та районних державних архівів. Вони організували збір документації німецьких військових комендатур гестапо, управ та інших органів окупаційної влади, а також документи підпільно-партизанського руху. Крім того вони повинні були відновити роботу обласних державних архівів та організувати транспортування виявлених документів до Златоусту⁷. На місцях представники держархівів проводили огляд приміщень, у яких знаходились окупаційні органи влади, а також приймали документи від населення, про збір яких було заздалегідь оголошено у місцевій пресі⁸.

Документи УДА свідчать, що першою проблемою, яка постала перед комісіями НКВС, були непрості стосунки з керівництвом Червоної Армії (РСЧА, з листопада 1943 р. – Радянська

Армія - РА), яке після визволення населених пунктів вилучало в оперативних цілях усю документацію окупаційних структур. Заступник начальника УДА НКВС УРСР П.П.Гудзенко на якого був покладений контроль організації збору документації, у звіті до керівника УДАВ. Шклярова скаржиться, що «разом з передовими частинами РСЧА йдуть особливі відділи, які відразу забирають усе, що залишилось після німців, до нас майже нічого не доходить»⁹. Так, на 27 лютого 1942 р. у кількох визволених містечках Ворошиловградської (Луганської) області було виявлено усього кілька газет, листівок, солдатських листів¹⁰. Документи були або знищені окупантами, або вилучені частинами РСЧА. На 4 травня 1942 р. до УДА були відіслані лише кілька виявлених інструкцій німецьких комендатурпо боротьбі з партизанами, листи та підшивки кількох газет¹¹. Для організації більш централізованого збору документів на визволених територіях та усунення конкуренції між органами внутрішніх справ та військовими 29 березня 1942 р. Раднарком УРСР видає постанову № 723, згідно якої на УДА НКВС офіційно був покладений обов'язок збирати документи Вітчизняної війни¹². До них, у першу чергу, відносили акти обліку злочинів окупантів (у 1943 р. вони були передані до спеціальної Республіканської Надзвичайної комісії), документи окупаційних структур, кіно та фотозйомка, епістолярій, друковані видання, тощо. Спираючись на цю постанову, НКВС вимагав від керівництва РСЧА передавати усю виявлену документацію до спеціальних комісій держархівів, які діяли у областях. Але й після виходу формального підтвердження повноважень УДА, військові далеко не завжди віддавали йому виявлену документацію. Про це свідчать, зокрема, звернення наркому до командувачів фронтів (Воронезького, Північного та Степового) з проханням організувати збереження та передачу документів до НКВС на основі наказу № 723 Раднаркому УРСР. Лише у серпні-вересні 1943 р. командуючі фронтів почали видавати накази про передачу усіх знайдених документів, які не мали оперативного значення, до НКВС. 8 вересня вийшла відповідна постанова № 0264 командуючого Воронезького фронту, ще раніше 25 серпня 1943 р. – постанова № 00593 військової ради Степо-

вого фронту¹³. І нарешті, лише 12 грудня 1943 р. виходить наказ № 0447 наркома оборони маршала О. М. Василевського «Про збір документальних матеріалів, залишених ворогом, а також документів державних архівів та радянських установ». Згідно цього наказу всьому особовому складу військових частин та з'єднань заборонялося на свій розсуд знищувати будь-які виявлені документи. Керівники гарнізонів повинні були організувати збір документів та їх огляд. Ті документи, які не становили оперативного значення, відразу мали передаватися до місцевих архівних органів¹⁴. Лише після цієї постанови УДА отримало змогу відносно вільно вилучати документи окупаційного періоду.

У зазначеній вище постанові Раднаркому від 29 березня 1942 р. крім наказу здавати всі знайдені документи німецьких установ до НКВС, зазначено про необхідність централізованого їх зберігання. Вони повинні були концентруватися у Центральному державному архіві Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР (ЦДАЖР, сьогодні ЦДАВО), який мали створити у Києві відразу після його визволення¹⁵. У ЦДАЖР об'єднувалися фонди 3-х архівів – Центрального державного архіву революції УРСР, Центрального державного історичного архіву та Центрального державного архіву праці та профспілкового руху¹⁶. Планувалося, що центральний корпус ЦДАЖР буде знаходитися у Києві, а його філія – у Харкові. У Харкові ж планувалось створити і головний відділ фондів Вітчизняної війни¹⁷. Але організувати роботу з централізованого зберігання документів безпосередньо під час війни, а, тим більш, під час напружених подій 1942–1943 рр. було надзвичайно важко. Складно було також транспортувати усю виявлену документацію до Златоусту Тому керівник УДАНКВС УРСР В. Шкляров наказує більшість справ зберігати у відновлених обласних та районних архівах (за місцем їх виявлення) і тут же використовувати їх в оперативно-чекістських цілях, насамперед для пошуку «контрреволюційних елементів». До Златоусту передавали невелику частину найбільш важливих справ, і тих лише, які були знайдені у кількох примірниках¹⁸. Винятком були документальні свідчення про злочини нацистів на окупованих територіях. Вони повинні були відразу висилатися

до Златоустуна постійне зберігання у Центральному державному архіві НКВС¹⁹. До опублікування цього наказу ці документи передавалися до різних організацій, в тому числі до Радінформбюро, для оприлюднення з агітаційною метою фактів про злочини фашистів та радянський рух опору. Крім того за наказом НКВС СРСР за № 00962 від 6 травня 1942 р. («Про створення відділів фондів Вітчизняної війни») місцеві комісії НКВС в обов'язковому порядку брали на облік усі захоплені у нацистів друковані видання (у тому числі й художню літературу). З них три екземпляри передавалися до Відділу комплектування ДАФ СРСР для комплектування фондів Вітчизняної війни Центральних державних архівів СРСР²⁰.

Виїзні комісії УДА НКВС почали працювати на місцях вже з кінця січня-на початку лютого 1942 р. Першою областю, на території якої почався збір документів, стала Ворошиловградська (січень 1942 р.), потім – на початку лютого 1942 р. – Сталінська (Донецька)²¹. Але виявлених матеріалів, як вже підкреслювалось, було небагато. Так, у звіті за 1-й квартал 1942 р. заступник керівника УДА П. П. Гудзенко пише про виявлення в основному німецьких газет, листівок, солдатських листів, радянських газет («Червона зірка», «Правда», тощо). Підшивки періодики направлялися до фондів відділу рукописів бібліотеки АН УРСР²². Крім цих друкованих видань та листів, було виявлено кілька документів 563-го маршбatalьйону та 168-го саперного батальйону Вермахту. Через те, що виявлених матеріалів було небагато, а контрнаступ радянських військ ненадійний, начальник УДА В. Шклярів наказав переправити ці матеріали до тимчасово створеного фонду Великої Вітчизняної війни у Златоуст²³.

Нестабільна ситуація на фронтах не дозволила НКВС організувати постійний збір документів на визволеній території у 1942 р. Широкомасштабні роботи по їх виявленню почалися лише взимку 1943 р., коли намітився корінний перелом у війні. На початку січня 1943 р. НКВС УРСР створює постійну виїзну Оперативну групу для розслідування злочинів окупантів та укладання списків «контрреволюційних елементів», до яких відносили усіх, хто співпрацював з окупантами. У цю групу входили

2 представника УДА, які мали організувати збір документів на визволеній території²⁴. У січні 1943 р. група розпочала свою роботу у райцентрі Мелове Ворошиловградської області.

Як і раніше, співробітники УДА першочергово повинні були звернути увагу на виявлення документів окупаційних структур (комендатур гестапо, тощо) та колабораційних органів «місцевого самоуправління», тобто міських та районних управ. Документація оперативного значення, в першу чергу списки службовців управ, відразу передавалися до НКВС, на основі яких заарештовували тих колабораціоністів, які не встигли втекти разом з німцями. Одночасно зі збором документів, виїзна комісія УДА при опергрупі НКВС відновлювала роботу місцевих районних архівів (спочатку у Меловому, а потім, слідом за наступаючою Червоною Армією, у Старобельську, Чугуєві, Харкові)²⁵. Головною проблемою, яка постала перед комісією УДА у процесі відновлення роботи районних, а згодом і обласних архівів, була нестача кадрів. Частина співробітників державних архівів евакуювалася на схід ще у 1941 р., частина – загинула під час окупації. Для вирішення кадрової проблеми у визволені області з Златоустувідрядили співробітників УДА. Саме ними в основному було укомплектовано штати районних і обласних архівів у 1943 р. Враховуючи стратегічну важливість зібрання документальних свідочств німецької окупації України, НКВС УРСР наказом № 006 12 серпня 1943 р. «Про збирання документальних матеріалів Великої Вітчизняної війни в районах УРСР, визволених від німецько-фашистських завоювників» підпорядковує обласні та районні державні архіви місцевим управлінням НКВС²⁶. Так була здійснена спроба перенести управління архівною справою з далекого Златоусту на місце.

Документи, які не мали особливого оперативного значення, як правило, залишали у відновлених архівах. Після від'їзду опергрупи НКВС та УДА далі на захід за наступаючою РСЧА, місцеві архіви мали самостійно організувати подальший пошук та архівацію документів. Крім нестачі кваліфікованих кадрів, перед опергрупами НКВС, а згодом й обласних архівів, постали й інші труднощі. Першою з них була майже повна відсутність паперу,

без якого організація діловодства та облік виявлених документів був неможливий. У перші місяці після визволення, з цією метою використовували зворотний чистий бік німецьких пропагандистських плакатів та листівок. Іншою проблемою, яка гальмувала роботу, була нестача транспортних засобів. Тому керівництво УДАВ УРСР було змушене залишати на місцях частину важливої документації, яка під час контрнаступу Вермахту знову потрапила до рук німців. Так, у Харкові, під час першого визволення міста (з 16 лютого по 15 березня 1943 р.) змогли зібрати досить суттєву кількість документів гестапо, комісії Розенберга та інших окупаційних установ. Але під час відступу опергрупа НКВС спромоглася забрати лише те, що її співробітники могли унести буквально на собі. Крім того постійна конкуренція з військовими, які продовжували на свій розсуд забирати у оперативних цілях багато документів, та нестача матеріальних засобів також ускладнювали роботу.

Не зважаючи на це, за 1943 р. по Ворошиловградській та Харківській областях було вилучено та взято на облік близько тону документів. Частина документів була направлена до Златоусту, а частину залишили безпосередньо на місцях, у районних та обласних архівах²⁷. З 28 січня по 1 листопада 1943 р. по Харківській області було взято на архівний облік 1270 од. зб. (134 фонди), по Ворошиловградській області – 211 од. зб. (98 фондів), по Сумській області – 2050 од. зб. (54 фонди), по Сталінській області – 20 фондів (кількість одиниць зберігання не вказується) і по Чернігівській області 58 фондів (кількість одиниць зберігання також не вказується)²⁸. Крім того, була зібрана певна кількість друкованої продукції. По м. Чернігову збір та впорядкування документів центральних установ (міської та земельній управ) фактично закінчився вже у грудні 1943 р. – січні 1944 р. На початок 1944 р. у обласному архіві було сконцентровано документацію 38 установ, які існували у місті під час окупації (2575 од. зб.). У філіях Чернігівського архіву у містах Ніжині та Прилуках було впорядковано 4600 од. зб. (66 фондів)²⁹. На початок 1944 р. по Харкову і області було сконцентровано близько 5443 од. зб. (99 фондів), в оперативно-чекистських цілях викорис-

тано 122 од. зб., взято на облік 11451 чоловік «контрреволюційного елементу»³⁰. До середини 1944 р. ця цифра була доведена до 15341 чоловіка³¹. Ці списки в обласних архівах, як правило, не концентрувалися, а направлялися керівнику управління НКВС по області, а також керівнику УДА в УРСР. По Ворошиловградській області, за неповними даними, на вересень 1944 р. було сконцентровано вже близько 340 фондів (3289 од. зб.), не рахуючи окупаційної преси. Взято на облік 764 чоловік «контрреволюційного елементу»³².

Більшість виявлених документів залишалася в областях та перевірялася місцевими управліннями НКВС. До центру надсилали, як правило документи, що мали оперативне значення: списки зрадників, свідоцтва злочинів, підшивки періодики. Все інше – документація міських та районних управ, організацій та установ, через своє місцеве значення – залишалася в обласних архівах. До Центрального державного архіву Жовтневої революції та соціалістичного будівництва, який до 1945 р. працював у Києві, направлялося діловодство лише тих структур, які мали всеукраїнське значення. Наприклад, з Рівно до ЦДАЖР були відправлені документи Рейхскомісаріату України. З колишніх областей ЗВУ у ЦДАЖР поступило небагато справ – документи окремих військових частин, підрозділів СС, тощо.

Крім ЦДАЖР, концентрація матеріалів часів окупації проводилась і в інших архівних установах республіки, зокрема у Центральному державному архіві фоно-фото документів УРСР НКВС. Роботою по виявленню документів у колишніх областях ЗВУ займався також Центральний державний історичний архів НКВС. По Харкову, наприклад, ним було виявлено 1200 од. зб. (здебільшого районних управ), які були впорядковані у 5 фондах³³. Незрозуміло, щоправда, на яких підставах пошуком документів воєнних часів займався історичний архів, у якому концентрувалася документація до 1917 р. Пізніше усі виявлені у Харкові документи були передані до обласного архіву.

Крім документації німецьких та колабораційних структур після окупації ЗВУ залишилась значна кількість документів радянського руху Опору. На момент визволення областей ЗВУ

(серпень-жовтень 1943 р.) документація партизанських загонів та підпільних організацій знаходились здебільшого або серед діловодства Українського штабу партизанського руху (УШПР), або серед діловодства ЦК КП(б)У. УШПР, базуючись на звітній документації керівників партизанських загонів, писав до ЦК характеристики про їх діяльність протягом окупації. Частина матеріалів залишалася на місцях. До таких можна віднести, наприклад, чернетки звітів до центру, епістолярій, щоденники діячів підпільно-партизанського руху, тощо. Деякі з них знаходилися у „розробці” організаційно-інструкторських відділів обкомів, деякі – на руках окремих діячів руху Опору. Але документація радянського руху Опору відносилася до компетенції не державних архівів НКВС, а до партійного архіву Інституту Маркса – Енгельса – Леніна УРСР (ІМЕЛ). Активний збір цих документів комісіями партійних архівів у областях почався не у 1942–1943 рр., а у 1945 р., тому що більшість справ руху Опору знаходилася протягом 1943–1945 рр. у „розробці” в організаційно-інструкторських відділах обкомів та ЦК КП(б)У³⁴. Одним з перших типів документів, які стали надходити до партархівів, були підсумкові звіти обкомів до ЦК КП(б)У про підпільно-партизанський рух в областях. Ці звіти склалися у двох примірниках: один для ЦК, другий архівувався в обласних партійних архівах. Протягом 1945 р. до обласних партархівів ІМЕЛ надійшли вищезгадані звіти обкомів, протоколи засідань рад партизанських загонів, листівки, примірники підпільної преси, щоденники, тощо³⁵. Так, наприклад, у Сумському облпартархіві на листопад 1945 р. зосередилися окремі документи партизанського загону «За Батьківщину» Ямпольського району, обласного відділу УШПР, листівки підпільного обкому та інше. По Харківській області у 1945 р. виявлено небагато документів – листівки до населення, звіти кількох партизанських загонів, преса³⁶. У Сталінському облпартархіві на листопад 1945 р. робота по прийняттю документів руху Опору не розпочалась взагалі³⁷. Деякі справи, що були архівовані у 1945 р., надійшли до партархівів з обласних державних архівів НКВС. Їх було виявлено ще у 1943–1944 рр. Проте до 1945 р. вони знаходились серед документації державних архі-

вів. Це були здебільшого спогади, щоденники, збірники віршів, тобто ті документи, які були зібрані або серед населення, або серед самих учасників руху Опору, чи знайдені на підпільних квартирах. Ці документи комісії УДА вилучали згідно Циркуляру № 1 НКВС від 16 лютого 1942 р. Але найбільш важлива документація – звіти про діяльність, протоколи засідань надійшли до облпартархівів з організаційно-інструкторських відділів обкомів, які наприкінці 1945 р. вже закінчували їх вивчення. За 1945 р. Ворошиловградський партархів прийняв та систематизував 37 справ по війні, але багато документів залишалось ще у обкомі³⁸. У звітах інших облпартархівів за 1945 р. загальна кількість прийнятих справ не вказується, але наголошується, що це в основному спогади, пісні, щоденники³⁹.

Центральний партійний архів ІМЕЛ у Києві почав активний прийом документів у 1946 р., коли вони почали надходити з ЦК КП(б)У. У 1946 р. ним було прийнято від ЦК КП(б)У та систематизовано 170 справ⁴⁰. Крім того від Управління пропаганди та агітації ЦК були прийняті деякі матеріали ОУН: листівки (6 кг) та газети (24 кг)⁴¹.

Базуючись на звітній документації обласних відділів партархіву майже неможливо поетапно прослідкувати кількість архівованої по війні документації. У звітах за 1945-1947 рр. голови комісій по виявленню документів вказують, що документація по руху Опору у області майже повністю заархівована. Іноді у звітах взагалі не йде мова про прийняття на зберігання документів з питань руху Опору (як наприклад у звітах Харківського обласного архіву). Але у всіх без винятку звітах вказується, що на 1947 р. робота по збору документів була в основному закінчена.

Натомість Центральний партархів УРСР продовжував приймати документацію ще у 1946–1950-х рр. Так, у 1946 р. від ЦК КП(б)У було прийнято 170 од. зб.⁴². Нова передача справ з ЦК до архіву відбулася у 1951 р. (331 од. зб.), у 1953 р. (92 од. зб.) та у 1958 р. (20 од. зб.)⁴³. Ці документи були архівовані в описах 22 та 23 фонду № 1. Але більшість справ до партархіву надійшли не від ЦК, а від УШПР. УШПР перестав існувати у 1945 р. і

спочатку його документи були передані до Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У. Потім вони перейшли на вивчення до Комісії по Великій Вітчизняній війни. У 1949 р. партархів створив бригаду працівників, яка вилучала документацію УШПР. Остання, крім документів безпосередньо УШПР, містила багато звітної документації окремих партизанських загонів⁴⁴. Перший етап передачі документації Комісії по Великій Вітчизняній війни до партархіву закінчився у травні 1949 р., коли було передано 93 справи. Вони були об'єднані у фонд № 58 УШПР (сучасний фонд № 62). Більшість справ (близько 11 тис. од. зб.) були передані у 1950 р.⁴⁵ Їх відразу почали зосереджувати по фондах та засекречувати. У 1980-х роках 34 фонди, в яких зберігалася документація невеликих партизанських загонів, були об'єднані в єдиний фонд № 130. На 1950 р. у партархіві ІМЕЛ зберігалася 11–12 тис. справ, які відносилися до періоду Великої Вітчизняної війни. З цієї кількості справ всього 915 характеризують діяльність підпілля, а близько 11 тис. – партизанський рух⁴⁶. Протягом 50-х років фонди партійного архіву ще кілька разів поповнювалися документами з історії радянського руху Опору, які надходили від різних організацій. Більшість документів – 130 од. зб. (особисті справи учасників підпільно-партизанського руху) надійшли від Комісії по справах колишніх партизан при Президії ВР УРСР у 1953 р.⁴⁷

Таким чином організації виявлення та збору документів окупаційного періоду у УРСР присвячувалася велика увага радянських архівних органів та спецслужб. Цим займався особисто архівний відділ НКВС, а також партійні архіви. Вивчення «окупаційних» справ проводилася, насамперед, в «оперативно-чекістських» цілях з метою розшуку усіх, хто в будь-якій формі співпрацював з окупаційним режимом. Комісії УДА розпочали збір документації взимку 1942 р. Не зважаючи на численні труднощі, комісії фактично закінчили збір документів до 1944 р. Більшість документів після окупації областей ЗВУ залишились у місцевих архівах, на відміну від документації інших адміністративних утворень окупованої України, які, як правило, передавались у ЦДАЖР. Збір документації радянського руху Опору, продовжу-

вався до 1950-х років. Партійний архів, на який був покладений обов'язок займатися збором документів партизанського та підпільного руху, постійно конкурував у цій справі з іншими організаціями, наприклад з Комісією по Великій Вітчизняній війні.

Не зважаючи на спроби окупантів усіляко приховати та знищити документальні свідчення їх злочинів все ж було виявлено, зібрано й сконцентровано значну кількість справ, які відносно повно відображають особливості окупаційного режиму у ЗВУ.

¹ *Нестеренко В. А.* Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): Дис. ... канд. іст. наук – К., 2005. – 251 с.

² *Скоробогатов А. В.* Харків учаси німецької окупації (1941–1943 рр.). – Х.: Прапор, 2004. – 368 с.

³ *Власенко Л.* Документи про підпілля та партизанський рух на Сумщині під час II світової війни (1941–1943 рр.) // Архіви України. – 2005. – № 1/3. – С. 546–551.

⁴ *Старовойт М., Родзевич В.* Питання діяльності органів влади та життя населення окупованих територій у документах Державного архіву Луганської області // Архіви України. – 2005. – № 1/3. – С. 289–293.

⁵ Архіви окупації, 1941–1944 рр. / Упоряд. Н. Маковська – К.: Вид-во Києво-Могилянської академії, 2006. – 871 с.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО). – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2336. – Арк. 1.

⁷ Там же. – Арк. 2.

⁸ Там же. – Арк. 21.

⁹ ЦДАВО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2355. – Арк. 21.

¹⁰ Там же. – Арк. 15.

¹¹ Там же. – Арк. 21.

¹² ЦДАВО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2381. – Арк. 114.

¹³ ЦДАВО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2424. – Арк. 62–63.

¹⁴ ЦДАВО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2563. – Арк. 3.

¹⁵ ЦДАВО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2427. – Арк. 4.

¹⁶ Архівні установи України. Довідник. – Т. 1 /ред. колегія Г. Боряк, І. Матяш, Г. Папакін. – К.: Державний К-т архівів України, 2005. – С. 45.

¹⁷ ЦДАВО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2427. – Арк. 7.

¹⁸ ЦДАВО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2355. – Арк. 33.

¹⁹ Там же. – Арк. 192.

²⁰ ЦДАВО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2562. – Арк. 28.

- ²¹ ЦДАВО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2355. – Арк. 60–62.
- ²² ЦДАВО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2356. – Арк. 8–18.
- ²³ Там же. – Арк. 68.
- ²⁴ ЦДАВО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2424. – Арк. 1.
- ²⁵ Там же. – Арк. 1–5.
- ²⁶ Там же. – Арк. 30.
- ²⁷ Там же. – Арк. 9.
- ²⁸ Там же. – Арк. 51.
- ²⁹ ЦДАВО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2468. – Арк. 29.
- ³⁰ ЦДАВО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2481. – Арк. 49–50.
- ³¹ ЦДАВО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2587. – Арк. 18.
- ³² ЦДАВО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2603. – Арк. 3–12.
- ³³ ЦДАВО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2455. – Арк. 3.
- ³⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО). – Ф. 39. – Оп. 3. – Спр. 473. – Арк. 1 та 103.
- ³⁵ Там же. – Арк. 98–103.
- ³⁶ Там же. – Арк. 138.
- ³⁷ Там же. – Арк. 103.
- ³⁹ ЦДАГО. – Ф. 39. – Оп. 3. – Спр. 496.
- ⁴⁰ ЦДАГО. – Ф. 39. – Оп. 3. – Спр. 506. – Арк. 1.
- ⁴¹ Там же. – Арк. 1.
- ⁴² ЦДАГО. – Ф. 39. – Оп. 3. – Спр. 964. – Арк. 2.
- ⁴³ Там же. – Арк. 2.
- ⁴⁴ ЦДАГО. – Ф. 39. – Оп. 3. – Спр. 608. – Арк. 8–13.
- ⁴⁵ ЦДАГО. – Ф. 39. – Оп. 3. – Спр. 964. – Арк. 3.
- ⁴⁶ Там же. – Арк. 1.
- ⁴⁷ Там же. – Арк. 3.

Юлія ГОРБАЧ (*Київ*)

Микола Битинський та його листи до Івана Огієнка (митрополита Іларіона)

Останнім часом дедалі більшу увагу дослідників привертає до себе постать визначного українського церковного та державного діяча, вченого з великої літери, поета, мислителя Івана Івановича Огієнка. Різні аспекти його непростого, насиченого бурхливими подіями життя та надзвичайно активної діяльності вже стали предметом багатьох наукових статей, книг, кандидатських і докторських дисертацій¹. Особливо великий інтерес з боку вітчизняних істориків викликає багата епістолярна спадщина митрополита Іларіона (І. Огієнка)², яка, крім листів самого митрополита, включає в себе листи від багатьох духовних та світських організацій, відомих тогочасних українських громадських, політичних, церковних діячів, учених, письменників, художників, тощо. Листи є різними за змістом і характером написання, вони містять в собі багато цінної інформації, яка безпосередньо стосується різних етапів життя та діяльності самого Івана Огієнка, його друзів, знайомих, нерідко зовсім випадкових персонажів, які навіть ніколи не були знайомі з митрополитом Іларіоном, але встановленням осіб яких доводиться наполегливо займатися археографам, коли вони працюють над коментарями.

Серед численних адресатів митрополита Іларіона був і Микола Оверкійович Битинський (24.11.1893–24.12.1972), добре відомий, на жаль, більше для української діаспори, ніж для його співвітчизників у Великій Україні, вчений-геральдист, художник-графік, поет, громадський діяч. Постать М. Битинського, порівняно з постаттю

І. Огієнка, поки ще недостатньо досліджена вітчизняними істориками, хоча вона безперечно заслуговує на це.

М. Битинський народився у сім'ї поштово-телеграфного урядовця в м. Літині на Поділлі (тепер Вінницька область). Початкову освіту майбутній художник здобув у Кам'янецькій школі, яку закінчив 1908 р.³ Одночасно М. Битинський вчився малюванню. Його викладачами були такі відомі майстри пензля, як Вячеслав Розвадовський (саме він 1905 р. заснував у Кам'янці-Подільському художню школу прикладних мистецтв з інтернатом для сільських дітей) та Микола Роот⁴. Закінчивши школу, М. Битинський до 1912 р. працював у канцелярії Подільської контрольної палати, а потім був слухачем 2-річних Педагогічних курсів при Кам'янецькій вищій початковій школі. 1914 р. він закінчив ці курси зі званням учителя початкової школи і правом викладати у 2-класових сільських школах⁵.

Впродовж 1914-1915 рр. М. Битинський працював учителем народної школи с. Карбівка Гайсинського повіту, а в листопаді 1915 р. був мобілізований до царської армії. Воював у складі 9-го Фінляндського стрілецького полку в Карпатах⁶. Був командирований до Петрограду для вступу у Військову школу. У січні 1916 р. М. Битинський вступив юнаком до Оранієнбаумської військової школи, яку закінчив у званні прапорщика 26 квітня того ж року⁷. У старшинських рангах прапорщика, підпоручника та поручника російської армії брав участь у війні проти німців на Північному фронті. За цей час перебував на посадах молодшого старшини роти та начальника полкової саперної команди в 66 пішому Бутирському полку та 17-й дивізійній інженерній роті⁸.

У 1917 р. під час безладдя на фронті М. Битинський повернувся в Україну де наказом Генерального Секретаріату Центральної Ради був демобілізований, щоб у якості вчителя вести культурницьку роботу на селі. Розпорядженням Кам'янецької повітової шкільної ради він був призначений завідуючим початковою школою спочатку в с. Людвіполі, а пізніше в с. Демшині Кам'янецького повіту. На посаді вчителя М. Битинський перебував до березня 1919 р., у цей же час він закінчив курси українознавства для вчителів повіту⁹.

До українськогoвійська М. Битинський вступив на початку 1918 р. у званні поручика. Після мобілізації у званні молодшого старшини до 2-го інженерного куреня у Вінниці, навчався на спеціальних військово-учительських курсах у Кам'янці-Подільському й отримав звання інструктора національної освіти¹⁰.

У квітні 1919 р. М. Битинський вступає до 1-го рекрутового полку армії УНР, обіймає посади командира полкової технічної сотні і водночас старшини культосвітнього відділу при штабі полку. У тому ж 1919 р. він бере участь у боях проти денікінців і потрапляє в полон, але успішно тікає з нього. Проте майже відразу його знову беруть у полон, цього разу вже поляки, і він опиняється у таборі військовополонених у м. Ланьцут. Там М. Битинський вступає до VI січової стрілецької дивізії генерала Марка Безручка на посаду старшини для особливих доручень 6-го технічного куреня і старшини освіти куреня¹¹.

У 1920 р. М. Битинський був інтернований до Польщі й перебував у таборах Олександрові-Куявському Щипіорно, Каліші. За час перебування на інтернації він працював начальником культурно-освітнього відділу дивізії та таборів. За цей час відкрив 4 школи для неграмотних козаків у 6 дивізії; редагував таборовий часопис „Нове життя”; видавав друком книжки з військового фаху та українознавства; керував таборовою книгозбірнею; читав лекції з історії України в куренях дивізії; заснував таборову „Козацьку Просвіту” в Щипіорно; опікувався „Хатою Стрільця”; відкрив курси українознавства для жінок табору, а також курси іноземних мов, курси агрономії та бухгалтерії, працював декоратором у „Драматичному Товаристві ім. М. Садовського” в Щипіорно; улаштовував таборі історико-національні свята, наукові виклади та мистецькі вечірки; працював у таборовій газеті „Український сурмач”, журналі „Релігійно-Науковий Вістник”; завідував культурно-освітньою секцією в „Громаді Старшини” 6 дивізії; працював при реорганізації „Таборової Гімназії” в Щипіорно¹².

Після ліквідації польських інтернаційних таборів, у жовтні 1923 р. М. Битинський подав прохання про вступ до Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі,

але за браком середньошкільної освіти не міг відразу бути зарахований до числа студентів інституту¹³.

Попри першу невдачу, у листопаді того ж 1923 р. М. Битинський вступив на Матуральні курси при Українській господарській академії (Прага), а вже 1924 р. розпочав навчання в Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова на відділенні історії та соціальних наук, одночасно беручи приватні уроки з графіки та геральдики. У цей же час він починає працювати співредактором і співробітником військового журналу „Гуртуймося” (пропрацював у цьому часописі 10 років, про що тепло згадує його друг В. Филонович¹⁴). Отримавши диплом педагога середніх шкіл, тривалий час вчителював в українській гімназії в с. Білках на Закарпатті.

У березні 1939 р. М. Битинський вступив до Карпатської Січі й 1941 р. брав участь у війні Карпатської України з мадярськими фашистами.

Протягом 1942-1945 рр. робітником-чорноробом він примусово працював у Берліні на фабриці „Рейнметал Борсіг”. 1945 р. М. Битинський вступає до Української Національної Армії генерала Павла Шандрука та стає старшиною при його штабі. У червні 1948 р. Вища Військова Рада Уряду УНР (в екзилі) присвоює йому звання підполковника¹⁵.

Після завершення Другої світової війни М. Битинський протягом 1945–1950 рр. викладає історію, філософію, малювання, креслення, мистецтво в українських таборах у Німеччині (Ашаффенбург, Байройт, Майнц-Кастель, Етрінген)¹⁶.

1951 р. М. Битинський разом з дружиною Надією переїжджає до Канади, у Торонто. Там він понад 11 років викладав теорію та історію українського мистецтва на курсах українознавства ім. Г. Сковороди та на курсах українознавства ім. І. Котляревського при кафедрі св. Володимира. Саме тут і зав'язалося його листування з митрополитом Іларіоном.

Перебуваючи далеко від батьківщини, М. Битинський не поривав з нею, беручи, зокрема, активну участь у громадському житті українських емігрантів. Він був членом Союзу колишніх українських вояків у Канаді, Генеалогічно-геральдичного това-

риства в Америці, Української Вільної Академії Наук у Канаді, Українського товариства подолян, православної кафедральної громади, братства св. Володимира та інших¹⁷.

М. Битинський був також автором багатьох поетичних і прозових творів, публікуючи їх під псевдонімом Микола Оверкович. Серед його творів збірка поезій „В гromі і бурі”, поема „На брамі України”, балада „Сузір’я лицарів”, містична поема „Ангел помсти”, присвячені пам’яті його загиблих у бою побратимів і всіх українських патріотів. Ці твори увійшли до збірки „Кенотаф”, виданій 1963 р. у Торонто, щоб вшанувати пам’ять про загиблих за українську державність під Крутами та Базаром¹⁸.

Будучи багатосторонньо обдарованою людиною, М. Битинський не припиняв працювати і як художник-графік та геральдист. Він є автором великої кількості праць на тему української геральдики, найкращими з яких є „Альбом гербів українських земель”, „Герби українських гетьманів”, „Уніформи українського війська доби визвольної боротьби 1917–1921 рр.”, „Державні відзнаки України”. Він написав і науково обробив працю „Геральдика”, яку мріяв побачити надрукованою та на друк якої довгі роки збирав і відкладав зі своїх, більш ніж обмежених засобів, гроші. Серед його проектів відомі також „Хрест Симона Петлюри”, знак і грамота „Воєнного хреста”, багато хоругв, знамен, стягів¹⁹.

Помер М. Битинський у м. Торонто (Канада). Передцим він довгий час хворів, але підтримуваний люблячою дружиною, мужньо боровся з недугою.

По собі цей визначний український художник геральдист, поет, громадський діяч, справжній патріот своєї батьківщини залишив 52 літературні та геральдичні праці, 36 малярських і графічних (серед них „Розстріл 359 під Базаром”), 36 з геральдичного оформлення гербів, 28 зі сфрагістики, 36 про ордени та відзнаки, нагрудні значки, грамоти, багато картин та 20 різних листівок, 16 проектів надгробних пам’ятників. Увесь цей спадок потребує глибокого дослідження, вивчення, представлення на огляд широких мас в Україні²⁰.

У даній статті йтиметься про листи (всього 16) від М. Битинського до митрополита Іларіона, які зараз знаходяться в Цен-

тральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ) (фонд 1294, опис 1, справа 30). Це копії листів М. Битинського, передані з Архіву митрополита Іларіона (Івана Огієнка) в Канаді о. Т. Міненком. Більшість з них написані від руки, декілька надруковані на друкарській машинці. Зазначені листи до певної міри доповнюють інші листи (всього 12) М. Битинського до митрополита Іларіона, опубліковані Ю. Мициком у його праці 2006 р. „Листування митрополита Іларіона (Огієнка)”²¹. І перші, і другі листи стосуються одного проміжку часу – 1952–1964 рр., очевидно тому більшість тем, заторкнутих у них, перегукуються.

Листування М. Битинського з І. Огієнком розпочалося після вимушеного переїзду українського художника на постійне проживання до Канади. Одним із багатьох занять М. Битинського далеко за межами батьківщини стало малювання, яке приносило йому не дуже значні заробітки. Добре відомо, що професія художника – справа не завжди вдячна і нерідко багатом талановитим людям доводиться роками, якщо не десятиліттями, торувати свій шлях до народного визнання та матеріального добробуту. М. Битинський, який опинився в чужій країні разом з родиною, щоб заробити на прожиття, всіляко використовував у першу чергу, свій художній талант. Він малював ікони, образи та плащениці для православних церков у Канаді, виконував інші замовлення місцевих церковних громад. Розуміючи, що за протекцією поважних і впливових серед місцевої української громади осіб йому буде легше знайти замовників, художник іноді звертався за допомогою до митрополита Іларіона, авторитет якого серед церковних діячів і звичайних канадських українців був беззаперечним: „Я хотів би звернутися до зарядів церковних громад тих міст і запропонувати їм свої послуги, як іконографа щодо малювання для них іконостасних образів. Може мені пощастило б з тими церковними громадами порозумітися, й я з Божою поміччю і за Вашим щасливим благословенням та цінною для мене протекцією намалював би образи тих нових іконостасів”²².

М. Битинський виконував також художні замовлення і самого митрополита Іларіона, про що згадується в окремих листах:

„Вашого цінного листа і поштовий переказ на гроші отримав... Тішуся, що моя праця Вам сподобалась. Дякую щиро і за ласкаву обіцянку Вашу мене і надалі не забувати. Це дає мені сміливість надіятись ще на якісь Ваші замовлення – церковні образи, портрети церковних діячів і т[аке] п[одібне]”²³. При цьому художник обіцяв митрополитові Іларіону старанно виконувати всі замовлення і майже в кожному своєму листі вибачався за завдані клопоти. Очевидно М. Битинський відчував себе трохи ніяково, звертаючись по допомогу й підтримку до такої шанованої та відомої багатом людини як митрополит Іларіон.

Серед загалу замовлень, виконуваних М. Битинським для митрополита Іларіона та обговорюваних обома кореспондентами у листах, найчастіше згадується рисунок святого Антимінса²⁴. Вочевидь, це була важлива й одночасно складна робота, оскільки М. Битинський кілька разів переробляв або доробляв її, постійно радився з митрополитом Іларіоном про те, як краще виконати ту або іншу деталь цього цінного замовлення. У листах детально описується увесь технічний процес створення малюнка, художник відверто перераховує, що йому вдалося зробити, а що треба було б ще змінити: „... Я уважно і докладно простудіювала і скоригував свою попередню працю по тому друкованому відбитку з неї на шовку, який Ви мені передали для зразку. Мене немилоразило те, що відбиток мого рисунка на шовку вийшов перечорнений і в багатьох місцях невиразний”²⁵.

Паралельно з роботою художника-графіка М. Битинський в еміграції активно займався і геральдичними дослідженнями, які на той час були занедбані і не дуже популярні, що визнавав і сам майстер: „З прикрістю спостерігаю на кожному кроці, як страшенно ця наука (геральдика) у нас упосліджена і знаходиться у справжньому занепаді”²⁶. При цьому, на думку художника, „самі геральдичні витвори, як герби, прапори і под[ібне] мають незмінну реальну вагу і практичне значення”²⁷. Свої відкриття, роздуми та ідеї з цього приводу, доповнені цікавими ілюстраціями, М. Битинський віддавав публікуватися в часопис „Наша культура”, очолюваний митрополитом Іларіоном. Таким чином, це була ще одна площина, на якій перетиналися інтереси двох

українців. В одному з листів М. Битинський, зокрема, писав: „При цьому надсилаю свою невеличку геральдичну розвідку з двома рисунками для друку у Вашому високоцінному журналі „Наша культура”²⁸. Про „Нашу культуру” йдеться загалом майже в кожному листі М. Битинського до митрополита Іларіона. Інший часопис, який згадується у листах, це „Віра і культура”. М. Битинський віддавав друкуватися свої дописи і сюди, а тому, бувало, просив митрополита Іларіона повпливати на редакцію „Віри і культури” (вона йому теж підпорядковувалася) з тим, щоб пришвидшити друк якоїсь з його геральдичних розвідок. Так, в одному зі своїх листів він писав: „...Ласкаво прошу вплинути на редакцію „В[іри] і К[ультури]”, щоб нарешті закінчити друкування моєї розвідки про герб Архистратига...”²⁹

Як видно з багатьох листів, І. Огієнко виступав також у ролі критика та рецензента публіцистичних робіт М. Битинського на геральдичну тематику і думка митрополита Іларіона з цього приводу була для дослідника дуже важливою: „Перед тим, як вислати Вам цю річ на розгляд і просити про уміщення її в цінному Вашому журналі „Віра і культура”, ласкаво прошу не відмовити подати мені деякі цінні Ваші й авторитетні поради”³⁰. Читаючи листи М. Битинського до митрополита Іларіона, часто впадає також у вічі, що спілкування з останнім давало М. Битинському не лише необхідний для кожного науковця обмін думками та інформацією, але й натхнення, необхідне для подальшої роботи у сфері вивчення української геральдики: „Щиро дякую за Вашого цінного підбадьорливого листа. Він мене справді заохочує до дальших студій і праць з ділянки нашої рідної геральдики”³¹. Серед геральдичних робіт М. Битинського, які він обговорював з митрополитом Іларіоном, згадуються розвідки про герб Львова і Галичини (Лев Галицький) та про герб м. Києва і Київської землі (Архистратиг Михаїл Київський), а серед інших наукових розвідок – підручник з іконографії, який М. Битинський дуже хотів, але не міг завершити через абсолютну відсутність потрібної літератури. В одному з листів до митрополита Іларіона він, зокрема, писав: „Щодо підручника іконографії, то гнітить мене та сама біда: брак літератури і матеріалу... Ніяких книжок з

іконографії не маю і не можу дістати. Тому очевидно доведеться відмовитись від писання підручника...»³².

М. Битинський, будучи художником і маючи гарні знання в галузі архітектури, допомагав митрополитові Іларіону у пошуку інформації про іконостаси, необхідної останньому для написання його праці. Судячи зі змісту листів, це було нелегким завданням, адже дістати українську літературу з такої специфічної теми треба було далеко за межами України. „На жаль, нічого солідного і вичерпного, а навіть і літератури з цього предмета мені не пощастило дістати”³³. Однак автор дещо применшив результати своїх пошуків, адже у тому ж листі він говорить про брошуру В. Січинського „Пам’ятки української архітектури”, де є показник літератури з української архітектури та працю В. Антоновича „Українська культура”, яка містить розділ про українське малярство з коротким описом іконостасів. М. Битинський пропонує переслати митрополитові Іларіону ці праці разом із фотографіями іконостасів таборових церков у Німеччині та з іконостасу Торонто, які він розмальовував.

І. Огієнко, у свою чергу, допомагав художникові у пошуку інформації, необхідної для написання вже його праці. Так, в одному з листів М. Битинський просить митрополита Іларіона: „Будь ласка, загляньте до великої Енциклопедії Брокгауза і Єфрона... і зробіть з ласки своєї для мене дві виписки текстів з-під гасел: 1 – Пилат (Понтійський), 2 – Печать_Малороссійская. Ці речі мені дуже потрібні для праць, а названої Енциклопедії в Торонті я ніде не можу дістати”³⁴. В іншому листі М. Битинський дякує митрополитові Іларіону за випозичену йому енциклопедію та пише, що повертає її назад власнику: „З великою подякою повертаю Вам книжку – Енциклопедію Брокгауза – Ефронта т. VIII, з якої відмалював деякі українські і земські герби для своєї збірки”³⁵.

Про те, що між І. Огієнком і М. Битинським існували теплі, можна навіть сказати дружні відносини, свідчить і той факт, що митрополит Іларіон регулярно презентував художнику свої нові праці, які надсилав поштою. Так, наприклад, в одному з листів М. Битинський висловлює митрополитові Іларіону щирю подяку

за надісланий цінний подарунок – книжку „Наша літературна мова”: „Цей Ваш досконалий суто науковий твір, що так послідовно, легко, переконливо відкриває й освітлює незвичайно багаті і цінні скарби нашої рідної мови, особисто й особливо дорогий для мене тим, що дає і мені тепер змогу повно черпати з нього так потрібну кожному з нас на чужині специфічну рідномовну науку”³⁶. Іншим разом І. Огієнко надіслав художнику свою працю „Святий Димитрій Тупталенко”, а згодом ще одну – „Розп’ятий Мазепа”. Така увага з боку митрополита Іларіона звісно була дуже приємною художнику

У багатьох листах, адресованих митрополитові Іларіону, М. Битинський вітає його з тими чи іншими святами, висловлює різноманітні побажання, ділиться поточними подіями зі свого життя („З початком нового шкільного року мав я на двох курсах українознавства, де викладаю Історію України та Українське Мистецтво, чимало праці і клопотів із-за браку відповідних підручників. Мусів скласти конспекти”³⁷), розповідає про своє погане самопочуття, просить молитися за нього та щоразу висловлює митрополитові Іларіону свою шану та вдячність. Ці начебто незначні і не завжди помітні з першого погляду моменти також є свідченням того, що відносини, які існували між кореспондентами, ґрунтувалися на взаємній повазі та довірі.

Таким чином, проаналізовані вище листи є цінним джерелом для подальшого вивчення постаті та творчої спадщини М. Битинського, а також для доповнення відомостей про діяльність та людські якості митрополита Іларіона. Вони можуть становити інтерес не лише для істориків, археографів, інших дослідників персоналій І. Огієнка та М. Битинського, але й для геральдистів і особливо художників адже у багатьох листах міститься детальна інформація про різні художні роботи, виконувані М. Битинським в еміграції, викладено його роздуми та ідеї з приводу створення того або іншого герба, малюнка, описано майбутні творчі плани художника

¹ *Ляхоцький В. П.* До питання про створення наукові бібліографії Івана Огієнка // *Бібліотечний вісник*. – 1997. – № 6. – С. 9-14; *Марушевич А.* Просвітницька діяльність і педагогічні погляди І. Огієнка: Дис...

канд. пед. наук 13.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 1995. – 161 с.; *Мицик Ю. А.* Листування митрополита Іларіона (Огієнка). – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська Академія”, 2006. – 566 с.; *Тюрменко І. І.* Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К., 1998. – 284 с.; *Тимошик М. С.* Українознавчі проблеми в науковій публіцистичній і видавничій діяльності Івана Огієнка: Дис... д-ра філол. наук 10.01.08 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 1997. – 358 с.

² Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907–1968) / Упоряд: Ляхоцький В., Преловська І., Московченко Н. – К.: УДНДІАСД 2001. – Серія „Пам’ятки” – Т. 2. – 477 с.

³ Справа студента Битинського Миколи // ЦДАВО. – Ф. 3972. – Оп. 1. – Спр. 332. – Арк. 6.

⁴ *Филонович В. М.* Битинський. Сузір’я лицарів: Зб. Творів – Торонто Вид-во Н. Битинської 1975. – С. 7–8.

⁵ Справа студента Битинського Миколи // ЦДАВО. – Ф. 3972. – Оп. 1. – Спр. 332. – Арк. 6.

⁶ *Висоцька В.* З сузір’я лицарів // Подільська старовина. – 2003. – С. 5–6.

⁷ Справа студента Битинського Миколи // ЦДАВО. – Ф. 3972. – Оп. 1. – Спр. 332. – Арк. 6.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ *Висоцька В.* З сузір’я лицарів // Подільська старовина. – 2003. – С. 5–6.

¹¹ *Завальнюк К.* Битинський Микола Оверкович // Незборима нація. – 2002. – Лип. – № 8. – С. 3.

¹² Справа студента Битинського Миколи // ЦДАВО. – Ф. 3972. – Оп. 1. – Спр. 332. – Арк. 6.

¹³ Там само.

¹⁴ *Филонович В. М.* Битинський. Сузір’я лицарів: Зб. Творів – Торонто Вид-во Н. Битинської 1975. – С. 7–8.

¹⁵ *Висоцька В.* З сузір’я лицарів // Подільська старовина. – 2003. – С. 5–6.

¹⁶ *Завальнюк К.* Битинський Микола Оверкович // Незборима нація. – 2002. – Лип. – № 8. – С. 3.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Висоцька В.* З сузір’я лицарів // Подільська старовина. – 2003. – С. 5–6.

¹⁹ *Филонович В. М.* Битинський. Сузір’я лицарів: Зб. Творів – Торонто Вид-во Н. Битинської 1975. – С. 7–8.

²⁰ *Висоцька В.* З сузір'я лицарів // Подільська старовина. – 2003. – С. 5–6.

²¹ *Мицик Ю. А.* Листування митрополита Іларіона (Огієнка). – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська Академія”, 2006. – 566 с.

²² Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 26 вересня 1952 р. // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ). – Ф. 1294. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 120, 120зв.

²³ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 4 червня 1952 р. // ЦДАМЛМ. – Ф. 1294. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 117.

²⁴ Антимінс – посвячений обрус із кришкиною мощів святих на престолів православних церквах. На антимінсі звершується під час св. Літургії таїнство Євхаристії. Без антимінса не можна служити св. Літургії. Звичай антимінсу з мощами святих походить ще з давньохристиянських часів, коли Богослуження відбувалися на гробах мучеників // *Онацький Є.* Українська мала енциклопедія – Буенос-Айрес, 1957–1967. – Т. 1. – С. 95.

²⁵ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 2 квітня 1957 р. // ЦДАМЛМ. – Ф. 1294. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 123.

²⁶ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 17 лютого 1953 р. // Упор: *Мицик Ю. А.* Листування митрополита Іларіона (Огієнка). – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська Академія”, 2006. – С. 62.

²⁷ Там само.

²⁸ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 4 червня 1952 р. // ЦДАМЛМ. – Ф. 1294. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 117.

²⁹ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 2 квітня 1957 р. // ЦДАМЛМ. – Ф. 1294. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 124.

³⁰ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 24 травня 1956 р. // Упор: *Мицик Ю. А.* – С. 65.

³¹ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 1 травня 1955 р. // Упор: *Мицик Ю. А.* – С. 62.

³² Там само. – С. 63.

³³ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 19 серпня 1952 р. // Ф. 1294. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 119.

³⁴ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 14 лютого 1958 р. // ЦДАМЛМ. – Ф. 1294. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 126.

³⁵ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 23 червня 1955 р. Упор: *Мицик Ю. А.* – С. 64.

³⁶ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 30 квітня 1959 р. // ЦДАМЛМ. – Ф. 1294. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 127.

³⁷ Лист М. Битинського митрополиту Іларіону. 4 листопада 1960 р. // ЦДАМЛМ. – Ф. 1294. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 130.

Любов КРУПНИК (*Київ*)

**Львівська художниця Стефанія Шабатура –
учасниця українського дисидентського руху
60–80-х років ХХ ст.**

Серед постатей українського дисидентського руху вирізняється талановита львівська художниця Стефанія Шабатура. На жаль, інформація, опублікована про цю постать, скупа і не доносить важливих деталей про життя, яке є яскравим свідченням особливостей протистояння тоталітарної системи і незалежної творчої особистості. Дана стаття написана на основі матеріалів кримінальної справи С. Шабатури, що містяться в архіві Служби безпеки України, які публікуються вперше.

Біографія С. Шабатури є типовою для українських дисидентів: молодих, талановитих та успішних. Стефанія Михайлівна Шабатура народилася в 1938 р. у Заліщицькому районі на Тернопільщині. Виховувалась матір'ю, батько загинув на війні. Після успішного закінчення Львівського художнього училища, залишилася у ньому викладати. Згодом закінчила Львівський художній інститут. Як талановитого художника її невдовзі прийняли до складу Спілки художників України.

У 1960-х роках С. Шабатура, як і низка інших представників української інтелігенції, активно включається в національно-культурні процеси, що пожвавились в Україні на хвилі хрущовського потепління. Це позначається на змісті творчого доробку, колі інтересів, знайомств, активній участі у громадському житті Львова. Вона, разом з подружжям Іриною та Ігорем Калинцями, братами Горинями, Михайлом Косівим (голова клубу) та іншими, бере активну участь у діяльності Клубу творчої молоді (КТМ) «Пролісок» у Львові.

Як відомо, львівська група КТМ стояла на більш радикальних позиціях порівняно із київською, наполягала на політизації цього інтелектуального руху, висловлювались пропозиції скористатися досвідом оунівського підпілля¹. Проте головний зміст діяльності залишався культурницьким, національно-просвітницьким: концерти, літературні вечори, організація вертепів на Новий рік, святкування Івана Купала тощо. Започаткували організацію вертепів студенти консерваторії і ці дієства до середини 1960-х навіть отримували офіційне схвалення. З другої половини 1960-х років почалися заборони і це змусило проводити ці святкування підпільно, тому від студентів ініціатива перейшла до трохи старших представників творчої молоді. У Львові такими центрами тяжіння стало середовище дружини В. Чорновола О. Антонів та керівника хору «Черемош» Б. Антківа.

Проте зміна політичного курсу у другій половині 60-х років ХХ ст. спричинила початок гонінь на учасників української інтелігенції генерації шестидесятників і, як відомо, стала початком політичного дисидентства. Спочатку були попередження, погрози, далі дійшло до конкретних дій. Зокрема, у 1965 р. були заарештовані брати Богдан і Михайло Горині, Михайло Косів, Іван Світличний. У листопаді 1967 р. у Львові був засуджений В. Чорновіл за підготовку документального збірника «Лихо з розуму» про репресії над українською інтелігенцією. У 1971 р. вдруге був засуджений на 9 років ув'язнення і 5 років заслання В. Мороз за написання публіцистичних есе (зокрема, про знищення старовинної церкви в Космачі есе «Серед снігів»).

Масові арешти в Україні пов'язані з прийняттям 30 січня 1971 р. політбюро ЦК КПРС рішення про початок кампанії проти дисидентства і «самвидаву». Офіційним приводом для арештів стала «справа Добоша» – арешт молодого бельгійця українського походження, що приїхав в Україну в туристичну поїздку нібито за завданням «зарубіжного антирадянського центру» для нав'язання контактів з українською підрадянською інтелігенцією. Арешти і переслідування 1970-х років були найбільшими за своїм розміром репресіями у післясталінський період в Україні. Масштаби репресій в Україні 1970-х років дали нагоду українському

«самвидаву» охрестити ці події як «великий погром». Кількість заарештованих дисидентів у 1972–1973 рр. за різними оцінками коливалася у межах 70–100 осіб². 12–13 січня 1972 р. в Україні прокотилась чергова хвиля арештів, було заарештовано близько 20 осіб, серед них художницю С. Шабатуру.

Напередодні арештів, у Брюховичах, поблизу Львова, проходив з'їзд учасників Клубу творчої молоді. Проте, С. Шабатура не поїхала туди з іншими КТМ-івцями, оскільки чекала гостя з Києва. Вранці 12 січня до неї прийшли з ордером на обшук. Причиною обшуку став повторний арешт в той же день у Львові активного дисидента журналіста В. Чорновола за видання «самвидавного» «Українськоговісника». По його справі № 196 було призначено 15 слідчих, які займалися притягненням осіб, що контактували з арештованим. Однією з підозрюваних була С. Шабатура. Обшук у її помешканні тривав тринадцять годин (з 6 до 19 години) і дав підстави для її затримання.

Як свідчать матеріали кримінальної справи С. Шабатури, в результаті обшуку було виявлено заборонені статті В. Чорновола "Як і що обстоює Богдан Стенчук" та В. Мороза "Серед снігів", на дні духовки газової плити знайшли німецький мініатюрний фотоапарат "Мінокс" і п'ять касет. Крім того, було вилучено збірки віршів М. Холодного "Крик з могили", І. Калинця "Відчинення вертепу" та В. Стуса "Веселий цвинтар", котрі ніде не було опубліковано і які були дарунками авторів. Знайдено також підручник з історії часів німецької окупації (1942 р.) "За народ" з цитатою А. Гітлера, листування з приятелем Б. Черняхівським.

Свідчення Б. Черняхівського та квартирної господині О. Ізубенко стали основними аргументами усного звинувачення художниці. Обоє свідків зазначали, що С. Шабатура за своїми переконаннями є націоналісткою, незадоволеною існуючим ладом. Окрім того, знайшлись бажані пролити світло на обставини зустрічі арештованої з грузинським художником Д. Озделашвілі. За їх свідченням, у розмові з ним С. Шабатурою була висловлена думка, що українська і грузинська культури перебували в залежності від Росії, яка не давала їм можливості розвиватись.

Важливим пунктом обвинувачення стали контакти художниці з іноземними громадянами з США та Канади: Х. Колтунюк, Х. Холод листування з Б. Певним та його дружиною.

Відомо також, що 29 листопада 1970 р. С. Шабатура написала заяву до Верховного суду УРСР з протестом проти арешту і незаконного ведення суду над В. Морозом, у якій зазначила: "Як вільна громадянка Радянського Союзу, я мала повне право, згідно з законами нашої держави, бути присутньою на читанні вироку. І чи не є той факт, що жодного з нас не пустили на вирок, явним доказом необ'єктивного розгляду справи В. Мороза, боязнь викрити незаконність і антирадянськість самого суду"³.

Зрозуміло, що й ідейне навантаження творів С. Шабатури носило досить чітке національне спрямування, про що говорять їх гасла: "Або погибель, або перемога – сі дві дороги перед нами стали" – gobelen "Леся Українка"; "Прокинься, Троє, смерть іде на тебе!" – gobelen "Кассандра". У 1971 р. в Києві журі художньої виставки, через політичний підтекст, відхилило gobelen С. Шабатури "Кассандра" за мотивами одноіменного твору Лесі Українки. Прикметно, що, як свідчать матеріали кримінальної справи, після арешту художниці, органами держбезпеки було заготовлено запитання по gobелену "Кассандра", на які мали дати експертний висновок спеціально призначені три спеціалісти:

а) Яку ідею за змістом вклала Шабатура С. М. в gobелені "Кассандра", та якої вона направленості?

б) Як можна пояснити в gobелені композицію, зображення, символи, кольори?

в) Чи відповідає зміст gobелена "Кассандра" змісту поеми Лесі Українки "Кассандра"?

г) Чи має gobелен у своєму змісті актуальні теми та яке враження викликає у глядача⁴?

Завдяки тому, що експерти дали помірковану оцінку, твір "Кассандра", як і інші, вилучені після арешту роботи, було врятовано від знищення. Зокрема, було зазначено, що, ймовірно, художниця погано вивчила історичний період, тому в руках у Кассандри, не меч, а шабля. Сама постать є дещо деформованою, зображена жінка, яка у Лесі Українки красуня, пророчиця, у

С. Шабатури вийшла негарною. Тому все це, за висновками експертів, дає підстави зробити висновок, що гобелен “Кассандра”, є творчою невдачею. Таким чином, експерти відвернули увагу і зменшили пункти обвинувачень С. Шабатури.

13 січня 1972 р. відбувся перший допит художниці як свідка по справі В. Чорновола, а вже 14 січня “за зберігання і розповсюдження документів, які містять наклепницькі вигадки на радянський суспільний і державний лад і приймаючи до уваги, що, знаходячись на волі, може вплинути на хід слідства”, було вжито запобіжного заходу – “взяття під варту і поміщено в слідчий ізолятор”⁵. Починаючи з 26 січня і по 8 квітня 1972 р. підсудну звинувачували за справою В. Чорновола (було здійснено 19 допитів). Проте 15 червня 1972 р. від справи В. Чорновола відокремили окрему кримінальну справу за № 203 самої С. Шабатури, яка в кінцевому підсумку налічувала три об’ємних томи, по якій проходили 104 свідки.

Остаточну риску у долі С. Шабатури було підведено 13 липня 1972 р. Судова колегія в кримінальних справах Львівського обласного суду розглянула справу про обвинувачення Шабатури С. М. у антирадянській агітації і пропаганді (Ст. 62, ч. 1 КК УРСР) – зберігання, розповсюдження і розмноження антирадянської літератури. Її засуджено до п’яти років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму з трьохрічним засланням. Проте, адвокат, рідні, близькі, сама підсудна намагались оскаржити вирок обласного суду 19 липня 1972 р. до Верховного суду УРСР з касаційною скаргою звернувся адвокат С. Шабатури Я. Коваль, який просив вилучити з обвинувачення епізод з Д. Оздерашвілі та три роки заслання. 20 липня аналогічну заяву написала сама художниця. Серед її аргументів: розквіт творчої кар’єри та ряд особистих моментів, що мали особливе значення у житті 33-літньої жінки: “Думаю, що наше правосуддя не зацікавлене в тому, щоб покарати людину так, щоб після цього вже не варто було їй жити”⁶.

22 липня 1972 р. зі слідчого ізолятора Львівського КДБ надійшло клопотання від В. Чорновола. Він писав: “Вперше з часу існування діючого тепер кримінального кодексу УРСР суд за

62 статтею цього кодексу був у Львові відкритим, тобто формально законним. І вперше після XX з'їзду КПРС не тільки у Львові, а на всій Україні (а може, й у цілому СРСР) винесено за ст. 62 КК УРСР настільки суворий вирок жінці. (...) Взагалі, арешт взимку і навесні 1972 р. групи новоявлених "націоналістів" з-поміж української радянської інтелігенції, вихованих в радянських умовах і на марксистсько-ленінському світогляді прозвучав прикритим дисонансом в часі компанії по відзначенню 50-річчя створення СРСР, знецінюючи якоюсь мірою положення про остаточне розв'язання у нас національного питання"⁷. Він просив обласний суд найрадикальніше змінити присуд. Проте, всі ці звернення залишились без відповіді.

29 серпня 1972 р. судова колегія в кримінальних справах Верховного суду УРСР ухвалила вирок, за яким було виключено обвинувачення, зв'язане зі зустріччю з грузинським художником Д. Озделашвілі, в усьому іншому вирок залишився без змін⁸.

Відбувати покарання С. Шабатуру відправили у Курганську область (РРФСР), а з 1973 р. у Мордовський табір суворого режиму для жінок-політв'язнів. У 1974 р. С. Шабатура, якій, як і художникові О. Заливасі заборонили малювати, оголосила страйк з вимогою дозволити займатися своєю роботою, а також прописати маму у її львівській кооперативній квартирі. Добившись свого, вона далі пише листи протесту до вищих посадових осіб республіки та СРСР. Проте, скороз новими вимогами за відмову від роботи, що вважалось порушенням табірної дисципліни, її покарали. С. Шабатуру спершу позбавили посилки, яку можна було присилати раз на рік, а коли бойкот повторився тричі, посадили в карцер. Згідно з табірними законами, у карцер також садовили три рази, після чого кидали в ПКТ (приміщення камерного типу). Умови в ПКТ відрізнялися від карцерних. У карцері спали на голій дошці, харчувались хлібом і водою, у ПКТ на ніч давали нари, матрац і постіль, які вдень виносили в інше приміщення. Годували юшкою з гнилої риби з маленьким шматочком хліба. Ложку каші, чай та цукор на обід можна було заробити, якщо в'язень йшов працювати, відмовлявся від страйку. І це була найневинніша спокуса, оскільки співробітники КДБ, добре знаючи

психологію в'язнів, щоб зламати людину, вигадували дуже витончені провокації.

У липні 1974 р. у Мордовському таборі з'явився куратор С. Шабатура, представник Львівського УКДБ О. Шумейко, який привіз художниці фарби, пензлі, етюдник та папір. Їй дозволили малювати, хоч попередили про заборону зображувати у своїх малюнках табірні епізоди. За неповний рік художниця створила понад 200 ескібрисів, живописних робіт, ескізів майбутніх гобеленів. Наприкінці 1975 р. її етапом відправили до Львова, перед тим забравши всі виконані роботи. Художницю спокушають: везучи містом, показують вільну, безтурботну юрбу і обіцяють, що вона зіллється з цим натовпом, якщо публічно зречеться своїх переконань. Майстриня відкинула ці пропозиції, оскільки, як вона стверджувала, нічого протиправного не робила, а тому злочинцем є утримання її в ув'язненні, а тим більше висувати подібні вимоги. Після цього її кинули за ґрати знову.

10 грудня 1975 р. ще перебуваючи у львівській в'язниці у Міжнародний день прав людини С. Шабатура оголосила голодування, яке не припинила навіть за обіцянку побачитись з матір'ю. Коли її відправили назад – до мордовського табору, на вахті зачитали акт: усі заборані перед поїздкою до Львова малюнки, передані на спалення, як "образу для табору". Як наслідок – по-варварськи було знищено понад 70 ескібрисів та 150 малюнків. Свій голос на захист художника підняли російські правозахисники М. Ланда, В. Некіпелов, Т. Ходорович. Вони звернулись до Міжнародної амністії та комісії з прав людини при ООН, домагаючись захисту художниці, добивались отримання свідчень про знущання від неї особисто⁹. Проте російські дисиденти, на відміну від українських, виступали лише за права людини, ігноруючи національне питання. Українськими дисидентами було зроблено наголос на тому, що неможливо говорити про права людини, якщо порушуються права цілої нації.

6 березня 1976 р. майстриня оголосила двадцятиденне голодування проти всіх форм політичних репресій в СРСР. Вона вимагала припинити знущання над політв'язнями, зокрема, над представниками творчої інтелігенції, твори яких безжально зни-

щувались. С. Шабатура вимагала повернення відібраних творів В. Стуса та близько 200 власних малюнків.

У кінці 1979 р. С. Шабатура написала чергову заяву, якою засудила радянську систему у позбавленні особистості і нації "особистого мислення". Вона зазначала, що не вважає себе політиком, навіть після восьмилітнього ув'язнення за політичною статтею. Проте, "на тлі пережитого (...) жалію, що того покликання у мене немає. Я жалію, що з нашого п'ятидесятимільйонного народу, за ті проблеми беруться не прагматики, а переважно поети та художники, люди емоційного складу характеру. (...) Беззахисність і безпомічність людини ідуть в одному потоці з такими явищами, як безоглядна асиміляція національних меншостей, нівеляція культури, економічний визиск. І де захисту шукати? (...) Здесяткована Українська Група Гельсінкі. Всі сили (...) доклала влада, щоб її ліквідувати і, здавалося, є підстави представникам влади говорити, що Групи більше нема, однак, як десять разів у нашій історії було проб'є дзвін і люди підуть"¹⁰.

У таборі у 1979 р. С. Шабатура стала учасником Української Гельсінської Групи (УГГ), що давало їй додаткові можливості відстоювати свої права. Однак, коли вона вернулась на волю (2 грудня 1980 р.) учасники УГГ були повторно ув'язнені, тому організації фактично не існувало. Проте, як для учасниці УГГ, С. Шабатурі вже готували повторний арешт. Прокурором Львівської області було дано таємну вказівку відкрити на художницю справу за порушення паспортного режиму (термін ув'язнення до двох років). С. Шабатуру спеціально ніде не прописували, хоч для цього були всі законні підстави (у львівській кооперативній квартирі проживала і була прописана її мати і на цю квартиру у них був ордер). Їй наполегливо фабрикували нову справу: викликали у міліцію, на адміністративну комісію до міськради тощо. Зрештою, вона добилась дозволу прописатись у приміській зоні під Львовом. Однак, несподівано захворіла її мати і виникла нагальна необхідність прописатись саме у Львові, щоб доглядати за матір'ю і не втратити квартиру, з якої їх наполегливо намагались вижити. С. Шабатура звернулась до обласної ради, оскільки

міська їй уже відмовила. В обласній їй порадили звернутись до начальника обласного УКДБ, оскільки без дозволу цієї інстанції, жодне її прохання не могло бути позитивно вирішено. Художниця звернулася до начальника УКДБ, як депутата обласної ради, з метою обґрунтувати заборону на її проживання у межах міста і домоглась свого. Її прописали в порядку виключення, проте, КДБ постійно тримало майстриню під прицілом. Без допомоги органів держбезпеки не можна було влаштуватись на роботу. Звернувшись в КДБ, після кількох самостійних невдалих спроб, їй запропонували місце в галантерейному цеху, але не на вакансію художника а простою робітницею. Протягом усього післятабірного періоду художницю постійно "провідували" працівники органів держбезпеки, зав'язували "неофіційні розмови" тощо.

Існували також утиски і в творчості. У 1981 р. С. Шабатура зробила спробу взяти участь у виставці прикладного мистецтва, що експонувалась у Львівській картинній галереї. Її роботи були прийняті виставковим комітетом на усіх трьох турах. Проте, комісія у складі секретаря Ленінського райкому партії, завідуючого відділом культури міського комітету партії та голови обласного відділення Спілки художників постановили роботи художниці зняти. Іншого разу, при спробі виставити свої роботи, голова Львівського відділення Спілки художників заявив, що ще зарано виставляти свої роботи, потрібно ще довести свою політичну зрілість¹¹.

Таким чином, доля художниці та її колег засвідчила перспективи людини, яку тоталітарна система вважала своїм опонентом. Політичні дисиденти вважалися внутрішнім ворогом, тому їх нейтралізація стала одним з найосновніших завдань. Заходи по знешкодженню політичного інакодумства відігравали функцію залякування тих, хто їм співчував і, як наслідок, чисельність їх послідовників в Україні була порівняно невеликою.

¹ Грицак Я. Й. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 2000. – С.282.

² Там само. – С. 286.

³ Державний архів Служби безпеки України. Спр. П-3257 – Т. 1. – Арк. 35.

⁴ Там само. – Арк. 152.

⁵ Там само. – Арк. 65.

⁶ Там само. – Арк. 12–13.

⁷ Там само. – Арк. 363.

⁸ Там само. – С. 367.

⁹ Погром в Україні. 1972–1979. Упорядкування довідки і передмова Р. Купчинський Зошити самвидаву. Випуск I. – Сучасність, 1980. – С. 279–284.

¹⁰ *Шабатура С.* Підняти шапку-невидимку // Український вісник. Випуск 7, 8, 9–10. – Київ – Львів, 1988. – С. 73–75.

¹¹ Там само.

Галина САГАН(*Київ*)

Особливості національних рухів в Югославії у 60-80-ті рр. XX ст.

Поліетнічний характер югославської федерації упродовж всього періоду її існування (1945–1990 рр.) ставив перед керівництвом країни питання національної політики на одне з чільних місць. Негативні факти історичного минулого посилювали суперечку між народами Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії (СФРЮ). Їх можна було нейтралізувати грамотною державною політикою. Але існуюча в країні ідеологіясамоуправління не змогла подолати економічний диспаритет між регіонами СФРЮ. Федеральна урядова і партійна верхівка, ідеалізуючи принципи югославського соціалізму, не змогла консолідувати інтереси багатоетнічної країни.

Світова наукова громадськість у різних контекстах порушувала проблему національних рухів у Югославії. Найчастіше їх розглядали через призму економічних негараздів, які почали яскраво проявлятися наприкінці 60-х років XX ст. Так західна дослідниця Б. Єлавіч вважає, що причиною загострення національного питання у цей період була економічна відсталість окремих республік чи країв федерації¹. У полеміках з приводу економічних та політичних питань місцеві лідери все частіше витягували «запилені прапори та символи давніх часів» і з ентузіазмом поверталися до суперечок минулого. Б. Єлавіч припускає, що лідери югославських народів зловживали ідеями національного відродження для захисту власних, провладних інтересів.

Питанням масових рухів в Югославії присвятила свою статтю російський історик І. Ануфрієва². Вона називає п'ять груп учас-

ників національних рухів. Першу з них визначено як наймасовішу. Її ще називали «Маспок» (у перекладі з хорватської «масовий рух»). Учасниками цієї групи були представники інтелігенції, суспільні та політичні діячі, що виступали з програмами глибоких змін у Хорватії аж до її повного суверенітету. Другу групу представляла частина хорватського керівництва, яка симпатизувала національно налаштованим реформаторам і підтримувала їх.

До третьої складової національних рухів І. Ануфрієва відносить радикальних націоналістів, які офіційно не підтримували «Маспок», навіть інколи критикували його, але разом з тим використовували його національну спрямованість у своїх цілях. У четверту групу дослідниця об'єднала хорватські емігрантські кола, які надавали фінансову допомогу хорватським націоналістам, і на думку І. Ануфрієвої, вели діяльність, спрямовану на розвал СФРЮ. П'яту частину національних рухів російський історик вважає найбільш радикальною, оскільки до неї належить молодь, якій найбільш властива радикальна налаштованість у політичній поведінці. Загалом дії хорватів направлені, на захист своїх національних інтересів І. Ануфрієва засуджує, а причиною їх спалаху у 60-ті роки ХХ ст. пояснює ностальгією хорватів за попередніми успіхами, намаганням повернути лідерство серед південних слов'ян.

Колектив авторитетних російських дослідників під час круглого столу в Москві, присвяченого десятиліттю розпаду СФРЮ, теж дав свої оцінки національним рухам в Югославії, досліджуваного нами періоду³. Однією з провідних ідей, висловлених учасниками круглого столу, було те, що в СФРЮ не було очевидного домінування однієї республіки над іншими, проте система самоуправління і децентралізація країни сприяли росту національних настроїв і сепаратизму. Стрижнем більшості конфліктів була боротьба за право контролю над ресурсами, а не зростання національної свідомості. Відтак різноманітність традицій та історичних умов, великий етнічний та культурний плюралізм, були лише роз'єднуючим фактором югославського суспільства⁴.

Інший російський історик С. А. Романенко вважає, що після смерті Тіто нове покоління комуністичних лідерів поступово ста-

вало на шлях націоналізму, вважаючи це найефективнішим засобом зміцнення своєї влади⁵. Цей крок, пояснює дослідник, нове керівництво федерації робило через відсутність у них того авторитету, яким користувався у свій час Тіто. С. А. Романенко не розвиває думку чому національні ідеї були рушієм, здатним підняти великі маси громадськості на їх захист. А це свідчить принаймні про те, що національні інтереси в СФРЮ реалізовувалися не в кращому варіанті. Щодо авторитету Тіто, то одним з підсилюючих моментів цього авторитету була присутність радянських військ у сусідніх соціалістичних країнах, про які югославський лідер не раз нагадував своїм підопічним під час політичних криз в СФРЮ.

Петербурзький дослідник С. А. Ісаєв зазначає, що Тіто поширював комуністичну ідеологію як протипагу націоналізму та сепаратизму, але економічні важелі управління давали протилежний результат. Зокрема, індустріалізація привела до перемішування народів, що загостило міжнаціональні відносини в Югославії. Напруга у цій сфері накопичувалася і загострювалася в результаті чого закономірним став розпад федерації⁶.

Сербський науковець З. Обренович висловлює думку, що наприкінці 80-х років ХХ ст. найкраще захищали свої національні інтереси серби, оскільки вони відстоювали їх мовою офіційної ідеології⁷.

При аналізі національних рухів у югославській федерації у 60–80-ті роки ХХ ст. важливо звернути увагу на основні тенденції тогочасного розвитку країни. Реформи, спрямовані на лібералізацію економічного та суспільно-політичного життя в СФРЮ, посилювали протистояння між прихильниками ліберальної та консервативної позицій. Ліберали відстоювали право підприємств розпоряджатися власними прибутками, закривати нерентабельні виробництва, обґрунтовувати ціни на співвідношенні попиту та пропозиції. У політичному житті ліберали вимагали децентралізації влади, примноження громадянських свобод. Натомість консерватори виступали за жорсткий контроль партії за суспільним життям та централізовану планову економіку.

Приблизники обох курсів розвитку країни були представлені серед союзного керівництва, що спричинило чимало конфліктів,

активізувало національні рухи. Протистояння консерваторів і лібералів призвело до відставки лідера консерваторів О. Ранковіча. Він був другою за впливом особою в країні, посідав важливі державні посади – віце-президента і керівника служби безпеки СФРЮ – та сприймався всіма як найсерйозніший наступник Тіто. Проте О. Ранковічу інкримінували не тільки опір реформам, але й прагнення забезпечити сербам більшість у федеральних органах влади. О. Ранковіч припустився політичних прорахунків, негативно сприйнятих як громадськістю, так і керівництвом країни. Під його керівництвом державна служба безпеки вдавалася до незаконних дій. Зокрема використання підслуховуючої апаратури в будинках головних політичних лідерів країни, у тому числі й у резиденції Тіто⁸. О. Ранковіча було звинувачено у коруптованості та насильстві. Він залишив усі свої посади, хоча до суду справа не дійшла. Разом з О. Ранковічем на пенсію були відправлені деякі його друзі. Сербами та їхніми опонентами ці події сприймалися виключно у національному ключі і активізували сербський національний рух.

Вже наступного року після усунення О. Ранковіча кордони СФРЮ були відкриті. У країні з'явилися мільйони західних туристів, стрімко зростали міжнародні контакти югославської інтелігенції⁹. З одного боку, це спричинило світоглядну революцію у громадян Югославії, з іншого – сформувало протест проти очевидних негараздів у країні. Саме під впливом цих факторів у червні 1968 р. в Белграді відбулися страйки студентів та інтелігенції, які вимагали демократизації суспільно-політичного життя, економічної стабільності, соціальних гарантій. Тіто відреагував на ці події, погодившись з вимогами страйкарів¹⁰.

Одним із найбільших центрів націоналістичних рухів була Хорватія. Упродовж 60-х років з цієї республіки емігрувало найбільше громадян. Їх не задовольняли матеріальні умови і рівень заробітної плати. Винними у своїх проблемах вони вважали Белград, який у них асоціювався не стільки зі столицею федерації, скільки з центром Сербії. Тому багато хорватів залишали республіку також через побоювання зростання впливу сербів у керівництві країни. На той час у хорватів побутовала наступна думка

щодо сербських політиків: «... неосвічені, проте натреновані в кулачному управі, а тому є за визначенням «неосталіністами» чи бодай «догматичними комуністами». Експлуататорська авторитарна сербська гегемонія – ось найперша, і чи не єдина, причина того, що Хорватія дотепер не стала такою ж розвинутою та демократичною, як ... Данія»¹¹. На початку 70-х р. 5,2% населення Хорватії працювало за кордоном 3 з них 50,7% складали особи віком до 30 років, а 63,2% були чоловіки¹².

Початком національних виступів у Хорватії вважається перша половина 60-х років ХХ ст. Зокрема у 1963 р. ЦК Союзу комуністів Югославії (ЦК СКЮ) звернувся до науковців країни з проханням підготувати зауваження до другого видання «Нарисів історії СКЮ». У засіданні Комісії з питань історії ЦК Союзу комуністів Хорватії (ЦК СКХ) в обговоренні зазначеної проблеми взяли участь впливові та авторитетні представники партії: Владімір Бакаріч, голова уряду у Виконавчому вічі Сабора, а з 1953 р. – голова Сабора Народної Республіки Хорватії (НРХ) і голова Соціалістичного Союзу Трудового Народу Хорватії (ССТНХ); Анка Берус, член Виконавчого віче Союзної Народної скупщини, член ЦК; Марко Білініч, член Центрального віче Союзу профспілок Югославії, депутат Народної скупщини та багато інших знаних політичних та наукових лідерів. Вперше після Другої світової війни була піднята тема історичного розвитку хорватів у складі Югославії. Це була спроба піддати ревізії існуючі стереотипи та змістити акценти щодо ролі окремих подій та особистостей у хорватській історії¹³.

Гострі дискусії виникли навколо «Договору Цветковича-Мачека», підписаного 26 серпня 1939 р., за яким Хорватія отримувала автономію у складі Югославії. Фактично ця угода затвердила розподіл повноважень між хорватською та сербською буржуазією. До засідання Комісії ЦК Договір оцінювався як реакційний. Проте, взявши до уваги конкретні історичні передвоєнні умови та фактор примусу (І. Рукавін заявив, що В. Мачека примусили взяти владу у свої руки і проголосити незалежну Хорватію), частина членів Комісії пропонувала змінити усталені та невірні оцінки щодо ролі цих особистостей в історії народу.

Серед захисників своїх співвітчизників були насамперед науковці: І. Рукавін – голова Вищої військової академії та Ф. Туджман – директор Інституту історії робітничого руху (ІПР)¹⁴.

Також на засіданні Комісії співробітниками ІПР були зроблені спроби переглянути роль Хорватської комуністичної партії (ХКП) в історії Хорватії, ставилась під сумнів виключна роль Комуністичної партії Югославії, наголошувалося на особливому вкладі хорватів у народно-визвольну боротьбу під час Другої світової війни.

У пресі про засідання Комісії ЦК СКХ нічого не повідомлялося. Лише через кілька днів в газеті «Комуніст» з'явилася стаття М. Груїч «Націоналістичний поворот Інституту», де гостро критикувалася позиція співробітників¹⁵. Згодом ці події оцінили як початок повоєнних націоналістичних рухів у Хорватії

Наступна хвиля активізації національної боротьби в Хорватії розпочалася у 1967 р., коли 130 хорватських інтелектуалів серед яких був відомий письменник Мирослав Крлежа, підписали петицію, у якій вимагали визнання сербської і хорватської мов двома різними мовами і вимагали окремого викладання хорватської у школах республіки. Ці процеси надзвичайно стурбували хорватських сербів, яких у межах республіки нараховувалося біля 700 тис. Вони відразу оприлюднили заяву, у якій нагадали про своє право навчатися сербською мовою.

Відзначимо, що мовна суперечка на той час не набула гостроти, оскільки влада не заперечувала існування тієї чи іншої мови, офіційно не забороняла функціонування котроїсь із них, як це траплялося в історії інших народів. Союзна та республіканська влади намагалися на ідеологічному та законодавчому рівнях відрегулювати ці питання і забезпечити подальший рівноправний розвиток суб'єктів федерації як в національному, так і в інших сферах суспільного розвитку. Оскільки цього не відбулося, ми можемо припустити, що керівництво Югославії або не розуміло руйнівної сили назрілих проблем, або остерігалось рівних можливостей для розвитку всіх народів СФРЮ.

Для хорватів, сербів, албанців та інших народів федерації, звичайно, було принциповим, якою мовою навчаються їхні діти,

якою мовою оформляються документи, якою мовою можна вільно спілкуватися у побуті та на роботі. Але не менш важливим, а у той час найгострішим було питання матеріальної можливості реалізації своїх прав і свобод. І багатші республіка (Хорватія, Словенія), і бідніші регіони (Косово, Чорногорія, Македонія) мали однакове переконання, що Белград – тобто Сербія, або простіше, серби – штучно стримують економічний розвиток їх республік та країв. Хорвати та словенці були незадоволені відтоком республіканських коштів до федеральних органів, функціонуванням центральних банків, штаб-квартир страхових компаній тощо у сербській столиці. Хорватів особливо турбував відтік до Белграда прибутків від туризму на Далматинському узбережжі та експлуатація республіканських портів, які формували 80% зовнішньоекономічного обороту всієї Югославії.

Відсталі частини федерації, у яких населення жило приблизно у шість разів гірше, ніж у інших регіонах, усі питання скеровували також до Белграду. Аграрна орієнтація господарства Косово, Македонії, Чорногорії давала підстави їм говорити, що їх перетворили на сільськогосподарський придаток до федерації. При таких настроях вище державне та партійне керівництво вирішило подолати назрілі проблеми шляхом конституційної реформи. Наприкінці 1970 р. розпочалося обговорення поправок до Конституції, які передбачали розширення прав республік. Проте задумані реформи лише пожвавили національні виступи в різних частинах СФРЮ. Особливо активно свої права стала захищати Хорватія. У республіці розгорнулася кампанія проти її «грабування» – викачування федеральною владою валютних надходжень до її бюджету. Першими активізували свою діяльність культурно-освітні організації, серед яких домінувала «Матиця Хорватська»¹⁶. Ця культурницька організація перетворилася на хорватську націоналістичну організацію. Вона утворилася ще у 40-х роках XIX ст. і упродовж всього часу свого існування турбувалася про збереження хорватської історії, культури і мови.

Весною 1971 р. керівництво Союзу комуністів Хорватії (СКХ) Савка Дабчевіч-Кучура і Міко Трипало заявили про свою симпатію до поглядів «Матиці Хорватської». Більша частина

СКХ підтримала своїх республіканських лідерів і стали вимагати подальшої політичної децентралізації та реформи банківської й монетарної системи¹⁷. Наприкінці 1971-го року кульмінацією національних виступів стали радикальні вимоги і заклики до зміни конституції республіки, у якій пропонувалося: «... визнання Хорватії як «суверенної національної країни хорватської нації, самовизначення якої ґрунтується на праві самовизначення включно з правом на відокремлення. Хорватська мова стає єдиною офіційною мовою Хорватії, а хорватська влада повністю перебирає контроль над податковими надходженнями республіки... Хорватія набуває права на незалежну монетарну політику та засновує власний емісійний банк. Громадяни Хорватії, котрі перебувають у складі Югославської Народної Армії, нестимуть службу лише на території власної республіки, в лавах автономної Хорватської армії»¹⁸.

Вперше відкрито прозвучали слова про суверенітет республіки. Хорватські республіканські та партійні лідери були безпосередніми учасниками цих процесів. Вони навіть заявили про те, що федеральне керівництво чинить проти них змову. Окремі представники мистецьких кіл, демонструючи солідарність з національними рухами, відмовилися виступати за межами Хорватії. У хорватському місті Задар людям, які на думку націоналістів здійснили злочини проти хорватської державності та її громадян, було винесено умовні вироки і грошові штрафи¹⁹. На великих підприємствах (Загребському залізо-дорожньому підприємстві та на нафтоочисному заводі в м. Сисак) були проведені статистичні дослідження, метою яких було встановлення національної приналежності робітників. Ці дані учасники національних рухів збирали для з'ясування, які народи формують робочу силу Хорватії. У центральній пресі цьому було дано оцінку як шовіністично-сепаратистським тенденціям²⁰.

Відцентрові національні рухи кінця 60-х – початку 70-х в Хорватії були призупинені. Велика заслуга у стабілізації ситуації в СФРЮ належала Тіто. Югославські видання писали, що президент Тіто здійснив вагомий вплив на події (національні рухи) силою свого авторитету²¹. При розмові з керівництвом Хорватії

Тіто нагадав співвітчизникам про події 1941 року. Він також натякав на іноземне, маючи на увазі радянське, втручання: «Ви ж знаєте, що за нашими діями стежать, і як тільки розпочнуться внутрішні чвари, вони неминуче втрутяться. Ні, я краще сам наведу порядок за допомогою нашої армії, ніж дозволю вирішити внутрішні питання країни комусь зовні»²².

Для пересічних громадян республіки аргумент щодо можливого іноземного втручання був дуже дієвим. Вони добре були обізнані з подіями в Угорщині 1956 р. і Чехословаччині 1968 р. Тому така перспектива їх зовсім не влаштувала. Проте для керівництва Хорватії цих попереджень виявилось замало, тому перші особи республіки були відправлені у відставку, а в Загребі арештували одинадцять осіб за проведення заколотницької діяльності проти держави. Затриманих офіційно звинуватили у підтримці зв'язків з емігрантськими терористичними організаціями, які за кордоном нібито проводили діяльність проти Югославії²³.

Події в Хорватії не були винятковими. Аналогічні процеси мали місце в інших республіках і автономних краях зокрема. Найбільшу турботу викликало Косово, де сербам належала більшість адміністративних та партійних посад, а також провідна роль в культурному та економічному житті краю. До того ж Косово була найвідсталіша частина Югославії як в економічному так і в культурному розвитку.

У повоєнний період на албанське населення Югославії великий вплив мав факт розриву відносин федерації з СРСР після 1948 р. Сусідня Албанія, яка на той час розвивала дружні відносини з Радянським Союзом, проводила антитітовську пропаганду серед албанського населення Югославії, у якій проживало майже 40% усіх албанців²⁴. Своєю чергою, югославське керівництво стримувало розвиток албанської культури в краї, не допускало албанців до управління регіоном, державними інституціями тощо. Під впливом національних рухів в інших республіках федерації, восени 1968 р. в Косово почалися масові заворушення. Демонстранти вимагали кращих умов у сфері культурного та економічного розвитку.

Центральна влада змушена була вжити заходів, щоб реально вплинути на ситуацію в краї. Головною проблемою було безро-

біття, оскільки для краю був властивий фактор високої народжуваності і швидкого росту населення. Проте значні інвестиції, що почали надходити в Косово, концентрувались переважно в аграрному секторі, а це не могло забезпечити велику кількість нових робочих місць. Прорахунки економічної політики швидко почали давати негативні результати як для краю, так і для федерації загалом.

Для покращення ситуації у сфері збереження албанської культури столиці краю в місті Приштина в 1970 р. було відкрито філію Белградського університету. Більша частина навчальних дисциплін тут викладалася албанською мовою. На його факультетах навчалося понад 50 тис. студентів. З прийняттям нової Конституції у 1974 р. албанці у Косово отримали ще більші можливості для національного розвитку. Край набув статусу, що прирівнювався до статусу інших республік – «держав». Косово отримало всі атрибути державності – прапор, гімн. Албанська мова стала в обов'язковому порядку вживатися в адміністративних та освітніх інституціях²⁵.

Під впливом цих змін в автономному краї за короткий термін сформувалася місцева албанська еліта. Її завданням було те, що вона мало дбала про покращення економіки краю, створення нових робочих місць і т. д. Натомість нова етнічна бюрократія проявила велику активність та солідарність у витісненні всього сербського із регіону – мови, професорів, навчальних програм. Це була прогнозована реакція лідерів народу, який становив 90% населення краю і не один десяток років зазнавав культурних та економічних тисків.

Значного поширення в Косово отримала ідея сепаратизму та іредентизму (зібрання всіх албанців в єдину державу). Найбільш радикальне крило албанських націоналістів висувувало гасло створення «етнічно чистого Косова». Їх підтримували албанці Чорногорії, які склали 17% населення республіки та Македонії, у якій албанців було 7%. Усі вони проживали компактно, поблизу кордону з Косово. Тому албанськими націоналістичними виступами були стурбовані в усіх трьох республіках. Проте найбільше за всіх відчули тиск неалбанські мешканці

Косово. Сербські та чорногорські сім'ї масово виїжджали з регіону. У їхніх маєтках без перешкодиселилися албанські родини, інколи прибулі з Албанії. Ця практика була не новою. Вона набула масового поширення ще з повоєнних часів, коли албансько-югославський кордон практично не контролювався. Громадяни Албанії масово перебігали до Косово, шукаючи там притулку. Керівництво Югославії разом з Тіто, звичайно, добре знали про ці процеси. Але, на наш погляд, це була спеціально спланована акція, спрямована на «перетягування» албанців у Югославію, що згодом мало облегшити входження Албанії до так званої Балканської федерації.

Навесні 1981 р. виступи албанців Косово набрали масового характеру та рішучості. Центральним гаслом демонстрацій стало «Косово – республіка». Республіка, на відміну від краю, мала право виходу з федерації. Тому заяви косовських албанців були жорстко сприйняті Белградом. Проти демонстрантів було спрямовано міліцію. Найбільші заворушення відбувалися у столиці краю. За короткий час у Приштині та інших населених пунктах Косово у зіткненнях з міліцією загинуло 30 осіб. Згодом в автономний край було введено війська, тобто фактично встановлено військовий стан²⁶. У такий спосіб федеральна влада намагалася рятувати багатонаціональну Югославію Тіто. Саме такий базовий аргумент було висунуто головою Союзного Виконавчого Віче Мілкою Планінц перед американськими журналістами на прес-конференції у жовтні 1982 р. на виправдання дій центральної влади²⁷.

На нашу думку, таким чином вирішувати національне питання у Косово було вже запізно. Силевий сценарій розв'язання національного протистояння не став тим шляхом, який дав позитивні результати. Зрештою історичні аналогії теж є не на користь подібного рішення. Війська треба було вводити, коли албанці несанкціоновано перебігали кордон, займали сербські будинки, нищили культурні та релігійні цінності тощо. А також не варто було штучно стримувати культурний та економічний розвиток албанців Косово. Правління сербських управлінців лише загострювало етнічне протистояння

Отже, надзвичайні заходи, вжиті на початку 80-х років ХХ ст. в Косово не принесли бажаних результатів. Скоріше навпаки, ситуація загострилась і набрала хронічного характеру. Місцеві партійні організації опинилися під повним контролем албанців. Із краю було «витіснено» понад 20 тис. сербів і чорногорців. У відповідь Белград вирішив застосувати репресивні заходи. Протягом 1982–1984 рр. югославська служба державної безпеки викрила 260 підпільних організацій «Шлях до свободи», засудила 3344 осіб²⁸. Проте ситуація в краї не стабілізувалася. Події початку 80-х років ХХ ст. в Косово були яскравим початком політичної дестабілізації федерації, у якій розпочався активний період розвитку національних суперечок, які, на жаль, не припиняються і нині, коли на теренах колишньої Югославії вже існує шість незалежних держав.

Косовські події розбудили національні почуття сербів, які важко сприймали албанізацію Косово. Після Другої світової війни частка албанців в краї складала 67%. На початку 70-х років – 74%, а на початку 80-х років – 92%. Таке стрімке зростання албанців в цьому регіоні не було лише наслідком витіснення сербів з Косово. Причинами були сприятлива демографічна ситуація у албанців і їх несанкціоноване переселення з Албанії до Югославії, а також те, що з Косово на будівництво об'єктів по всій країні їхали в основному серби, які залишалися на нових місцях.

Окрім так званого «косовського комплексу», серед сербів широко розповсюдження набуло переконання, що режим Тіто свідомо намагався «розкидати» сербські території по різних республіках федерації і звести Сербську республіку до кордонів «Белградського пашалику» (адміністративна одиниця Османської імперії ХVІІІ ст.). Сербська інтелігенція негативно сприйняла нову Конституцію 1974 р., за якою лише на території сербської республіки було два автономних краї, які отримали широкі повноваження і були по суті прирівняні до республік. Де-факто це означало, що ці регіони виводились за межі Сербії. Як результат цих чинників з'явився «Меморандум про становище в Югославії», підготовлений Сербською Академією науки і мистецтва у 1986 р.

«Меморандум» визнав сербський народ головною жертвою тітовського режиму і давав негативну оцінку системі самоврядування, яке, на думку авторів «Меморандуму», завело країну у безвихідь. Висновки сербської інтелігенції не сподобалися іншим республіканським елітам. Особливо гостро критикували «Меморандум» в Хорватії, де існування федерації сприймалося як інструмент тиску сербів на інші народи Югославії. Проте повну солідарність з «Меморандумом» висловив новий лідер сербів Слободан Мілошевич, який літом 1986 р. очолив комуністичну партію Сербії. Для багатьох сербів цей політик був надією на відродження Сербії. Але політика С. Мілошевича не влаштувала хорватів та словенців. Поєднання націоналізму та авторитаризму, як основних принципів політичної діяльності, забезпечило С. Мілошевичу прихильність серед більшості сербів і майже повне неприйняття іншими народами федерації. А після силового стримування розпаду СФРЮ військами Югославської народної армії, цього політика перестали розуміти в Європі.

З поміж інших, особливо виділялися національні рухи мусульман у Боснії і Герцеговині (БіГ). Їх формування розпочалося із процесом отожднення релігійної ознаки «мусульман» з етносом, окремішнім народом БіГ. Становлення цього етносу відбувалося протягом п'ятисотлітнього османського панування на території південних слов'ян, коли слов'яни (як правило серби) в результаті прийняття ісламу, перейняття культурних традицій мусульман і кровозмішення, фактично сформували новий етнос. Але офіційно цей народ про себе став заявляти лише при переписі населення після Другої світової війни. Так, під час перепису у 1948 р. вони записувалися як «невизначені мусульмани», у 1953 р. – як «югослави невизначені», у 1961 р. – як «мусульмани» (у значенні етнічної категорії), у 1971 р. – як «мусульмани у значенні народності»²⁹. Хоча ці мусульмани протягом 60–80-х років ХХ ст. становили приблизно третину населення БіГ, у своїх прагненнях вони не висловлювали жодних сепаративних ідей щодо республіки. Два інші народи БіГ – серби і хорвати – солідаризувалися зі своїми співвітчизниками чи то в Сербії, чи в Хорватії. Таким чином, національна ідеологія мусульман БіГ претендувала на статус республіканської, а згодом – державницької.

Власне національні рухи мусульман республіки у 60–80-ті років ХХ ст. були досить незначні у порівнянні з хорватськими у Хорватії чи албанськими у Косово. Вони практично звелися до діяльності невеликої групи мусульманських націоналістів, лідером яких був Алія Ізетбегович. У 1970 році він написав «Ісламську декларацію», текст якої не був доступний широкій громадськості, оскільки нелегально поширювався серед мусульман. У 1983 р. А. Ізетбеговича разом з його однодумцями було засуджено за звинуваченням у підривній діяльності та ісламському фундаменталізмі. Реабілітували їх у 1990 р., а наприкінці цього року А. Ізетбеговича вибрали Головою Президіуму БіГ (колективного органу управління країною з трьох осіб).

Чимало тверджень, проголошених у декларації мають вразливий і непослідовний характер. У документі є заклик до створення ісламської федерації з країн, де домінують мусульмани. Одночасно висловлюється розуміння того, що не існує спеціальної ісламської економіки чи спеціальних ісламських соціальних і політичних структур, встановлених раз і назавжди. Ці сфери життя повинні мінятися відповідно до потреб часу. Важливою ідеєю декларації є твердження, що немає вибраного народу, раси чи класу – всі люди рівні. Проте спірними є твердження, що принципи свободи, і незалежності не існують без ісламу. Водночас декларується терпимість до інших народів: «немусульманські меншини в мусульманській державі користуватимуться свободою віросповідання і державною протекцією при умові збереження лояльності до режиму» і висловлюються заклики революційного змісту, на зразок того, що ісламське відродження неможливе без релігійної революції, а подальший його розвиток не може бути успішним без політичної революції³⁰.

У 60–80-ті роки ХХ ст. національні рухи в Словенії були нерозвинутими. Це можна пояснити кількома факторами. Зокрема, в республіці національні меншини становили невеликий відсоток населення: 3% – хорвати, 2% – серби, 0,7% – мусульмани, 0,5% – угорці, 0,4% – італійці та інші. Понад 90% мешканців були словенцями. При такій незначній національній різноманітності та високому економічному розвитку республіки, представ-

ники національних меншин практично не висловлювали вимог щодо задоволення своїх національних потреб. Але на початку 80-х років ХХ ст., коли економічні негаразди з'явилися і в цій республіці, на рівні вищого керівництва Словенії почали пропагуватися думки, що більшість проблем викликано белградським диктатом, зокрема перерахунками до федерального фонду, які складали приблизно 36% прибутку республіки. У контексті цих вимог будували свою національну діяльність словенці. Активними захисниками інтересів республіки були партійні та політичні лідери Словенії. Це дуже негативно сприймалося в Белграді, звідки надходили звинувачення у національному егоїзмі та національній замкнутості.

На середину 80-х років ХХ ст. керівництво республіки почало проводити роботу направлену на віддалення від югославської федерації та наближення до Заходу. Словенська інтелігенція у 1987 р. в журналі «Нова ревія» опублікувала національну програму, яка обґрунтовувала ідею утворення незалежної словенської держави³¹. З цього часу між Сербією та Словенією розпочалася так звана інформаційна війна. У засобах масової інформації почали з'являтися взаємні образи. Словенці у відповідь на звинувачення у національному егоїзмі та національній замкнутості звинувачували сербів у шовінізмі, намаганні останніми ввести «єдину югославську офіційну мову», спробі забезпечити Сербії «провідну роль на Балканах» і тому подібне.

Останні керівники СФРЮ прагнули зберегти федерацію, щоразу спиралися на допомогу Югославської народної армії, чим викликали недовіру до себе, і до армії, і, найгірше, до сербського народу загалом, оскільки центром збирання республік федерації була Сербія. Ще до здобуття повної незалежності, Словенія наприкінці 80-х років ХХ ст. відмовилася від самоврядної економіки, призупинила дію законів, що забезпечували її функціонування. Республіка успішно завершила перехід до ринкової економіки, що вже на початку 90-х років ХХ ст. забезпечило їй стабільне економічне зростання. Словенія стала першою і поки що єдиною з колишніх республік СФРЮ, яка отримала статус члена Євросоюзу.

Утвердження національної самобутності Македонії створювало для югославської федерації у повоєнні роки проблеми зовнішнього характеру. Так керівництво Народної Республіки Болгарії стверджувало, що македонці – це болгари, їхня мова – це сербізована форма болгарської мови тощо. Уряд у Скоп'є постійно балансував між сербським та болгарським впливами. Як економічно відсталий регіон, Македонія залежала від допомоги центральної влади. Проте, отримуючи дотації, населення республіки було переконане, що його експлуатують. У 1966 р. стан республіки її прем'єр Нікола Мінцев оцінював наступним чином: «Незважаючи на федеральну допомогу, наше становище не стало кращим, а навпаки погіршилося. Якщо взяти загальноюгославський рівень надходжень за 100%, то доля Македонії становить 68%, однак вона за останній рік скоротилася до 62%»³². Подібну оцінку суспільно-економічної ситуації республіки в 60-ті роки давав голова македонської компартії Крсте Црвенковскі: «Головна небезпека полягає у великосербській гегемонії.. Так само нас дратує економічна перевага Словенії. Давайте говорити не лише про допомогу, але й про те, що нам доводиться платити на 40% більше за устаткування югославських постачальників, ніж воно коштує на міжнародному ринку»³³.

Економічні проблеми, які охопили всю федерацію наприкінці 60-х років ХХ ст., значно активізували національні рухи у республіках Югославії. Проте провідні позиції займали політичні питання, які вимагали розширення прав республік в усіх сферах суспільного розвитку. Не раз учасниками національних рухів висловлювалися бажання виходу з федерації.

Югославське керівництво на чолі з Тіто бачило причини національних рухів не у соціальних прорахунках чи невідповідності ідейних настанов політичним реаліям, а в незавершеності політичної реформи. Тому кроком, який мав, на думку глави держави, покращити ситуацію в Югославії, була нова Конституція 1974 р. В оновленій Конституції також було відображено багато вимог національних рухів. Зокрема урядом республіки автономних країв надавалося право вето щодо важливих питань державної політики. Проте незмінними залишалися принципи само-

управління та партійного керівництва. А це були основні фактори, що породжували негативні процеси в Югославії, і вже в 70-ті та, особливо у 80-ті роки минулого століття, керівництво федерації досить важко додало кризи, породжені недоліками самоврегулювання економіки та бюрократичним засиллям комуністичної партії в югославській системі влади.

Для національних рухів Югославії показовим було те, що в них, як правило, безпосередню участь брали перші особи республік та країв. Це свідчить про відсутність єдиної ідейної та політичної єдності між керівництвом центральної влади з владою у республіках та краях. Регіональна влада вмiла визначати негативні тенденції впливу центру на свої республіки і тому чинила опір їх поширенню. Коли Й. Тiто ще частково вдавалось шляхом незначних кадрових чисток контролювати керівництво республік, то після його смерті Белград поступово втратив контроль і вплив над частинами федерації. За тридцять п'ять років лiдери федерації не змогли сформувати ні політичного, ні економічного, ні культурного стержня, який би міг об'єднати республіки Югославії в єдину міцну державу.

¹ *Славiч Б.* Історія Балкан. ХХ століття – К., 2004. – Т II. – С. 491.

² *Ануфриєва И.В.* Массовое движение в Хорватии и его политические лидеры в 60-70-х годах ХХ века // *Славяноведение* – М., 2005. – № 5. – С. 97–100.

³ *Шмелев Б., Языкова А., Романенко С., Дашичев В. и др.* Десять лет распада СФРЮ // *Мировая экономика и международные отношения* – М., 2001. – № 9. – С. 70–80.

⁴ *Шмелев Б., Языкова А., Романенко С., Дашичев В. и др.* Десять лет распада СФРЮ // *Мировая экономика и международные отношения* – М., 2001. – № 9. – С. 75.

⁵ *Романенко С. А.* Югославия: кризис, распад, война. Образование новых независимых государств – М., 2000. – С. 192.

⁶ *Исаев С. А.* История Югославии 1941–1996 гг. – С.-П., 1999. – С.16–17.

⁷ *Обренович З.* Восточная Европа, Югославия и ситуация в Сербии // *Восточноевропейские страны: 90-е годы*. – М., 1993. – Вып. 3. – С. 98.

⁸ *Славiч Б.* Історія Балкан. ХХ століття – К., 2004. – Т II. – С. 492.

⁹ *Яровий В. І.* Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. ХХ століття – К., 2005. – С. 726.

- ¹⁰ *Славич Б.* История Балкан. XX столетия – К., 2004. – Т. II. – С. 493.
- ¹¹ *Rusinow, Dennison.* Tre Ygoslav Experiment 1943–1974. – Berkeley: University of California Press, 1977. – P. 249.
- ¹² *Славич Б.* История Балкан. XX столетия – К., 2004. – Т. II. – С. 494.
- ¹³ *Ануфриева И. В.* Массовое движение в Хорватии его политические лидеры в 60-70-х годах XX века // Славяноведение – М., 2005. – № 5. – С. 98.
- ¹⁴ Там само. – С. 99.
- ¹⁵ Там само. – С. 100.
- ¹⁶ *Волков В. К.* Трагедия Югославии // Новая и новейшая история. – М., 1994. – № 3–4. – С. 7.
- ¹⁷ *Славич Б.* История Балкан. XX столетия – К., 2004. – Т. II. – С. 495.
- ¹⁸ Цит. за кн.: Славич Б. История Балкан. XX столетия – К., 2004. – Т. II. – С. 496.
- ¹⁹ *Божич Ж.* Конфликт с национализмом // Югославия. – Белград, 1972. – Март–апрель. – С. 11.
- ²⁰ Классовый подход – лучший оплот в борьбе с шовинизмом // Югославские профсоюзы. Белград, 1972. – Январь–февраль. – С. 1.
- ²¹ *Божич Ж.* Конфликт с национализмом // Югославия. – Белград, 1972. – Март–апрель. – С. 11.
- ²² Цит. за кн.: Славич Б. История Балкан. XX столетия – К., 2004. – Т. II. – С. 497.
- ²³ *Божич Ж.* Конфликт с национализмом // Югославия. – Белград, 1972. – Март–апрель. – С. 12.
- ²⁴ *Волков В. К.* Трагедия Югославии // Новая и новейшая история. – М., 1994. – № 3–4. – С. 8.
- ²⁵ *Славич Б.* История Балкан. XX столетия – К., 2004. – Т. II. – С. 497.
- ²⁶ *Horvat V.* Kosovsko pitanje. – Zagreb, 1988. – S. 32.
- ²⁷ Не может быть альтернативы демократии // Югославия. – Белград, 1982. – № 203. – С. 10–11.
- ²⁸ *Исаев С. А.* История Югославии. – С.-П., 1999. – С. 16.
- ²⁹ *Petronovic B.* Istorija Jugoslavije. 1918–1988. Kng. III. Socijalisticka Jugoslavija. 1945–1988. – Beograd, 1988. – S. 425.
- ³⁰ Из Исламской декларации (программа исламизации мусульмани мусульманских народов) // «Югославия в огне». Документы, факты, комментарии. – М., 1992. – Т. I. – С. 24–27.
- ³¹ *Волков В. К.* Трагедия Югославии // Новая и новейшая история. – М., 1994. – № 3–4. – С. 12.
- ³² Цит. за кн.: Славич Б. История Балкан. XX столетия – К., 2004. – Т. II. – С. 499.
- ³³ Там само.

Дмитро ГОРДІЄНКО *(Львів)*

Проблема походження “Слова о полку Ігоревім” у публікаціях часопису “Сіверянський літопис” (1995–2007)

“Слово о полку Ігоревім” належить до числа найдискусійніших тем сучасної русистики. Серед проблем, що останнім часом особливо гостро дискутуються, є питання походження пам’ятки, що фактично зводиться до трьох проблем: 1) персоніфікація автора; 2) місце створення та 3) проблема автентичності “Слова”, що особливо загострилась з виходом праці О. Зіміна¹.

Чернігівський часопис “Сіверянський літопис”, який *de facto* висвітлює напрацювання місцевої чернігово-сіверської науки, охоплює досить широке коло питань – починаючи від археології та мовознавства і закінчуючи питаннями економіки. Однак домінуюча частина публікацій присвячена саме гуманітарним дослідженням. Чернігівщина ж, за аксіоматичним визначенням сіверських науковців, є материнською землею “Слова”. Відтак цілком логічним є те, що в “Сіверянському літописі” досить значне місце приділяється висвітленню досліджень проблем “Слово”-знавства.

Зasadничою працею “Сіверянського літопису” з приводу походження пам’ятки була стаття Павла Охріменка “Материнська земля “Слова о полку Ігоревім” (1995, № 4)². З позицій вченого, зв’язок “Слова” з Чернігово-Сіверщиною насамперед вбачається в симпатіях давньоруського автора до цього краю, що виражено в особливому пієтеті до своїх князів Ігоря і Всеволода та в особливостях мови тексту самої пам’ятки³. Також, поруч з загальноруським (що є аксіоматичним у “Слово”-знавстві), автор “Слова” виявляє і місцевий – чернігівський патріотизм, що виявляється у похвалі низці князів Чернігово-Сіверської ди-

настії Ольговичів та частими згадками Чернігова. Відтак, хоча автор “Слова” і “знаходився на висоті загальноруських завдань і важливих державних проблем свого часу”, був, проте, й “провінціалом”²⁴.

Сіверське походження пам’ятки, на думку П. Охріменка, також підтверджується виявом пережитків язичництва в “Слові”, адже враховуючи що “Слово” постало в кінці XII ст., “густо насичений язичництвом твір не міг бути написаний, тим більше виконуваний при великокнязівському дворі в Києві, який ретельно опікався вищими представниками православно християнської церкви”, натомість “він цілком “вписується” в культурно-побутову обстановку саме Чернігово-Сіверщини”²⁵. Висновок вченого видається досить дискусійним, адже пережитки язичництва власне на всій території Русі, а не лише Чернігово-Сіверщини, дожили аж до новітнього часу. Відтак для людини кінця XII ст. ці елементи були сучасними і реальними, а для не церковного автора і цілком прийнятними. Однак, попри дискусійність, вчений зазначає, що все вище перераховане однозначно “переконує в тому, що повість-поема... з’явилася на Чернігово-Сіверщині...⁶, а більш конкретно— “при князеві Ігорю Святославовичу, в Новгороді-Сіверському”⁷. Щодо часу створення пам’ятки, то вчений відносить її до літньо-осіннього періоду 1185 року, отже, одразу по поході

Окремо П. Охріменко зупинився на питанні особи автора “Слова”. Вчений одразу відкидає “боярську” версію В. Федорова та Б. Рибаківа. Дослідник вирішує це питання шляхом реконструкції соціального стану давньоруського автора. Вчений зазначає його “незалежне” становище, яке у феодальному суспільстві займали “наставники, порадики, вчителі [...] можновладців”⁸. Ці наставники були “вільні від інтересів “майнового цензу”, хоча, як зазначає П. Охріменко, “часто були соціально упослідженими”⁹. Відтак, не такими вже й вільними, до того ж, у соціально-залежному феодальному суспільстві. Тому дивною виглядає постаць давньоруського співця, що сміливо картає князів, ставленням яких до себе не дорожить, і особливо різко дорікає Ігорю¹⁰, будучи (попри наставництво) повністю соціально і матеріально

залежним від свого сюзерена – князя. Відтак, висновок вченого, що “автором “Слова о полку Ігоревім” найімовірніше був наставник, учитель і порадник Ігоря Новгород-Сіверського”, який, до того ж, був учасником походу є досить дискусійним. Ще більш дискусійною є теза вченого (слідом за Д. Лихачовим¹¹), що автор “Слова” вів записи і у Чернігово-Сіверському літописі. Цей висновок є *a priori*, оскільки ці літописи, з одного боку, не збереглися, а з другого – являють собою інший жанр літератури Русі.

Темі материнської землі “Слова” на сторінках “Сіверянського літопису” була присвячена публікація Віктора Звагельського “У пошуках материнської землі генія” (1995, № 5)¹², яка є рецензією на працю І. Баскевича “А мои те куряне – опытные воины...” (Курск, 1993) і певною мірою продовженням попередньої розвідки П. Охріменка. В своїй праці В. Звагельський зупиняється на проблемі авторства “Слова”. Вчений одразу відкидає версії Б. Рибаківа і Л. Махновця, як такі, що не витримали “ні наукової критики”, “ні випробування часом”¹³. Однак, якщо версію Б. Рибаківа автор заперечує, принаймні, положеннями праці І. Баскевича¹⁴, то версію Л. Махновця вчений відкидає не аргументуючи¹⁵. Таким чином В. Звагельський підтримує третю поширену гіпотезу – П. Охріменка (див. вище), яку розвиває уточненням І. Баскевича і зазначає, що “автор (“Слова” – Д. Г.) був сіверянином, можливо, родом з Курщини, людина світська, наближена до новгород-сіверського князя Ігоря Святославича – його вихователь, вчитель, порадник”¹⁶. Проблеми авторства та “материнської землі “Слова” порушувались також на I та II-й Сумських “Слово”-знавчих конференціях, на яких були підтримані окреслені вище концепції¹⁷.

Безпосередньо пам’ятці на сторінках “Сіверянського літопису” присвячена ще одна розвідка Павла Охріменка “Слово о полку Ігоревім” і “Велесова книга” (1997, № 3)¹⁸, в якій він полемізує з видавцем “Велесової книги” Б. Яценком. Автор ставить під сумнів автентичність саме “Велесової книги”¹⁹, автентичність “Слова” сумніву не піддається. Проте дослідник зазначає, що “зв’язок між “Словом о полку Ігоревім” і “Велесовою книгою” очевидний. Він зумовлений ... впливом одного з цих творів на

інший?”²⁰. Проте якого саме, автор відповіді не дає. Аргументом автентичності “Велесової книги” для П. Охріменка є мова та азбука книги, натомість аргументом проти – матеріал копії XVI–XVII ст. – дощечки, а не звичний для того часу папір²¹.

Дещо відособлено постає автор “Слова” в розвідках Людмили Масол “До питання про розвиток музичної культури та освіти” (1995, № 1)²² та Володимира Довбні “Філософсько-освітня думка Чернігово-Сіверщини в епоху середньовіччя” (2006, № 2)²³. Щодо даної проблеми Л. Масол, підтримуючи концепцію, яку підтримував і О. Потебня, про існування на Русі цілої Боянкової династії придворних співців, зазначає, що автором “Слова” міг бути онук Бояна “або по крові, або по духу”²⁴. Натомість В. Довбня щодо авторства “Слова” віддає перевагу твердженню, що це твір радше не індивідуальний, а певною мірою належить до цілої чернігівської школи, і ілюструє собою особливості філософсько-освітньої думки насамперед Новгород-Сіверського князівства, на що вказує, наприклад, особливо яскраве перехрещування в тексті твору язичницького і християнського світогляду²⁵ (що суголосно з висновками П. Охріменка). Однак, таке яскраве перехрещення цілком властиве всім “порубіжним” як хронологічно, так і територіально спільнотам, а відтак не було особливою рисою Новгород-Сіверщини.

В 1996–97 рр. на сторінках “Сіверянського літопису” розгорнулася дискусія навколо “Слова”. Вона була розпочата краєзнавцями з Сумщини Олександром Ільїним²⁶ та Віктором Терлецьким²⁷, опонентом до яких виступив Святослав Воїнов²⁸. Безпосереднім приводом до дискусії була стаття В. Терлецького “Данило Туптало – переписувач “Слова о полку Ігоревім”, опублікована в часописі “Глухівщина” (1996, № 14). Саме на цю статтю і відгукнувся О. Ільїн своєю працею “Пакт “Катерина II – Йосиф II” та “Слово о полку Ігоревім” (СЛ, 1996, № 4). Дослідник одразу відкидає версію про створення списку “Слова” св. Димитрієм Ростовським. На думку Ільїна, автор чи переписувач “Слова” “був атеїстом, а освідчена людина могла бути атеїстом лише в добу Просвітництва”²⁹. Це твердження викликало критику С. Воїнова, який навів низку прикладів з тексту самого “Слова”, що

промовляють про приналежність автора “Слова” до християнства³⁰. Відкидає С. Воїнов і “сенсаційне” твердження О. Ільїна, що на світську літературу на Русі відводився лише 1%³¹ творів, відтак вага автентичності “Слова” з “бухгалтерською” точністю дорівнює 1%. Однак у своїй відповіді досліднику О. Ільїн був уже більш категоричний і стверджував, що вся література (на 100%) творилася в монастирях. У цьому контексті він поставив під сумнів і такі нецерковні тексти, як “Повчання” Володимира Мономаха та його лист до князя Олега³². Однак ці твори глибоко проникнуті християнським світосприйняттям їх авторів, тому вважати їх нецерковними можна лише умовно. Варто також нагадати про широке побутування на Русі таких текстів, як, наприклад, “Повість про Індійське царство”, “Про Троянську війну”, чи “Дівгенієво діяння”, яке було, до того ж, і в Хронографі, в якому було знайдено “Слово”. Відтак мирське (світське) і релігійне не були автономними сферами, особливо зважаючи на синкретизм середньовічної ментальності. Язичницькі “атавізми” були адаптовані й переосмислені християнством уже у Візантії, причому насамперед – у обрядності візантійського двору і у візантійській “світській” літературі.

Проте таке наполегливе відстоювання “монастирської” версії давньоруської літератури О. Ільїним може мати і певне раціональне зерно для “Слово”-знавства. Як добре відомо, на заході й на сході християнської ойкумени за доби Середньовіччя книгописання зосереджувалось дійсно у монастирях. Така ситуація в Східній Європі фактично тривала до появи львівського інтелектуального гуртка навколо Івана Федоровича та Острозької академії. Враховуючи той факт, що, з одного боку, ремінісценції зі “Слова” присутні окрім “Задонщини” в багатьох інших писемних пам’ятках Русі³³, а з іншого – маємо лише один список пам’ятки, можна припустити, що саме в цей пізніший період, насичений “язичницькими елементами” твір був не сприйнятий православним духовенством, а отже, як *minimum*, ним ігнорувався. Натомість в умовах ослаблення світської влади твір втрачає свою актуальність і для феодального прошарку суспільства, як і взагалі будь-яка освіченість. Подібні процеси в той час відбувалися і в

культури Західної Європи, де, проте, в більшій кількості збереглись писемні пам'ятки світського – рицарського – характеру, що насичені “язичницькими” елементами не менше ніж “Слово о полку Ігоревім”.

На фальсифікат “Слова”, з позицій О. Ільїна, вказує відсутність “фактичної помилки” у тексті пам'ятки. “І це у XII столітті, коли не було ні довідників та енциклопедій, ні високого рівня наукових знань!”³⁴. Однак як слушно зазначив С. Воїнов, саме цей аргумент радше є доказом автентичності пам'ятки, адже “автор “Слова” жив у XII столітті і добре знав свій час”³⁵ і йому як сучаснику не потрібні були жодні енциклопедії аби відтворити події та уявлення свого часу без жодної “фактичної помилки”.

Ініціатором підробки “Слова”, на думку О. Ільїна, була Катерина II³⁶, якій то було потрібно, аби доказати, що “Російська імперія – не набагато молодша за Священну Римську, а руська культура 12 століття була дуже високого гатунку”³⁷. Однак постає питання, чому для цього підібрано невдалий похід? та ще й провінційного князя? Чому, власне, автор “Слова” великого київського князя Святослава величає “господином”, а володимиро-суздальського – лише “великим”? Проте, розвиваючи власну концепцію, О. Ільїн виводить і династичну лінію, в якій “Слово” вже апелює не до “Священної Римської імперії”, а проголошує право російських монархів на польську корону³⁸.

За висновками О. Ільїна, твір був потрібний Катерині II і для обґрунтування південних і західних кордонів імперії. “Щоб не сваритись з Австрією” автор “Слова” не згадує руський щит Олега на вратах Царгорода³⁹, який був на той час лише об'єктом експансії обох імперій, натомість вже австрійську Галичину, щоб “не сваритися з австрійцями”, чітко окреслює як руську територію. За концепцією автора, саме з цією метою текст “Слова” подавався і на Віденському конгресі⁴⁰. Проте такий дипломатичний демарш ніде не зафіксований у джерелах, і це мав би бути унікальний випадок у новій історії, коли як документ (яким, проте, вважає “Слово” О. Ільїн) подавався б художній текст.

Якщо ж автором прозового “Слова” була сама Катерина II, то на поетичну мову, за концепцією О. Ільїна, його переклав Іпо-

лит Богданович, якого сучасники вважали генієм⁴¹. Відповідно щоб підняти статус “свого твору” з містечка Новгород-Сіверського зробила центр намісництва⁴². Спростовуючи авторство Катерини II, С. Воїнов резонно зауважив “Чи мала достатньо таланту та знань з російської мови німкеня Софія-Августа-Фридеріка Ангальд-Цербська...? [...] А чи могла бути атеїсткою володарка величезної держави, яка щоденно використовувала церкву заради укріплення своєї монархічної влади?”⁴³. До того ж, як зазначає С. Воїнов, настільки важливий, за концепцією О. Ільїна, публічний твір для зовнішньої і внутрішньої політики Катерини II був чомусь опублікований лише після її смерті. Дивує дослідника ігнорування сумським краєзнавцем самого тексту “Слова”, “Задонщини” та інших пам’яток як, власне, і дослідницьких праць⁴⁴. Та й дивною в концепції О. Ільїна виглядає позиція графа О. Мусіна-Пушкіна, який, “передчуваючи напад Наполеона на Росію”, щоб знищити сліди фальсифікації вперто чекав на 1812 рік, доки французи спалять “підробку”⁴⁵.

У цьому ж числі часопису, що і розвідка О. Ільїна, була опублікована і стаття В. Терлецького “Навколо рукопису “Слова о полку Ігоревім” (1996, № 4)⁴⁶, яка повторює висновки його ж праці “Данило Туптало – переписувач “Слова о полку Ігоревім”, до яких і апелював О. Ільїн. Автор зупиняється на питанні історії знайдення, а відтак і походження списку пам’ятки О. Мусіна-Пушкіна. У своєму дослідженні В. Терлецький поєднує ярославську і ростовську версії, підтримує висновок, що “шлях Хронографа зі “Словом” простежується таким: Ростовський архієрейський дім – Спасо-Ярославський монастир – бібліотека Іоїля Биковського– зібрання О. Мусіна-Пушкіна”⁴⁷. Хоча дана версія є досить дискусійною, позаяк у науці є праці, що спростовують ці дві версії. Про це зазначає у своїй відповіді С. Воїнову і сам В. Терлецький (“І заперечення мусять бути аргументованими!” (1997, № 4)⁴⁸). Дослідник відроджує версію, висловлену ще К. Ушинським, а останнім часом підтриману і розвинену Б. Яценком⁴⁹, за якою до Ростова список “Слова” міг потрапити із бібліотеки Дмитрія Ростовського який, ймовірно, був і переписувачем останнього списку пам’ятки. Як аргумент В. Терлець-

кий наводить (на сьогодні вже спростований) спогад Семена Селівановського, який бачив у рукописі “Пісню Ігореву”, що була написана білоруським письмом, почерком, схожим на почерк Дмитрія Ростовського⁵⁰. Останнім аргументом *pro* для атора є те, що у зібранні О. Мусіна-Пушкіна, що вціліло після пожежі, були рукописи з колекції останнього архімандрита Спасо-Ярославського монастиря Іоїля Биковського, серед яких були листи і рукописні праці Дмитрія Ростовського. Однак і цей аргумент на сьогодні не є цілком певним⁵¹. С. Воїнов спростовує цю версію, хочай “пробачає” її К. Ушинському. Однак важко погодитись з апеляцією вченого до палеографічних досліджень пам’ятки⁵². Хочав наступній своїй праці С. Воїнов з приводу палеографічних досліджень Б. Яценка висловився негативно, позаяк палеографія займається вивченням рукопису, якого не існує⁵³. Натомість щодо походження списку “Слова” вчений приймає позицію академіка С. Обнорського про можливість створення проміжного списку в Новгороді (XIII–XIV)⁵⁴. Відтак версія переписування тексту пам’ятки Дмитрієм Ростовським може бути лише одним з варіантів створення списку О. Мусіна-Пушкіна.

Попри короткочасність зазначеної “Слово”-знавчої дискусії, вона викликала певний інтерес і низку нових публікацій на сторінках часопису, присвячених “Слову”. Хоча безпосередньо проблеми походження пам’ятки в більшості статей і не порушувались, проте вони дають матеріал, який стосується проблеми “автентичності” пам’ятки і певною мірою проливає світло на деякі темні (незрозумілі) місця “Слова”. Насамперед це публікації С. Воїнова з історії Новгорода-Сіверського (1998, № 3, 4, 5)⁵⁵, серед яких безпосередньо “Слову” присвячений нарис “Труби трублять в Новгороді” (1998, № 4)⁵⁶. У цій розвідці дослідник зупиняється і на проблемі авторства “Слова”. Так, він зазначає, що “Слово” постало на Чернігівщині, на що вказує лексика пам’ятки (див. вище), а автором “Слова” був учасник походу і один зі співутікачів князя з полону. Слідом за академіком Д. Лихачовим, С. Воїнов вважає автора за людину з близького оточення Ігоря⁵⁷, більш конкретно, вчений віддає перевагу гіпотезі П. Охріменка (див. вище)⁵⁸.

Зупиняючись на топоніміці давнього Новгород-Сіверського, автор особливу увагу звертає на топоніми, пов'язані з туром. Відтак “зовсім не випадково автор “Слова о полку Ігоревім” називає князя Всеволода Святославича “Буй-Туром”, бо для наших (новгород-сіверських – Д. Г.) предків дикий тур був символом хоробрості і сили”⁵⁹. Що знову ж таки пов'язує пам'ятку з Новгород-Сіверщиною.

Особливу увагу привертає нарис С. Воїнова, присвяченій Ярославні, “Князі Новгород-Сіверські. Ярославна” (1998, № 5)⁶⁰. Адже ім'я цієї княгині жодного разу не згадується в Літописах (в Іпатіївському літописі є лише згадка, що опосередкованостосується княгині. Літописець повідомляє, що син Ярослава Осмомисла Володимир “приде к зяти своєму Поутивлю ко Ігореві Святославичю”⁶¹). Відтак вся біографія Ярославни реконструюється майже винятково за “Словом”, тому залучення до біографії княгині інших джерел має безпосереднє значення і для «Слово“-знавства, в тому числі щодо з'ясування автентичності пам'ятки. Однією з дискусійних тем “Слово“-знавства є проблема локалізації місця плачу – Путивля. В цьому питанні С. Воїнов підтримує позицію тих дослідників (М. Шарлеман), які припускають, що Ярославна “плакала” не в Путивлі на Сеймі, а в Путивську (сучасна назва) на Десні, поблизу Новгород-Сіверського. Аргументом *pro*, окрім географічного розташування – 6 кілометрів від столиці князівства, є дані археологічних досліджень цієї території 1983–1984 рр.⁶², за якими в кінці XII – початку XIII ст. на тому місці існувало значне поселення. Саме в тому місці у середині XII ст. була організована переправа через Десну. Тому є цілком можливим, що саме в цьому місці переправився через Десну 1185 р. і полк Ігоря. Відтак поселення було сторожовим, а тому мало бути добре укріпленим. До того ж з правого берега Десни на далеку віддаль відкривається вид на Задесення⁶³.

Значне місце темі “Слова” та його героїв приділено в низці нарисів Володимира Половця “Половці” (2006, № 6; 2007, № 1, 2, 4, 5)⁶⁴, написаних за працею С. Плетньової⁶⁵.

З приводу достовірності даних “Слова” В. Половець зазначає, що його автор “дуже виразно і точно характеризує кордони Половецького степу, до того ж лише східних, або лівобережних

половців, на кочів'я яких і був спрямований похід Ігоря⁶⁶. Варто відмітити, що “географія” “Слова” узгоджується й з археологічною картою половецьких пам’яток⁶⁷. Відтак така добра поінформованість автора певною мірою вказує на сучасника описуваних подій.

Останній з нарисів В. Половця “Половці і “Слово о полку Ігоревім” стосується безпосередньо теми “Слова”. Автор досить по новаторськи в українській науці розглядає події весни 1185 року (в своїй реконструкції він іде за А. Нікітіним⁶⁸). Вчений виходить з позиції давньої дружби між Ігорем новгород-сіверським і ханом Кончаком, яка була скріпленою шлюбом Володимира Ігоревича з Кончаківною⁶⁹. До того ж дослідник неодноразово зазначає, що і сам Ігор по крові був на с половцем (мати і бабця по батьку були половецями)⁷⁰. Сам похід В. Половець розглядає через призму середньовічного рицарського етикету, а саме матримоніального. Відтак “Слово” в окремих місцях “виявляється значно точнішим за літописи, особливо там, де цього вимагали закони рицарської поетики”⁷¹.

Таким чином В. Половець підтримує гіпотезу А. Нікітіна⁷² та Р. Манна⁷³, за якою похід Ігоря був весільною виправою. Однак “щастю молодих” завадив хан Гзак, з яким Ігор прийняв уже справжній бій. Відтак, на думку автора, на початку поеми мало бути ім’я сина Ігоря – Володимира, саме як Ігоревича, чийм іменем поема і закінчується, а не Володимира Старого (проте, за Б. Рибаківим там мало бути ім’я Володимира Мономаха⁷⁴, однак, висновок вченого видається мало ймовірним, позаяк “Слово” прихильне Ольговичам, недругам Мономаховичів)⁷⁵. Таким чином, таке прочитання тексту “Слова” відповідає “як змісту твору, так і характеру русько-половецьких відносин”, а також “пояснює мету експедиції”⁷⁶. Висновок дискусійний, однак у контексті останніх досліджень рицарської етики на основі матеріалу Софії Київської⁷⁷ та билинного епосу і літописів⁷⁸ є цілком прийнятним і суголосним реаліям Русі, що вже було незрозумілим для людини XVIII ст.

Зупиняється автор і на постаті Ольстина Олексича, якого інколи в літературі ототожнюють з автором “Слова” (Б. Яценко).

Однак, у концепції В. Половця, Ольстин Олексич постає як сват Ігоря, який, до того ж, був своїм і для половців.

Таким чином попри незначний обсяг часопису та його широку різноплановість проблеми походження “Слова о полку Ігоревім” знайшли своє місце на сторінках “Сіверянського літопису”. Більшість авторів часопису підтримують гіпотезу П. Охріменка, за якою автором “Слова” найімовірніше був наставник, учитель і порадник Ігоря Новгород-Сіверського (С. Воїнов, В. Звагельський). Значне місце присвячено і проблемі Сіверщини як материнської землі “Слова”.

Цікавою і плідною виявилася дискусія навколо “Слова”, що була розгорнулася на сторінках часопису. Попри її короткочасність, вона привернула до себе певну увагу і порушила цілу низку питань. Проте варто відмітити, що автори “Сіверянського літопису” рідко звертаються у своїх дослідженнях безпосередньо до тексту самої пам’ятки. Як правило, навіть у дослідженнях, присвячених “Слову”, використовуються вторинні джерела, що не може не вплинути на якість публікацій.

¹ *Зимин А. А.* Слово о полку Игореве. – С.-Петербург: “Дмитрий Булашин”, 2006. – 516 с.

² *Охріменко П.* Материнська земля “Слова о полку Ігоревім” // Сіверянський літопис. – 1995. – № 4. – С. 16-21.

³ Там саме. – С. 16-18.

⁴ Там саме. – С. 17.

⁵ Там саме. – С. 18.

⁶ Там саме. – С. 19.

⁷ Там саме. – С. 20.

⁸ Там саме. – С. 19.

⁹ Там саме. – С. 19.

¹⁰ Див.: *Охріменко П.* Материнська земля. – С. 20.

¹¹ *Лихачев Д. С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. – Москва; Ленинград, 1947. – С. 184.

¹² *Звагельський В.* У пошуках материнської землі генія // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 113-117.

¹³ Там саме. – С. 114.

¹⁴ Там саме. – С. 114-115.

¹⁵ Там саме. – С. 114.

- ¹⁶ Там саме. – С. 116.
- ¹⁷ *Охріменко П.* Сумські “Слово”-знавчі конференції // Сіверянський літопис. – 1995. – № 6. – С. 112.
- ¹⁸ *Охріменко П.* “Слово о полку Ігоревім” і “Велесова книга” // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 29.
- ¹⁹ Там саме. – С. 26.
- ²⁰ Там саме. – С. 28.
- ²¹ Там саме. – С. 29.
- ²² *Масол Л.* До питання про розвиток музичної культури та освіти // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 28-34.
- ²³ *Довбня В.* Філософсько-освітня думка Чернігово-Сіверщини в епоху середньовіччя // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 100-107.
- ²⁴ *Масол Л.* Вказана пр. – С. 29.
- ²⁵ *Довбня В.* Вказана пр. – С. 105-106.
- ²⁶ *Льїн О.* Пакт “Катерина II – Йосиф II” та “Слово о полку Ігоревім” // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 55-58.
- ²⁷ *Терлецький В.* Навколо рукопису “Слова о полку Ігоревім” // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 59-64.
- ²⁸ *Воїнов С.* Обережно – “Слово о полку Ігоревім”! // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2. – С. 25-31; *він же.* Обережно – “Слово о полку Ігоревім”! // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 36-41.
- ²⁹ *Льїн О.* Пакт “Катерина II – Йосиф II”. – С. 55.
- ³⁰ *Воїнов С.* Обережно – “Слово о полку Ігоревім”! // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2. – С. 27.
- ³¹ *Льїн О.* Пакт “Катерина II – Йосиф II”. – С. 55.
- ³² *Льїн О.* Віденський конгрес та “Слово о полку Ігоревім” // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 32.
- ³³ Див., наприклад: *Пелешенко Ю. В.* Відгомони “Слова о полку Ігоревім” у східнослов’янських писемностях ???–XVI століть // Відгук “Слова о полку Ігоревім” в українській і зарубіжній літературі. – Суми, 1996. – С. 14-15.
- ³⁴ Там саме. – С. 29.
- ³⁵ *Воїнов С.* Обережно – “Слово о полку Ігоревім”! // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 39.
- ³⁶ *Льїн О.* Пакт “Катерина II – Йосиф II”. – С. 56.
- ³⁷ Там саме. – С. 57.
- ³⁸ *Льїн О.* Віденський конгрес. 30.
- ³⁹ *Льїн О.* Пакт “Катерина II – Йосиф II”. – С. 57.
- ⁴⁰ *Льїн О.* Віденський конгрес. – С. 30.
- ⁴¹ *Льїн О.* Пакт “Катерина II – Йосиф II”. – № 4. – С. 58.

- ⁴² Там саме. – С. 57.
- ⁴³ *Воїнов С.* Обережно – “Слово о полку Ігоревім”! // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2. – С. 30.
- ⁴⁴ Там саме. – С. 30.
- ⁴⁵ *Льїн О.* Віденський конгрес. – С. 30; див. також: *Воїнов С.* Обережно – “Слово о полку Ігоревім”! // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 39.
- ⁴⁶ *Терлецький В.* Навколо рукопису – С. 59-64.
- ⁴⁷ Там саме. – С. 60.
- ⁴⁸ *Терлецький В.* І заперечення мусять бути аргументованими! // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 34-35.
- ⁴⁹ *Яценко Б.* Про версії відкриття рукопису “Слова о полку Ігоревім” // Специфіка “Слова о полку Ігоревім” як літературної пам’ятки. – Суми, 1994. – С. 9-11.
- ⁵⁰ *Терлецький В.* Навколо рукопису – С. 62.
- ⁵¹ Див.: *Воїнов С.* Обережно – “Слово о полку Ігоревім”! // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2. – С. 27.
- ⁵² Там саме. – С. 25.
- ⁵³ *Воїнов С.* Обережно – “Слово о полку Ігоревім”! // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 37-38.
- ⁵⁴ Там саме. – С. 37.
- ⁵⁵ *Воїнов С.* Новгород-Сіверський. 1. На землі Сіверян // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 49-53; *його ж.* Новгород-Сіверський. 2. Стольний град // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 53-61; *його ж.* Новгород-Сіверський. 3. “Труби трублять в Новгороді..” // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4. – С. 17-26; *його ж.* Новгород-Сіверський. 4. Князі Новгород-Сіверські. Ярославна // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 18-25.
- ⁵⁶ *Воїнов С.* Новгород-Сіверський. 3. “Трубитрублять в Новгороді..” – С. 17-26.
- ⁵⁷ Там саме. – С. 21-23.
- ⁵⁸ Там саме. – С. 23.
- ⁵⁹ Там саме. – С. 22.
- ⁶⁰ *Воїнов С.* Новгород-Сіверський. 4. Князі Новгород-Сіверські. Ярославна. – С. 18-25.
- ⁶¹ Полное собрание русских летописей. – Москва: Языки русской культуры 1998. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – Стб. 633-634.
- ⁶² Див.: *Григорьев А. В.* Об одном участке пути из Новгород-Северского в Путивль // Древнерусский город Путивль – Путивль, 1988. – С. 19-20.
- ⁶³ *Воїнов С.* Новгород-Сіверський. 4. Князі Новгород-Сіверські. Ярославна. – С. 27.

⁶⁴ *Половець В.* Половці: історіографія та походження (XI–XIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 17-26; *його ж.* Половці: суспільно-політичний устрій (XI–XIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 15-27; *його ж.* Половці: господарство, торгівля та зброя (XI–XIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 24-31; *його ж.* Половці: культурне життя (XI–XIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2007. – № 4. – С. 14-23; *його ж.* Половці і “Слово о полку Ігоревім” // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 9-14.

⁶⁵ Див.: *Плетнёва С. А.* Половцы. – Москва: Наука, 1990. – 208 с.

⁶⁶ *Половець В.* Половці: господарство, торгівля та зброя. – С. 26.

⁶⁷ Див.: *Плетнёва С. А.* Половцы. – Москва: Наука, 1990. – С. 117.

⁶⁸ Див.: *Никитин А.* “Лебеди” Великой Степи // Наука и религия. – 1988. – № 12. – С. 10-13.

⁶⁹ *Половець В.* Половці і “Слово о полку Ігоревім”. – С. 9.

⁷⁰ Там саме; *його ж.* Половці: суспільно-політичний устрій. – С. 22.

⁷¹ *Половець В.* Половці і “Слово о полку Ігоревім”. – С. 11.

⁷² Див.: *Никитин А.* Вказана пр. – С. 10-13.

⁷³ Див.: *Манн Р.* Свадебные мотивы в “Слове о полку Игореве” // Труды Отдела древнерусской литературы. – 1985. – Т. 38. – С. 514-519.

⁷⁴ *Рыбаков Б. А.* Историческая канва “Слова о полку Игореве” // Наука и жизнь. – 1986. – № 10. – С. 103.

⁷⁵ *Половець В.* Половці і “Слово о полку Ігоревім”. – С. 12.

⁷⁶ Там саме. – С. 11.

⁷⁷ Див.: *Никитенко Н. Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика – К.: Изд. дом “Слово”, 2004. – С. 89-174.

⁷⁸ Див.: *Балушок В.* Ініціація давньоруських дружинників // Пам’ять століть. – 1997. – № 6. – С. 102-111.

⁷⁹ *Половець В.* Половці і “Слово о полку Ігоревім”. – С. 11.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Олена БОГДАШИНА (Київ) – кандидат історичних наук, докторантка Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ірина ВАЛІГУРСЬКА (Київ) – завідувач архівом Інституту української археології та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України

Юлія ГОРБАЧ (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Дмитро ГОРДІЄНКО – магістр кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету ім. Івана Франка

Оксана ГРИГОРУК (Київ) – аспірантка Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Олександр ДУДНІК (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Володимир ЖИГЛО (Харків) – аспірант Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Наталія ЗІНЕВИЧ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ірина КАНЕВСЬКА (Київ) – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ольга КІРІЄНКО (Київ) – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Оксана КОВАЛЬЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, докторантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Сергій КОРОТКОВ (Київ) – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ганна КОСІНОВА (Харків) – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Любов КРУПНИК (Київ) – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-політичних дисциплін Навчально-наукового інституту підготовки кадрів громадської безпеки та психологічної служби Київського національного університету внутрішніх справ

Людмила КУЗЬМЕНКО (Київ) – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Марія ПАНЬКІВ (Харків) – аспірантка кафедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Володимир ПИЛИПЕНКО (Київ) – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Світлана ПОТАПЕНКО (Київ) – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Галина САГАН (Київ) – кандидат історичних наук, докторантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ірина САХНО (Київ) – аспірантка Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Олександр САКАЛО (Полтава) – аспірант Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка

Дмитро СЕМКО (Київ) – науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ганна СВЯТНЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, доцент Державної Академії Керівних Кадрів Культури і Мистецтв

Антоніна СКИДАНОВА (Харків) – аспірантка кафедри історії України Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Володимир СКЛОКІН (Харків) – магістр історії, здобувач кафедри історії України Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського інституту кадрів управління

Григорій СТАРИКОВ (Київ) – аспірант Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Валерій СТАРКОВ (Київ) – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Сергій ТАРАНЕЦЬ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Володимир УДОВИК (Київ) – кандидат історичних наук, завідувач Інформаційно-аналітичного відділу Фонду Президентів України Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Світлана ЧЕРНІК (Кіровоград) – асистент кафедри правознавства КДПУ ім. В. Винниченка, аспірантка Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Надія ЯКОБЧУК (Київ) – аспірантка Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України